

Νόηση και Συνείδηση στα Ζώα

Επιμέλεια
Άλκης Γούναρης

The NKUA
APPLIED
PHILOSOPHY
RESEARCH LAB

●
PRESS

Νόηση και Συνείδηση στα Ζώα

Άλκης Γούναρης
Επιμέλεια

Αθήνα 2026

Άλκης Γούναρης, επιμέλεια, *Νόηση και Συνείδηση στα Ζώα*

The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press
Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστημιούπολη
15784 Ζωγράφος, Αθήνα, Ελλάδα
E-mail: philosophylab@philosophy.uoa.gr
Web: <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/aprl>

© 2026 The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press & οι συγγραφείς

Το παρόν έργο διατίθεται υπό την άδεια Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0). Επιτρέπεται η αναπαραγωγή, διανομή και καθ' οιονδήποτε τρόπο αξιοποίηση του υλικού, συμπεριλαμβανομένης της εμπορικής χρήσης, υπό την προϋπόθεση της προσήκουσας αναφοράς στον δημιουργό, της παροχής συνδέσμου προς την άδεια και της επισήμανσης τυχόν τροποποιήσεων. Απαγορεύεται η επιβολή νομικών όρων ή τεχνολογικών μέτρων που περιορίζουν δικαιώματα τα οποία παρέχονται από την άδεια. Αιτήματα για χρήση πέραν των ανωτέρω απευθύνονται στο Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας του ΕΚΠΑ, στην ανωτέρω διεύθυνση. Το έργο δεν επιτρέπεται να διακινείται με διαφορετική βιβλιοδεσία ή εξώφυλλο· η παρούσα προϋπόθεση δεσμεύει κάθε επόμενο αποδέκτη.

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Αχιλλέας Κλεισούρας.

Βιβλιογραφική εγγραφή του παρόντος βιβλίου διατίθεται από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

e-ISBN 978-960-466-385-9

doi: <https://doi.org/10.12681/aprlp.266>

Στον Cookie, στον Merdy και στην Yoko.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<i>Σημείωμα του επιμελητή</i>	9
Κεφάλαιο 1 <i>Άλκης Γούναρης, Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων</i>	11
Κεφάλαιο 2 <i>Αικατερίνη Παραγιουδάκη, Παναγιώτα Τσιριμώκου, και Κατερίνα Χάμου, Μία εξελικτική θεώρηση του νου: Από τους θαλάσσιους προγόνους στον άνθρωπο</i>	79
Κεφάλαιο 3 <i>Αικατερίνη Μηλιώτη και Στέλλα Ντάσιου, Γλώσσα και νόηση: Σχέσεις εξάρτησης και η αιτιώδης συνάρεια υπό αμφισβήτηση</i>	101
Κεφάλαιο 4 <i>Ευαγγελία Βαρσάμη και Αθανασία Παπουτσή, Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων</i>	125
Κεφάλαιο 5 <i>Ελένη Δανά, Μαριάνθη Δημοπούλου, και Τίτινα Κωνσταντίνα Ζέρβα, Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή</i>	143
Κεφάλαιο 6 <i>Χριστίνα Κραβαριώτη και Θεοδώρα Μέντζου, Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων;</i>	165
Κεφάλαιο 7 <i>Sezen Demirhan, Πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα; Επανεξετάζοντας το πρόβλημα των άλλων νόων μέσω φεμινιστικών προσεγγίσεων</i>	185
Κεφάλαιο 8 <i>Σωτηρία Τριανταφύλλου, Μαρία Παρασκευά, και Στάμος Μπακρατσάς, Συναισθήματα ανθρώπων και ζώων: Νευροβιολογική ομοιότητα και ηθικές προεκτάσεις</i>	213
Κεφάλαιο 9 <i>Γιώργος Καλογήρου και Χριστιάνα Γεωρταμλή, Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική;</i>	233
Κεφάλαιο 10 <i>Ελένη Καβουριάρη και Δήμητρα Γαλανοπούλου, Από το καρτεσιανό cogito στο εν τω κόσμω είναι των ζώων</i>	263

Κεφάλαιο 11

Κατερίνα Αργυρακοπούλου, *Ζώο και κόσμος σε σύζευξη: Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης* 283

Κεφάλαιο 12

Δημήτρης Χανιώτης και Δημήτριος Ζαχαρόπουλος, *Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα ζώου-περιβάλλοντος* 303

Κεφάλαιο 13

Λου Βεργάρα και Φαίδων Παπαδάκης, *Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των διψύμων: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδιανή εθνογραφία* 345

Σημείωμα του επιμελητή

Στα συλλογικά έργα η αναγνώριση της συνεισφοράς όλων των συντελεστών θεωρείται αυτονόητη. Ωστόσο, θέλω να ευχαριστήσω θερμά όλους τους συγγραφείς και κάθε έναν— μία ξεχωριστά, γιατί χωρίς τη συνέπεια, την επιμονή, το ερευνητικό πάθος και την άοικνη προσπάθειά τους, η έκδοση αυτή δεν θα ήταν εφικτή. Η ιδιαιτερότητα αυτού του εγχειριδίου είναι ότι αποτελείται από κείμενα που προέκυψαν αρχικά, εμπλουτίστηκαν και εξελίχθηκαν στη συνέχεια από τα μαθήματα του Διδρυματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία», και ειδικότερα από τη διδακτική ενότητα «Νόηση και Συνείδηση στα Ζώα». Τα κεφάλαια αυτού του τόμου περιλαμβάνουν τόσο μέρος του περιεχομένου διδασκαλίας όσο και ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του ερευνητικού έργου των φοιτητών της περιόδου 2020–2025 και το συνολικό αποτέλεσμα διακρίνεται από αυτή τη συμπληρωματικότητα των συμμετεχόντων στο εγχείρημα, διδασκόντων και φοιτητών. Το επίτευγμα, ωστόσο, έγκειται στο ότι οι φοιτητές και σήμερα απόφοιτοι αυτού του προγράμματος εργάστηκαν, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ομαδικά, υπερέβησαν τα στεγανά των ετερόκλητων επιστημονικών τους εξειδικεύσεων και συνέβαλαν στη σύνθεση νέας γνώσης και νέων θεωρητικών οπτικών που, αφενός, έχει διεπιστημονικό ενδιαφέρον, και αφετέρου, εντάσσει τη φιλοσοφία και δη την εφαρμοσμένη της εκδοχή στον πυρήνα της επιστημονικής έρευνας. Σκοπός αυτού του τόμου είναι να εισαγάγει τον μη μυημένο αναγνώστη στο δύσβατο και πολυεπίπεδο πεδίο μελέτης της νόησης και συνείδησης των ζώων και να δείξει το πώς η φιλοσοφία μπορεί να συμβάλει πρακτικά στην εννοιολογική αποσαφήνιση και καθαρότητα, στην αναγνώριση των ερευνητικών εμποδίων, στη λογική ανάλυση, στην πρόταση θεωρητικών μοντέλων και στη συγκρότηση ενιαίου σώματος

μελέτης, ακόμα και στις περιπτώσεις που υπάρχουν διαφορετικές αφηγηματικές θέσεις και οπτικές στην ανάγνωση, ερμηνεία και αξιολόγηση των ερευνητικών ερωτημάτων.

Η πολυπρισματική οπτική καθώς και ο κλιμακούμενος βαθμός πολυπλοκότητας στη διαπραγμάτευση των θεμάτων αντανακλώνεται σε αυτόν τον τόμο, ωστόσο, η συγκροτημένη φιλοσοφική μέθοδος των συγγραφέων αποδεικνύει ότι ο φιλοσοφικός τρόπος σκέψης, η σαφήνεια και η ακριβής επιχειρηματολογία αποτελούν ουσιώδη συστατικά για τη συνοχή ενός έργου που προέρχεται από συγγραφείς που εξειδικεύονται σε διαφορετικές ερευνητικές περιοχές.

Ιδιαίτερος θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συντελεστές του ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία», τους συνδιδάσκοντες και reviewers, και όλους όσοι συνέβαλαν με τα πολύτιμα σχόλιά τους στην επιστημονική επάρκεια και τεκμηρίωση του παρόντος.

Εξαιρετικά ευγνώμων για τη συμβολή τους είμαι στους: Χρήστο Καραγιάννη, Γεώργιο Κωστελέτο, Βασιλική Πρωτοπαπαδάκη, Ευάγγελο Πρωτοπαπαδάκη, για την πολυετή και σταθερή συνεργασία μας.

Ευχαριστώ θερμά την Αγάπη Παπαζαχαριάκη για τη φιλολογική επιμέλεια των κειμένων μου και τον Αχιλλέα Κλεισούρα για την αισθητική αριότητα που προσθέτει αξία στο έργο.

Τέλος, μεγάλο ευχαριστώ στο Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας, που τόσο γενναιόδωρα, ουσιαστικά και πρωτοποριακά στηρίζει το έργο νέων ερευνητών και παράλληλα διατηρεί σε ακμή το έργο των παλαιότερων στελεχών του.

Άλκης Γούναρης
Αθήνα, Μάρτιος 2026

Άλκης Γούναρης*

Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων

Περίληψη: Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια εισαγωγή στη φιλοσοφία της νόησης και της συνείδησης των ζώων. Αρχικά χαρτογραφείται το διεπιστημονικό πεδίο έρευνας, καθώς και τα διαφορετικά επίπεδα περιγραφής, όπως αυτά οργανώνονται στη μελέτη της συμπεριφοράς, των γνωσιακών και υπολογιστικών λειτουργιών και του νευροβιολογικού υποβάθρου του νου. Στη συνέχεια, διευκρινίζεται ο ρόλος της φιλοσοφίας σε αυτήν την έρευνα, κυρίως μέσω της επιστημολογίας και της φιλοσοφίας της επιστήμης. Προσεγγίζονται συνοπτικά οι κυριότεροι όροι που συγκροτούν το εννοιολογικό πλαίσιο και επισημαίνονται οι λεπτές διαφορές στη σημασία των όρων κατά τη χρήση τους από τα επιμέρους πεδία επιστημονικής εξειδίκευσης. Παράλληλα, σημειώνονται τα βασικά φιλοσοφικά ζητήματα που συνοδεύουν την εννοιολογική αποσαφήνιση, και επισημαίνεται η σπουδαιότητα που έχει η αφετηριακή θέση που λαμβάνει κάθε ερευνητής απέναντι σε αυτούς τους όρους για τον τρόπο που θα αναπτύξει την ερευνητική του μεθοδολογία και θα καταλήξει σε συμπεράσματα. Τέλος, επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση των βασικών εμποδίων στη μελέτη των νοητικών καταστάσεων των ζώων, με έμφαση στο θέμα της γλώσσας, του ανθρωπομορφισμού, του θεωρητικού εμποτισμού και του γνωσιολογικού ορίου των άλλων νόων. Η συγκεκριμένη εισαγωγή έχει ως στόχο να συμβάλει στην ομαλοποίηση του ερευνητικού πεδίου και να καταδείξει ότι η κατανόηση των ανθρωποκεντρικών δεσμεύσεων στη μελέτη της νόησης, της νοημοσύνης και της συνείδησης των ζώων αποτελεί το πρώτο βήμα για μια υπέρβαση τους, έτσι ώστε να γίνει εφικτή η αναγνώριση του πλούτου και της ποικιλότητας των νοητικών φαινομένων που αναδύονται μέσα από την αλληλεπίδραση των ζώων με το περιβάλλον τους.

Λέξεις-κλειδιά: νους; νόηση; νοημοσύνη; συνείδηση; νόηση στα ζώα; ανθρωπομορφισμός; θεωρητικός εμποτισμός; πρόβλημα των άλλων νόων; φιλοσοφία του νου; φιλοσοφία των γνωσιακών επιστημών; γλώσσα και ζώα

* Ο Δρ. Άλκης Γούναρης είναι ερευνητής και διδάσκων στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, με ειδίκευση στη Φιλοσοφία της Ανθρώπινης Νόησης και της Τεχνητής Νοημοσύνης και μεταδιδακτορική έρευνα στον ρόλο της φιλοσοφίας στην επίλυση γνωσιολογικών και νοηματοδοτικών ζητημάτων μέσω εργαλείων ΤΝ. Από το 2020 διδάσκει στο ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία το μάθημα «Νόηση και Συνείδηση στα Ζώα». E-mail: alkisg@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0494-6413>.

1. Χαρτογραφώντας το πεδίο μελέτης της νόησης

Τι σημαίνει να είναι ένας οργανισμός νοήμων και πώς μπορούμε να το γνωρίζουμε; Ποια είναι τα κριτήρια ώστε να ισχυριστούμε ότι ένα ζώο διαθέτει νόηση, νοημοσύνη ή συνείδηση; Πώς είμαστε βέβαιοι ότι κάποιος ή κάτι σκέφτεται, αισθάνεται, επιλύει προβλήματα ή επικοινωνεί με άλλα ζώα του είδους του αλλά και άλλα είδη, χωρίς να διαθέτει γλώσσα; Οι απαντήσεις που θα δώσουμε σε κάθε ένα από τα παραπάνω ερωτήματα, πέρα από το φιλοσοφικό και επιστημονικό τους ενδιαφέρον, καθορίζουν τη στάση μας απέναντι σε διαφορετικούς οργανισμούς και, κατ' επέκταση, έχουν ηθική και θεσμική βαρύτητα. Η απόδοση ή μη νοητικών ιδιοτήτων καθώς και το εύρος αυτών δεσμεύουν ως έναν βαθμό τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε και αξιολογούμε τη δράση των άλλων όντων και ρυθμίζει το είδος των υποχρεώσεων που θεωρούμε ότι εγείρονται απέναντί τους.

Για να προσεγγίσει, ωστόσο, κανείς εισαγωγικά και από φιλοσοφική κυρίως σκοπιά τη νόηση και τη συνείδηση, οφείλει να χαρτογραφήσει προηγουμένως το πεδίο εντός του οποίου αυτές μελετώνται. Η χαρτογράφηση αυτή επιτρέπει να διακρίνουμε τις αρχικές, αξιωματικές και μεταφυσικές, εν πολλοίς, παραδοχές κάθε επιστημονικής εξειδίκευσης από τα συμπεράσματα και τα τεκμήρια που στηρίζονται σε αυτές και να εντοπίσουμε τα επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα που προκύπτουν από τη μετάβαση ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα περιγραφής.

Ως κατ' εξοχήν διεπιστημονικό πεδίο, η μελέτη των νοητικών καταστάσεων συγκροτείται από ένα ευρύ φάσμα εξειδικεύσεων, όπως ενδεικτικά η φιλοσοφία, η γλωσσολογία, η ανθρωπολογία, η ψυχολογία (γνωσιακή, συμπεριφορική και άλλες κατευθύνσεις), η ζωολογία και η ηθολογία,¹ η νευροβιολογία και η νευροφυσιολογία, οι γνωσιακές νευροεπιστήμες, οι επιστήμες υπολογιστών και πληροφοριακών συστημάτων, καθώς και συγγενείς περιοχές, όπως η εξελικτική βιολογία, η ψυχιατρική, η φαρμακολογία, η παιδαγωγική, κ.ά. Πολλές από αυτές τις ειδικότητες αλληλοκαλύπτονται εν μέρει, ενώ άλλες κινούνται σε εντελώς διαφορετικά επίπεδα περιγραφής, με διαφορετικές θεωρητικές οντότητες και διαφορετικές μορφές τεκμηρίωσης.

¹ Η ηθολογία θεωρείται ο κατ' εξοχήν κλάδος μελέτης της συμπεριφοράς των ζώων. Τα επιστημονικά θεμέλιά της εντοπίζονται στο έργο των Lorenz (1949/1952), von Frisch (1954), Tinbergen (1963), που από κοινού βραβεύτηκαν με Nobel Φυσιολογίας και Ιατρικής το 1973 «για τις ανακαλύψεις τους σχετικά με την οργάνωση και την αποκάλυψη ατομικών και κοινωνικών προτύπων συμπεριφοράς» (Nobel Prize, 2026).

Η βασική μεθοδολογική ιδέα της παρούσας εισαγωγής είναι να καταστεί σαφές ότι δεν υπάρχει μία και μοναδική «γλώσσα» περιγραφής της νόησης. Όπως στις φυσικές επιστήμες μπορούμε να μιλήσουμε για διαφορετικά επίπεδα οργάνωσης, σωματίδια στη φυσική, μόρια στη χημεία, κύτταρα και ιστούς στη βιολογία, τα οποία εξυπηρετούν διαφορετικές ερευνητικές ανάγκες (Πρωτόπαπας, 2015), έτσι και η μελέτη της νόησης δεν εξαντλείται στο «τι κάνει ένα ζώο», αλλά υποχρεούται να επεκταθεί τόσο στο «πώς το κάνει», όσο και στο «γιατί», μέσω εξηγητικών μοντέλων που δεν θα «σκοντάφτουν» σε ανθρωποκεντρικές ερμηνείες ή φιλοσοφικές και μεταφυσικές προκαταλήψεις που κρύβονται στις παραδοχές βάσης των διαφόρων επιστημονικών πεδίων.

Για να γίνει κατανοητή τόσο η εννοιολογική όσο και η μεθοδολογική διάκριση των διαφορετικών επιπέδων περιγραφής των πεδίων που μελετούν τη νόηση, μπορούμε να σκεφτούμε ένα ζώο Α, στη χρονική στιγμή t που πίνει νερό από ένα ρυάκι. Η νοητική κατάσταση του Α στη στιγμή t μπορεί να περιγραφεί α) σε επίπεδο συμπεριφοράς, β) σε επίπεδο νοητικών - γνωσιακών λειτουργιών και γ) σε επίπεδο νευρωνικών - βιολογικών μηχανισμών. Καμία από αυτές τις περιγραφές, ως τέτοια, δεν ισοδυναμεί με το «τι αισθάνεται» ή το τι «βιώνει» το Α. Αυτή η διάκριση ανάμεσα στην τριτοπρόσωπη πολυεπίπεδη περιγραφή και το «βίωμα» της εμπειρίας του Α δείχνει τη διαφορά μεταξύ της διεπιστημονικής μελέτης της νόησης και της ιδιωτικότητας της συνείδησης, καθώς η συνείδηση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αφορά το υποκειμενικό βίωμα ενός οργανισμού και, ως τέτοια, παραμένει επιστημολογικά απροσπέλαστη. Αν επιχειρούσαμε μια παραστατική περιγραφή του πεδίου μελέτης της νόησης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μοιάζει με τη μελέτη ενός παγόβουνου. Κάποιοι μπορούν να παρατηρούν την «κορυφή» που προβάλλει πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας και να μελετούν την πορεία του στον ωκεανό, ενώ άλλοι να αναλύουν τη σύσταση και τη δομή του, ενώ κάποιοι τρίτοι να ερευνούν τους περιβαλλοντικούς όρους που οδήγησαν στην αποκόλλησή του.

Παρακάτω θα δούμε τρεις διακριτές προσεγγίσεις μελέτης των νοητικών καταστάσεων σε διαφορετικά επίπεδα περιγραφής και συγκεκριμένα στο επίπεδο της συμπεριφοράς, στο επίπεδο των νοητικών - υπολογιστικών λειτουργιών και τέλος στο βασικό βιολογικό επίπεδο των νευρικών κυττάρων και των μεταξύ τους συνδέσεων.

1.1 Η κορυφή του παγόβουνου

Όταν επιχειρούμε να μελετήσουμε τις νοητικές καταστάσεις ενός οργανισμού με όρους συμπεριφοράς, είναι σαν να μελετάμε απομονωμένα την κορυφή ενός παγόβουνου. Η συμπεριφορά αποτελεί ένα επίπεδο περιγραφής που έχει ως αντικείμενο τη λεκτική και σωματική αντίδραση σε ερεθίσματα του περιβάλλοντος, όπως αυτά γίνονται αντιληπτά και καταγράφονται από τρίτους, εξωτερικούς παρατηρητές. Το βασικό πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης είναι ότι μετατρέπει ερωτήματα του τύπου «τι σκέφτεται» ή «τι αισθάνεται» ένας οργανισμός σε ελέγξιμες, επαναλαμβανόμενες και συγκρίσιμες παρατηρήσεις συμπεριφοράς.

Ο συμπεριφορισμός, ως ερευνητικό πρόγραμμα, μπορούμε να πούμε ότι ξεκινάει με τα πειράματα κλασικής εξαρτημένης μάθησης² του Ρανλόν (1902), γίνεται ευρύτερα γνωστός με το «μανιφέστο» και το έργο του Watson (1913; 1930) και συστηματοποιείται αργότερα με το έργο του Skinner (1938; 1974) γύρω από τη συντελεστική εξαρτημένη μάθηση³ και τους μηχανισμούς θετικής και αρνητικής ενίσχυσης και τιμωρίας.

Τις φιλοσοφικές ρίζες του συμπεριφορισμού μπορεί να αναζητήσει κανείς στον κλασικό εμπειρισμό, ιδίως στο έργο των Locke (1690/1975) και Hume (1739/2009), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο νους δεν διαθέτει έμφυτες γνώσεις, αντιθέτως, το περιεχόμενό του συγκροτείται σταδιακά μέσω των εμπειριών και των αισθητηριακών ερεθισμάτων. Οι συσχετίσεις των νέων ερεθισμάτων με παλαιότερες εμπειρίες επιτρέπουν σε ανθρώπους και ζώα να μαθαίνουν, να συμπεριφέρονται και να αντιδρούν με τον κατάλληλο τρόπο. Με δυο λόγια, ο συμπεριφορισμός επιχειρεί να εξηγήσει τη συμπεριφορά των ανθρώπων και των ζώων με όρους εξωτερικών ερεθισμάτων, αντιδράσεων, ιστορικού μάθησης και μοτίβων ενισχύσεων ή τιμωριών (Graham, 2023).

² Η κλασική εξαρτημένη μάθηση (Classical Conditioning) ή «μάθηση του Παβλόφ» είναι μια μορφή συνειρμικής μάθησης όπου ένα αρχικά ουδέτερο ερέθισμα, όπως το χτύπημα ενός κουδουνιού, συνδέεται επαναλαμβανόμενα με ένα φυσικό ερέθισμα, όπως η παρουσία τροφής που προκαλεί σιελόρροια, με αποτέλεσμα, μετά από επανάληψη, το αρχικά ουδέτερο ερέθισμα να μετατραπεί σε εξαρτημένο ερέθισμα και να προκαλεί μια εξαρτημένη απόκριση. Κλασικό παράδειγμα αποτελούν τα διάσημα «σκυλιά του Παβλόφ» που έτρεχαν τα σάλια τους στο άκουσμα ενός κουδουνιού, επειδή είχαν μάθει ότι το κουδούνισμα συνδέεται με τη λήψη τροφής.

³ Η συντελεστική εξαρτημένη μάθηση (Operant Conditioning) είναι μια μορφή μάθησης όπου η πιθανότητα επανάληψης μιας συμπεριφοράς αυξάνεται ή μειώνεται ανάλογα με τις συνέπειες, ενίσχυσης ή τιμωρίας που ακολουθούν.

Η εσωτερική λογική του σχήματος ερέθισμα - απόκριση γίνεται καλύτερα κατανοητή σε πειράματα τύπου «κουτιού Skinner», όπου ένα ζώο λαμβάνει ένα σήμα, ενεργοποιεί έναν μοχλό και, αν η απόκριση αξιολογηθεί ως «σωστή», λαμβάνει τροφή ως ανταμοιβή, ενώ, αν αξιολογηθεί ως λανθασμένη, υφίσταται κάποιο ελαφρύ ηλεκτροσόκ από το δάπεδο του κουτιού ή κάποια άλλη ήπια δυσάρεστη συνέπεια, οπότε τροποποιείται σταδιακά η πιθανότητα επανάληψης της μη επιθυμητής συμπεριφοράς του (Skinner, 1938). Ένα σημαντικό ορόσημο για την τέτοιου τύπου συμπεριφορική «εκπαίδευση» υπήρξε η μελέτη του Thorndike (1898) σχετικά με τη νοημοσύνη των ζώων.

Σε αυτό το επίπεδο περιγραφής, χωρίς την επίκληση άορατων νοητικών οντοτήτων ή υποθετικών νοητικών μηχανισμών, μελετούν τη νόηση και τη νοημοσύνη με διαφορετικές προτεραιότητες συμπεριφοριστές και συγκριτικοί ψυχολόγοι, ηθολόγοι και ζωολόγοι, ανθρωπολόγοι, γλωσσολόγοι, παιδαγωγοί και εκπαιδευτές, καθώς και πλήθος εφαρμοσμένων πεδίων. Επιπλέον, το συμπεριφορικό λεξιλόγιο διαχέεται στο θεσμικό και νομικό πλαίσιο, ακριβώς επειδή προσφέρει κριτήρια που μπορούν να γίνουν αντικείμενο δημόσιας παρατήρησης και ελέγχου.

Ωστόσο, η ισχύς του συμπεριφοριστικού πλαισίου γρήγορα αμφισβητήθηκε καθώς η διαδικασία ενίσχυσης – αποτελέσματος δεν μπορούσε να εξηγήσει ικανοποιητικά διάφορες συμπεριφορές που μοιάζουν να προϋποθέτουν εσωτερική οργάνωση σκέψης, εφευρετικότητα και επίλυση πολύπλοκων προβλημάτων, χωρίς να συνδέονται με την εξαρτημένη μάθηση. Η βιβλιογραφία καταγράφει ευρήματα μάθησης σε λαβυρίνθους χωρίς ενίσχυση (Tolman, 1932), καθώς και πειράματα επίλυσης προβλημάτων σε πρωτεύοντα, όπως το άνοιγμα κλειδαριών, όπου η συμπεριφορά φαίνεται να καθοδηγείται από κίνητρα που δεν περιλαμβάνουν ιδιαίτερη ενίσχυση πέραν της ευχαρίστησης της ίδιας της δραστηριότητας (Βοσνιάδου, 2004).

1.2 Το επίπεδο των γνωσιακών λειτουργιών

Κάτω από την ορατή «κορυφή» του παγόβουνου, δηλαδή κάτω από την περιγραφή της συμπεριφοράς, συντελούνται διεργασίες που δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμες, αλλά μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συστηματικής μελέτης μέσα από ένα ξεχωριστό επίπεδο περιγραφής, αυτό των νοητικών ή γνωσιακών λειτουργιών. Εδώ, το αντικείμενο μελέτης δεν αποτελεί το «τι κάνει» ένας οργανισμός αλλά το ποιος είναι ο μηχανισμός που προκαλεί μια συμπεριφορά ή άλλως, η υπολογιστική λειτουργία που συντελείται ανάμεσα σε ένα ερέθισμα και μια απόκριση.

Αντί να περιγράψουμε αποκλειστικά τις εξωτερικές αντιδράσεις, επιχειρούμε να μοντελοποιήσουμε και να προσομοιώσουμε λειτουργίες όπως η αντίληψη, η προσοχή, η βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη μνήμη, η σκέψη και η λήψη αποφάσεων κ.α.

Ιστορικά, αυτή η μετατόπιση συμπυκνώνεται σε αυτό που συχνά ονομάζεται «γνωστική στροφή» στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, με ορόσημο το έργο του George Miller (1956), στο οποίο εξετάζεται, υπό το πρίσμα της θεωρίας της πληροφορίας, ένα μεγάλο σώμα ερευνών που δείχνουν ότι η ανθρώπινη μνήμη έχει περιορισμένη χωρητικότητα, για παράδειγμα, η βραχυπρόθεσμη μνήμη μπορεί να συγκρατήσει έναν περιορισμένο αριθμό στοιχείων, συγκεκριμένα «επτά, συν ή πλην δύο». Το κρίσιμο, ωστόσο, δεν είναι ο αριθμός αλλά το συμπέρασμα ότι οι περιορισμοί αυτοί μπορούν να ξεπεραστούν, όταν οι πληροφορίες ανακωδικοποιούνται σε μικρότερες διαχειρίσιμες ομάδες δεδομένων (chunks), δηλαδή σε μεγαλύτερα νοητικά σύνολα που απαιτούν διαδικασίες κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης. Με άλλα λόγια, η μνήμη δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως μια αποθήκη αντανάκλαστικών συσχετίσεων, όπως συμβαίνει στον συμπεριφορισμό και στον εμπειρισμό, αλλά ως ένα σύστημα αναπαραστάσεων και διαδικασιών επεξεργασίας πληροφοριών.

Καθοριστική ωστόσο υπήρξε η σχεδόν ταυτόχρονη με το έργο του Miller κριτική του Noam Chomsky (1959) στις συμπεριφοριστικές παραδοχές για τη γλώσσα. Σύμφωνα με τον Chomsky, η γλωσσική ικανότητα προϋποθέτει γνώση συντακτικών κανόνων οι οποίοι έχουν παραγωγικό χαρακτήρα. Στο έργο του εισάγει τη γενετική μετασχηματιστική γραμματική⁴, ένα μοντέλο που εξηγεί πώς η ανθρώπινη γλώσσα παράγει άπειρες προτάσεις, χρησιμοποιώντας ένα πεπερασμένο σύστημα κανόνων, που μετασχηματίζουν δομές για να δημιουργήσουν διαφορετικές επιφανειακές μορφές προτάσεων, διακρίνοντας τη γνώση της γλώσσας δηλαδή τη γλωσσική ικανότητα από την πραγματική χρήση της (Chomsky, 1965).

⁴ Ο Pinker (1994) διευκρινίζει τις διαφορές μεταξύ α) γενετικής, β) νοητικής και γ) κανονιστικής γραμματικής. Ως γενετική γραμματική θεωρείται το σύνολο κανόνων που καθορίζει τη μορφή και το νόημα των λέξεων και των προτάσεων σε μια συγκεκριμένη γλώσσα, όπως αυτή ομιλείται σε μια συγκεκριμένη κοινότητα. Ως νοητική γραμματική εννοείται η υποθετική γενετική γραμματική που αποθηκεύεται ασυνείδητα στον εγκέφαλο ενός ατόμου. Ωστόσο, καμία από τις δύο δεν πρέπει να συγχέεται με την κανονιστική γραμματική που διδάσκεται στο σχολείο και εξηγείται σε εγχειρίδια γραμματικής, για το πώς «πρέπει» να μιλάει κανείς σωστά στον προφορικό ή γραπτό λόγο.

Τα ευρήματα του Miller (ό.π.) για την περιορισμένη χωρητικότητα της μνήμης σε συνδυασμό με τον παραγωγικό χαρακτήρα της γλώσσας, που από έναν περιορισμένο αριθμό κανόνων παράγει ένα απεριόριστο αριθμό προτάσεων, έθεσαν τις βάσεις της ψυχολinguιστικής και επέδρασαν στη συνέχεια σε θεμελιωτές των γνωσιακών επιστημών όπως ο Jerry Fodor⁵ και ο Jerrold Katz⁶ (Βοσνιάδου, 2011). Την ίδια εποχή ωστόσο, η ευρεία διάδοση της θεωρίας της πληροφορίας και η ραγδαία ανάπτυξη των ψηφιακών υπολογιστικών συστημάτων, καθώς και οι πρώτες αντισυμπεριφορικές φιλοσοφικές θέσεις που προανήγγειλαν τον λειτουργισμό (Putnam, 1963), καθιέρωσαν ένα νέο μοντέλο περιγραφής των νοητικών λειτουργιών, μαζί με νέο λεξιλόγιο. Σύμφωνα με τη νέα περιγραφή, όπως ένα σύστημα μπορεί να δέχεται εισόδους, να τις μετασχηματίζει σύμφωνα με κανόνες και να παράγει εξόδους, έτσι και η νόηση μπορεί να μελετηθεί ως μηχανισμός επεξεργασίας πληροφοριών μέσω αναπαραστάσεων και υπολογιστικών διαδικασιών. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι πρωτοπόροι της Τεχνητής Νοημοσύνης, όπως οι McCarthy (1960), Minsky (1961), Newell & Simon (1961), θεωρούνται θεμελιωτές της γνωσιακής επιστήμης. Η κεντρική υπόθεση της νέας επιστήμης της νόησης είναι ότι η σκέψη και οι νοητικές διεργασίες, εν γένει, μπορούν να μελετηθούν και να γίνουν καλύτερα κατανοητές, βάσει των αναπαραστατικών δομών στο νου και των υπολογιστικών λειτουργιών που συντελούνται σε αυτές τις δομές (Thagard, 2023).

Συνοψίζοντας, στο πλαίσιο των γνωσιακών επιστημών, η νόηση προσεγγίζεται πρωτίστως ως λειτουργία επεξεργασίας πληροφοριών, καθώς ο οργανισμός λαμβάνει ερεθίσματα από το εξωτερικό περιβάλλον, τα κωδικοποιεί σε εσωτερικές συμβολικές αναπαραστάσεις και μέσω

⁵ Ο Jerry Fodor (1935 - 2017) στο έργο του *The Language of Thought* (1975) διατυπώνει την υπόθεση ότι η σκέψη μπορεί να περιγραφεί ως μια υπολογιστική διαδικασία μετασχηματισμού συμβόλων μιας εσωτερικής γλώσσας η οποία έχει τη δική της συντακτική και σημασιολογική δομή και διαφέρει από τη φυσική γλώσσα. Σε αντίθεση με τη φυσική γλώσσα, η γλώσσα της σκέψης αποτελεί ένα είδος κώδικα με τυπική συντακτική δομή και νοηματοφόρες αναπαραστάσεις, που καθιστά δυνατή την παραγωγικότητα και τη συστηματικότητα των νοητικών περιεχομένων και την εκμάθηση της φυσικής γλώσσας. Ένα ερμηνευτικό σχήμα που συνδέει τη γλώσσα της σκέψης με τη νοημοσύνη των ζώων περιγράφεται στο Βαρσάμη & Παπουτσή (2026: 125ff)

⁶ Ο J. J. Katz (1932 - 2002), φιλόσοφος και γλωσσολόγος, στο έργο του *The Metaphysics of Meaning* (1990) ασκεί κριτική στη σύγχρονη φυσιοκρατία σχετικά με τη γλώσσα και εμπνεόμενος από την φυσιοκρατική πλάνη του G. E. Moore ισχυρίζεται ότι οι προσπάθειες να φυσικοποιηθεί η γλωσσολογία, η λογική και η ηθική, είναι καταδικασμένες να αποτύχουν.

κανόνων και υπολογιστικών διαδικασιών καταλήγει σε μια απόκριση.

Για να γίνει σαφές το σχήμα μελέτης των ερευνητών του πεδίου, αρκεί να φανταστούμε ένα υποκείμενο που δέχεται οπτικά και ακουστικά ερεθίσματα και στη συνέχεια απαντά. Ο ερευνητής καταγράφει την απόκριση και παράλληλα μέσω ηλεκτροεγκεφαλογραφήματος EEG παρακολουθεί την εγκεφαλική δραστηριότητα, επιχειρώντας να μοντελοποιήσει τα ενδιάμεσα στάδια επεξεργασίας που γεφυρώνουν την είσοδο με την έξοδο. Το σχήμα αυτό υιοθετεί μια αναλογία λειτουργίας του εγκεφάλου με τη λειτουργία ενός ψηφιακού υπολογιστή⁷ σε μια ακολουθία εισροών, εσωτερικών υπολογισμών, εκροών.

Στην ιστορική αναδρομή του, ο Miller (2003) τονίζει ότι η «γνωσιακή επανάσταση» δεν υπήρξε απλώς αντικατάσταση ενός λεξιλογίου από άλλο, αλλά αναδιάταξη του ίδιου του ερευνητικού πεδίου, καθώς η μελέτη της ανθρώπινης νόησης απέκτησε κοινά προβλήματα, μοντέλα και μεθοδολογικά ιδεώδη με την επιστήμη των υπολογιστών, η οποία ωστόσο καθιστά αναγκαία μια διεπιστημονική γέφυρα μεταξύ των επιστημονικών εξειδικεύσεων που εργάζονται υπό αυτήν την αναπαρασασιακή και υπολογιστική οπτική. Ο Pinker (1994) ένας από τους επιδραστικότερους ψυχολογολόγους, που υποστηρίζει τον έμφυτο και ενστικτώδη χαρακτήρα της γλώσσας,⁸ ορίζει τις γνωσιακές επιστήμες ως το πεδίο μελέτης της νοημοσύνης, αναλύοντας την νοημοσύνη ως ένα φάσμα λειτουργιών που περιλαμβάνει τη σκέψη, την αντίληψη, τη γλώσσα, τη μνήμη και τον έλεγχο των σωματικών κινήσεων. Ουσιαστικά, με αυτόν τον τρόπο, οι γνωσιακές επιστήμες ταυτίζουν τη νόηση με τη νοημοσύνη, κάτι που όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν είναι ακριβές

⁷ Το Model Human Processor, για παράδειγμα, ένα εγχείρημα γνωσιακής μοντελοποίησης που αναπτύχθηκε από τους Card, Moran & Newell (1986) για τον υπολογισμό του χρόνου εκτέλεσης μιας εργασίας από τον άνθρωπο, μετράει τις αντιληπτικές, κινητικές και μνημονικές ικανότητες του χρήστη του υπολογιστή κατ' αναλογία των περιοχών επεξεργασίας και αποθήκευσης πληροφοριών από έναν υπολογιστή. Στο «Μοντέλο του Ανθρώπινου Επεξεργαστή», όπως ονομάζεται, οι υπολογισμοί αναλύονται σε κάθε βήμα μιας διεργασίας, μετρώντας τον χρόνο επεξεργασίας και τον χρόνο εξασθένησης της μνήμης. Με την ολοκλήρωση των μετρήσεων, τα αποτελέσματα μπορεί να χρησιμοποιηθούν για να υπολογιστεί η πιθανότητα ένας χρήστης να ανακαλέσει μια πληροφορία που έλαβε κατά την εκτέλεση μιας δραστηριότητας.

⁸ Ο Steven Pinker στο έργο του *The Language Instinct: How the Mind Creates Language* (1994) αναπτύσσει μια δαρβινικής προέλευσης θέση για τη γλώσσα. Υποστηρίζει ότι η γλώσσα αποτελεί ένα εγγενές, ενστικτώδες χαρακτηριστικό του ανθρώπινου είδους το οποίο είναι αποτέλεσμα της βιολογικής εξέλιξης. Τα παιδιά συνεπώς, έχουν την ικανότητα να μάθουν την πρώτη τους γλώσσα όχι μόνο λόγω του κοινωνικού περιβάλλοντος τους, αλλά επειδή διαθέτουν την έμφυτη προδιάθεση για αυτό.

και ευρέως αποδεκτό. Αυτό το πεδίο μελέτης συγκροτείται από έξι βασικές επιστημονικές εξειδικεύσεις, όπως περιγράφονται στο περίφημο «Εξάγωνο» του Miller (2003), δηλαδή την πειραματική ψυχολογία, τη φιλοσοφία, τη γλωσσολογία, την ανθρωπολογία, την επιστήμη των υπολογιστών και της Τεχνητής Νοημοσύνης και τέλος, τη νευροεπιστήμη, αναδεικνύοντας τον διεπιστημονικό χαρακτήρα του.

Ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ενώ η γνωσιακή επιστήμη μελετά τη λειτουργική και υπολογιστική οργάνωση της νόησης με «ανθρωποκεντρικές» δεσμεύσεις από τη γλώσσα και τη ψυχολογία, η νευροεπιστήμη μελετά και διατυπώνει ευρήματα σε ένα διαφορετικό πεδίο περιγραφής, αντλώντας στοιχεία από τη βιολογία, την ανατομία, τη μελέτη των νευρώνων και των συνάψεων, καθώς και από τη δυναμική κυκλωμάτων και περιοχών του εγκεφάλου και του Κεντρικού Νευρικού Συστήματος (ΚΝΣ).

1.3 Το σκληρό υπόβαθρο της νευροεπιστήμης

Στο τρίτο επίπεδο περιγραφής, η έρευνα εστιάζει στο βιολογικό υπόβαθρο που καθιστά δυνατές τις νοητικές λειτουργίες και, ακολούθως, τη συμπεριφορά. Η νευροβιολογική προσέγγιση δεν ρωτά πρωτίστως «τι κάνει» ένας οργανισμός ή «ποια λειτουργία προκαλεί μια συμπεριφορά», αλλά πώς αυτά «ανάγονται» σε επίπεδο νευρώνων και ηλεκτροχημικών διεργασιών. Εδώ το αντικείμενο έρευνας αποτελούν η μορφολογία και η οργάνωση του κεντρικού νευρικού συστήματος και των περιοχών του εγκεφάλου, οι νευρώνες και οι συνάψεις⁹ τους, οι νευροδιαβιβαστές και οι παράγοντες που επιδρούν στη δράση των νευρώνων, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο τα αισθητήρια όργανα μεταφέρουν την πληροφορία στα εγκεφαλικά κύτταρα.

Η μελέτη του εγκεφάλου ως το όργανο της σκέψης και των ανθρώπινων δεξιοτήτων ανιχνεύεται ήδη στην αρχαιότητα στους πολιτισμούς της Αιγύπτου, της Ινδίας και της Κίνας αλλά κυρίως στην ιπποκρατική ιατρική και στο έργο Ελλήνων και Ρωμαίων φιλοσόφων (Finger, 2001). Ωστόσο οι πρώτες σημαντικές επιστημονικές έρευνες στο πεδίο της φυσιολογίας εκκινούν τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Ο Joseph Gall, νευροανατόμος και γιατρός, υποστήριξε πρώτος ότι συγκεκριμένες περιοχές του εγκεφάλου επιτελούν διαφορετικές λειτουργίες οι οποίες μάλιστα

⁹ Για μια συνοπτική ιστορία των συνδέσεων των εγκεφαλικών κυττάρων από τις πρώιμες υποθέσεις του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη μέχρι την συνεισφορά του Sherrington που εισηγήθηκε τον όρο «Σύναψη» βλέπε: Bennett (1999).

συνδέονται με ορισμένους τύπους συμπεριφοράς (Kandel et al., 1995). Ορόσημο στην ιστορική εξέλιξη του συγκεκριμένου πεδίου έρευνας όμως, θα πρέπει να θεωρηθεί η πειραματική μελέτη της ηλεκτρικής διεγερσιμότητας νευρών και μυών, ιδίως όπως καταγράφηκε στο έργο του Luigi Galvani (Catacuzzeno et al., 2024), ενώ τα ευρήματα του Jean Pierre Flourens από τη μελέτη πρόκλησης τοπικών βλαβών στον εγκέφαλο ζωντανών κουνελιών και περιστεριών και η παρατήρηση των επιπτώσεών τους στην κινητικότητα, τις αισθήσεις και τη συμπεριφορά τους αποτέλεσαν τα πρώτα τεκμήρια για τη διαφορετική λειτουργία συγκεκριμένων περιοχών του εγκεφάλου (Yildirim & Sarikcioglu, 2007), κάτι που ενισχύεται αργότερα με το έργο του Adolf Beck, πρωτοπόρου στην ηλεκτροεγκεφαλογραφία EEG, ο οποίος συσχέτισε την εντοπισμένη εγκεφαλική δραστηριότητα με αισθητηριακά ερεθίσματα, πραγματοποιώντας πειράματα σε βατράχους, κουνέλια και σκύλους (Coenen & Zayachkivska, 2013).

Η σύγχρονη μελέτη ωστόσο του εγκεφάλου σηματοδοτείται από την έρευνα γύρω από τα εγκεφαλικά κύτταρα, τους νευρώνες¹⁰, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα που οδηγεί στην από κοινού βράβευση του Golgi και του Ramón y Cajal με το Nobel φυσιολογίας ή ιατρικής του 1906 για το έργο τους στη δομή του νευρικού συστήματος¹¹ (Nobel Prize, 2025). Παράλληλα γίνεται η πρώτη συστηματική χαρτογράφηση των περιοχών του εγκεφάλου με το έργο του Brodmann, η οποία έχει σημαντικό αντίκτυπο στη συνέχεια για τη μελέτη οργάνωσης του εγκεφαλικού φλοιού (Zilles, 2018).

Στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, η νευροανατομία, η νευροφυσιολογία, η νευροχημεία, η νευροβιολογία συγκροτούνται ως διακριτά πεδία επιστημονικής εξειδίκευσης και θέτουν τις βάσεις για την εξέλιξη αυτού που αργότερα θα ονομάσουμε νευροεπιστήμη. Η συνεισφορά του βρα-

¹⁰ Μέχρι την εφεύρεση του σύνθετου μικροσκοπίου ο νευρικός ιστός θεωρούνταν «αδενικόφ» και τα νεύρα ως αγωγοί υγρού που εκκρίνει ο εγκέφαλος και μεταφέρεται στο σώμα (Kandel et al., 1995). Χάρη στο έργο των Golgi και Ramón y Cajal η αντίληψη αυτή άλλαξε. Σήμερα, σύμφωνα με την τυπική παραδοχή των γνωστικών επιστημών, οι νευρώνες, δηλαδή τα κύτταρα του εγκεφάλου, του κεντρικού νευρικού συστήματος και του νωτιαίου μυελού, επεξεργάζονται πληροφορίες (Pinker, 1994: 479). Η παραδοχή βρίσκεται στον πυρήνα της υπολογιστικής θεωρίας του εγκεφάλου (von Neumann, 1958) όμως, παρότι μοιάζει εύλογη, έχει αμφισβητηθεί (Epstein, 2016).

¹¹ Ο Golgi με την τεχνική αργυρούχου χρώσεως, μια χρωστική μέθοδος που ονομάστηκε και «μαύρη αντίδραση», πέτυχε την απεικόνιση των νευρώνων και ο Ramón y Cajal διατύπωσε τη θεωρία του νευρώνα (neuron doctrine), σύμφωνα με την οποία το νευρικό σύστημα αποτελείται από διακριτά, μεμονωμένα κύτταρα, τους νευρώνες, οι οποίοι είναι οι βασικές δομικές και λειτουργικές μονάδες του που συνδέονται μεταξύ τους με τις συνάψεις.

βευμένου με Nobel¹² Eric R. Kandel στη σύγχρονη νευροεπιστήμη υπήρξε καιρία καθώς δημιούργησε την πρώτη «γέφυρα» μεταξύ του ψυχολογικού και φιλοσοφικού επιπέδου περιγραφής για τη «μάθηση» με το βιολογικό επίπεδο περιγραφής, θεμελιώνοντας τη μαθησιακή διαδικασία στη κυτταρική αρχιτεκτονική. Ο ίδιος ωστόσο αναγνωρίζει το έργο των David Rioch, Francis O. Schmitt και κυρίως το έργο του Stephen Kuffler ως καθοριστικό στην ανάδυση της νευροεπιστήμης (Cowan et al., 2000)

Ο Kandel (2008) πραγματοποίησε τα πειράματά του μελετώντας ένα είδος θαλάσσιου σαλιγκαριού, την *Aplysia*, έναν οργανισμό με λίγους, μεγάλους και αναγνωρίσιμους νευρώνες, ώστε να μπορεί να χαρτογραφηθεί ένα απλό κύκλωμα και να μετρηθεί πώς αλλάζει η συναπτική μετάδοση όταν το ζώο εθίζεται ή ευαισθητοποιείται σε κάποιο ερέθισμα. Με αυτόν τον τρόπο, ο Kandel έδειξε ότι η βραχυχρόνια μνήμη σχετίζεται κυρίως με λειτουργικές μεταβολές της αποτελεσματικότητας των συνάψεων, ενώ η μακροχρόνια μνήμη απαιτεί πρωτεϊνοσύνθεση και συνοδεύεται από δομικές αλλαγές και δημιουργία νέων συναπτικών επαφών.

Από τη δεκαετία του '90, μια δεκαετία που αναγνωρίστηκε ως η δεκαετία του εγκεφάλου, και μέχρι σήμερα, ετερόκλητα πεδία μελέτης του εγκεφάλου, όπως η ανατομία, η φυσιολογία, η μοριακή βιολογία και η γενετική, σε μια προσπάθεια διεπιστημονικής συνεργασίας με πεδία, όπως η βιολογία, η ψυχολογία και η φιλοσοφία συνθέτουν πλέον ένα νέο ερευνητικό φάσμα υπό τον τίτλο «νευροεπιστήμη».

Μεθοδολογικά εργαλεία αυτού του πεδίου, εκτός από την ηλεκτροεγκεφαλογραφία EEG, είναι οι νευρο-απεικονιστικές μέθοδοι, όπως PET Scan, μαγνητικές τομογραφίες MRI, λειτουργικές μαγνητικές τομογραφίες fMRI και μαγνητοεγκεφαλογραφήματα MEG που δείχνουν τι γίνεται στον εγκέφαλο με ακρίβεια μιλισεκόντ. Έτσι μπορούν να διακρίνουν ανατομικές και λειτουργικές μεταβολές και επιχειρούν να εξηγήσουν τη νοητική διαδικασία στο επίπεδο του εγκεφάλου και των νευρώνων (Rees & Rose, 2004).

Σε αντίθεση με το επίπεδο περιγραφής της συμπεριφοράς, που μελετά την απόκριση σε ένα ερέθισμα και το επίπεδο περιγραφής των γνωσιακών επιστημών, που επιχειρεί να αποτυπώσει τον λειτουργικό μηχανι-

¹² Ο Eric Kandel βραβεύθηκε το 2000 με το Nobel Φυσιολογίας και Ιατρικής, από κοινού με τους Arvid Carlsson και Paul Greengard, για το έργο τους σχετικά με «τη μεταγωγή σήματος στο νευρικό σύστημα» (Nobel Prize, 2026b).

σμό ο οποίος οδηγεί σε μια συμπεριφορά, το επίπεδο περιγραφής της νευροεπιστήμης εστιάζει στο βιολογικό υπόβαθρο, επιχειρώντας να ανάγει τις συμπεριφορές ή τις έννοιες που εισάγει η γνωσιακή επιστήμη στο βασικότερο επίπεδο περιγραφής των νευρώνων και περαιτέρω, στο επίπεδο της χημείας και της φυσικής. Όταν λέμε ότι ένα επίπεδο περιγραφής ανάγεται σε ένα άλλο, βασικότερο επίπεδο, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τη βιολογία στη χημεία ή με τη χημεία στη φυσική, εννοούμε ότι μια θεωρητική περιγραφή Α είναι αναγώγιμη σε μια βασικότερη περιγραφή Β, εφόσον η Α δεν παραβιάζει τους νόμους της Β και δεν είναι αντιφατική με ό,τι γνωρίζουμε ότι ισχύει στο αντίστοιχο θεμελιώδες επίπεδο. Με αυτόν τον τρόπο υπηρετείται η ιδέα της ενότητας της επιστήμης και αποφεύγεται η επίκληση αυθαίρετων ή αβάσιμων συσχετίσεων (Ψύλλος, 2008). Ωστόσο, στην περίπτωση των νοητικών καταστάσεων, το αίτημα της αναγωγής αποτελεί επιστημολογικό και οντολογικό πρόβλημα, ακριβώς επειδή η μετάβαση από το ένα επίπεδο περιγραφής στο άλλο δεν θεμελιώνεται επαρκώς όσο απουσιάζουν οι γεφυροποιοί νόμοι που θα καθιστούσαν τη μεταφορά εννοιών δικαιολογημένη και επιστημονικά έγκυρη. Για παράδειγμα, η απόδοση μιας συμπεριφοράς στη δραστηριότητα συγκεκριμένων νευρωνικών κυκλωμάτων, καθώς οι γεφυροποιοί νόμοι για την αναγωγή μεταξύ των δύο επιπέδων περιγραφής απουσιάζουν, ενδέχεται να προκύπτει μόνο μέσω συσχέτισης, αφού, ειδικά σε σύνθετες καταστάσεις, διαφορετικοί μηχανισμοί μπορεί να οδηγούν σε παρόμοια συμπεριφορά ή η ίδια νευρωνική δομή μπορεί να υπηρετεί διαφορετικές λειτουργίες ανάλογα με το πλαίσιο (Kormas et al., 2022). Ωστόσο, όπως οι νευροεπιστήμονες υποστηρίζουν, η μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι νευρώνες οργανώνονται σε οδούς μετάδοσης σημάτων και «επικοινωνούν» μεταξύ τους, αποτελεί το πρώτο, θεμελιώδες βήμα, για την απόκτηση επιστημονικής γνώσης σχετικά με το νου και τη νόηση (Kandel et al., 1995).

1.4 Ο ρόλος της φιλοσοφίας

Όσοι βλέπουν τη φιλοσοφία ως ένα πεδίο μελέτης της ιστορίας των ιδεών ή ως ένα πεδίο αναζήτησης υπερβατικών αξιών, π.χ. του αγαθού ή ηθικών και αισθητικών ποιοτήτων ή ως ένα πεδίο κριτικής απέναντι στις πολιτικές ιδεολογίες και στις κοινωνικές δομές, δυσκολεύονται ίσως να αντιληφθούν πλήρως τον ρόλο της φιλοσοφίας στη σύγχρονη επιστήμη. Σαφώς και η ηθική και δη η εφαρμοσμένη ηθική αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο της φιλοσοφίας που συνεισφέρει στην επιστημονική έρευνα,

ωστόσο εδώ, στη μελέτη της νόησης, ο συγκεκριμένος κλάδος της φιλοσοφίας έχει δευτερογενές ενδιαφέρον.

Από τη σκοπιά των επιστημόνων της νόησης, ο φιλόσοφος δεν είναι κάποιος που στοχάζεται πάνω στο νόημα της ζωής, αλλά κάποιος που επιχειρεί να αναμετρηθεί με δύσκολα λογικά και εννοιολογικά ζητήματα, ειδικά με τα ζητήματα εκείνα που αφορούν στον νου και στην επιστημονική γνώση (Pinker, 1994).

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τον ρόλο των φιλοσόφων στο πεδίο μελέτης της νόησης θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι, πέρα από την συνεισφορά τους σε εννοιολογικά και λογικά ζητήματα¹³, υπάρχουν συγκροτημένες περιοχές φιλοσοφικής έρευνας, η επιστημολογία και η φιλοσοφία της επιστήμης, που εξετάζουν αναλυτικά όλα τα σχετικά με τις επιστήμες ζητήματα.

Ειδικότερα: α) η επιστημολογία¹⁴, αποτελεί έναν από τους τρεις βασικούς κλάδους της φιλοσοφίας μαζί με β) τη μεταφυσική, που περιλαμβάνει την οντολογία και γ) την αξιολογία, που περιλαμβάνει την ηθική και αισθητική. Η επιστημολογία επιχειρεί να απαντήσει, μεταξύ άλλων, σε ερωτήματα όπως τι συνιστά έγκυρη και δικαιολογημένη γνώση, πώς αποκτάται, ποιες είναι οι προϋποθέσεις και τα κριτήρια που εξασφαλίζουν την ισχύ και το κύρος της γνώσης, ποιο είναι το αντικείμενο της επιστήμης και ποια είναι, αν υπάρχουν, τα όρια της γνώσης;

Διαφορετική από την επιστημολογία, η «φιλοσοφία της επιστήμης» αποτελεί μια ειδικότερη περιοχή της φιλοσοφίας με αντικείμενο την ανάλυση και αξιολόγηση των θεωριών, των υποθέσεων, των παραδοχών, των μεθόδων, των εξηγήσεων και ερμηνειών και των ευρημάτων των επιστημονικών πεδίων και της επιστήμης εν γένει. Για κάθε επί μέρους επιστημονική εξειδίκευση ωστόσο έχουμε μια ειδική φιλοσοφία, όπως ενδεικτικά, τη φιλοσοφία της βιολογίας, τη φιλοσοφία της τεχνητής νοημοσύνης, τη φιλοσοφία των επιστημών της νόησης, τη φιλοσοφία της ιστορίας, τη φιλοσοφία της οικονομίας κ.ο.κ.

¹³ Ο Wittgenstein θεωρεί ότι η φιλοσοφία αποτελεί μια διαδικασία θεραπείας των λαθών της γλώσσας, ενώ φιλόσοφοι όπως οι Hume, Popper, θεωρούν ότι στις επιστημονικές αποδεικτικές διαδικασίες ενυπάρχουν λογικά σφάλματα, η επίλυση των οποίων θα οδηγήσει σε ασφαλέστερες προσεγγίσεις της πραγματικότητας

¹⁴ Epistemology, επιστημολογία ή γνωσιολογία, είναι ένας όρος που εισήχθη στο φιλοσοφικό λεξιλόγιο για να δηλώσει τον λόγο περί επιστήμης. Η επιστήμη, όρος προερχόμενος από το *επίσταμαι*, γνωρίζω καλά, κατανοώ ή κατέχω ένα θέμα, και *λόγος* με την έννοια του συλλογισμού, της εξήγησης και της επιχειρηματολογίας περί της επιστημονικής γνώσης (Steup, 2024).

Όπως και η επιστημολογία, η φιλοσοφία της επιστήμης εστιάζει στα σχετικά με τη γνώση ερωτήματα των επιστημονικών εξειδικεύσεων, όμως υπερβαίνει τον αμιγώς γνωσιολογικό χαρακτήρα τους αφού εξετάζει, παράλληλα, τις αφετηριακές παραδοχές, οι οποίες ενδέχεται να έχουν αξιωματικό ή και μεταφυσικό χαρακτήρα. Παράλληλα η φιλοσοφία της επιστήμης θέτει ερωτήματα και αναλύει τη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας που διερευνά τους τρόπους, δηλαδή τις μεθόδους, με τους οποίους η επιστήμη καταλήγει σε αληθή συμπεράσματα σχετικά με την πραγματικότητα, εξετάζοντας σε βάθος την δικαιολόγηση αυτών των μεθόδων (Audi, 2011: 1209).

Η μέθοδος συνιστά τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται το ερευνητικό αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, το να μελετούμε τη συμπεριφορά ενός ζώου για να καταλάβουμε το πως σιέφτεται αποτελεί έναν ορισμένο τρόπο για να διεξάγουμε την έρευνά μας. Διαφορετική μέθοδο και ενδεχομένως διαφορετικά αποτελέσματα θα είχε κάποιος, αν ήταν δυνατόν να μελετήσει μια συμπεριφορά συνδυαστικά με ένα εγκεφαλογράφημα ή ένα PET Scan. Οι μέθοδοι μεταβάλλονται στην ιστορική εξέλιξη της επιστήμης όχι μόνο ως τρόποι με τους οποίους προσεγγίζουμε διάφορα προβλήματα αλλά και ως προς τα εννοιολογικά τους συστατικά (Hoyningen-Huene, 2008). Στην εποχή του Αριστοτέλη για παράδειγμα, η σωστή μέθοδος συνδύαζε την παρατήρηση με τη λογική για να ορίσει τις αιτίες των υπό εξέταση συμβάντων, ενώ ο 21^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από πλουραλισμό μεθόδων και νέα μεθοδολογικά εργαλεία, όπως η ανάλυση των big data, όπου δεν αναζητούμε πλέον σταθερά αίτια αλλά μοτίβα και προβλεπτικά μοντέλα.

Η φιλοσοφία της επιστήμης εστιάζει πρωτίστως στην ορθή δικαιολόγηση μιας θεωρίας που τεκμηριώνει επαρκώς την επιστημονική γνώση, παρά στο πώς η επιστημονική κοινότητα έφτασε σε μια ανακάλυψη ή στη διατύπωση μιας θεωρίας. Η διάκριση αυτή, που είναι γνωστή ως η διαφορά μεταξύ του πλαισίου ανακάλυψης και του πλαισίου δικαιολόγησης, όπως την εισήγαγε ο Reichenbach (1951), καθιστά σαφές ότι η επιστημονική αξία μιας θεωρίας δεν εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο προέκυψαν τα δεδομένα, αλλά από το κατά πόσον μπορεί η θεωρία να ελεγχθεί εντός ενός τυπικά καθορισμένου λογικού πλαισίου.

Επιπρόσθετα, η φιλοσοφία της επιστήμης πραγματοποιεί εννοιολογικές διασαφήσεις για την αξιοπιστία και την δομή των επιστημονικών υποθέσεων και τους εξηγητικούς και ερμηνευτικούς μηχανισμούς τους και θέτει θεμελιώδη οντολογικά - μεταφυσικά ερωτήματα για την ίδια

την πραγματικότητα και την ύλη, την επιστήμη, την ενότητα της επιστημονικής γνώσης, την αναγωγή των σύνθετων πεδίων γνώσης σε βασικότερα¹⁵, όπως για παράδειγμα η αναγωγή της βιολογίας στη χημεία, της χημείας στη φυσική κ.ο.κ, την αυτονομία των γνωστικών πεδίων, τα κριτήρια και τις συνθήκες σύνθεσης γνώσης από ετερόκλητα επιστημονικά πεδία.

Σχετικά με τη συμβολή της φιλοσοφίας στη μελέτη της νόησης, θα πρέπει να διακρίνουμε δύο περιοχές οι οποίες, αν και τέμνονται, σχηματίζοντας κοινό ερευνητικό έδαφος, εντούτοις διατηρούν την αυτοτέλεια τους. Πρόκειται για τη Φιλοσοφία του Νου (Philosophy of Mind) και τη Φιλοσοφία των Επιστημών της Νόησης (Philosophy of Cognitive Sciences).

Η Φιλοσοφία του Νου εξετάζει ερωτήματα που αφορούν τη νόηση και τις νοητικές καταστάσεις των όντων που τις διαθέτουν. Για παράδειγμα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι μια πέτρα δεν διαθέτει νου, ενώ ένα έξυπνο θηλαστικό, π.χ. ένα δελφίνι μάλλον διαθέτει. Τα κριτήρια απόδοσης νοητικού καθεστώτος σε μια οντότητα, άνθρωπο, ζώο, πράγμα ή μηχανή αποτελούν αντικείμενο του συγκεκριμένου πεδίου έρευνας. Ωστόσο, υπάρχουν και πιο σύνθετα ερωτήματα, όπως το αν, ακόμα και ανάμεσα στις οντότητες που διαθέτουν νόηση, υπάρχουν ειδικότερες νοητικές καταστάσεις που μπορεί να αποτελούν ιδιότητες συγκεκριμένων οργανισμών, ενώ άλλων όχι (Protoparadakis, 2022). Για παράδειγμα, έχουν όλα τα όντα με νόηση, συναισθήματα ή πεποιθήσεις ή συνείδηση ή αισθάνονται πόνο; Μια τρίτη ομάδα ερωτημάτων που απασχολούν το συγκεκριμένο πεδίο της φιλοσοφίας αφορά τη σχέση ανάμεσα στο νου ή στη νόηση και στο βιολογικό ή φυσικό υπόβαθρο του νου ή της νόησης καθώς και τις ιδιότητές τους (Kim, 1998/2005). Το συγκεκριμένο πρόβλημα, γνωστό και ως πρόβλημα «νου – σώματος» αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της φιλοσοφίας εδώ και αιώνες, καθώς διερευνά τη σχέση ανάμεσα στις νοητικές και φυσικές ιδιότητες ή το πώς μπορεί να υπάρχουν νοητικά γεγονότα ή συνείδηση από φυσικά, υλικά ή βιολογικά συστήματα. Τέλος άλλα ερωτήματα που απασχολούν το συγκεκριμένο πεδίο σχετίζονται με την προθετικότητα ή αναφορικότητα των νοητικών καταστάσεων¹⁶, το νοη-

¹⁵ Για την ενότητα της επιστήμης και το πρόβλημα της αναγωγής βλέπε Ernest Nagel (1949; 1961) και Oppenheim & Putnam (1958).

¹⁶ Intentionality, προθετικότητα ή αναφορικότητα ή κατευθυντικότητα εννοούμε την σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στο νοητικό και τον κόσμο, και εκφράζεται μέσα από νοητικές καταστάσεις με ένα ορισμένο περιεχόμενο και ένα ορισμένο

τικό περιεχόμενο, τη σχέση του νου με το περιβάλλον και τη γλώσσα, καθώς και μια ποικιλία νοητικών ικανοτήτων όπως η μνήμη, η φαντασία και το συναίσθημα (Beckermann et al., 2009).

Ο τρόπος που απαντούν τα διαφορετικά επιστημονικά πεδία σε αυτό το ερώτημα διαμορφώνει μια παραδοχή βάσης για το ίδιο το πεδίο και επίπεδο περιγραφής της νόησης, δηλαδή για τη συμπεριφορά, τη λειτουργία ή τη μελέτη των νευρώνων και των βασικών βιολογικών δομών. Οι συγκεκριμένες απαντήσεις έχουν αντίτυπο και στο πώς ορίζουμε τον νου, αν τον ορίζουμε δηλαδή ως οντότητα, λειτουργία ή ιδιότητα, αλλά και στο τι εννοούμε όταν λέμε νόηση, νοημοσύνη, συνείδηση, κ.τ.λ., καθώς και αν αυτές οι έννοιες μπορούν να αποδοθούν σε όλους τους έμβιους οργανισμούς με κεντρικό νευρικό σύστημα ή μόνο σε κάποιους ή αν μπορούν να αποδοθούν με βάση ορισμένα κριτήρια και σε οντότητες που δεν έχουν βιολογική υπόσταση, όπως η τεχνητή νοημοσύνη.

Η φιλοσοφία των επιστημών της νόησης από την άλλη πλευρά εξετάζει τα ζητήματα που απασχολούν τις επιμέρους επιστημονικές εξειδικεύσεις που εξετάζουν τη νόηση καθώς και τις διεπιστημονικές προσεγγίσεις τους. Για παράδειγμα, εξετάζει τα φιλοσοφικά προβλήματα που αφορούν στην ψυχολογία, τις συμπεριφορικές και γνωσιακές προσεγγίσεις, την ηθολογία, το φάσμα των γνωσιακών επιστημών και το φάσμα των επιστημών που συνθέτουν τις νευροεπιστήμες όπως περιγράφονται παραπάνω. Εδώ η φιλοσοφία εξετάζει, εκτός από τα τυπικά προβλήματα της φιλοσοφίας του νου, μια σειρά από άλλα ζητήματα, εκκινώντας από τις αρχικές παραδοχές των επιστημονικών εξειδικεύσεων και συνεχίζοντας με ζητήματα σχετικά με την εξήγηση και τη διευκρίνιση βασικών εννοιών, καθώς και το πώς αυτές χρησιμοποιούνται από τις επιμέρους επιστήμες. Παράλληλα εξετάζει ζητήματα σχετικά με την εμπειρία, την συμπεριφορά, τα ψυχολογικά - νοητικά φαινόμενα, καθώς και άλλα φιλοσοφικά ζητήματα που δεν αφορούν πρωτογενώς τη νόηση αλλά μπορούν να χρησιμεύσουν στην καλύτερη κατανόηση της (Samuels et al., 2012).

Υπό το πρίσμα της διεπιστημονικής σύνθεσης, ερευνητικά προγράμματα των επιστημών της νόησης, όπως η γνωσιακή νευροεπιστήμη και

αντικείμενο αναφοράς. Όταν για παράδειγμα «θέλω», θέλω κάτι, όταν έχω μια «πεποίθηση», έχω μια πεποίθηση για κάτι, κ.ο.κ. Εν ολίγοις το ερώτημα που διατυπώνεται σχετικώς είναι πώς γίνεται ο εγκέφαλος, οι νευρώνες, τα σωματίδια της ύλης, στη δράση των οποίων οφείλεται η σκέψη να συλλαμβάνουν αντικείμενα ή γεγονότα που βρίσκονται έξω από αυτά, στον κόσμο, και μάλιστα κατά την διαδικασία αυτή να συγκροτείται ένα ορισμένο νοητικό περιεχόμενο, ένα κάποιο νόημα (Gounaris, 2011).

ολόκληρο το φάσμα των νευροεπιστημών¹⁷, η εξελικτική ψυχολογία, η ενσώματη νόηση,¹⁸ η νόηση των ζώων κ.α. (Frankish & Ramsey, 2012), συνδυάζουν γνώσεις από διαφορετικές επιστημονικές εξειδικεύσεις, ωστόσο παρατηρούνται και είναι σημαντικό να σημειωθούν οι «ασυμμετρίες» μεταξύ εννοιών και θεωριών βάσης που χαρακτηρίζουν αυτές τις εξειδικεύσεις. Εδώ η φιλοσοφία των επιστημών της νόησης προσφέρει μια σημαντική συνεισφορά και επιπλέον θέτει ερωτήματα επιστημολογικού, μεθοδολογικού και εννοιολογικού χαρακτήρα για τον τρόπο που τα επιστημονικά πεδία εξετάζουν τη νόηση. Ως φιλοσοφία των επιστημών της νόησης, η φιλοσοφία, μπορεί να προσφέρει το απαραίτητο θεωρητικό και μεθοδολογικό υπόβαθρο για τη διεπιστημονική σύνθεση γνώσης από ετερόκλητα πεδία έρευνας όπως για παράδειγμα η ψυχολογία και η νευροβιολογία, συμβάλλοντας α) στην αποσαφήνιση, θεμελίωση και ανάλυση των εννοιών διασφαλίζοντας κοινή γλώσσα και κοινό εννοιολογικό πλαίσιο, β) στην συγκρότηση του μεθοδολογικού πλαισίου και στα κριτήρια αξιολόγησης, τεκμηρίωσης και επικύρωσης των αποτελεσμάτων, γ) στην παροχή λογικών εργαλείων για τον εντοπισμό προβλημάτων συλλογιστικής εγκυρότητας ή άλλων ατελειών στις συμπερασματικές διαδικασίες, όπως για παράδειγμα το σφάλμα διαλληλίας ή κυκλικότητας (Πελεγρίνης, 2004: 160-161), η επαγωγή (ό.π.: 215), το σφάλμα κατηγορίας (ό.π.: 552) κ.α. Έτσι έννοιες, παραδοχές και ερωτήματα όπως για παράδειγμα, αν η γνώση είναι έμφυτη ή αποκτάται με την εμπειρία, ποιος είναι ο ρόλος της γλώσσας στη νόηση, τι είναι η γλώσσα της σκέψης, τι είναι οι νοητικές αναπαραστάσεις, ποια η διαφορά νοήματος και σημασίας, ποια η διαφορά συναισθημάτων και συγκινήσεων, τι εννοούμε όταν λέμε συνείδηση κ.α. αποτελούν αντικείμενο φιλοσοφικής διασάφησης του συγκεκριμένου πεδίου. Εδώ, η φιλοσοφία των επιστημών της νόησης παρέχει τη δυνατότητα μεταφυσικής και επιστημολογικής διερεύνησης καθώς και κριτικής¹⁹, υπό την έννοια της αναγνώρισης «κρυμμένων» ιδεολογικών προκαταλήψεων και σιωπηρών παραδοχών, εντός των επιμέρους επιστημονικών πεδί-

¹⁷ Υπό μια διευρυμένη έννοια οι «νευροεπιστήμες» (πληθυντικός) αποτελούν ένα πεδίο που περιλαμβάνει «δέσμες» επιστημονικών εξειδικεύσεων που συνδυάζουν διεπιστημονικές προσεγγίσεις, όπως για παράδειγμα υπολογιστική νευροεπιστήμη, πολιτισμική και κοινωνική νευροεπιστήμη, νευρογλωσσολογία, κ.α.

¹⁸ Για την ενσώματη νόηση βλέπε: Gounaris (2020), Shapiro & Spaulding (2021), Καβουριάρη & Γαλανοπούλου (2026: 263ff), Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026: 303ff).

¹⁹ Ένα παράδειγμα κριτικής στις καθιερωμένες επιστημολογικές παραδοχές για τη νόηση στα ζώα συναντάμε στη φεμινιστική επιστημολογία, βλέπε: Demirhan (2026: 187ff).

ων, αλλά ταυτόχρονα προσφέρει την ευκαιρία επανεξέτασης παραδοσιακών προσεγγίσεων, επαναπλαισίωσης παραδοχών υπό το φως νέων επιστημονικών ανακαλύψεων αλλά και διατύπωσης νέων υποθέσεων ως πιθανών καινοτόμων λύσεων σε παλιά προβλήματα.

Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να θέσουμε το πλαίσιο ορισμού εννοιών που διατρέχουν ολόκληρο το πεδίο μελέτης της νόησης και συνείδησης των ζώων, έτσι ώστε να γίνει κατανοητή εισαγωγικά η ποικιλομορφία των προσεγγίσεων αλλά και τα προβλήματα που αυτή η ποικιλομορφία συνεπάγεται, γεγονός που επιβάλλει την εκ των προτέρων δήλωση και αποσαφήνιση των όρων σε κάθε επί μέρους χρήση τους.

2. Προς μια διασάφηση των βασικών όρων

Μιλώντας για τη νόηση των ζώων, συχνά χρησιμοποιούμε όρους όπως νοητικές καταστάσεις, νοητικά φαινόμενα, νοημοσύνη, ευφυΐα, εξυπνάδα, κατανόηση κ.ά., σαν να είναι συνώνυμοι και σαν το νόημά τους να παραμένει αδιαπραγμάτευτο, ανεξαρτήτως πλαισίου χρήσης των όρων.

Όταν πρόκειται για διεπιστημονικά πεδία μελέτης, όπως συμβαίνει με τη νόηση, τη νοημοσύνη και τη συνείδηση, η διασάφηση των όρων είναι απαραίτητη προϋπόθεση πριν εκκινήσει οποιαδήποτε έρευνα ή ανάλυση.

Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούμε τις λέξεις και τους όρους φανερώνει την θεωρία που «κρύβεται» πίσω από τους ισχυρισμούς και τις δηλώσεις που κάνουμε, επιδρά στη λογική ανάλυση και τελικά διαμορφώνει τα συμπεράσματα στα οποία οδηγούμαστε.

Στην παρούσα ενότητα θα επιχειρήσουμε μια συνοπτική διασάφηση των όρων. Παρά το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις γίνονται αναφορές σε λεξικά, δεν πρόκειται για λεξικογραφική ανάλυση αλλά για μια χρηστική πλαισίωση των συνηθέστερων όρων καθώς και των διαφορετικών χρήσεών τους στα διαφορετικά επίπεδα περιγραφής και στις επιμέρους επιστημονικές εξειδικεύσεις, καθώς και σε φιλοσοφικά ζητήματα που προκύπτουν κατά την υιοθέτηση μιας σταθερής θέσης ως προς αυτούς.

2.1 Νους

Νους (Mind): τι εννοούμε όταν λέμε νου; Η αναφορά στον νου, καθώς και η απάντηση στο ερώτημα τι είναι νους, εγείρουν σημαντικά οντολογικά και μεταφυσικά ερωτήματα, η απάντηση των οποίων καθορίζει εν πολλοίς τις βασικές παραδοχές διαφορετικών κοσμοθεωριών για τη

νόηση και τη συνείδηση. Ένα ευρύ φάσμα θεωριών απόδοσης οντολογικού status στον νου ή εξάλειψής του καθορίζει το νόημα του όρου, τη σχέση του με τον εγκέφαλο και το κεντρικό νευρικό σύστημα καθώς και τον ρόλο του στην εξήγηση της συμπεριφοράς, της σκέψης, του βιώματος και των νοητικών καταστάσεων εν γένει. Στην αρχαιότητα ο Ανεξαγόρας χρησιμοποιεί τον όρο νους για να περιγράψει την αρχή που «γνωρίζει», δηλαδή το «λεπτότατο και καθαρότερο όλων, που κατέχει ολοκληρωτική γνώση των πραγμάτων», ενώ για τον Πλάτωνα, ο νους συνδέεται με την ανώτατη βαθμίδα γνώσης, που αναφέρεται στις Ιδέες και μέσω της οποίας ο άνθρωπος δύναται να συλλάβει την αλήθεια (Πελεγρίνης, 2004: 423).

Στη νεώτερη φιλοσοφία ο Descartes (1641/1996) ταυτίζει τον νου με τη νοούσα ουσία, *res cogitans*, τον σκεπτόμενο εαυτό, μια οντότητα διακριτή από την εκτατή ουσία, *res extensa*, δηλαδή το σώμα, καθιερώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον κλασικό dualισμό υπόστασης νου - σώματος.

Στη σύγχρονη συζήτηση για το πρόβλημα νου-σώματος, οι περισσότερες προσεγγίσεις τείνουν να απομακρύνονται από τον dualισμό υπόστασης και προτείνουν, σε γενικές γραμμές, ότι ο νους είτε α) είναι ταυτόσημος με τον εγκέφαλο, είτε β) αποτελεί λειτουργικό μηχανισμό της εγκεφαλικής δραστηριότητας, είτε γ) θεωρείται ως ιδιότητα της εγκεφαλικής λειτουργίας ή σε ευρύτερες εκδοχές, ως ιδιότητα της λειτουργίας των νοημών συστημάτων εν γένει.

Στο πλαίσιο αυτό, όταν λέμε ότι ένας οργανισμός «διαθέτει νου», δεν δεσμευόμαστε κατ' ανάγκη στη θέση ότι διαθέτει μια ξεχωριστή οντότητα με διακριτή οντολογική υπόσταση, κάτι ανάλογο της ψυχής ή του πνεύματος. Συχνά, ο όρος νους χρησιμοποιείται για να δηλώσει μια ιδιότητα, μια ικανότητα ή ένα σύνολο χαρακτηριστικών που καθιστούν δυνατό σε έναν νοήμονα οργανισμό να έχει αντίληψη, μνήμη, συναισθήματα, συνείδηση, κ.α., να έχει δηλαδή νοητικές καταστάσεις ή νόηση και όχι κατ' ανάγκη κάποιο πράγμα ή κάποια οντολογική υπόσταση που ονομάζεται νους (Kim, 1998/2005: 21 - 22). Οι γνωσιακές επιστήμες ωστόσο, εκκινούν από την παραδοχή ότι ο νους είναι «μηχανή» ταυτίζοντας τον με την λειτουργία του εγκεφάλου (Πρωτόπαπας, 2015: 11).

Επιχειρώντας να συστηματοποιήσουμε την φιλοσοφική συζήτηση επί του προβλήματος νου - σώματος (Kim, ό.π.; Gounaris, 2010), μπορούμε να διακρίνουμε τα νοητικά συμβάντα (ν) από τις φυσικές διεργασίες (φ), δηλαδή από τις διεργασίες του εγκεφάλου και του κεντρι-

κού νευρικού συστήματος ή οποιουδήποτε άλλου ενδεχομένως υλικού υποβάθρου που μπορεί να επιτελεί αντίστοιχες διεργασίες. Υπό αυτή τη διάκριση, η σχέση των (ν) προς τα (φ) μπορεί να λάβει, συνοπτικά, τις εξής μορφές:

A) Δυισμοί. Τα (ν) και τα (φ) αποτελούν διαφορετικές οντότητες²⁰. Στην περίπτωση αυτή μιλάμε για οντολογικό δυισμό (ή δυισμό υπόστασης) όπου μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής εκδοχές: i) αλληλεπιδραστικός δυισμός του Descartes, όπου τα (ν) και τα (φ) τελούν σε αιτιακή αλληλεπίδραση, ii) περιστασιοκρατία / occasionalism, όπου ένας τρίτος παράγοντας (z) προκαλεί τα (ν) και τα (φ) όπως πρότεινε ο Geulincx, iii) προδιατεταγμένη αρμονία, όπου (ν) και (φ) «συγχρονίζονται» χωρίς άμεση αιτιακή σύνδεση όπως ισχυρίστηκε ο Leibniz, iv) επιφαινομεναλισμός, όπου τα (φ) παράγουν αιτιακά ανενεργά (ν) όπως για παράδειγμα μια ατμομηχανή (φ) παράγει καπνό (ν), κάτι που πρότεινε ο Huxley, και επαναφέρει το ερώτημα αν τα (ν) μπορεί να θεωρούνται οντότητες με την αυστηρή ελεατική έννοια.

Αν θεωρήσουμε ότι οι εκδοχές οντολογικού δυισμού βρίσκονται στο ένα άκρο του φάσματος των θεωριών που έχουν διατυπωθεί για τη σχέση νου - σώματος, στο άλλο άκρο του φάσματος βρίσκονται οι λεγόμενες εξαλειπτικές θεωρίες.

B) Εξαλειπτισμός (eliminativism). Σύμφωνα με το εξαλειπτισμό ή τον άλλως λεγόμενο απαλειπτικό υλισμό, υπάρχουν μόνο τα (φ) και κάθε αναφορά σε (ν) θεωρείται σφάλμα ή υποκατάστατο μιας «ψυχολογίας του κοινού νου» (folk psychology) που συντηρεί εσφαλμένες γλωσσικές παραδοχές στην επιστημονική έρευνα. Πιο μετριοπαθείς εκδοχές του εξαλειπτισμού δέχονται ότι παρά το γεγονός ότι τα (ν) δεν υπάρχουν ως οντότητες, η αναφορά στα (ν) έχει σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμικό χαρακτήρα, ενώ σε άλλες (όπως στην αναφορά στο νοητικό περιεχόμενο ή στη συνείδηση) αντιμετωπίζονται ως κατάλοιπα εσφαλμένου επιστημονικού παραδείγματος.

Ανάμεσα ωστόσο στο δυισμό και στον εξαλειπτισμό τοποθετούνται μονιστικές θεωρήσεις οι οποίες επιτρέπουν την αναφορά στα (ν) χωρίς ωστόσο να αναφέρονται σε διαφορετικές υποστάσεις. Εδώ η σχέση των (ν) με τα (φ) εκφράζεται μέσα από τις θεωρίες ταυτότητας και τις θεωρίες ιδιοτήτων.

²⁰ Σύμφωνα με την ελεατική αρχή για να θεωρείται κάτι οντότητα θα πρέπει να μπορεί να έχει αιτιακό ρόλο στα συμβάντα του κόσμου. Να συνιστά δηλαδή την αιτία από την οποία προκαλείται ένα γεγονός.

Γ) Θεωρίες ταυτότητας. Τα (ν) ταυτίζονται με τα (φ). Ως θεωρίες ταυτότητας λογίζονται, σε γενικές γραμμές, οι θεωρίες που ταυτίζουν την εγκεφαλική λειτουργία με τις νοητικές καταστάσεις και τη συμπεριφορά που προκαλείται από την εγκεφαλική λειτουργία. Τέτοιες θεωρίες είναι: i) Ταυτότητα τύπων (type identity), όπου κάθε τύπος νοητικής κατάστασης αντιστοιχεί σε τύπο εγκεφαλικής - νευρωνικής κατάστασης, ii) Ταυτότητα δειγμάτων (token identity) όπου κάθε επιμέρους νοητικό συμβάν είναι ταυτόσημο με κάποιο επιμέρους φυσικό συμβάν, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ταύτιση ως προς το είδος και τη μορφή και χωρίς να υπάρχει υποχρεωτικά αντιστοιχία τύπων ή αυστηρές εξηγητικές γέφυρες για κάθε (ν) από κάθε (φ), iii) αναλυτικός ή οντολογικός συμπεριφορισμός όπου η αναφορά σε (ν) εξαντλείται σε κριτήρια συμπεριφοράς και όχι σε πρόσθετες εσωτερικές οντότητες πέραν των (φ).

Δ) Θεωρίες ιδιοτήτων, σύμφωνα με τις οποίες τα (ν) αποτελούν ιδιότητες²¹ των (φ) είτε με τη μορφή επιγένεσης (supervenience), είτε με τη μορφή ανάδυσης (emergence). Στην πρώτη περίπτωση, δεν είναι δυνατή μεταβολή στα (φ) χωρίς αντίστοιχη μεταβολή στις (ν) ιδιότητες, ενώ στη δεύτερη, οι αναδυόμενες ιδιότητες αποδίδονται σε ένα ευρύτερο σύστημα (φ), όπως για παράδειγμα στο νευρικό σύστημα, στον οργανισμό συνολικά ή στο σύστημα οργανισμός - περιβάλλον και όχι στα επιμέρους στοιχεία του συστήματος. Στο πλαίσιο αυτό υιοθετείται συνήθως ένας ρεαλισμός ιδιοτήτων, κατά τον οποίο οι (ν) ιδιότητες είναι πραγματικές και επιδρούν αιτιακά στο επίπεδο της (φ) περιγραφής, χωρίς να υπάρχει ωστόσο δεισμός οντοτήτων²².

Τέλος, μπορούμε να θεωρήσουμε μια λειτουργική εκδοχή της σχέσης (ν) με (φ) όπου τα (ν) διατηρούν μια οντολογική αυτονομία χωρίς ωστόσο να έχουν υπόσταση.

Ε) Λειτουργικός ρεαλισμός.²³ Τα (ν) δεν συνιστούν χωριστή υπόστα-

²¹ Ως ιδιότητες ορίζουμε τα χαρακτηριστικά μιας οντότητας, όπως για παράδειγμα, το σχήμα, η ελαστικότητα, η ρευστότητα, η διαλυτότητα, η μάζα, το χρώμα κ.α. Οι ιδιότητες αποδεικνύονται χάρη στους φυσικούς νόμους (π.χ. η μάζα αποδεικνύεται από την έλξη των σωμάτων, η ρευστότητα επειδή το νερό ρέει, κ.ο.κ.).

²² Ακραίες εκδοχές του ρεαλισμού ιδιοτήτων, ιδίως θεωρίες που αντιμετωπίζουν τα αντικείμενα ως δέσμες ιδιοτήτων, τείνουν να υποβαθμίζουν την οντολογική πρωτοκαθεδρία των σωμάτων και μεταφέρουν το βάρος της αιτιακής εξήγησης στις ιδιότητες που συγκροτούν και χαρακτηρίζουν τα σώματα (Rettler & Bailey, 2024). Για τη σχέση ρεαλισμού και αναδυόμενων ιδιοτήτων βλέπε και Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026: 303ff).

²³ Η έννοια του λειτουργικού ρεαλισμού συνδέεται και με την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων. Βλέπε περισσότερα στα: Ochiai (2024), Αργυρακοπούλου (2026: 283ff).

ση, αλλά λειτουργικές καταστάσεις, οριζόμενες από τον ρόλο τους σε ένα σύστημα εισόδων—υπολογιστικών διαδικασιών—εξόδων, οι οποίες πραγματώνονται από ένα υλικό υπόβαθρο (φ). Υπό αυτή την έννοια, τα (ν) μπορούν να είναι αιτιακά ενεργά, ως επίπεδο οργάνωσης και εξήγησης, χωρίς να προϋποτίθεται η ύπαρξη «άλλης» οντότητας, δηλαδή χωρίς διολίσθηση σε δυισμό υπόστασης, πέρα από το φυσικό υπόστρωμα. Κομβικό εδώ είναι ότι ο ίδιος λειτουργικός τύπος (ν) μπορεί να πραγματώνεται από διαφορετικούς τύπους (φ), ενώ, αντιστρόφως, το ίδιο υλικό σύστημα (φ) μπορεί να υλοποιεί διαφορετικές λειτουργικές καταστάσεις (ν), σε διαφορετικές συνθήκες, όπως συμβαίνει στα υπολογιστικά συστήματα.

Εν κατακλείδι, η πολυδιάστατη θεώρηση του όρου νους και η θέση που υιοθετούμε *a priori* για αυτόν ρυθμίζει καθοριστικά το τι θεωρούμε ότι υπάρχει και επομένως, τι συνιστά επαρκή εξήγηση ή τεκμηρίωση για τη συμπεριφορά, το περιεχόμενο των νοητικών καταστάσεων, τη συνείδηση και το βιολογικό υπόβαθρο όλων αυτών. Αν δηλαδή υιοθετούμε δυϊστικές, εξαλειπτικές, ταυτοτικές, λειτουργιστικές ή συστημικές δεσμεύσεις αντίστοιχα το γεγονός αυτό μεταβάλλει τον συνολικό τρόπο μελέτης της νόησης. Ορισμένως, η αφετηριακή θέση σχετικά με το νου μάς επιτρέπει να δηλώνουμε με ακρίβεια τι εννοούμε όταν αποδίδουμε «νου» σε ανθρώπους, ζώα ή άλλα συστήματα και να αποφεύγουμε αντιφάσεις, εξηγήσεις μέσω διαφορετικών λεξιλογίων και επιπέδων περιγραφής και μη τεκμηριωμένες ερμηνείες.

2.2 Νόηση και νοημοσύνη

Νόηση (Cognition): Για τις γνωσιακές επιστήμες η νόηση είναι μια αναπαραστασιακή και υπολογιστική διαδικασία που υλοποιείται στον εγκέφαλο ή σε κάποιο άλλο υλικό υπόστρωμα, όπως για παράδειγμα στο hardware ενός υπολογιστή. Η διαδικασία αυτή αναφέρεται σε ένα σύνολο επιμέρους λειτουργιών ή πτυχές της νόησης, όπως η αντίληψη²⁴

²⁴ Ο J. J. Gibson (1979/2002) θεωρούσε την αντίληψη, και δη την οπτική αντίληψη, ως το πρωταρχικότερο χαρακτηριστικό της νόησης των ζώων. Ακολουθώντας την ρεαλιστική, εμπειριστική και πραγματιστική γραμμή σκέψης του δάσκαλου του Edwin Holt, μαθητή του William James και δεχόμενος επιρροές από τη μορφική ψυχολογία, ο Gibson υποστηρίζει, ότι καθώς το περιβάλλον και τα ζώα είναι αδιαχώριστα μεταξύ τους, η αντίληψη του περιβάλλοντος είναι η βάση της νόησης. Συγκεκριμένα, η οπτική αντίληψη των ζώων, σύμφωνα με τον Gibson, είναι άμεση και δεν αποτελεί μια εσωτερική διαδικασία του νου που κάνει χρήση αναπαραστάσεων. Όταν ένα ζώο αντιλαμβάνεται ένα αντικείμενο, αντιλαμβάνεται το αντικείμενο και όχι την αναπαράσταση του αντικειμένου. Υπό αυτήν την έννοια, κατά την οπτική

(perception) που αφορά την ερμηνεία των αισθητηριακών εισόδων, ο κινητικός έλεγχος και η σκόπιμη δράση, η μνήμη και η μάθηση, η σκέψη, η λήψη αποφάσεων και η επίλυση προβλημάτων, αλλά και πιο σύνθετες πτυχές όπως η κατανόηση εννοιών, η χρήση της γλώσσας κ.α. (Frankish & Ramsey, 2012). Η συγκεκριμένη προσέγγιση ωστόσο, δημιουργεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σύγχυση μεταξύ νόησης και νοημοσύνης με αποτέλεσμα οι δυο έννοιες να αντιμετωπίζονται συχνά ως συνώνυμες.

Νοημοσύνη (Intelligence): Όπως είδαμε προηγουμένως (1.2) ο Pinker (1994) ορίζει τη νοημοσύνη ως ένα φάσμα λειτουργιών που περιλαμβάνει τη σκέψη, την αντίληψη, τη γλώσσα, τη μνήμη, τον έλεγχο των σωματικών κινήσεων και άλλες λειτουργίες που αποτελούν το αντικείμενο μελέτης των γνωσιακών επιστημών. Ο συγκεκριμένος ορισμός δεν διαφέρει από τον ορισμό της νόησης με αποτέλεσμα, υπό το πρίσμα της αναπαραστασιακής και υπολογιστικής θεωρίας του νου, που αποτελεί τον θεωρητικό πυρήνα των γνωσιακών επιστημών (Βοσνιάδου, 2004), η νόηση και η νοημοσύνη να θεωρούνται εν πολλοίς ταυτόσημες έννοιες. Αυτή η ταύτιση αναδεικνύει και τη μεθοδολογική μετατόπιση από την παραδοσιακή ψυχομετρική προσέγγιση της νοημοσύνης (π.χ. μέτρηση με τεστ IQ) στη γνωσιακή μοντελοποίηση της, στη μετατόπιση δηλαδή από την ανάλυση των αποτελεσμάτων, στην ανάλυση των επιμέρους διεργασιών επεξεργασίας πληροφοριών, που οδηγούν σε αυτά τα αποτελέσματα.

Το τι ακριβώς συνιστά νοημοσύνη ωστόσο, αποτελεί αντικείμενο διαφωνίας των ψυχολόγων από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Για παράδειγμα ο Terman υποστήριζε ότι νοημοσύνη είναι η ικανότητα αφηρημένης σκέψης, ενώ ο Thorndike θεωρούσε ότι η νοημοσύνη σχετίζεται με τη μάθηση και την ικανότητα να απαντάει κάποιος σωστά στα ερωτήματα που του τίθενται (Sternberg, 2025). Με την άνοδο της Τεχνητής Νοημοσύνης, η ανάγκη για ακριβέστερο ορισμό του όρου νοημοσύνη έγινε επιτακτική. Στην σύγχρονη συζήτηση, ο Tegmark (2017: 84) ορίζει τη

αντίληψη λαμβάνονται άμεσα υπόψιν τα δεδομένα του περιβάλλοντος και όχι κάποιες πληροφορίες ως input σε ένα λειτουργικό σύστημα, στον εγκέφαλο του ζώου, που θα πρέπει να τις επεξεργαστεί. Σύμφωνα με αυτήν την ρηξικέλυθη θέση για την αντίληψη, το ζώο και το περιβάλλον του αποτελούν ενιαίο σύστημα, συνεπώς αυτό που αντιλαμβάνεται το ζώο δεν αποτελεί κάτι που βρίσκεται «έξω» από το ζώο. Η θέση αυτή θέτει υπό αμφισβήτηση τον παραδοσιακό δεισμό υποκειμένου – αντικειμένου και εσωτερικής νοητικής επεξεργασίας και εξωτερικού περιβάλλοντος. Περισσότερα για την αμφισβήτηση του παραδοσιακού δεισμού στο Βεργάρα & Παπαδάκης (2026: 345ff).

νοημοσύνη ως την ικανότητα μιας οντότητας να επιτυγχάνει πολύπλοκους στόχους, ακολουθώντας το κριτήριο του Singer (2009: 145) σύμφωνα με τον οποίο για να διαθέτει κάτι νοημοσύνη θα πρέπει να μπορεί να αντιλαμβάνεται, να χρησιμοποιεί σύνθετες πληροφορίες και να λαμβάνει αποφάσεις προκειμένου να επιτύχει πολύπλοκους στόχους.

Παρά το γεγονός ότι ο όρος χρησιμοποιείται πλέον καθημερινά, τόσο στο ειδικό λεξιλόγιο των σχετικών με τη νοημοσύνη πεδίων, όσο και στην καθομιλουμένη, η έννοια της νοημοσύνης καθώς και τα κριτήρια που απαιτούνται για να προσδιοριστεί αν κάτι έχει ή δεν έχει νοημοσύνη δεν είναι ξεκάθαρα. Οι Hoffmann και Hahn (2020) υποστηρίζουν ότι η νοημοσύνη δεν μπορεί να προσδιοριστεί με δίτιμη προσέγγιση του τύπου έχει/δεν έχει, αλλά ως ένα φάσμα τιμών που λαμβάνει κάτι ανάλογα με τη συμπεριφορά και τις επιδόσεις που επιτυγχάνει σε διάφορα τεστ. Για παράδειγμα στο ένα άκρο του φάσματος μπορεί να βρίσκεται ένα air-condition με νοημοσύνη κοντά στο 0% και στο άλλο μια γενική νοημοσύνη που δύναται να επιλύει το 100% των προβλημάτων, όπως θεωρητικά μπορεί να συμβαίνει σε μια Καθολική Μηχανή Turing. Ωστόσο, όπως σημειώνουν, δεν υπάρχουν σαφή κριτήρια που να ταυτοποιούν ότι κάτι διαθέτει νοημοσύνη και σε ποιο βαθμό, ενώ κάτι άλλο όχι.

Η αξιολόγηση της νοημοσύνης ως συμπεριφορά ή αποτέλεσμα «εξόδου» ενός συστήματος οφείλεται εν πολλοίς στην παραδοχή του λεγόμενου Test Turing. Συγκεκριμένα, ο Turing (1950) επιχειρώντας να απαντήσει στο ερώτημα αν σκέφτονται οι ψηφιακοί υπολογιστές, πρότεινε το «παιχνίδι μίμησης» στο οποίο συμμετέχουν ένας κριτής και δύο κρυμμένα υποκείμενα έρευνας, εκ των οποίων το ένα είναι άνθρωπος και το άλλο είναι μηχανή. Ο κριτής θέτοντας ερωτήματα και στα δύο, επιχειρεί να προσδιορίσει, από τις απαντήσεις που λαμβάνει, ποιος είναι άνθρωπος και ποια μηχανή. Αν η μηχανή καταφέρει να μπερδέψει τον κριτή, με αποτέλεσμα ο κριτής να την θεωρήσει άνθρωπο, θεωρούμε ότι η μηχανή «περνάει» το τεστ και επιδεικνύει συμπεριφορά ή νοημοσύνη, η οποία θα πρέπει να θεωρείται ισοδύναμη με την ανθρώπινη. Με βάση αυτή τη παραδοχή, όταν δυο συστήματα είναι ισοδύναμα ως προς τις εισόδους και τις εξόδους τους είναι ισοδύναμα²⁵ ως προς την ικανότητα σκέψης τους, δηλαδή τη νοημοσύνη τους.

²⁵ Η ιδέα της ισοδυναμίας δύο συστημάτων βάσει των εξόδων τους προέρχεται από τις μαθηματικές συναρτήσεις. Με αυτή την έννοια, η οπτική του Test Turing είναι μαθηματική, υπολογιστική και εμπειρικά ελέγξιμη (Arcas, 2025). Για την ισοδυναμία των συναρτήσεων βλέπε περισσότερα και στο Fontana (1990).

Την παραδοχή αυτή αμφισβήτησε ο Searle (1980) με το περίφημο νοητικό πείραμα του κινέζικου δωματίου όπου υποστήριξε ότι δυο συστήματα μπορεί να επιτυγχάνουν τις ίδιες εξόδους, αλλά το ένα να καταλαβαίνει τι κάνει - ορισμένως να γνωρίζει και να κατανοεί το νόημα της εξόδου - ενώ το άλλο όχι.

Με βάση αυτή τη διάκριση του Searle, μπορούμε να έχουμε μηχανές Turing που έχουν την ικανότητα «νοημοσύνης» χωρίς όμως να έχουν «νόηση» (Gounaris, 2013). Αυτό σημαίνει ότι ενώ έχουμε ικανοποιητικά αποτελέσματα «εξόδων», ο τρόπος, δηλαδή η διαδικασία, που εξάγεται κάθε αποτελέσματα διαφέρει. Η νόηση υπό αυτήν την έννοια δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αμιγώς υπολογιστική καθώς δεν περιλαμβάνει μόνο έναν τυπικό χειρισμό συμβόλων αλλά διαθέτει χαρακτηριστικά όπως νόημα και κατανόηση του περιεχομένου των εξόδων.

Σύμφωνα με αυτήν τη θέση διάκρισης νόησης και νοημοσύνης (Gounaris & Kosteletos, 2022), η μεν νοημοσύνη θα πρέπει να εννοείται ως η ικανότητα επίτευξης πολύπλοκων στόχων, μια ικανότητα άρρηκτα συνδεδεμένη με την υπολογιστική ικανότητα ενός συστήματος ή μιας οντότητας, η δε νόηση, ως μια ιδιότητα του νοήμονος όντος ή ενός συστήματος. Μια ιδιότητα που καθιστά ένα ον ή ένα σύστημα, μέσω μιας συγκεκριμένης βιολογικής για τα ζώα διαδικασίας, ικανό να μαθαίνει και να αποκτά γνώση, να αντιλαμβάνεται και να κατανοεί ή να συγκροτεί νόημα για ό,τι αντιλαμβάνεται, να προβαίνει σε αξιολογικές κρίσεις, να λαμβάνει αποφάσεις και να προβαίνει σε δράσεις. Ειδικότερα η νοημοτοδότηση, δηλαδή η απόδοση νοήματος, αποτελεί μια διαδικασία της νόησης που υπερβαίνει την τυπική συντακτική δομή μιας υπολογιστικής και αναπαραστασιακής διαδικασίας, καθώς αυτό που γίνεται αντιληπτό αποκτά νόημα²⁶ ως νοητικό περιεχόμενο, εντός ορισμένου κάθε φορά πλαισίου.²⁷

Συνοπτικά, μπορούμε να εντοπίσουμε τη διαφορά των δύο εννοιών στο ότι η νοημοσύνη συνδέεται με την ικανότητα του υπολογισμού και η νόηση με τη διαδικασία απόδοσης νοήματος στις καταστάσεις. Λιγό-

²⁶ Για τη συγκρότηση του νοήματος και τις διαδικασίες νοηματοδότησης βλέπε: Gounaris, (2012), Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026: 303ff).

²⁷ Το πρόβλημα αναγνώρισης του μεταβαλλόμενου πλαισίου δράσης (frame problem) αναφέρεται στην αδυναμία των υπολογιστικών συστημάτων να επεξεργαστούν αναπαραστάσεις του κόσμου όταν οι συνθήκες (πραγματικές ή νοηματικές) στον κόσμο αλλάζουν. Το πρόβλημα έχουν θέσει οι McCarthy & Hayes (1981) και επαναφέρουν στη συζήτηση για τις διαφορές μεταξύ νόησης και νοημοσύνης οι Wheeler (2005: 179) και Dreyfus (2007).

τερο στενά, η νοημοσύνη δεν αποτελεί διαδικασία αλλά ένα επιλεκτικό αποτέλεσμα ορισμένων διαδικασιών της νόησης (Sternberg, 2025) ή αλλιώς μια ικανότητα άρρηκτα συνδεδεμένη, όπως θα δούμε, με την υπολογιστική ικανότητα.

2.3 Υπολογισμός και Αναπαράσταση

Υπολογισμός (Computation): Η ιδέα ότι ο συλλογισμός αποτελεί μια υπολογιστική διαδικασία που προσθέτει και αφαιρεί στοιχεία βάσει ενός συνόλου κανόνων που έχουν προσυμφωνηθεί, μπορεί να ανιχνευθεί στον Hobbes (1651/1962). Στη σημερινή χρήση ωστόσο, ο όρος υπερβαίνει το πλαίσιο του αριθμητικού υπολογισμού και δηλώνει μια διαδικασία κατά την οποία ένα σύστημα, ακολουθώντας ένα πεπερασμένο σύνολο ρητών κανόνων μεταβαίνει βήμα προς βήμα από μια κατάσταση πληροφορίας σε μια άλλη, παράγοντας ένα αποτέλεσμα. Η βάση αυτού του σύγχρονου ορισμού οφείλεται εν πολλοίς στον αυστηρό φορμαλισμό της υπολογιστικής - «αλγοριθμικής»²⁸ διαδικασίας, που επιχείρησε ο Alan Turing (1936) εισάγοντας την ιδέα μιας θεωρητικής μηχανής, η οποία ονομάστηκε Μηχανή Turing. Η μηχανή αποτελείται από μια δυνητικά άπειρη γραμμική «ταινία» που περιλαμβάνει «θέσεις μνήμης»²⁹, πάνω στις οποίες μπορούν να γραφτούν ή να σβηστούν σύμβολα από ένα πεπερασμένο αλφάβητο. Μια «κεφαλή» που μετακινείται αριστερά ή δεξιά, σαρώνει και διαβάσει μία θέση μνήμης τη φορά. Η μηχανή βρίσκεται κάθε στιγμή σε μία από πεπερασμένες εσωτερικές καταστάσεις και εκτελεί μόνο τις στοιχειώδεις «πράξεις», γράψε, σβήσε, κινήσου αριστερά, κινήσου δεξιά. Το ποια πράξη θα εκτελεστεί σε κάθε βήμα καθορίζεται από έναν πεπερασμένο «πίνακα κανόνων»³⁰ που κωδικοποιεί βήμα-βήμα μηχανικές οδηγίες, για κάθε συνδυασμό τρέχουσας εσωτερικής κατάστασης της μηχανής και του συμβόλου που διαβάζεται από την κεφαλή σε κάθε θέση μνήμης. Η ιδέα του αλγορίθμου ως ρουτίνας εκτελέσιμων βημάτων, που μετασχη-

²⁸ Κάθε σαφές, βήμα προς βήμα σειρά οδηγιών ή κανόνων, που έχει σχεδιαστεί για να οδηγήσει σε ένα αποτέλεσμα ή στην επίλυση ενός συγκεκριμένου προβλήματος ή στην εκτέλεση μιας εργασίας μπορεί να θεωρηθεί αλγόριθμος.

²⁹ Μπορούμε να φανταστούμε κάθε θέση μνήμης σαν μια θυρίδα ή ένα συρτάρι σε μια τεράστια συρταριέρα. Κάθε συρτάρι χωράει μια ελάχιστη ποσότητα πληροφορίας, όπως ένα σύμβολο. Κάθε φορά η μηχανή ανοίγει ένα συρτάρι, διαβάσει το περιεχόμενο, το αλλάζει αν χρειαστεί και προχωράει στο προηγούμενο ή στο επόμενο συρτάρι.

³⁰ Αυτόν τον πίνακα κανόνων που ο Turing ονόμασε Σταθερή Περιγραφή (Standard Description) σήμερα τον ονομάζουμε πρόγραμμα (Arcas, 2025).

ματίζει την κατάσταση του συστήματος αποτελεί, σε αυτό το πλαίσιο, μια υπολογιστική διαδικασία (Rescorla, 2025).

Με άλλα λόγια ο υπολογισμός, μπορεί να οριστεί ως ο μετασχηματισμός μιας μνημονικής κατάστασης, δηλαδή μιας συνολικής κατάστασης πληροφορίας, σε μια άλλη (Tegmark, 2017).

Ωστόσο εδώ δεν θα πρέπει να συγχέουμε τη μνήμη ως νοητική διαδικασία ή ανάμνηση (που θα αναλύσουμε στη συνέχεια) με την αυστηρά τεχνική έννοια της θέσης μνήμης, ως θυρίδας αποθήκευσης, και της μνημονικής κατάστασης ως μια συνολική κατάσταση πληροφορίας στην οποία βρίσκεται μια μηχανή στη στιγμή t .

Πιο απλά, ως υπολογισμό μπορούμε να εννοούμε μια συστηματική διαδικασία μετασχηματισμού πληροφοριών ή συμβόλων σύμφωνα με ορισμένους κανόνες. Ένα σύστημα δέχεται εισόδους (inputs), εφαρμόζει τους κανόνες επεξεργασίας για να μετασχηματίσει αυτές τις πληροφορίες και παράγει εξόδους (outputs).

Η θέση διάκρισης νόησης και νοημοσύνης που είδαμε προηγουμένως, αποτελεί μια πρόκληση για τους ερευνητές της ΤΝ. Αν η νόηση συνίσταται μόνο σε υπολογιστικές διαδικασίες και μετριέται σε νοημοσύνη, τότε οποιαδήποτε μορφή βιολογικής νόησης μπορεί να προσομοιωθεί υπολογιστικά. Ο Hassabis (Google DeepMind, 2025) θεωρεί ότι αν μια Καθολική Μηχανή Turing³¹ καταφέρει να επιλύσει το σύνολο των υπολογισμών και αναπαραστάσεων, έχοντας προσομοιώσει επιτυχώς όλους τους τύπους και τα επίπεδα νοημοσύνης, τότε δεν θα έχει απομείνει κανένα υπόλοιπο νοητικής διεργασίας προς διερεύνηση. Σε αυτό το σενάριο, η νοημοσύνη ταυτίζεται πλήρως με την επεξεργασία πληροφοριών και η νόηση δεν αποτελεί παρά τον μηχανισμό αυτών των υπολογισμών. Αντίθετα, αν μια τέτοια μηχανή, παρά την απεριόριστη υπολογιστική της ισχύ, δεν καταφέρει να προσομοιώσει ορισμένες νοητικές καταστάσεις, όπως η υποκειμενική εμπειρία, η απόδοση νοήματος ή το συναίσθημα, τότε η διαφορά μεταξύ των καταστάσεων που επιλύθηκαν υπολογιστικά και εκείνων που παρέμειναν απρόσιτες θα ορίσει το χάσμα μεταξύ νοημοσύνης και λοιπών νοητικών φαινομένων. Ο Hassabis υποστηρίζει ότι η κατασκευή της Τεχνητής Γενικής

³¹ Καθολική (Universal) Μηχανή Turing (KM) είναι μια μηχανή που μπορεί να μιμηθεί οποιαδήποτε άλλη μηχανή Turing. Παρέχοντας στην KM μια συμβολική είσοδο που κωδικοποιεί τον πίνακα κανόνων για μια συγκεκριμένη μηχανή (ΣΜ), η KM αναπαράγει τη συμπεριφορά της ΣΜ, εκτελώντας εντολές που προέρχονται από τον αλγόριθμο της ΣΜ. Υπό αυτή την έννοια, η KM είναι ένας υπολογιστής γενικής χρήσης (Rescorla, 2025).

Νοημοσύνης (AGI) θα αποτελεί το απόλυτο «εργαλείο γνώσης». Αν η AGI φτάσει σε ανθρώπινο επίπεδο νοημοσύνης χωρίς να αναπαράγει ορισμένες πτυχές της ανθρώπινης νόησης τότε θα έχουμε μια εμπειρική απόδειξη ότι εκείνες οι πτυχές δεν είναι υπολογιστικές. Επομένως, σύμφωνα με τον ίδιο, η εξέλιξη σε αυτόν τον τομέα μπορεί να λειτουργήσει ως πειραματική απόδειξη για το αν η νόηση είναι εξ ολοκλήρου ένα αλγοριθμικό σύστημα ή αν περιέχει στοιχεία που εκφεύγουν της μηχανικής - υπολογιστικής προσομοίωσης.

Αναπαράσταση (Representation): Στις επιστήμες της νόησης ο όρος «αναπαράσταση» εισάγεται ως μια θεωρητική κατασκευή που επιτρέπει να περιγραφούν οι γνωσιακές καταστάσεις που «φέρουν πληροφορία» και στο πλαίσιο της παραδοχής των υπολογιστικών διαδικασιών, μπορούν να αποθηκεύονται, να ανακαλούνται και να μετασχηματίζονται (Pitt, 2022). Πιο γενικά όμως, αν δεχθούμε ότι μια αναπαράσταση είναι κάτι με σημασιολογικές ιδιότητες, όπως π.χ. περιεχόμενο, αναφορά, συνθήκες αλήθειας κ.α., τότε οι νοητικές αναπαραστάσεις δεν εξαντλούνται κατ' ανάγκη σε αμιγώς υπολογιστικούς όρους αλλά αναφέρονται ευρύτερα σε λειτουργικά χαρακτηριστικά της νόησης με σημασιολογικό περιεχόμενο και υπό αυτήν την έννοια η αναπαράσταση είναι γενικότερη από την έννοια του συμβόλου (Πρωτόπαπας, 2016).

Η φιλοσοφική συζήτηση για τις αναπαραστάσεις φέρνει στο προσκήνιο ζητήματα σχετικά με την έννοια της προθετικότητας (intentionality), μια έννοια που εγείρει ερωτήματα για το πώς οι νοητικές καταστάσεις «αναφέρονται», «κατευθύνονται» ή «αναπαριστούν» κάτι έξω από αυτές³², λαμβάνουν τιμή αληθείας, είναι δηλαδή αληθείς ή ψευδείς και γενικά αποτελούν αντικείμενο αξιολόγησης ως προς την ακρίβεια, την καταλληλότητα, τη συνάφεια κτλ. Η αναπαραστασιακή θεωρία του νου³³ υποθέτει

³² Η έννοια της προθετικότητας μπορεί να θεμελιωθεί μεταφυσικά, φυσιοκρατικά και χρηστικά και να διατηρεί την ισχύ της ακόμα και σε θεωρητικές κατασκευές που εξαλείφουν τις αναπαραστάσεις (Gounaris, 2014).

³³ Η Αναπαραστασιακή Θεωρία του Νου (Representational Theory of Mind) δεν είναι μία ενιαία θέση, αλλά ένα φάσμα θεωριών που συγκλίνουν στη βασική ιδέα ότι οι νοητικές καταστάσεις εξηγούνται, τουλάχιστον εν μέρει, μέσω αναπαραστάσεων με περιεχόμενο, ενώ διαφέρουν σε κρίσιμες παραδοχές για τη φύση του περιεχομένου. Μια χαρακτηριστική διαίρεση, ιδίως ως προς τις μη εννοιολογικές αναπαραστάσεις, είναι ανάμεσα σε αναπαραστασιακούς (representationalists/ intentionalists), που θεωρούν ότι ο φαινομενικός χαρακτήρας της εμπειρίας εξηγείται μέσω προθετικού περιεχομένου και στους φαινομεναλιστές (phenomenalists), που υποστηρίζουν ότι ο φαινομενικός χαρακτήρας της εμπειρίας είναι εγγενής ιδιότητα των εμπειριών και δεν εξαντλείται σε προθετικούς όρους αλλά ταυτίζεται με εσωτερικές ποιότητες της εμπειρίας, τα qualia. Για τα qualia βλέπε παρακάτω: συνείδηση. Για

ότι νοητικές καταστάσεις όπως οι πεποιθήσεις, οι επιθυμίες, οι αντιλήψεις κ.α. κατανοούνται ως σχέσεις του υποκειμένου προς τις αναπαραστάσεις. Η ιδιότητα των νοητικών καταστάσεων να αναφέρονται ή να αναπαριστούν κάτι έξω από το υποκείμενο εξηγεί την προθετικότητα των πρώτων μέσω των σημασιολογικών ιδιοτήτων των ίδιων των αναπαραστάσεων (Pitt, 2022). Για παράδειγμα όταν μια γάτα αντιλαμβάνεται κάτι να κινείται και «αναγνωρίζει» αυτό το κάτι σαν σκύλο, η αναπαραστασιακή υπόθεση λέει ότι κάποια εσωτερική νοητική κατάσταση της γάτας με σχετικό περιεχόμενο παίζει αιτιακό ρόλο στη διάκριση αυτού του κάτι ως σκύλο (και όχι ως άλλη γάτα) με αποτέλεσμα να οδηγήσει τη γάτα στην ανάλογη δράση. Με αυτόν τον τρόπο, οι αναπαραστάσεις λειτουργούν ως εννοιολογικός μεσολαβητής ανάμεσα στον κόσμο και στη συμπεριφορά. Με πιο τεχνικούς όρους μπορούμε να θεωρήσουμε τις αναπαραστάσεις ως οντότητες με νοητική υπόσταση, αιτιακή ισχύ και σημασιολογικό περιεχόμενο (Πρωτόπαπας, 2016), ενταγμένες στο εξηγητικό λεξιλόγιο του συστήματος μελέτης της νόησης.

2.4 Μνήμη, γνώση και μάθηση

Μνήμη (Memory): Στη φιλοσοφική παράδοση η μνήμη έχει οριστεί ως η ικανότητα του νου να σκέπτεται κάτι το οποίο έχει παρέλθει και πλέον δεν υπάρχει. Ως απάντηση στο ερώτημα πώς κάτι τέτοιο είναι δυνατόν, έχουν διατυπωθεί δυο προσεγγίσεις, η αναπαραστασιακή θεωρία της μνήμης που ανάγεται στον Πλάτωνα και η πραγματοκρατική θεωρία της μνήμης, σύμφωνα με την οποία το αντικείμενο της μνήμης είναι το ίδιο το παρελθόν και όχι η αναπαράσταση του παρελθόντος (Πελεγρίνης, 2004: 395-396).

Στους νεότερους χρόνους, ο εμπειρικός ιδεαλισμός διατηρεί σε διαφορετικές εκδοχές την έννοια των «εντυπώσεων» και «παραστάσεων» (Hume, 1739/2009) που εγγράφονται στον νου, συχνά με τη μεταφορά του κέρινου εκμαγείου. Ο Locke (1690/2016) ειδικότερα υποστήριξε ότι ο νους αποτελεί μια αποθήκη τέτοιων παραστάσεων από την οποία ανασύρονται οι μνήμες, ενώ θεωρεί ότι η μνήμη αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της προσωπικής μας ταυτότητας.³⁴

το φάσμα των αναπαραστασιακών θεωριών βλέπε Pitt (2022).

³⁴ Κλασικό παράδειγμα στη συζήτηση περί προσωπικής ταυτότητας αποτελεί η ιστορία του «πρίγκιπα και του τσαγκάρη» που αφηγείται ο Locke (1690/2016). Σύμφωνα με το παράδειγμα, μια μέρα ο πρίγκιπας «ξυπνά» με το σώμα του τσαγκάρη, αλλά με τη μνήμη του πρίγκιπα και αντιστρόφως ο τσαγκάρης ξυπνάει με το σώμα του πρίγκιπα. Με αυτό ο Locke θέλησε να αναδείξει ότι η προσωπική ταυτό-

Πολλοί φιλόσοφοι εστίασαν στην τεχνική πλευρά της απομνημόνευσης. Ο Αριστοτέλης, για παράδειγμα υποστήριζε ότι θυμόμαστε τις εικόνες των πραγμάτων – και ότι η οπτική εμπειρία είναι ισχυρότερη για την απομνημόνευση, ενώ οι μάγοι των μεσαιών χρόνων όπως ο Giordano Bruno ανέπτυξαν προχωρημένα συστήματα απομνημόνευσης συμβόλων (Πελεγρίνης, 2015). Στη νεότερη εποχή ο Ebbinghaus (1913) προκειμένου να μελετήσει την μνημονική ικανότητα χωρίς την παρέμβαση συνειρμών, σχεδίασε ένα πρωτότυπο πείραμα και υπέβαλε τον εαυτό του στη διαδικασία απομνημόνευσης συλλαβών άνευ νόηματος, αποδεικνύοντας α) ότι μπορεί να απομνημονεύσει κανείς περιεχόμενο χωρίς νόημα και β) ότι η επανάληψη συμβάλλει στη μεγαλύτερη διατήρηση της μνήμης. Ο William James (1890) ωστόσο ήταν ο πρώτος που διατύπωσε ρητά τη διάκριση πρωτογενούς -δευτερογενούς μνήμης, που αντιστοιχεί στο σχήμα βραχυχρόνιας - μακροχρόνιας μνήμης, συνδέοντας τη διατήρηση της μακροχρόνιας μνήμης με τις διαδικασίες μάθησης.

Καθοριστική στη μελέτη της μνήμης, σε επίπεδο νευροεπιστήμης, ήταν η συμβολή του Kandel (2008). Σε συνέχεια του θεωρήματος Hebb (1949) σύμφωνα με το οποίο κατά την επαναλαμβανόμενη διέγερση δυο εγκεφαλικών κυττάρων συντελούνται διαδικασίες μεταβολισμού, οι οποίες επιδρούν ενισχυτικά στον τρόπο σύνδεσης τους, ο Kandel (ό.π.) έδειξε ότι η βραχυχρόνια μνήμη συσχετίζεται με την ισχυροποίηση των συνάψεων ενώ η μακροχρόνια μνήμη με δομικές αλλαγές στον τρόπο σύνδεσης των νευρώνων.

Οι μελέτες του με την απλυσία, ένα μεγάλο σαλιγκάρι της θάλασσας με ορατούς νευρώνες, αποτέλεσαν κρίσιμη γέφυρα μεταξύ μνήμης- μάθησης και νευρωνικών - συναπτικών δομών.

Στη γνωσιακή περιγραφή της μνήμης ωστόσο, υπό το πρίσμα των υπολογιστικών - αναπαραστασιακών θεωριών, η μνήμη ορίζεται ως η ικανότητα να αποκτούμε και να «αποθηκεύουμε» πληροφορίες ή ως η ικανότητα να ανακαλούμε πληροφορίες, εικόνες, ή καταστάσεις τις οποίες έχουμε βιώσει ή έχουμε αποκτήσει στο παρελθόν³⁵. Η αποθήκευση

τητα ακολουθεί τη συνέχεια της μνήμης και όχι τη συνέχεια του σώματος.

³⁵ Για να γίνει κατανοητή η αναφορά στη μνήμη ανάλογα με τα επίπεδα περιγραφής που ορίσαμε στην ενότητα 1, ας σκεφτούμε ότι σε επίπεδο συμπεριφοράς θεωρούμε ότι ένας σκύλος έχει μνήμη όταν ξεθάβει ένα κόκαλο που έχει πριν κρύψει στον κήπο, σε επίπεδο λειτουργιών ορίζουμε την μνήμη ως την ικανότητα να αποκτούμε και να «αποθηκεύουμε» πληροφορίες, ενώ σε επίπεδο νευροεπιστήμης, ως μια δομική μεταβολή στις συναπτικές συνδέσεις όταν πρόκειται για μακροχρόνια μνήμη ή

και ανάκληση πληροφοριών παραπέμπει σε λειτουργία υπολογιστικής μηχανής, όπου το μνημονικό υπόβαθρο ή το υλικό «αποθήκευσης» της πληροφορίας είναι ανεξάρτητο από τον τρόπο αποθήκευσης και το λογισμικό που επεξεργάζεται την πληροφορία (Gounaris, 2016).

Σήμερα γνωρίζουμε ότι η μνήμη δεν «αποθηκεύεται» σε μία μοναδική θέση, αλλά βασίζεται σε διακριτά και αλληλοεπικαλυπτόμενα νευρωνικά συστήματα. Η έκδηλη μνήμη, αυτή που μπορεί να ανακληθεί και έχουμε την επίγνωση ότι την ανακαλούμε, εξαρτάται από τον έσω κροταφικό λοβό και τον ιππόκαμπο για κωδικοποίηση και εδραίωση, ενώ τα μακροχρόνια ίχνη της κατανέμονται σε νεοφλοιϊκά δίκτυα. Η άδηλη μνήμη δεξιοτήτων και συνηθειών υποστηρίζεται κυρίως από τα βασικά γάγγλια και την παρεγκεφαλίδα, και η συναισθηματική μάθηση εμπλέκει την αμυγδαλή. Επιπλέον, η ανάκληση είναι συχνά ανακατασκευαστική και μπορεί να οδηγήσει σε επικαιροποίηση του μνημονικού ίχνους (Squire, 2004).

Γνώση και Μάθηση (Knowledge and Learning): Ο Damasio (1994) υποστηρίζει ότι μεγάλο μέρος της βιολογικής συμπεριφοράς είναι ενσώματο, αυτοματοποιημένο και προσαρμοστικό, καθώς οι οργανισμοί δεν «σκέφτονται» διακριώς για να δράσουν, αλλά ρυθμίζουν τη δράση τους μέσα από μηχανισμούς μνήμης που σταθεροποιούν την επιβίωση και την αποτελεσματική αλληλεπίδραση με το περιβάλλον. Υπό αυτήν την έννοια το βασικότερο γνώρισμα των βιολογικών νοητικών διαδικασιών δεν είναι η επίλυση διαφορικών εξισώσεων ή συγγραφή ποίησης, αλλά η συμβολή τους στο να μαθαίνει ένας οργανισμός να κινείται, να τρέφεται, να αποφεύγει τους κινδύνους, να επιλέγει και να προσαρμόζεται σε δυναμικές συνθήκες επιβίωσης.

Όμως, η προσανατολισμένη στη δράση λειτουργία φαίνεται να χαρακτηρίζει και τα συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης. Η επιτυχία ενός τέτοιου συστήματος κρίνεται από το πώς μετασχηματίζει ροές πληροφορίας σε προβλέψεις που βελτιώνουν τη συμπεριφορά του στο τεχνητό περιβάλλον (Arcas, 2025). Κατά τη μηχανική μάθηση, ένα σύστημα ΤΝ εκτίθεται σε δεδομένα και μέσω επαναλαμβανόμενων δοκιμών και διορθώσεων, αναδιαμορφώνει τις εσωτερικές του παραμέτρους ώστε να ανταποκρίνεται ολοένα καλύτερα στους στόχους του. Υπό αυτήν την έννοια μαθαίνει. Η μνημονική ικανότητα ενός συστήματος, ορισμένως, συντελεί στη μάθηση, δηλαδή στην τροποποίηση της συμπεριφοράς, στο μέτρο που επιτρέπει τη διατήρηση και αξιοποίηση προηγούμενης εμπειρίας. Η μάθηση συνεπώς μπορεί να οριστεί ως μια διαδικασία τροποποίησης

στην ισχυροποίηση τους, όταν πρόκειται για βραχυχρόνια μνήμη.

μιας συμπεριφοράς που επιτυγχάνεται με επανάληψη, άσκηση, ενίσχυση, τιμωρία, εμπειρία και αλληλεπίδραση του συστήματος με το περιβάλλον του. Ένας οργανισμός ή ένα μηχανικό σύστημα ΤΝ μπορούμε να πούμε ότι μαθαίνει, όχι όταν απλώς συλλέγει και αποθηκεύει πληροφορίες αλλά όταν είναι σε θέση να προβλέπει, να λαμβάνει αποφάσεις και να δρα, υπό περιορισμούς χρόνου και συνθηκών αβεβαιότητας.

Διαφορετικά από τη μάθηση, η γνώση αποτελεί μια φιλοσοφική - επιστημολογική έννοια που δεν περιγράφει την τροποποίηση συμπεριφοράς, αλλά τη σχέση του υποκειμένου της γνώσης με την αλήθεια και την επαρκή δικαιολόγηση του περιεχομένου της γνώσης. Η κλασική ανάλυση της γνώσης ως «δικαιολογημένη αληθής πεποίθηση», που κληροδοτείται από τον πλατωνικό Μένωνα, παρότι μη επαρκής, προϋποθέτει ψυχολογικές - νοητικές προδιαθέσεις όπως οι πεποιθήσεις, κριτήρια αλήθειας και συνθήκες αιτιολόγησης, αλλά πρωτίστως προϋποθέτει τη γλώσσα καθώς είναι αδύνατο να εννοήσουμε τη γνώση χωριστά από τον προτασιακό χαρακτήρα του περιεχομένου της³⁶. Ενώ ένα ζώο μπορεί να μάθει μια διαδρομή και να κινηθεί από το σημείο Α στο σημείο Β χωρίς να διαθέτει εννοιολογική γνώση της «χαρτογράφησης» όπως την περιγράφει ο άνθρωπος, δεν μπορούμε να πούμε ότι το ζώο γνωρίζει τη διαδρομή με την ρητή προτασιακή έννοια της γνώσης που εντάσσεται σε πρακτικές λόγου και αναζήτησης - απόδοσης λόγων. Υπό αυτήν την έννοια η γλώσσα, καθώς φαίνεται να δεσμεύει τη γνώση, δεσμεύει και κάθε μορφή προτασιακής ή σύνθετης σκέψης, αν δεχθούμε ότι η σύνθεση σκέψης συντελείται με την εσωτερική ομιλία η οποία εξελίσσεται ταυτόχρονα με τη φυσική γλώσσα, όπως υποστήριζε ο Vygotsky. Όπως παρατηρεί ο Godfrey-Smith (2016/2024: 187-189) τόσο με βάση τη συνεισφορά του Vygotsky όσο και σύμφωνα με τη δαρβινική αντίληψη, η συγκροτημένη νοητική επεξεργασία, η σύνθετη σκέψη δεν θα μπορούσε να συμβεί χωρίς γλώσσα. Ένας τέτοιος ισχυρισμός ωστόσο είναι αναληθής, όπως λέει ο ίδιος, καθώς πολύπλοκες γνωσιακές λειτουργίες φαίνεται να επιτυγχάνονται χωρίς την αναγκαία σύνδεση μεταξύ γλώσσας και σύνθετης σκέψης.

³⁶ Σύμφωνα με τον Sellars (1956/2005) η αισθητηριακή εμπειρία δεν μπορεί να θεμελιώσει επαρκώς τη συνθήκη δικαιολόγησης που απαιτείται για να θεωρηθεί κάτι γνώση, καθώς κανένα δεδομένο των αισθήσεων δεν έχει προτασιακό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, για να έχει κανείς τη γνώση του κόκκινου χρώματος θα πρέπει να κατέχει ένα σύνολο εννοιών, όπως την έννοια του χρώματος, των ιδιοτήτων του φωτός κτλ. που ως εννοιολογικές δομές έχουν προτασιακό χαρακτήρα.

2.5 Συνείδηση

Συνείδηση (Consciousness): Στη νεότερη φιλοσοφία³⁷, ιδίως στη χρήση του όρου από τον Locke, η συνείδηση προσεγγίζεται ως εσωτερική - νοητική λειτουργία «παρατήρησης» του ίδιου του νου, μια μορφή εσωτερικής αντίληψης ή ενδοσκοπήσης. Κατά τον 20^ο αιώνα, κυρίως μέσω του έργου του Moore, η συνείδηση εννοείται ως το κοινό στοιχείο που κάνει δύο εμπειρίες, π.χ. την οπτική εμπειρία του μπλε και την οπτική εμπειρία του κόκκινου, να διαφέρουν. Ωστόσο, παρ' ότι κάποιος είναι βέβαιος για την εσωτερική εμπειρία του, η περιγραφή αυτού του νοητικού γεγονότος σε τρίτους παραμένει προβληματική (Πελεγρίνης, 2004: 543). Μια ευρέως αποδεκτή προσέγγιση είναι ότι καταστάσεις όπως ο πόνος, η οπτική ή γευστική εμπειρία ή καταστάσεις κατά τις οποίες το υποκείμενο που τις βιώνει αντιλαμβάνεται ότι αυτές οι καταστάσεις «μοιάζουν» με κάτι, δηλαδή έχουν ένα ποιοτικό περιεχόμενο και υποκειμενικό και φαινομενολογικό χαρακτήρα, αποτελούν συνειδητές καταστάσεις (Audi, 2011: 1244). Υπό αυτήν την έννοια, η συνείδηση μπορεί να οριστεί ως η νοητική κατάσταση κατά την οποία το νοήμον ον, ή ενδεχομένως και ένα σύστημα, έχει την υποκειμενική εμπειρία του «πώς είναι να βρισκείται» σε αυτήν την κατάσταση. Απλούστερα, κατά την υποκειμενική εμπειρία, υποθέτουμε ότι υπάρχουν διακριτές ποιότητες, ένα άρρητο «ποιοτικό περιεχόμενο», μη προτασιακό, που καθιστά την εμπειρία να μοιάζει με κάτι (Blackmore, 2007). Αυτό το «πώς είναι να μοιάζει με κάτι» (what-it-is-like) λειτουργεί ως κριτήριο για την αναγνώριση του φαινομένου ως τέτοιου, από το ίδιο το υποκείμενο της συνείδησης, όχι όμως ως εξήγηση του ίδιου του φαινομένου, της δομής του και της επιστημονικής θεμελίωσής του, από ένα τρίτο πρόσωπο (Nagel, 1974).

Λόγω αυτής της ιδιομορφίας, της δυσκολίας δηλαδή να γεφυρωθεί η περιγραφή της υποκειμενικής εμπειρίας της συνείδησης υπό τη σκοπιά του τρίτου προσώπου, δηλαδή να γεφυρωθεί η παρατήρηση της συμπεριφοράς, των νευρωνικών ή λειτουργικών μηχανισμών με την ίδια συνειδητή εμπειρία υπό τη σκοπιά του πρώτου προσώπου, δηλαδή του ιδιωτικού βιώματος, ερωτήματα όπως «τι είναι συνείδηση;», «ποια είναι τα κριτήρια απόδοσής της στους οργανισμούς;», «πώς αναδύεται σε βιολογικά συστήματα;» και «πώς μελετάται αφού το ίδιο το ζητούμενο,

³⁷ Στην αρχαιότητα, κυρίως στη φιλοσοφία των στωϊκών η συνείδηση δηλώνει την ικανότητα των ανθρώπων να διακρίνουν τον ηθικό χαρακτήρα των πράξεων, το καλό και το κακό (Πελεγρίνης, 2004: 543).

καθώς είναι ιδιωτικό, απουσιάζει από την μελέτη;» απαντώνται σε επίπεδο υποθέσεων και προκαλούν διαφωνίες μεταξύ των επιστημονικών και φιλοσοφικών εξειδικεύσεων που εξετάζουν τις νοητικές καταστάσεις ανθρώπων, ζώων και μηχανών.

Κεντρική ωστόσο θέση στη σύγχρονη συζήτηση για τη συνείδηση, κατέχει η έννοια των *qualia*³⁸, δηλαδή των «ιδιωτικών και άρρητων ποιότητων» της εμπειρίας, όπως για παράδειγμα της ερυθρότητας του κόκκινου, της ιδιάζουσας μυρωδιάς της βενζίνης, του καύσου μιας καυτερής πιπεριάς, της ιδιαίτερης υφής του πόνου ή της αγωνίας κ.α. Τα *qualia*, σε αντίθεση με προτασιακά περιεχόμενα όπως οι πεποιθήσεις, δεν δύναται να αξιολογηθούν με όρους αλήθειας ή ψεύδους και να αποτελέσουν αντικείμενο γνώσης. Υπό αυτήν την έννοια τα *qualia* είναι πάντα σωστά και αδιαμφισβήτητα ως προς το ποιοτικό περιεχόμενό τους αφού ισχύουν για το υποκείμενο που τα αντιλαμβάνεται. Όμως η ιδιωτικότητά τους θέτει πρόβλημα πρόσβασης και ενώ η γλώσσα μπορεί να τα δηλώνει και να τα ταξινομεί, π.χ. να λέει κάποιος βλέπω αυτήν την ντομάτα και είναι κόκκινη, η ίδια η λέξη «κόκκινη» δεν είναι βέβαιο ότι αντιστοιχεί στην «ίδια ποιότητα» μεταξύ διαφορετικών υποκειμένων.

Ο Frank Jackson (1986) παρουσιάζει σε ένα νοητικό πείραμα τη Μάιρη, μια νευροεπιστήμονα, που ενώ ζει σε ένα ασπρόμαυρο περιβάλλον και δεν έχει βιώσει ποτέ τη χρωματική εμπειρία για το κόκκινο, γνωρίζει κάθε φυσική και επιστημονική πληροφορία για το συγκεκριμένο χρώμα και τις νευρωνικές διεργασίες που το συνοδεύουν. Κατέχει δηλαδή όλη τη γνώση για το κόκκινο χρώμα. Όταν εξέρχεται από αυτό το περιβάλλον και αντικρίζει για πρώτη φορά κάτι κόκκινο αποικτά πέρα από τη γνώση της, κάτι ακόμα, την υποκειμενική εμπειρία του πώς είναι να βλέπεις το κόκκινο. Από αυτό μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι η πλήρης επιστημονική περιγραφή δεν περιλαμβάνει το «ποιοτικό περιεχόμενο» της υποκειμενικής εμπειρίας, εγκαθιστώντας με αυτόν τον τρόπο ένα όριο μεταξύ επιστημονικής γνώσης και των νοητικών δεδομένων που αφορούν την υποκειμενική εμπειρία.

Το όριο μεταξύ επιστημονικής γνώσης και ιδιωτικής υποκειμενικής εμπειρίας οδηγεί τον David Chalmers (1995) να διαχωρίσει το λεγόμενο «δύσκολο» πρόβλημα της συνείδησης από τα «εύκολα» προβλή-

³⁸ Πρώτη φορά, έγινε αναφορά στα *qualia* από τον C. I. Lewis (1929), από το *quale* που στα λατινικά, σημαίνει «τι είδους», ποιο το ποιόν. Ο Lewis σημειώνει ότι: «υπάρχουν αναγνωρίσιμα ποιοτικά χαρακτηριστικά που ενδέχεται να είναι επαναλαμβανόμενα σε διαφορετικές εμπειρίες, τα οποία κατά κάποιο τρόπο είναι καθολικά και τα οποία τα ονομάζω *qualia*».

ματά της. Το δύσκολο πρόβλημα, εν προκειμένω, αναφέρεται στο πώς είναι δυνατόν, από μια αμιγώς υλική οντότητα, όπως ο εγκέφαλος και τα νευρικά κύτταρα με τις συνάψεις τους, να προκύπτουν υποκειμενικές νοητικές εμπειρίες με qualia και αυτές οι εμπειρίες να γίνονται αντιληπτές από τα υποκείμενα που τις βιώνουν ως τέτοιες. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι από τη μελέτη της συνείδησης η ίδια η συνείδηση απουσιάζει (Nagel, 1974), καθώς είναι υποκειμενική, ιδιωτική και απροσπέλαστη εμπειρία, η επιστήμη επιχειρεί να περιγράψει την διαδικασία που την προκαλεί (Edelmann & Tononi, 2000). Η προσπάθεια της επιστήμης να περιγράψει τη διαδικασία και τους νευροβιολογικούς μηχανισμούς της συνείδησης συγκαταλέγεται, κατά τον Chalmers (ό.π.), στα εύκολα προβλήματα της συνείδησης, καθώς, σε αντίθεση με την μελέτη της ίδιας της υποκειμενικής εμπειρίας που είναι απροσπέλαστη, ο μηχανισμός και οι βιολογικές δομές που την προκαλούν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο της επιστήμης και να ερευνηθούν.

Ο Godfrey-Smith (2016/2024: 126 - 133) περιγράφει τη συνείδηση ως την εξέλιξη μιας πορείας της υποκειμενικής εμπειρίας από τον «λευκό θόρυβο», δηλαδή μια πρώτη μορφή υποκειμενικής εμπειρίας ενός απλού οργανισμού του μακρινού εξελικτικού παρελθόντος - μέχρι μια ενοποιημένη οπτική του κόσμου και μια συγκεκριμένη αίσθηση του εαυτού, όπως συμβαίνει στον άνθρωπο³⁹. Δηλαδή σύμφωνα με τον ίδιο, η συνείδηση αποτελεί μια από τις πολλές μορφές υποκειμενικής εμπειρίας και όχι τη μοναδική. Υπό αυτήν την έννοια υποστηρίζει ότι δεν είναι απαραίτητο κάθε τι που αισθάνεται ένα ζώο να είναι συνειδητό, αλλά η συνειδητή εμπειρία θα πρέπει να εννοείται ως μια στενότερη κατηγορία εντός ενός ευρύτερου πλαισίου υποκειμενικών εμπειριών.

Οι Panksepp & Biven (2012), από μια διαφορετική οπτική, εισηγούνται μια διάκριση μεταξύ γνωσιακής (cognitive) και συναισθηματικής (affective) συνείδησης προκειμένου να θωρακίσουν μια μορφή συνείδησης στα ζώα αλλά και την βαθύτερη κατανόηση της εξελικτικής βάσης της ανθρώπινης συνείδησης. Οι δύο τύποι συνείδησης, όπως υποστηρίζουν, εξαρτώνται από διαφορετικούς νευρολογικούς μηχανισμούς. Η μεν γνωσιακή συνείδηση σχετίζεται περισσότερο με νεοφλοιώδεις⁴⁰ διεργασίες, περιλαμβάνει υπολογιστικές διαδικασίες και έχει μια κατεύ-

³⁹ Περισσότερα για τις θέσεις του Godfrey-Smith και την εξελικτική θεώρηση των νοητικών φαινομένων στο Παρχαγιουδάκη et al. (2026: 79ff).

⁴⁰ Ο νεοφλοιός (neocortex) αποτελεί το πιο νέο εξελικτικά μέρος του εγκεφάλου που συσχετίζεται με ανώτερες γνωσιακές λειτουργίες, όπως η σύνθετη - συλλογιστική σκέψη, η γλώσσα και η συνείδηση.

θυνση από τις προθέσεις προς τη λήψη αποφάσεων και τη δράση, η δε συναισθηματική συνείδηση συνδέεται περισσότερο με υποφλοιώδεις⁴¹ δομές, είναι λιγότερο υπολογιστική και έχει μια κατεύθυνση από τη δράση προς την αντίληψη⁴².

Στη συνέχεια θα δούμε συνοπτικά ορισμένα βασικά εμπόδια στη μελέτη της νόησης και της συνείδησης στα ζώα, εκκινώντας από τη γλώσσα η οποία, όπως θα δούμε, δεν συνιστά μόνο ένα ιδιαίτερο ανθρώπινο χαρακτηριστικό, αλλά και ένα επιστημολογικό όριο.

3. Τα βασικά εμπόδια στη μελέτη των νοητικών καταστάσεων των ζώων

Στο δοκίμιό του *Άνθρωποι, Ζώα, Μηχανές*, ο Πελεγρίνης (1987) διερευνά τα κριτήρια που καθιστούν την ανθρώπινη πράξη διαφορετική από εκείνη του αυτοματισμού των μηχανών ή της δράσης των ζώων και θέτει το ερώτημα για το αν υπάρχει κάτι που να διαφοροποιεί την ανθρώπινη συμπεριφορά από εκείνη των υπόλοιπων οντοτήτων. Η συμβολή του εστιάζει στον εμπρόθετο λόγο, δηλαδή σε μια μορφή αιτιολόγησης που συνδέει τις ανθρώπινες πράξεις με προθέσεις, δηλαδή εσωτερικές, νοητικές - ψυχολογικές καταστάσεις, οι οποίες διαμορφώνουν τον τρόπο λήψης των αποφάσεων και οδηγούν σε μια συγκεκριμένη συμπεριφορά⁴³. Ωστόσο, οι προθέσεις δεν είναι ανεξάρτητες από ένα εσωτερικό δίκτυο πεποιθήσεων, αξιών, επιθυμιών και σκέψεων, βεβαίως και συναισθημάτων, που προηγούνται των αποφάσεων και πράξεων των ανθρώπων. Από αυτήν την οπτική, είναι δύσκολο να συλλάβουμε την ίδια την έννοια της προθέσεως ανεξάρτητα από τη γλώσσα και την επίκληση μιας έλλογης αιτιολόγησης της. Ο εμπρόθετος λόγος, υπό αυτήν την έννοια καθορίζεται από τη γλώσσα, η οποία δεν είναι μόνο μέσο επικοινωνίας, αλλά αποτελεί ταυτοχρόνως και ένα μέσο εσωτερικής οργάνωσης και έκφρασης των σκέψεων, ανεξάρτητο από εξωτερικά, προς το υποκείμενο, κίνητρα (Chomsky, 1968).

⁴¹ Οι υποφλοιώδεις δομές (subcortical structures) περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων τα βασικά γάγγλια, τον θάλαμο, τον υποθάλαμο, την αμυγδαλή, τον ιππόκαμπο κ.α. και συμμετέχουν σε βασικές λειτουργίες του οργανισμού ενώ παίζουν ρόλο στα συναισθήματα, τη μνήμη, τις κινήσιμες δεξιότητες κ.α.

⁴² Για μια συνοπτική εισαγωγή στη συναισθηματική νευροεπιστήμη (affective neuroscience) και στις θέσεις του Panksepp για τη νόηση των ζώων βλέπε: Τριανταφύλλου et al. (2026, 213ff), Καλογήρου & Γεωρναμίλη (2026: 233ff).

⁴³ Για τις εμπρόθετες ανθρώπινες πράξεις και δράσεις των ζώων βλέπε θεωρίες της δράσης (action theories) στο Piñeros Glasscock & Tenenbaum (2023).

Όπως παρατηρούν οι Andrews & Monsó (2021) η δυτική φιλοσοφική παράδοση εμφανίζει μια επίμονη τάση να συσχετίζει τη γλώσσα και το λόγο με την ανθρώπινη νόηση και να αμφισβητεί το αν τα ζώα είναι σε θέση να κατανοούν έννοιες, να έχουν πεποιθήσεις, να διακρίνουν σημασίες και να πραγματοποιούν συλλογιστικές διαδικασίες. Οι ρίζες αυτής της παράδοσης μπορεί να αναζητηθούν στον Αριστοτέλη, ο οποίος όρισε τον άνθρωπο ως το μοναδικό «έλλογο ζώο», όπου ο λόγος, υπό μια διευρυμένη έννοια, περιλαμβάνει τη λογική, την ομιλία, τη μαθηματική αναλογία καθώς και την αναζήτηση και απόδοση αιτιών, των λόγων, που ριζούν και καθιστούν κάτι ως τέτοιο. Η επίδραση του Αριστοτέλη στη δυτική σκέψη ήταν τόσο ισχυρή ώστε για αιώνες είχε αποκλειστεί η θεώρηση οποιουδήποτε άλλου ζώου, πλην του ανθρώπου, ως έλλογου. Στους νεότερους χρόνους, η γλώσσα θεωρήθηκε αναγκαία προϋπόθεση για τον έλλογο νου από τον Descartes (1637/1976) ενώ ο Locke (1690/1975) υποστήριξε ότι τα ζώα δεν μπορούν να σκέφτονται, επειδή οι λέξεις είναι απαραίτητες για την κατανόηση των καθολικών εννοιών (Protopapadakis, 2012: 21ff).

Με την εξέλιξη των ευφυών μηχανών κατά τον 21^ο αιώνα το ερώτημα για τον ρόλο της γλώσσας στην απόδοση νοητικών καταστάσεων σε ανθρώπους, ζώα και μηχανές, επανέρχεται πιεστικά. Αν τα ζώα δεν διαθέτουν γλώσσα και συνεπώς ικανότητα εννοιολογικής σκέψης, πώς μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι έχουν πεποιθήσεις με ορισμένο περιεχόμενο, επιθυμίες, προσδοκίες, κάνουν σχέδια για το μέλλον κτλ. και αντιστρόφως, αν οι υπολογιστικές μηχανές λειτουργούν «εντός γλώσσας» και μπορούν να εκφράσουν πεποιθήσεις, προβλέψεις, κ.α. πόσο εύλογο είναι να τους αποδοθούν γνωσιακές ιδιότητες παρόμοιες με τις ανθρώπινες (Gounaris & Kosteletos, 2020);

Το κριτήριο της γλώσσας, ως κριτήριο απόδοσης νοητικών καταστάσεων, υπολογιστικής σκέψης αλλά και επικοινωνίας, συντηρεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μια θεωρητική προκατάληψη απέναντι στη μελέτη των νοητικών καταστάσεων των ζώων. Ωστόσο, η γλώσσα δεν αποτελεί το μοναδικό εμπόδιο, καθώς εννοιολογικά, επιστημολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα συντηρούν ένα δύσβατο περιβάλλον μελέτης της νόησης και της συνείδησης των ζώων, στην ομαλοποίηση του οποίου η φιλοσοφία έχει σημαντικό ρόλο.

3.1 Γλώσσα, πεποιθήσεις, σκέψη και επικοινωνία των ζώων

Ο Wittgenstein (1953/2024) γράφει ότι ένας σκύλος μπορεί να πιεστεί ότι ο κύριός του βρίσκεται έξω από την πόρτα. Μπορεί όμως

να έχει επίσης την πεποίθηση ότι ο κύριός του θα έρθει μεθαύριο; Αν οι σκέψεις του σκύλου ή άλλων ζώων δεν έχουν προτασιακό περιεχόμενο, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι έχουν πεποιθήσεις ή άλλες νοητικές καταστάσεις που προϋποθέτουν προτασιακές στάσεις, όπως π.χ. προσδοκίες, ελπίδες, επιθυμίες, προθέσεις ή αυτές αποτελούν ιδιότητες μόνο των ανθρώπων που κάνουν χρήση της γλώσσας;

Σε ένα κλασσικό άρθρο για το θέμα απόδοσης ανώτερων νοητικών καταστάσεων και δη ορθολογικότητας σε άλλους οργανισμούς πλην του ανθρώπου, ο Davidson (1982), υποστήριξε ότι τα ζώα είναι ανίκανα να σκεφτούν λόγω της έλλειψης γλώσσας. Όπως ένα βρέφος που δεν κατέχει τη γλώσσα δεν είναι ικανό για έλλογη σκέψη έτσι και τα ζώα έχουν σημαντικό γνωσιακό έλλειμμα. Ο λόγος που δεν μπορούν να σκεφτούν δεν είναι μόνο η αδυναμία σύλληψης αφηρημένων εννοιών αλλά και η αδυναμία να αντιστοιχίσουν οποιοδήποτε νοητικό περιεχόμενο με τον πραγματικό κόσμο. Ο Davidson θεωρεί ότι, επειδή η γλώσσα έχει αναπαραστασιακό χαρακτήρα, οι πεποιθήσεις και οι προτασιακές στάσεις αποκτούν αληθοτιμή, είναι δηλαδή αληθείς ή ψευδείς, καθώς αντιστοιχούν ή δεν αντιστοιχούν στην πραγματικότητα. Γι' αυτό το λόγο, όπως υποστηρίζει, ένα νοήμον ον με πεποιθήσεις πρέπει να είναι ικανό να εκπλησστεί, υπό την έννοια ότι η εκπληξη συμβαίνει όταν καταλαβαίνουμε ότι η πραγματικότητα δεν είναι όπως θεωρούσαμε ότι είναι. Η εκπληξη, σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό μπορεί να αποτελεί ένα σημείο διάκρισης μεταξύ του υποκειμενικού νοητικού περιεχομένου και του πραγματικού κόσμου. Για να είναι όμως κάτι σε θέση να καταλαβαίνει τη διάκριση μεταξύ υποκειμενικού και αντικειμενικού, πεποίθησης και πραγματικότητας, πίστης και αλήθειας θα πρέπει να διαθέτει τη γλωσσική ικανότητα. Η γλώσσα, όχι μόνο ως προϋπόθεση για τη σκέψη, αλλά και ως παράγοντας επιβεβαίωσης, αφού μέσω αυτής μπορούν να εκφραστούν οι πεποιθήσεις και να συγκριθούν' με τις πεποιθήσεις των άλλων όντων και υπό αυτή την έννοια να δημιουργηθεί μια διυποκειμενική παραδοχή ή μια αντικειμενική θεώρηση για το πώς είναι τα πράγματα, είναι απαραίτητη. Δεδομένου λοιπόν ότι μόνο οι άνθρωποι έχουν γλώσσα, μόνο οι άνθρωποι μπορούν να έχουν πεποιθήσεις και άρα, σύμφωνα με τον Davidson, μόνο οι άνθρωποι μπορούν να σκεφτούν.

Όπως παρουσιάζουν οι Andrews & Monsó (2021), η σύγχρονη φιλοσοφική συζήτηση σχετικά με το ρόλο της γλώσσας στη σκέψη φαίνεται να είναι λιγότερο δογματική από τις θέσεις του Davidson και πιο διευρυμένη για τον αναπαραστασιακό χαρακτήρα του νοητικού περιεχομένου. Συγκεκριμένα η Camp (2009) υποστηρίζει ότι ορισμένα ζώα σκέφτονται

αναπαραστασιακά χωρίς να διαθέτουν γλωσσική ικανότητα και χωρίς η σκέψη τους να έχει προτασιακή δομή ή να εμπεριέχει προτασιακές στάσεις. Αναλύοντας το έργο των Cheney & Seyfarth (2007), σύμφωνα με το οποίο οι μπαμπούνοι διαθέτουν ένα αναπαραστατικό μέσο που μοιάζει με γλώσσα, το οποίο υποστηρίζει τις εξελιγμένες γνωστικές ικανότητες που απαιτούνται για να διαχειριστούν το πολύπλοκο κοινωνικό τους περιβάλλον, η Camp (ό.π.) προσβλέπει σε μια αναθεώρηση των παραδοσιακών φιλοσοφικών κοσμοθεωριών στη μελέτη της νόησης των ζώων. Μια τέτοια αναθεώρηση ωστόσο θα θέσει στο περιθώριο θεμελιώδεις παραδοχές της γνωσιακής επιστήμης, όπως οι θέσεις του Fodor (1975) για τη γλώσσα της σκέψης (βλ. 1.2). Σύμφωνα με την Camp (2009b), θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, παρότι το γεγονός ότι τα ζώα δεν έχουν γλώσσα και συνεπώς προτασιακές στάσεις και αντίστοιχες σκέψεις, εξακολουθούν να έχουν εννοιολογική σκέψη επειδή η συστηματική επαναχρησιμοποίηση των μη γλωσσικών αναπαραστασιακών ικανοτήτων τους επιτρέπει να διαμορφώνουν εννοιολογικά σχήματα. Ωστόσο αυτό προϋποθέτει έναν επανακαθορισμό του όρου «έννοια» πέραν του γλωσσικού πλαισίου.

Το debate για τη γλώσσα, πέρα από τον προτασιακό χαρακτήρα του νοητικού περιεχομένου, εκτείνεται και σε θέματα επικοινωνίας. Μπορεί να υπάρχει επικοινωνία χωρίς γλώσσα, μεταξύ ζώων του ίδιου είδους αλλά και μεταξύ διαφορετικών ειδών, εννοώντας τη γλώσσα ως συντακτική και σημασιολογική δομή; Εδώ, οι αρνητές της επικοινωνίας των ζώων επικαλούνται τα επιχειρήματα της προηγούμενης ενότητας, καθώς υποστηρίζουν ότι, για να υπάρχει επικοινωνία, πρέπει να υπάρχει σκέψη, και η σκέψη χωρίς γλώσσα είναι αδύνατη. Ακόμα και αν αμφισβητήσει κανείς τη προϋπόθεση της σκέψης, αφού μεταξύ μηχανών υπάρχει επικοινωνία, καθώς υπάρχει γλώσσα των μηχανών, η συντακτική δομή, ακόμα και χωρίς κατανόηση του νοήματός⁴⁴ της, φαίνεται να είναι απαραίτητη προϋπόθεση.

Ωστόσο όπως διευκρινίζουν οι Andrews & Monsó (2021) υπάρχουν πλέον φιλόσοφοι που επιχειρούν να εξετάσουν την συμπεριφορά των ζώων για να στηρίξουν θεωρίες επικοινωνίας, καθώς γλωσσολόγοι, όπως ο Chomsky (1980: 430) εισηγούνται ότι τα ζώα είναι πιθανό να έχουν συστήματα επικοινωνίας τα οποία δεν κατανοούμε, αλλά να μην έχουν κάτι που να μπορεί να ονομαστεί γλώσσα. Η Bar-On (2004; 2019) εισηγείται τον όρο εκφραστική επικοινωνία για να υποστηρίξει μια θεωρία

⁴⁴ Μια μηχανή μπορεί να εξάγει περιεχόμενο το οποίο έχει νόημα, αλλά αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι κατανοεί το νόημα της απάντησης που εξάγει. Σύμφωνα με το περίφημο νοητικό πείραμα του κινέζικου δωματίου που διατύπωσε ο Searle (1980), ο τυπικός χειρισμός συμβόλων δεν σημαίνει κατανόηση της σημασίας τους.

εικούςιας επικοινωνίας σύμφωνα με την οποία οι εκφράσεις των ζώων φανερώνουν την τρέχουσα νοητική τους κατάσταση και αποτελούνται τόσο από στοιχεία εμπρόθετης δράσης όσο και από στοιχεία σημασιολογίας. Μια τέτοια παραδοχή ενδέχεται να συμβάλλει όχι μόνο στην κατανόηση της επικοινωνίας των ζώων αλλά και στην κατανόηση των εκφράσεων των βρεφών ή ανθρώπων που στερούνται γλωσσικής ικανότητας.

Νεώτερες θεωρήσεις (Meijer, 2019) εισάγουν την ιδέα ότι η γλώσσα των ζώων θα πρέπει να θεωρείται κάτι σαν αυτό που ο Wittgenstein (1953/2024) ονομάζει γλωσσικό παιχνίδι, που, αν και δεν έχει καθολική σημασία και σταθερή δομή, ενσωματώνει στοιχεία επικοινωνίας που χαρακτηρίζονται από οικογενειακή ομοιότητα. Μια τέτοια ιδέα βγάζει την ίδια τη γλώσσα από το στενό ανθρωποκεντρικό πλαίσιο και προτείνει μια ρηξικέλευθη, αν και αμφιλεγόμενη, θέση για την κατανόηση του επικοινωνιακού κόσμου των ζώων, εισάγοντας, όπως λέει η ίδια, τρόπους που μας βοηθούν να γεφυρώσουμε το χάσμα μεταξύ του ανθρώπινου και του μη ανθρώπινου κόσμου⁴⁵. Αν και η οπτική της Meijer (ό.π.) είναι κατά βάση πολιτική, συνηγορώντας σε μια αναθεωρημένη προσέγγιση των δικαιωμάτων των ζώων, εντούτοις δεν διαφεύγει του ανθρωπομορφισμού, ενός ζητήματος, που όπως θα δούμε απασχολεί τη φιλοσοφία και την επιστήμη από την αρχαιότητα και συχνά οδηγεί σε λογικά σφάλματα και εννοιολογικές συγχύσεις.

3.2 Ο ανθρωπομορφισμός και ο κανόνας του Morgan

Οι φράσεις «ο υπολογιστής μου με μισεί», «ο σκύλος μου έχει ενοχές» μπορούν να λειτουργήσουν ως σχήματα λόγου, λογοτεχνικές μεταφορές ή πλάνες του πάθους (pathetic fallacies), όρος που εισήγαγε ο Ruskin (1902) για να περιγράψει και ορισμένως να κρίνει τον υπερβολικό συναισθηματισμό των ρομαντικών ποιητών. Πρόκειται για μια τάση να αποδίδουμε ανθρώπινα χαρακτηριστικά σε αντικείμενα, ζώα ή στοιχεία της φύσης, όπως «τα μελαγχολικά σύννεφα», η οποία, εκτός του λογοτεχνικού πλαισίου, ιδίως όταν ενλαμβάνεται κυριολεκτικά, μπορεί να προκαλέσει συγχύσεις και λογικά σφάλματα. Για παράδειγμα, ένας συλλογισμός του τύπου:

- A) Ο άνθρωπος όταν νιώθει ενοχές χαμηλώνει το βλέμμα,
- B) ο σκύλος χαμηλώνει το βλέμμα, άρα
- Γ) ο σκύλος έχει ενοχές,

⁴⁵ Περισσότερα για τα μη γλωσσικά επικοινωνιακά συστήματα βλέπε στο Μηλιώτη & Ντάσιου (2026: 101ff).

αποτελεί ένα σφάλμα αναλογίας καθώς το συμπέρασμα εξάγεται αυθαίρετα από μια επιφανειακή συμπεριφορική ομοιότητα, υποθέτοντας μια αναλογική σχέση μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης προκείμενης του συλλογισμού, η οποία όμως δεν προκύπτει λογικά. Αντιστοίχως, η απόδοση μιας συναισθηματικής κατάστασης σε έναν υπολογιστή, αν δεν είναι σχήμα λόγου, μπορεί να εκληφθεί ως σφάλμα κατηγορίας (category mistake) καθώς επιχειρούμε να εξηγήσουμε μια λειτουργία αποδίδοντας ιδιότητες μιας οντότητας σε ένα σύστημα διαφορετικού τύπου.

Η απόδοση ανθρώπινων χαρακτηριστικών ή συμπεριφοράς σε μη ανθρώπινες οντότητες, όπως τα ζώα, οι μηχανές, τα φυτά, τα στοιχεία της φύσης, ορίζεται ως ανθρωπομορφισμός. Πρόκειται στην ουσία για μια συνήθεια που φαίνεται να είναι εν μέρει εγγενής, όπως έδειξαν οι Heider & Simmel (1944) και εν πολλοίς ευεργετική για την ψυχική ισορροπία των ανθρώπων, στον βαθμό που τους παρέχει την ψευδαίσθηση ότι κατανοούν τον κόσμο καλύτερα (Hutson, 2012). Αυτή η τάση καταγράφεται ήδη στην αρχαιοελληνική γραμματεία όπου θεοί, φυσικά φαινόμενα και τέρατα αποκτούν ανθρώπινη μορφή και συνήθειες. Ο Ξενοφάνης ήδη από τον 6^ο π.Χ. αι. παρατηρεί ότι είναι σφάλμα να θεωρούμε πως οι θεοί μοιάζουν καθ' οιονδήποτε τρόπο με τον άνθρωπο στη μορφή ή στον νου (Πολίτης, 2022), προσοικονομώντας αυτό που δυόμιση χιλιετίες μετά θα οριστεί ως σφάλμα κατηγορίας. Η μυθολογία, η λογοτεχνία, τα comics, η λαϊκή κουλτούρα βρίθουν ανθρωπομορφικών προσεγγίσεων (Kleisouras, 2022: 167ff). Ωστόσο, ενώ ο ανθρωπομορφισμός μπορεί να είναι ψυχαγωγικός στην τέχνη και παιδαγωγικά ωφέλιμος, αφού έχουν καταγραφεί θετικά αποτελέσματα στην ευζωία των ζώων και στην ηθική στάση μας απέναντι τους, όταν τους αποδίδουμε ανθρώπινα χαρακτηριστικά ή ιδιότητες (Butterfield et al., 2012), στο πλαίσιο της φιλοσοφικής και επιστημονικής μελέτης της νόησης των ζώων μπορεί να καταστεί προβληματικός και παραπλανητικός.

Ειδικότερα η ανθρωπομορφική ανάλυση της συμπεριφοράς των ζώων, η τάση δηλαδή να περιγράφονται και να εξηγούνται οι αντιδράσεις τους με ανθρώπινες ψυχολογικές κατηγορίες, παρατηρείται ήδη από τον Darwin (1871 / 1981). Ωστόσο, στο πλαίσιο μιας επιστημονικά και φιλοσοφικά τεκμηριωμένης μελέτης της νόησης των ζώων, ο ανθρωπομορφισμός λειτουργεί συχνά «ειδιστικά» αναπαράγοντας μια ταξινομητική μεροληψία, καθώς τείνουμε να αποδίδουμε νοητικά χαρα-

κτηριστικά σε οργανισμούς με οικεία σε εμάς συμπεριφορά ενώ σε άλλους όχι (Ragusa, 2025). Αυτή η τάση, να αποδίδουμε σε ζώα ή άλλα συστήματα, όπως η ΤΝ, ανθρώπινες ψυχολογικές κατηγορίες, όπως για παράδειγμα, ειρωνεία, στρατηγική, εξαπάτηση, ζήλια, τεμπελιά, όχι επειδή το επιβάλλουν τα δεδομένα, αλλά επειδή η ανθρώπινη οικειότητα με αυτές τις κατηγορίες καθοδηγεί υπέρμετρα την ανάγνωση της συμπεριφοράς, μας απομακρύνει από το να ελέγξουμε και να μελετήσουμε τι πράγματι κάνει ένας οργανισμός, γιατί το κάνει και πως μπορεί, βάσει του περιβάλλοντος και της σωματικής του δομής, να το κάνει. Παράλληλα, μια ανθρωπομορφική σκοπιά στη μελέτη των νοητικών φαινομένων «κρύβει» τον τρόπο που το ίδιο το ζώο αντιλαμβάνεται τον κόσμο του, αυξάνοντας έτσι τον κίνδυνο υπερεκτίμησης ή λανθασμένης ταξινόμησης της νοητικής λειτουργίας του.

Για να αποφύγουμε τον ανθρωπομορφισμό, μια κατευθυντήρια αρχή είναι η τήρηση του «Κανόνα του Morgan». Ο C. L. Morgan (1984), πρωτοπόρος της συγκριτικής ψυχολογίας, ηθολόγος και δαρβινιστής, αναζήτησε μια γενική αρχή ως «αντίδοτο» στον υπερβολικό και αβάσιμο ανθρωπομορφισμό που επικρατούσε στην εποχή του. Υποστήριξε ότι αν μια συμπεριφορά ενός ζώου μπορεί να εξηγηθεί μέσω απλών μηχανισμών, όπως τα ένστικτα, τα αντανακλαστικά ή η μάθηση, θα είναι επιστημονικά ανεπίτρεπτο να αποδώσουμε την ίδια συμπεριφορά σε περίπλοκες «ανώτερες» νοητικές διεργασίες, όπως η λογική ή η συνείδηση, εκτός αν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις για το αντίθετο. Πιο συγκεκριμένα, ο κανόνας, που αποτελεί μια από τις θεμελιώδεις αρχές στη μελέτη της συμπεριφοράς των ζώων, ορίζει ότι: «σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να ερμηνεύουμε μια δράση [ενός ζώου] ως αποτέλεσμα μιας ανώτερης ψυχικής λειτουργίας, εάν αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα άσκησης μιας ικανότητας που βρίσκεται χαμηλότερα στην ψυχολογική κλίμακα» (Morgan, 1894 : 53). Σε αυτή τη γραμμή, σημαντικό μέρος της έρευνας πάνω στη γνωσιακή λειτουργία των ζώων θεωρεί ότι οι μηχανισμοί επεξεργασίας πληροφοριών μπορούν και πρέπει να μελετώνται χωρίς να γίνονται υποθέσεις για το «πώς είναι» οι υποκειμενικές εμπειρίες των ζώων (Shettleworth, 2012).

Ωστόσο, η αρχή της οικονομίας που επιβάλλει ο Κανόνας του Morgan μπορεί να εκτραπεί σε ένα αντίθετο, εξίσου παραπλανητικό με τον ανθρωπομορφισμό άκρο, δηλαδή στην εκ των προτέρων άρνηση της πιθανότητας ότι άνθρωποι και ζώα μοιράζονται ορισμένα κοινά νοητικά ή συναίσθηματικά χαρακτηριστικά. Ο de Waal (1997; 1999) ονομάζει αυτή τη στάση ανθρωποαρνητισμό ή ανθρωποάρνηση (anthropode-

nial) και την περιγράφει ως «τύφλωση» και a priori άρνηση της πιθανότητας άνθρωποι και ζώα να μοιράζονται κοινά νοητικά χαρακτηριστικά. Θεωρεί ότι, αν δεν υπερβούμε την επιστημονική προκατάληψη που απαγορεύει την απόδοση «ανθρώπινων» συναισθημάτων στα ζώα, μπορεί να χάσουμε «κάτι θεμελιώδες» τόσο για τα ζώα όσο και για εμάς τους ανθρώπους. Σε παρόμοια γραμμή σκέψης, οι Andrews & Huss (2014) εισάγουν τον όρο «ανθρωπεκτομή» (anthropectomy) για να δηλώσουν το ερμηνευτικό σφάλμα της αδικαιολόγητης αφαίρεσης από τα ζώα μιας ικανότητας που πράγματι μπορεί να διαθέτουν και να είναι κοινή με τον άνθρωπο. Υποστηρίζουν ότι ο ανθρωπομορφισμός και η ανθρωπεκτομή είναι συμμετρικά ερμηνευτικά σφάλματα, καθώς και τα δύο συνιστούν ψευδή απεικόνιση του κόσμου και επομένως, δεν υπάρχει λόγος να «φοβόμαστε» το ένα περισσότερο από το άλλο, αλλά να οργανώνουμε την έρευνα έτσι ώστε να ελέγχονται εμπειρικά τόσο οι υπεραποδόσεις όσο και οι υποτιμήσεις των νοητικών ικανοτήτων των ζώων.

3.3 Η ανθρώπινη παρατήρηση και ο θεωρητικός και αξιακός εμποτισμός

Όταν παρατηρούμε έναν χιμπατζή να στοιβάζει κιβώτια το ένα πάνω στο άλλο, ώστε να σκαρφαλώσει και να φτάσει μπανάνες τοποθετημένες ψηλά στην οροφή, σκεφτόμαστε ότι ο χιμπατζής έλυσε ένα πρόβλημα⁴⁶. Πιο συγκεκριμένα, αποδίδουμε στη συμπεριφορά του μια νοητική διεργασία σχεδιασμού, ότι δηλαδή «σκεφτήκε» πως, αν βάλει το ένα κιβώτιο πάνω στο άλλο, θα αυξήσει το ύψος τους και θα μειώσει την απόσταση που τον χωρίζει από τις μπανάνες που «θέλει» να φτάσει. Υποθέτουμε επίσης, ότι ο χιμπατζής «επιθυμεί» να πιάσει τις μπανάνες, ότι «γνωρίζει» πως η στοιβάξη των κιβωτίων καθιστά εφικτό τον «στόχο», δηλαδή του αποδίδουμε ένα είδος προτασιακών στάσεων.

Ωστόσο, παρότι η συμπεριφορά του χιμπατζή εύλογα μας οδηγεί να σκεφτούμε ότι διαθέτει ένα σύνολο νοητικών ικανοτήτων που υποστηρίζουν την εν λόγω «ευφυή» συμπεριφορά του, η ίδια η παρατήρηση και η περιγραφή της δεν είναι θεωρητικά ουδέτερες, καθώς εκλαμβάνονται μέσα από ένα δικό μας εννοιολογικό πρίσμα, το οποίο προϋποθέτει ως δεδομένους όρους όπως «σχέδιο», «γνώση», «επιθυμία» και «σκοπός», καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οι όροι συνδέονται αιτιακά με τη συγκεκριμένη δράση του ζώου.

⁴⁶ Το παράδειγμα παραπέμπει στα κλασικά πειράματα του Köhler (1925).

Για να γίνει σαφέστερο τι σημαίνει αυτό, ας ανατρέξουμε στο επιδραστικό άρθρο των Premack & Woodruff (1978), στο οποίο εισάγεται ο όρος «θεωρία του νου» (Theory of Mind, ToM). Με τον όρο αυτό οι συγγραφείς εννοούν, σε γενικές γραμμές, την ικανότητα απόδοσης σε άλλες δρώσες οντότητες διακριτών νοητικών καταστάσεων, όπως πεποιθήσεων, επιθυμιών, προθέσεων και συναισθημάτων, οι οποίες ενδέχεται να διαφέρουν από τις δικές μας. Η αξιοποίηση αυτής της απόδοσης επιτρέπει την ερμηνεία και πρόβλεψη της συμπεριφοράς των άλλων οντοτήτων. Στο συγκεκριμένο άρθρο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα από μια σειρά πειραμάτων με χιμπατζήδες, όπου τα ζώα παρακολουθούσαν βίντεο στα οποία άνθρωποι επιχειρούσαν να επιλύσουν πρακτικά προβλήματα. Οι χιμπατζήδες παρατηρούσαν τη δράση των ανθρώπων και στη συνέχεια επέλεγαν, από εναλλακτικές κάρτες, εκείνη που απεικόνιζε τη «σωστή» λύση. Οι Premack & Woodruff ερμήνευσαν την επιτυχία αυτών των επιλογών ως ένδειξη ότι οι χιμπατζήδες δεν ανταποκρίνονται απλώς σε επιφανειακές κανονικότητες της συμπεριφοράς, αλλά μπορούν να αναγνωρίσουν τις σχετικές νοητικές καταστάσεις των ανθρώπων και υπό αυτήν την έννοια, διαθέτουν μια μορφή θεωρίας του νου. Η εισαγωγή του όρου και η συναφής υπόθεση αποδείχθηκαν έκτοτε γόνιμες τόσο για τη συγκριτική μελέτη των πρωτεύοντων όσο και για την αναπτυξιακή ψυχολογία, ιδίως στο ερευνητικό πλαίσιο της διάγνωσης νοητικής στέρξης ή αυτισμού.

Ωστόσο, η υπόθεση των Premack & Woodruff δεν είναι θεωρητικά ουδέτερη, αλλά συγκροτείται εντός ενός συγκεκριμένου φιλοσοφικού πλαισίου, αφού βασίζεται σε παραδοχές που συνδέονται με τον λειτουργισμό στη φιλοσοφία του νου και με τη θεωρία της δράσης που εξηγεί τη συμπεριφορά μέσω προτασιακών στάσεων, κυρίως μέσω του διπτύχου πεποιθήσεων και επιθυμιών (Andrews & Monsó, 2021). Αντίστοιχα, τόσο η αρχική θεωρία του νου, όσο και οι μεταγενέστερες, διάδοχες προσεγγίσεις των Call & Tomasello (2008), υποκαθιστώντας το σχήμα «πεποιθήσεις - επιθυμίες» με το σχήμα «αντίληψη -στόχοι» ως ερμηνευτικό υπόβαθρο, μπορούν να πούμε ότι «δεσμεύονται» εκ των προτέρων σε ένα σχήμα που τις καθιστά «θεωρητικά εμποτισμένες».

Για να γίνει κατανοητή η έννοια του θεωρητικού εμποτισμού (theory-ladenness), είναι αναγκαίο να ληφθούν υπόψη οι βασικές θέσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τον ρόλο της παρατήρησης στην επιστημονική μέθοδο.

Από την εποχή του Αριστοτέλη, ο οποίος θεωρείται ο θεμελιωτής της επιστημονικής μεθόδου, η επιστημονική γνώση βασίζεται σε εμπειρικά επαληθεύσιμα δεδομένα και αποκτά κύρος μέσω της συστηματικής παρατήρησης, της επαναληψιμότητας και της σταθεροποίησης των συνθηκών έρευνας, με ελαχιστοποίηση των υποκειμενικών παρεμβάσεων του ερευνητή. Υπό αυτή την έννοια, η παρατήρηση θεωρείται ως μια ουδέτερη διαδικασία, ανεξάρτητη από το θεωρητικό υπόβαθρο, που αποσκοπεί, μέσω επαγωγικών διαδικασιών, στη διατύπωση γενικών νόμων.

Ωστόσο, η ουδετερότητα της παρατήρησης αποτελεί το ένα άκρο των θεωρήσεων της. Στο άλλο άκρο, βρίσκεται η θέση ότι κάθε επιστημονική παρατήρηση είναι, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, θεωρητικά εμποτισμένη. Με τον όρο *theory-ladenness*, τον οποίο εισήγαγε ο Hanson (1958: 19), υποστηρίζεται ότι η παρατήρηση, είτε πρόκειται για άμεση οπτική παρατήρηση είτε για διαμεσολαβημένη παρατήρηση μέσω οργάνων, δεν συνιστά απλή καταγραφή «γυμνών» δεδομένων, αλλά μια διαδικασία που οργανώνεται από προϋπάρχουσες θεωρητικές και εννοιολογικές δεσμεύσεις. Ειδικότερα, ο όρος δηλώνει ότι η παρατήρηση ενσωματώνει εκ των προτέρων μια μορφή ερμηνείας (Audi, 2011: 422), που «εμπεριέχει» αρχικές παραδοχές οι οποίες καθορίζουν τι μετρά ως παρατηρησιακό αντικείμενο και πώς αυτό περιγράφεται. Ακόμα και η απλούστατη πρόταση «έξω βρέχει» προϋποθέτει ένα εννοιολογικό σχήμα που ορίζει τι σημαίνει «έξω», τι σημαίνει «βροχή», ποια χαρακτηριστικά συνθέτουν το φαινόμενο και ποιο λεξιλόγιο είναι κατάλληλο για την περιγραφή του. Υπό αυτή την έννοια, ο θεωρητικός εμποτισμός βρίσκεται σε κάθε στάδιο της επιστημονικής πρακτικής, από τη σύλληψη του παρατηρησιακού πεδίου έως την επιλογή και χρήση των μεθόδων καταγραφής του, αλλά και την ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

Σε αυτό το πνεύμα και ασκώντας κριτική στο κύρος της μεθοδολογικής επαλήθευσης, ο Popper (1959) υποστήριξε ότι καμία ποσότητα επαληθεύσεων δεν επαρκεί λογικά για να θεμελιώσει την αλήθεια μιας θεωρίας. Καθώς όλες οι παρατηρήσεις είναι «θεωρητικά εμποτισμένες», υπό την έννοια ότι προϋποθέτουν θεωρητικές παραδοχές οι οποίες καθορίζουν τι μετρά ως δεδομένο και ποια είναι η αποδεικτική του αξία, η επαλήθευση συνιστά κυκλική απόδειξη, αφού αποδεικνύει αυτό το οποίο αρχικά λαμβάνεται ως προϋπόθεση, δικαιολογώντας έτσι το συμπέρασμα με βάση την αρχική παραδοχή.

Επιστρέφοντας ξανά στο παράδειγμα των χιμπαντζήδων, αντιλαμβανόμαστε ότι οι Premack & Woodruff (1978) υιοθέτησαν το θεωρητικό σχήμα των πεποιθήσεων και επιθυμιών, που λαμβάνει ως δεδομένο τον ρόλο των προτασιακών στάσεων ως αιτιακών παραγόντων της συμπεριφοράς. Παράλληλα, έλαβαν ως δεδομένη την παραδοχή ότι η ικανότητα πρόβλεψης ή επιλογής της κατάλληλης λύσης, σε σχέση με τη δράση ενός άλλου υποκειμένου μπορεί να ερμηνευθεί ως ένδειξη θεωρίας του νου, δηλαδή απόδοσης σε τρίτους διακριτών νοητικών καταστάσεων. Με βάση αυτές τις εννοιολογικές δεσμεύσεις σχεδίασαν μια σειρά από πειράματα στα οποία η επιτυχής επίδοση των ζώων απέδειξε τις αρχικές παραδοχές και δεσμεύσεις τους και υπό αυτήν την έννοια στην όλη διαδικασία διατηρήθηκε μια κυκλικότητα.

Όπως σημειώνουν οι Andrews & Monsó (2021), πέρα από τον θεωρητικό εμποτισμό μπορούμε να αναγνωρίσουμε ως πρόσθετο εμπόδιο στη μελέτη της νόησης των ζώων και τον αξιακό εμποτισμό (value-ladenness). Παραδείγματα αξιακού εμποτισμού αποτελούν, σύμφωνα με τις ίδιες, οι ερευνητικές προσπάθειες διδασκαλίας μορφών γλωσσικής επικοινωνίας σε πιθήκους, μια προσπάθεια που αντανάκλα την ιδιαίτερη αξία που δίνουμε στην ανθρώπινη γλώσσα ως κριτήριο νοητικής και κοινωνικής «ανωτερότητας», καθώς και η έρευνα για την κουλτούρα και την κοινωνικότητα των ζώων, στον βαθμό που μελετάται συγκριτικά με την ανθρώπινη κουλτούρα προκειμένου να εντοπιστούν γνωσιακές διαφορές που να εξηγούν τη μοναδικότητα του ανθρώπινου πολιτισμού.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ο θεωρητικός και αξιακός εμποτισμός δεν προσβάλλουν το κύρος των πειραματικών διαδικασιών, αλλά το ερμηνευτικό βάρος των αποτελεσμάτων τους, καθώς αυτό εξαρτάται από το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου αυτά τα αποτελέσματα κωδικοποιούνται ως τεκμήρια. Άρα το κρίσιμο πρόβλημα έγκειται όχι στα ίδια τα πειραματικά δεδομένα αλλά στον τρόπο με τον οποίο αυτά αποκτούν αποδεικτική σημασία μέσα από τις *a priori* παραδοχές που δεσμεύουν και προκαθορίζουν το ερμηνευτικό πλαίσιο των πειραματικών δεδομένων. Υπό αυτήν την οπτική, οι σύγχρονοι επιστημολόγοι, αντί να ειλαμβάνουν τον θεωρητικό εμποτισμό ως ανυπέρβλητο εμπόδιο της εμπειρικής έρευνας, τον θεωρούν, έως έναν βαθμό, αναπόφευκτο και υπό προϋποθέσεις, λειτουργικό στοιχείο της επιστημονικής πρακτικής. Η παρατήρηση δεν συνιστά «θέαση από το πουθενά» (Nagel, 1986), αλλά πραγματοποιείται πάντοτε μέσα από ένα σύνολο θεωρητικών εννοιών, διακρίσεων και μεθοδολογικών επιλογών που καθιστούν δυνατή την αναγνώριση και την περιγραφή του φαινομένου

(Boyd & Bogen, 2025). Συνεπώς, ο θεωρητικός και αξιακός εμπροσθόμοσμος, στον βαθμό που είναι αναπόφευκτος, μπορεί να καταστεί διαχειρίσιμος όταν δηλώνεται, ελέγχεται συγκριτικά, κυρίως σε διεπιστημονικό πλαίσιο και υπερβαίνει την δογματική αιχμαψία που αποκλείει χρηστικές και ανταγωνιστικές ερμηνείες.

3.4 Το πρόβλημα των άλλων νόων

Εξετάζοντας τη συμπεριφορά άλλων οργανισμών, συνάγουμε συμπεράσματα για τις νοητικές καταστάσεις που προκάλεσαν τη συγκεκριμένη συμπεριφορά. Στις σχέσεις μας με τους άλλους ανθρώπους, ειδικότερα, η μετάβαση από το «τι κάνει» κάποιος στο «τι αισθάνεται» ή «τι σκέφτεται» φαίνεται συχνά τόσο αυτονόητη, ώστε καταλήγουμε με μεγάλο βαθμό βεβαιότητας στην απόδοση συναισθημάτων, προθέσεων και άλλων «εσωτερικών» αιτίων, που οδήγησαν στη συγκεκριμένη συμπεριφορά. Ωστόσο, αυτή η μετάβαση από το τι κάνει στο τι αισθάνεται κρύβει δύο παραδοχές που δεν απορρέουν λογικά απλώς από την παρατήρηση. Η πρώτη παραδοχή είναι ότι οι άλλοι οργανισμοί, οι άλλοι άνθρωποι στην παραπάνω περίπτωση, είναι πράγματι φορείς συναισθημάτων και νοητικών καταστάσεων, οι οποίες λειτουργούν αιτιακά και οδηγούν σε συγκεκριμένες συμπεριφορές. Η δεύτερη παραδοχή είναι ότι οι νοητικές αυτές καταστάσεις, εφόσον υπάρχουν, είναι κατά κάποιον τρόπο «γνώσιμες» σε εμάς. Υποθέτουμε δηλαδή, ότι επειδή εμείς οι ίδιοι έχουμε μια προνομιακή, άμεση πρόσβαση στις δικές μας εμπειρίες, στα συναισθήματα και στις σκέψεις μας, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές εμπειρίες των άλλων.

Η πρώτη παραδοχή μας φέρνει αντιμέτωπους με την οντολογική διάσταση του λεγόμενου προβλήματος των άλλων νόων και με το ερώτημα για το αν τα άλλα όντα έχουν πράγματι συναισθήματα ή άλλες εσωτερικές νοητικές καταστάσεις. Η δεύτερη παραδοχή μας μεταφέρει στην επιστημολογική διάσταση του ίδιου προβλήματος και στο ερώτημα πώς είναι δυνατόν να γνωρίζουμε και να δικαιολογούμε επαρκώς αποδόσεις νοητικών καταστάσεων σε άλλους οργανισμούς. Μάλιστα η δεύτερη παραδοχή, που θα μας απασχολήσει εδώ εκτενέστερα, εγείρει δυο επί μέρους ερωτήματα: α) πώς μπορεί κανείς να γνωρίζει ότι τα άλλα όντα είναι πράγματι φορείς νοητικών καταστάσεων και β) εφόσον είναι, πώς μπορεί να καταστεί γνωστό το είδος των νοητικών καταστάσεών τους που προκαλεί μια συμπεριφορά (Avramides, 2001). Πιο συγκεκριμένα το επιστημολογικό σιέλος του προβλήματος συνοψίζεται

στο εξής: με ποιον τρόπο και με ποιο βαθμό βεβαιότητας, μπορούμε να τειμηριώνουμε, αν και τι σκέφτονται τα άλλα όντα, αν έχουν συναισθήματα και ποια είναι αυτά ή αν διαθέτουν πεποιθήσεις, επιθυμίες, προθέσεις και άλλες νοητικές στάσεις (Avramides, 2020).

Το συγκεκριμένο πρόβλημα καθιστά τη μελέτη των νοητικών καταστάσεων των ζώων, εν πρώτοις, μια δύσκολη, αν όχι «απροσπέλαστη» διαδικασία. Ενώ μπορούμε να παρατηρούμε συμπεριφορές και να συσχετίζουμε νευροβιολογικούς μηχανισμούς με αυτές, δεν μπορούμε ποτέ να «γνωρίζουμε» με βεβαιότητα αν οι νοητικές καταστάσεις που υποθέτουμε υφίστανται, ούτε για το είδος των καταστάσεων που προκαλούν μια συμπεριφορά. Με άλλα λόγια, ακόμη και όταν τα εμπειρικά δεδομένα (συμπεριφορά, νευροβιολογικές διαδικασίες) είναι πλούσια, το ερώτημα για το τι ακριβώς δικαιούμαστε να συμπεράνουμε από αυτά σε σχέση με τις νοητικές καταστάσεις, παραμένει ανοιχτό.

Ωστόσο, οι φιλόσοφοι έχουν διατυπώσει ορισμένες απαντήσεις στο πρόβλημα των άλλων νόων, τις αντιπροσωπευτικότερες εκ των οποίων παρουσιάζουμε παρακάτω συνοπτικά.

Μια πρώτη, παραδοσιακή στρατηγική είναι η επίκληση του επιχειρήματος της αναλογίας. Εν προκειμένω ο Hume (1739 / 2009: 333–337) υποστήριξε ότι, εφόσον η συμπεριφορά των ζώων μοιάζει σε κρίσιμα σημεία με την ανθρώπινη συμπεριφορά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι «εσωτερικές» αιτίες που προκαλούν την εκάστοτε συμπεριφορά είναι παρόμοιες σε ανθρώπους και ζώα. Αντιστοίχως υποθέτουμε ότι, αφού οι άλλοι άνθρωποι μοιάζουν με εμάς και σε παρόμοιες συνθήκες συμπεριφέρονται όπως εμείς, όταν για παράδειγμα πονούν ή όταν χαίρονται, βρίσκονται αναλογικά κι εκείνοι σε αντίστοιχες νοητικές καταστάσεις με εμάς⁴⁷. Θεωρούμε δηλαδή ως δεδομένο ότι «όμοιες συμπεριφορές προέρχονται από όμοιες αιτίες», καθώς και ότι η συμπεριφορά που ερμηνεύουμε δεν κρύβει την πρόθεση να μας παραπλανήσει. Όμως το επιχείρημα της αναλογίας αντιμετωπίζει δύο ενστάσεις. Η πρώτη επικαλείται το λογικό σφάλμα αναλογίας όταν ο συλλογισμός βασίζεται σε επιφανειακές ομοιότητες (βλ. 1.3.2 ανθρωπομορφισμός). Η δεύτερη προβάλλει τα προβλήματα της επαγωγικής λογικής. Ακόμα δηλαδή και όταν οι ομοιότητες είναι επαρκείς, η γενίκευση από περιορισμένα δείγματα, π.χ. από τον εαυτό μας και από λίγους ακόμη που δηλώνουν ότι «αισθάνονται όπως εμείς», σε ένα καθολικό συμπέρασμα για άλλους

⁴⁷ Περισσότερα για το επιχείρημα της αναλογίας βλέπε στο Κραβαριώτη & Μέντζου (2026: 165ff).

νόες συνεπάγεται ένα επαγωγικό άλμα. Όπως σημειώθηκε παραπάνω (3.3) ο Popper (1959) υποστήριζε ότι καμία ποσότητα θετικών επιβεβαιώσεων δεν δικαιολογεί λογικά έναν καθολικό νόμο. Συγκεκριμένα ισχυρίστηκε ότι όσες φορές κι αν παρατηρήσουμε λευκούς κύκνους δεν θεμελιώνεται το συμπέρασμα «όλοι οι κύκνοι είναι λευκοί», αφού αρκεί μία αντίθετη περίπτωση, ώστε το συμπέρασμα να αποδειχθεί εσφαλμένο.

Μια δεύτερη στρατηγική απάντησης στο πρόβλημα των άλλων νόων είναι η προσφυγή στην «καλύτερη εξήγηση». Σύμφωνα με αυτή, είναι λογικότερο να υποθέσουμε ότι οι άλλοι οργανισμοί διαθέτουν νόες και δεν είναι, για παράδειγμα, «καμουφλαρισμένα ρομπότ» ή φιλοσοφικά «ζόμπι», διότι η υπόθεση ύπαρξης εσωτερικών λειτουργικών καταστάσεων, είναι σύμφωνη με το βιολογικό τους υπόβαθρο και παρέχει μια συνεκτική και ενοποιητική εξήγηση της συμπεριφοράς τους. Αντιστοίχως, η εύλογη εξήγηση της συμπεριφοράς ή της αντίδρασης κάποιου που πονάει, είναι ότι αυτός όντως πονάει και δεν υποκρίνεται⁴⁸.

Ωστόσο, ο Wittgenstein (1953/2024: §243–315) προσεγγίζει το ζήτημα από διαφορετική αφετηρία, απορρίπτοντας τόσο το επιχείρημα της αναλογίας όσο και την απαίτηση να θεμελιωθεί η γνώση των άλλων νόων μέσω επαγωγικών ή παραγωγικών αποδείξεων. Κατά την προσέγγισή του, οι νοητικές καταστάσεις δεν γίνονται γνωστές πρωτίστως ως συμπεράσματα από παρατηρήσεις, αλλά ειδηλώνονται στη γλώσσα και στη συμπεριφορά με τρόπο που συγκροτεί δημόσια κριτήρια αναγνώρισης. Δεν «υποθέτω» ότι ο άλλος πονάει καθώς έχω άμεση αντιληπτική εμπειρία αφού «το βλέπω» στο πρόσωπό του, στον τόνο της φωνής, στη στάση του σώματος του. Ορισμένως, η έννοια του πόνου και γενικότερα των κατηγορημάτων που αποδίδονται στις νοητικές καταστάσεις, δεν λειτουργεί ως αντιστοιχία σε εσωτερικές ιδιωτικές εμπειρίες, π.χ. στον πόνο που έχουμε πρόσβαση μέσω ενδοσκόπησης, αλλά σε έναν όρο που λαμβάνει το νόημά του κατά τη χρήση του. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του «σκαθαριού» (Wittgenstein, ό.π.: §293). Σκεφτείτε, τι θα συνέβαινε αν καθέννας από εμάς είχε ένα κουτί το οποίο περιείχε κάτι που το ονομάζαμε «σκαθάρι» αλλά κανείς δεν θα μπορούσε να δει μέσα στο κουτί του άλλου. Ακόμη κι αν τα περιεχόμενα των κουτιών διέφεραν ή ακόμη κι αν δεν υπήρχε τίποτα μέσα στο κουτί, η

⁴⁸ Η προσφυγή στην «καλύτερη εξήγηση» συνιστά ένα είδος απαγωγικής λογικής, μιας συμπερασματικής διαδικασίας που ξεκινά με ατελή δεδομένα και οδηγεί σε συμπεράσματα που είναι περισσότερο πιθανά. Βλέπε περισσότερα στο Δανά et al. (2026, 143ff).

λέξη «σιαθάρ» θα μπορούσε να διατηρεί σταθερή χρήση, επειδή το νόημά της δεν θα εξαρτιόταν από την ιδιωτική «ουσία» που υποτίθεται ότι κατονομάζει, αλλά από τον δημόσιο τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται στο πλαίσιο μιας κοινής πρακτικής. Κατ' αναλογία, το νόημα όρων όπως «πόνος» ή «λύπη» δεν αναφέρεται σε ιδιωτικά, απρόσιτα δεδομένα ενός «εσωτερικού θεάτρου», αλλά σε δημόσια γλωσσικά κριτήρια, σε κανόνες χρήσης που μαθαίνουμε και εφαρμόζουμε μέσα σε κοινές πρακτικές. Συνεπώς, η δυνατότητα να μιλάμε και να γνωρίζουμε τις νοητικές καταστάσεις των άλλων δεν επιλύεται με κάποιο αναλογικό, επαγωγικό ή άλλο λογικό επιχειρήμα. Η λύση του προβλήματος μετατοπίζεται στη χρήση της ίδιας της γλώσσας και στο γεγονός ότι οι ψυχολογικοί όροι προσλαμβάνουν νόημα επειδή ακριβώς συγκροτούνται και διατηρούνται μέσα σε αυτήν τη γλωσσική πρακτική.

Με μια συναφή επιχειρηματολογία η Avramides (2020) σημειώνει ότι ορισμένες συμπεριφορές μπορούν να λειτουργούν ως κριτήρια για τις αντίστοιχες «ιδιωτικές» καταστάσεις, όχι λόγω της λογικής ή αναγωγικής σχέσης τους με τις νευρωνικές δομές, αλλά μέσω της γραμματικής της δημόσιας χρήσης των ψυχολογικών όρων, δίνοντας στο πρόβλημα των άλλων νόων εννοιολογικές διαστάσεις. Η ίδια υποστηρίζει ότι η εννοιολογική διάσταση του προβλήματος των άλλων νόων είναι πιο γόνιμη από την επιστημολογική σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που μόλις κάποιος αντιμετωπίσει το εννοιολογικό πρόβλημα, δεν θα υπάρχει χώρος για το επιστημολογικό. Αφετηρία αυτής της μετατόπισης είναι η διατύπωση του προβλήματος των άλλων νόων από τον Nagel (1986). Στην οπτική του, το πρόβλημα δεν εστιάζεται στο πώς μπορώ να γνωρίζω τις νοητικές καταστάσεις των άλλων όντων αλλά το «πώς μπορώ να καταλάβω» την απόδοση νοητικών καταστάσεων σε άλλους οργανισμούς γενικώς. Αυτό που αναδεικνύεται εδώ είναι η σύγκρουση ανάμεσα στην «εσωτερική» - υποκειμενική οπτική, όπου οι νοητικές καταστάσεις βιώνονται από το υποκείμενο και στην «εξωτερική» - αντικειμενική θεώρηση τους. Αν οι έννοιές μας για τον πόνο, την λύπη ή τις πεποιθήσεις και τις επιθυμίες αντλούνται αποκλειστικά από τη βίωση των αντίστοιχων νοητικών καταστάσεων, τότε η εφαρμογή τους στον άλλον μοιάζει λογικά προβληματική, αφού για να κατανοήσω ότι και «ο άλλος πονάει», χρειάζομαι την έννοια του πόνου, της λύπης, των πεποιθήσεων και επιθυμιών, κ.ο.κ. Ο Wittgenstein (ό.π.: §302) επισημαίνει ότι αν το πρότυπο για την έννοια του πόνου είναι μόνο η ιδιωτική μου εμπειρία και υπό αυτήν την παραδοχή, η απόδοση αυτής της έννοιας στον άλλο οδηγεί προς εννοιολογικό σολιψισμό. Η Avramides (ό.π.) επισημαίνει ότι το ζήτημα συνδέεται

με τον περιορισμό της γενικότητας του Evans (1982) σύμφωνα με τον οποίο για να διαθέτω την έννοια «πόνος» πρέπει να μπορώ να την εφαρμόζω τόσο στον εαυτό μου όσο και στους άλλους. Ωστόσο αυτό εγείρει ερωτήματα καθώς, αν οι ψυχολογικές έννοιες αναδύονται «εσωτερικά», πώς συμβαίνει να γίνονται γενικές; Η απάντηση που εξετάζεται υπό το πρίσμα του Strawson (1959) είναι ότι δεν μπορούμε να εξετάζουμε τις νοητικές καταστάσεις χωριστά από την συμπεριφορά του ελάχιστου οργανισμού. Ένας νοήμων οργανισμός συναποτελείται από νοητικές καταστάσεις και σωματικές συμπεριφορές που δεν μπορεί να θεωρήσει κανείς χωριστά τις μεν από τις δε. Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Avramides (ό.π.) η υιοθέτηση μιας τέτοιας *a priori* γεφύρωσης, μπορεί να θεωρηθεί ως μια υποχώρηση στον συμπεριφορισμό.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι το πρόβλημα των άλλων νόων δεν αποτελεί ένα μονοδιάστατο πρόβλημα. Στην επιστημολογική του διάσταση η αναγνώριση νοητικών καταστάσεων είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη συμπεριφορά και τεκμηριώνεται με επιχειρήματα όπως αυτό της αναλογίας ή μέσω της προσφυγής στην καλύτερη εξήγηση. Σε ένα δεύτερο επίπεδο όμως η εννοιολογική διάστασή του εγείρει το ερώτημα για το πώς καθίσταται δυνατή η απόδοση νοητικών καταστάσεων σε άλλα όντα. Η απάντηση εδώ, ακολουθώντας την βιτριενσταϊνική αναλυτική, είναι ότι τα πάντα κυφορούνται στη γλώσσα. Η γλώσσα ως δημόσια πρακτική καθορίζει το εννοιολογικό περιεχόμενο αλλά και τις ίδιες τις έννοιες των νοητικών καταστάσεων. Αν οι ψυχολογικοί όροι και οι όροι που περιγράφουν τις νοητικές καταστάσεις εν γένει αντλούν το νόημά τους από τη χρήση της γλώσσας και δεδομένου ότι η χρήση της γλώσσας συμβαίνει στο πλαίσιο της δημόσιας ανθρώπινης πρακτικής, τίθεται το ερώτημα του κατά πόσο μπορούμε να μιλάμε κυριολεκτικά για νοητικές καταστάσεις των ζώων.

Κι εδώ φαίνεται να είναι αναπόφευκτη η επιστροφή στη θέαση της κορυφής του παγόβουνου, που είδαμε στην αρχή της εισαγωγής, δηλαδή στην περιγραφή της νόησης στο επίπεδο της συμπεριφοράς. Μια τέτοια προοπτική αν και μοιάζει συμβιβαστική δεν είναι, καθώς η μελέτη της συμπεριφοράς αποτελεί ένα αναγκαίο πεδίο αγκύρωσης της ανάλυσής μας. Η συμπεριφορά αποτελεί το επίπεδο περιγραφής που συνδέεται οργανικά τόσο με τη φυσιολογία του ζώου, τη σωματική του δομή και λειτουργία αν έχει π.χ. βράγχια, φτερά ή χέρια όσο και με το περιβάλλον εντός του οποίου το ζώο δρα, αν δηλαδή ζει στον βάλτο, κολυμπάει στον ωκεανό, κρέμεται από κλαδί σε κλαδί ή πετάει και φωλιάζει σε βουνοκορφές.

Οι περιορισμοί και τα εμπόδια που είδαμε παραπάνω δεν καθιστούν τη μελέτη της νόησης αδύνατη, αλλά ορίζουν ένα πλαίσιο το οποίο απαιτεί αυξημένη μεθοδολογική ακρίβεια και γνώση των εγγενών περιορισμών. Κυρίως απαιτεί την σαφή διάκριση των όρων, την αναγνώριση και αποτίμηση των δεδομένων και τον σαφή διαχωρισμό τους από την ερμηνεία τους, καθώς και την στάθμιση των κινδύνων υπεραπόδοσης ιδιοτήτων και ικανοτήτων που ενέχει ο ανθρωπομορφισμός όσο και εκείνων της αδικαιολόγητης υποτίμησης τους, που συνεπάγεται η αντίθετη στάση.

4. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, είδαμε ότι η μελέτη της νόησης και της συνείδησης αποτελεί ένα δύσβατο, απαιτητικό και μεταβλητό πεδίο, το οποίο προσεγγίζεται μέσω διαφορετικών επιπέδων περιγραφής και παραμένει μια διαρκής πρόκληση για τη διεπιστημονική σύνθεση γνώσης και την αξιοποίηση των τεκμηρίων που προσφέρουν οι διαφορετικές επιστημονικές εξειδικεύσεις. Γι αυτό το λόγο ο ρόλος της φιλοσοφίας, και δη της επιστημολογίας και της φιλοσοφίας της επιστήμης, σε αυτό το εγχείρημα καθίσταται κομβικός, καθώς συμβάλλει στην ομαλοποίηση ενός κοινού εδάφους συνεργασίας μεταξύ των εξειδικεύσεων που συνεισφέρουν στο ίδιο ερευνητικό αντικείμενο. Αυτή η συνεισφορά της φιλοσοφίας λειτουργεί, εν προκειμένω, ως μεθοδολογικό εργαλείο για την αντιμετώπιση εννοιολογικών και πρακτικών προβλημάτων του κοινού πεδίου και για τη σύνθεση νέας γνώσης (Gounaris, 2026). Σε αυτό το πλαίσιο, δείξαμε ότι η ορθή χρήση των όρων και η ανάγκη διασάφησης λεπτών εννοιολογικών διαφορών, οι οποίες προκύπτουν όταν οι ίδιοι όροι χρησιμοποιούνται σε διαφορετικά επίπεδα περιγραφής, έχει βαρύνουσα σημασία για τη μελέτη και τη κατανόηση των νοητικών καταστάσεων.

Ωστόσο, η σημαντικότερη συνεισφορά της παρούσας εισαγωγής έγκειται στην ανάδειξη των βασικών εμποδίων στην ειδικότερη μελέτη της νόησης και της συνείδησης των ζώων. Συγκεκριμένα εστιάσαμε στα εξής: α) στο πρόβλημα της γλώσσας και στις δυσκολίες που προκύπτουν εξ αυτού στη μελέτη των γνωσιακών και υπολογιστικών λειτουργιών, β) στα προβλήματα και στους κινδύνους ερμηνείας, είτε λόγω υπεραπόδοσης ή εσφαλμένης απόδοσης στα ζώα χαρακτηριστικών που δεν έχουν είτε λόγω υποτίμησης ή εξάλειψης χαρακτηριστικών που έχουν τα ζώα, που όμως λόγω θεωρητικής προκατάληψης αρνούμαστε να αναγνωρίσουμε, γ) στο πώς το πρόβλημα του θεωρητικού και αξιακού εμποτισμού δυσχεραίνει, καθιστά παρακινδυνευμένη και

ορισμένες φορές παραπλανητική την ερμηνεία και την επικύρωση των ερευνητικών δεδομένων και τέλος, δ) το πρόβλημα των άλλων νόων, το οποίο, τόσο στην επιστημολογική όσο και στην εννοιολογική του εκδοχή, επαναφέρει το ζήτημα των κριτηρίων απόδοσης νοητικών καταστάσεων και τη μεθοδολογική έμφαση στο επίπεδο της συμπεριφοράς. Είναι σημαντικό όμως να επισημανθεί ότι αυτά τα εμπόδια δεν αποτελούν λόγους αναστολής ή αποχής από το ερευνητικό έργο, αλλά αντιθέτως, αποτυπώνουν την τραχύτητα του ερευνητικού πεδίου και καθορίζουν το πλαίσιο και τους όρους σύμφωνα με τους οποίους η έρευνα εντός του μπορεί να διεξαχθεί. Εν προκειμένω, επιβάλλουν ένα διαφορετικό σημείο θέασης που διακρίνει τη γλωσσική και λογική ικανότητα του είδους μας, ως παρατηρητή και ερμηνευτή των άλλων νόων, από το πλήθος των ανεξάρτητων από τη γλώσσα νοητικών ικανοτήτων των ζώων, τις οποίες καλούμαστε να μελετήσουμε. Η εξέλιξη του νευρικού συστήματος, οι αισθήσεις, οι αντιδράσεις σε ερεθίσματα, οι στρατηγικές επιβίωσης, οι νευρολογικοί μηχανισμοί συναισθημάτων, αποτελούν στιβαρές βάσεις ενός πεδίου μελέτης που είναι ερευνητικά προσπελάσιμο. Εστιάζοντας στη νοημοσύνη και στο εξαιρετικά ευρύ φάσμα γνωσιακών ικανοτήτων των ζώων εν γένει, είναι απαραίτητο να αναγνωρίζουμε και να κατανοούμε τις ανθρωποκεντρικές μας δεσμεύσεις και να τις ελέγχουμε με συστηματικό τρόπο. Κρίσιμο εδώ είναι να λαμβάνουμε υπόψιν και να συνεξετάζουμε την συμπληρωματικότητα των ζώων με το περιβάλλον τους, καθώς και το πώς η σωματική τους μορφή, τα αισθητήρια όργανα και ο τρόπος με τον οποίο δρουν και αντιλαμβάνονται συγκροτούν ένα ιδιαίτερο, μοναδικό για κάθε είδος ζώου «νοητικό σύμπαν». Ένα σύμπαν, το οποίο, αν και δεν είμαστε σε θέση να μελετήσουμε καθεαυτό ως υποκειμενική εμπειρία, μπορούμε να το διερευνήσουμε στο επίπεδο των μηχανισμών που το καθιστούν δυνατό και στο επίπεδο των συμπεριφορών που προκαλεί. Επιπροσθέτως, μαθαίνοντας περισσότερα για τον πλούτο, την ποικιλότητα και τον πλουραλιστικό χαρακτήρα του, μπορούμε ταυτόχρονα να μάθουμε περισσότερα για την ίδια τη φύση της νόησης, της νοημοσύνης και της συνείδησης.

Αναφορές

Andrews, K., & Huss, B. (2014). Anthropomorphism, anthropocentrism, and the null hypothesis. *Biology & Philosophy*, 29(5), 711–729. <https://doi.org/10.1007/s10539-014-9442-2>.

- Andrews, K., & Monsó, S. (2021). Animal cognition. In: E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/cognition-animal/>.
- Arcas, B. (2025). What Is Intelligence? *Antikythera Digital Journal*. <https://doi.org/10.1162/ANTI.5CZB>.
- Audi, R. (ed.). (2011). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge University Press. Στα ελληνικά: *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*. Κέδρος.
- Avramides, A. (2001). *Other Minds*. Routledge.
- Avramides, A. (2020). Other Minds. In: E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/other-minds/>.
- Bar-On, D. (2004). *Speaking my mind: Expression and self-knowledge*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199276285.001.0001>.
- Bar-On, D. (2019). Crude meaning, brute thought (or: What are they thinking?!). *Journal for the History of Analytical Philosophy*, 7(2), 29–46. <https://doi.org/10.15173/jhap.v7i2.3483>.
- Beckermann, A., McLaughlin, B. P., & Walter, S. (Eds.). (2009). *The Oxford Handbook of Philosophy of Mind*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199262618.001.0001>.
- Bennett M. R. (1999). The early history of the synapse: From Plato to Sherrington. *Brain research bulletin*, 50(2), 95–118. [https://doi.org/10.1016/s0361-9230\(99\)00094-5](https://doi.org/10.1016/s0361-9230(99)00094-5).
- Blackmore, S. (2007). *Συνείδηση*. Ελληνικά Γράμματα.
- Boyd, N. M., & Bogen, J. (2025). Theory and observation in science. In: E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.). *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/science-theory-observation/>.
- Butterfield, M. E., Hill, S. E., & Lord, C. G. (2012). Mangy mutt or furry friend? Anthropomorphism promotes animal welfare. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(4), 957-960. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.02.010>.

- Call, J., & Tomasello, M. (2008). Does the chimpanzee have a theory of mind? 30 years later. *Trends in Cognitive Sciences*, 12(5), 187–192.
- Camp, E. (2009). A language of baboon thought? In: R. W. Lurz (Ed.), *The Philosophy of Animal Minds* (pp. 108–127). Cambridge University Press.
- Camp, E. (2009b). Putting Thoughts to Work: Concepts, Systematicity, and Stimulus-Independence. *Philosophy and Phenomenological Research*, 78, 275–311. <https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2009.00245.x>.
- Card, S. K., Moran, T. P., & Newell, A. (1986). The model human processor: An engineering model of human performance. In: K. R. Boff, L. Kaufman, & J. P. Thomas (Eds.), *Handbook of perception and human performance*, Vol. 2. Cognitive processes and performance (pp. 1–35). John Wiley & Sons.
- Catacuzzeno, L., Michelucci, A., & Franciolini, F. (2024). The Long Journey from Animal Electricity to the Discovery of Ion Channels and the Modelling of the Human Brain. *Biomolecules*, 14(6), 684. <https://doi.org/10.3390/biom14060684>.
- Chalmers, David (1995). Facing up to the problem of consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 2(3), 200–19.
- Cheney, D. L., & Seyfarth, R. M. (2007). *Baboon metaphysics: The evolution of a social mind*. University of Chicago Press.
- Chomsky, N. (1959). A review of B. F. Skinner's Verbal Behavior. *Language*, 35(1), 26–58.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. M.I.T. Press.
- Chomsky, N. (1968). *Language and mind*. Harcourt, Brace & World.
- Chomsky, N. (1980). Human Language and Other Semiotic Systems. In: Sebeok, T. A. & Jean Umiker-Sebeok, J. (eds.). *Speaking of Apes: A Critical Anthology of Two-Way Communication with Man*. Plenum Press, 429–440.
- Coenen, A., & Zayachkivska, O. (2013). Adolf Beck: A pioneer in electroencephalography in between Richard Caton and Hans Berger. *Advances in cognitive psychology*, 9(4), 216–221. <https://doi.org/10.2478/v10053-008-0148-3>.

Cowan, W. M., Harter, D. H., & Kandel, E. R. (2000). The emergence of modern neuroscience: Some implications for neurology and psychiatry. *Annual Review of Neuroscience*, 23(1), 345–346. <https://doi.org/10.1146/annurev.neuro.23.1.343>.

Damasio, A. (1994). Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain. G. P. Putnam. Στα ελληνικά: (2006). *Το λάθος του Καρτέσιου. Συγκίνηση, Λογική και Ανθρώπινος Εγκέφαλος*. Εκδόσεις Σύναλμα.

Darwin, C. (1871/1981). *The descent of man, and selection in relation to sex*. Princeton University Press.

Davidson, D. (1982). Rational Animals. *Dialectica*, 36, 317-327. <https://doi.org/10.1111/j.1746-8361.1982.tb01546.x>.

de Waal, F. (1997). Are We in Anthropodenial?. *Discover*. <https://www.discovermagazine.com/are-we-in-anthropodenial-1996>.

de Waal, F. B. M. (1999). Anthropomorphism and anthropodenial: Consistency in our thinking about humans and other animals. *Philosophical Topics*, 27(1), 255–280. <https://doi.org/10.5840/philtopics199927122>.

Demirhan, S. (2026). Πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα; Επανεξετάζοντας το πρόβλημα των άλλων νόων μέσω φεμινιστικών προσεγγίσεων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 185-211). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3353>.

Descartes, R. (1641 / 1996). *Meditations on first philosophy* (J. Cottingham, Trans.). Cambridge University Press.

Descartes, R. *Λόγος περί της μεθόδου*. Παπαζήσης.

Dreyfus, H. (2007). Why Heideggerian AI Failed and How Fixing It Would Require Making it More Heideggerian. *Philosophical Psychology*, Vol. 20, No. 2, 247-268. Routledge. Στα ελληνικά: (2010). (Α. Γούναρης, μετ.). Εργαστήριο Dasein Lab. <https://alkisgounaris.gr/gr/research/heideggerianartificial-intelligence-failed-part1/>.

Ebbinghaus, H. (1913). *Memory: A contribution to experimental psychology*. (H. A. Ruger & C. E. Bussenius, Trans.). Teachers College Press. <https://doi.org/10.1037/10011-000>.

Edelmann, G. M., & Tononi, G. (2000). *Το σύμπαν της συνείδησης. Πώς η ύλη γίνεται φαντασία*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Epstein, R. (2016). *The Empty Brain. Your brain does not process information, retrieve knowledge or store memories. In short: your brain is not a computer.* <https://aeon.co/essays/your-brain-does-not-process-information-and-it-is-not-a-computer>.
- Evans, G. (1982). *The Varieties of Reference*. McDowell, J. (ed.). Clarendon Press.
- Finger, S. (2001). *Origins of neuroscience: A history of explorations into brain function* (3rd ed.). Oxford University Press.
- Fodor, J. A. (1975). *The language of thought*. Harvard University Press.
- Fontana, W. (1990). Algorithmic Chemistry: A Model for Functional Self-Organization. Paper #: 90-011. <https://www.santafe.edu/research/results/working-papers/algorithmic-chemistry-a-model-for-functional-self->.
- Frankish, K., & Ramsey, W. (Eds.). (2012). *The Cambridge Handbook of Cognitive Science*. Cambridge University Press.
- Gibson, J. J. (1979/2002). *The ecological approach to visual perception*. Houghton Mifflin. Στα ελληνικά: Η Οικολογική Προσέγγιση στην Οπτική Αντίληψη. Gutenberg.
- Godfrey-Smith, P. (2016). *Other minds: The octopus, the sea, and the deep origins of consciousness*. Farrar, Straus and Giroux. Στα ελληνικά: (2024). Ένας άλλος νους. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Google DeepMind. (2025, 16 Δεκεμβρίου). The future of intelligence | Demis Hassabis [Video]. YouTube. <https://youtu.be/PqVbyrvx-Dto?si=FXywnkkXTOWHn2ct>.
- Gounaris, A. (2010). Intentionality and the Emergence of Meaning: A Hypothesis for the Naturalistic Grounding of Human Cognition. *Zenodo*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17683447>.
- Gounaris, A. (2011). Intentionality and the Emergence of Meaning. *Filosofia. Yearbook of the Research Center for Greek Philosophy at the Academy of Athens*, 41, 318–321. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17871876>.
- Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

- Gounaris, A. (2013). Human Cognition and Artificial Intelligence: Searching for the fundamental differences of meaning in the boundaries of metaphysics. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17433.67681>.
- Gounaris, A. (2014). Can we talk about Intentionality in Eliminative Materialism? The point of view of Embodied Cognition Theories. *3rd National Conference on the Philosophy of Science, National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Philosophy of Science*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18587.11041>.
- Gounaris, A. (2016). Information at Ockham's razor. *4th National Conference on the Philosophy of Science, National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Philosophy of Science*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21523.12325>.
- Gounaris, A. (2020). Why do we need a Unified Theory of Embodied Cognition?. *Presentation for the 94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society, University of Kent, Online Open Session*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11933.74729>.
- Gounaris, A. (2026). Η διάγνωση των επιστημολογικών στάσεων και ο δείκτης γνωσιακής αρετής στη διεπιστημονική έρευνα. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 30(1), 31–50. <https://doi.org/10.12681/plogos.43231>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: Prole, D. and Rujević, G. (eds.). *Personhood* (pp. 137-189). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2022). Όπλα Τεχνητής Νοημοσύνης: Προβλήματα Απόδοσης Ηθικού Καθεστώτος στις Αυτόνομες Μηχανές. Στο: *Όψεις της Εφαρμοσμένης Επιστήμης και Τεχνολογίας. Διερευνώντας το αξιακό τοπίο της Τεχνοεπιστήμης* (1η έκδ., σσ. 73–123). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17701628>.
- Graham, G. (2023). Behaviorism. In: Zalta, E. & Nodelman, U. (eds.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/behaviorism>.
- Hanson, N. R. (1958). *Patterns of Discovery*. Cambridge University Press.
- Hebb, D. O. (1949). *The organization of behavior: A neuropsychological theory*. Wiley.

- Heider, F., & Simmel, M. (1944). An experimental study of apparent behavior. *The American Journal of Psychology*, 57, 243–259. <https://doi.org/10.2307/1416950>.
- Hobbes, T. (1651/1962). *Leviathan: The matter form and power of commonwealth ecclesiasticall and civil*. Collier Books.
- Hoffmann, C., & Hahn, B. (2020). Decentered ethics in the machine era and guidance for AI regulation. *AI & Society*, 35(3), 635–644. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00146-019-00920-z>.
- Hoyningen-Huene, P. (2008). Systematicity: The nature of science. *Philosophia*, 36(2), 167–180.
- Hume, D. (1739/2009). *A Treatise of Human Nature*. Oxford University Press. Στα ελληνικά: *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση*. Βιβλίο πρώτο: Για τη νόηση. Απόπειρα εισαγωγής της πειραματικής μεθόδου συλλογισμού στα ηθικά θέματα. Πατάκης.
- Hutson, M. (2012). *The 7 laws of magical thinking: How irrational beliefs keep us happy, healthy, and sane*. Hudson Street Press/Penguin.
- Jackson, F. C. (1986). What Mary Didn't Know. *The Journal of Philosophy*, 83, 291–295.
- James, W. (1890). *The Principles of Psychology* (Vol. 1). Henry Holt and Company.
- Kandel, E. R. (2008). *Αναζητώντας τη Μνήμη: Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Kandel, E. R., Schwartz, J. H., & Jessell, T. M. (1995). *Essentials of neural science and behavior*. Appleton & Lange. Στα ελληνικά: (2006). *Νευροεπιστήμη και Συμπεριφορά*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Katz, J. J. (1990). *The metaphysics of meaning*. MIT Press.
- Kim, J. (1998/2005). *Philosophy of Mind*. Westview Press. Στα ελληνικά: *Η Φιλοσοφία του Νοῦ*. Leader Books.
- Kleisouras, A. (2022). Remembering through comics: The quest for personal and collective identity in Art Spiegelman's graphic novel Maus. *International Dialogue: East-West*, 9(4), 167–173.
- Köhler, W. (1925). *The Mentality of Apes*. Routledge and Kegan Paul.

Kormas, P., Moutzouri, A., & Protopapadakis, E. D. (2023). Implications of Neuroplasticity to the Philosophical Debate of Free Will and Determinism. In: Vlamos, P., Kotsireas, I.S., Tarnanas, I. (eds). *Handbook of Computational Neurodegeneration* (pp. 453-471). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75922-7_21.

Lewis, C. I. (1929). *Mind and the World Order: an outline of a theory of knowledge*. Dover Publications.

Locke, J. (1690/1975). *An essay concerning human understanding* (P. H. Nidditch, Ed.). Oxford University Press.

Locke, J. (1690/2016). *An essay concerning human understanding*. Στα ελληνικά: *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*. Παπαζήσης.

Lorenz, K. (1949/1952). *King Solomon's ring: New light on animal ways* (M. K. Wilson, Trans.). Methuen.

McCarthy, J. (1960). Recursive functions of symbolic expressions and their computation by machine, Part I. *Communications of the ACM*, 3(4), 184–195. <https://doi.org/10.1145/367177.367199>.

McCarthy, J., & Hayes, P. J. (1981). Some philosophical problems from the standpoint of artificial intelligence. In: *Readings in artificial intelligence* (pp. 431-450). Morgan Kaufmann. <https://doi.org/10.1016/B978-0-934613-03-3.50033-7>.

Meijer, E. (2019). *When Animals Speak: Toward An Interspecies Democracy*. New York University Press.

Miller, G. A. (1956). The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. *Psychological Review*, 63(2), 81–97. <https://doi.org/10.1037/h0043158>.

Miller, G. A. (2003). The cognitive revolution: A historical perspective. *Trends in Cognitive Sciences*, 7(3), 141–144. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(03\)00029-9](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(03)00029-9).

Minsky, M. (1961) Steps toward Artificial Intelligence. *Proceedings of the IRE*, 49, 8-30.

Morgan, C. L. (1894). *An introduction to comparative psychology*. Walter Scott Publishing Co. <https://doi.org/10.1037/11344-000>.

- Nagel, E. (1949). The meaning of reduction in the natural sciences. In: R. C. Stauffer (Ed.), *Science and civilization*. University of Wisconsin Press.
- Nagel, E. (1961). *The structure of science: Problems in the logic of scientific explanation*. Harcourt, Brace & World.
- Nagel, T. (1974). What Is It Like to Be a Bat? *The Philosophical Review*, 83(4), 435-450.
- Nagel, T. (1986). *The View From Nowhere*. Oxford University Press.
- Newell, A., & Simon, H. A. (1961). *GPS – A program that simulates human thought*. RAND Corporation.
- Nobel Prize Outreach. (2025). *The Nobel Prize in Physiology or Medicine 1906*. <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1906/summary/>.
- Nobel Prize Outreach. (2026). *The Nobel Prize in Physiology or Medicine 1973*. <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1973/summary/>.
- Nobel Prize Outreach. (2026b). *The Nobel Prize in Physiology or Medicine 2000*. <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2000/summary/>.
- Ochiai, H. (2024). Functional realism suggested from the actualization of affordances. *Foundations of Chemistry*, 26(3), 399-411. <https://doi.org/10.1007/s10698-024-09524-y>.
- Oppenheim, P., & Putnam, H. (1958). *Unity of science as a working hypothesis*. <https://philarchive.org/archive/OPPUOS>.
- Panksepp, J., & Biven, L. (2012). *The Archaeology of Mind: Neuroevolutionary origins of human emotion*. W. W. Norton & Company.
- Pavlov, I. P. (1902). *The work of the digestive glands* (W. H. Thompson, Trans.). Charles Griffin & Co.
- Piñeros Glasscock, J. S., & Tenenbaum, S. (2023). Action. In: E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/action/>.
- Pinker, S. (1994). *The language instinct: How the mind creates language*. William Morrow.

- Pitt, D. (2022). Mental representation. In: E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/mental-representation/>.
- Popper, K. R. (1959). *The logic of scientific discovery*. Hutchinson & Co.
- Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 1(4), 515–526. <https://doi.org/10.1017/s0140525x00076512>.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.
- Protopapadakis, E. D. (2022). Messing with Autobiographical Memory: Identity, and Moral Status. *International Dialogue East-West*, 9(4), 175-181.
- Putnam, H. (1963). Brains and behavior. In: (1975), *Mind, Language, and Reality*. Cambridge University Press.
- Ragusa A. (2025). Why Humans Prefer Phylogenetically Closer Species: An Evolutionary, Neurocognitive, and Cultural Synthesis. *Biology*, 14(10), 1438. <https://doi.org/10.3390/biology14101438>.
- Rees, D., Rose, S. (2004). *New brain sciences: perils and prospects*. Cambridge University Press.
- Reichenbach, H. (1951). The old and the new philosophy: A comparison. In: *The rise of scientific philosophy* (1st ed., pp. 303–326). University of California Press. <https://doi.org/10.2307/jj.8501244.21>.
- Rescorla, M. (2025). The computational theory of mind. In: E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/computational-mind>.
- Rettler, B., & Bailey, A. M. (2024). Object. In: E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/object/>.
- Ruskin, J. (1902). *Modern painters* (Vol. 3). E. P. Dutton. (Original work published 1856).
- Samuels, R., Margolis, E., & Stich, S. P. (2012). Introduction: Philosophy and Cognitive Science. In: *The Oxford Handbook of Philosophy of Cognitive Science*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195309799.013.0001>.

Searle, J. R. (1980). Minds, brains, and programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3(3), 417–424. <https://doi.org/10.1017/s0140525x00005756>.

Sellars, W. (1956/2005). *Empiricism and the philosophy of mind*. Στα ελληνικά: *Ο Εμπειρισμός και η Φιλοσοφία του Νου* (Π. Μπουρλάκης, μετ.). Εστία.

Shapiro, L., & Spaulding, S. (2021). Embodied cognition. In: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 ed.). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/embodied-cognition/>.

Shettleworth, S. J. (2012). Animal cognition. In: K. Frankish & W. Ramsey (Eds.), *The Cambridge Handbook of Cognitive Science*. Cambridge University Press.

Singer, P. (2009). *Wired for War*. Penguin Press.

Skinner, B. F. (1938). *The behavior of organisms: An experimental analysis*. Appleton-Century.

Skinner, B. F. (1974). *About behaviorism*. Alfred A. Knopf.

Squire L. R. (2004). Memory systems of the brain: a brief history and current perspective. *Neurobiology of learning and memory*, 82(3), 171–177. <https://doi.org/10.1016/j.nlm.2004.06.005>.

Sternberg, R. J. (2025, July 18). Human intelligence. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/science/human-intelligence-psychology>.

Steup, M., & Ram N. (2024). Epistemology. In: E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/win2024/entries/epistemology/>.

Strawson, P. F., (1959). *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*. Methuen.

Tegmark, M. (2017). *Life 3.0: Being human in the age of artificial intelligence*. Knopf.

Thagard, P. (2023). Cognitive science. In: E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/cognitive-science/>.

- Thorndike, E. L. (1898). Animal intelligence: An experimental study of the associative processes in animals. *The Psychological Review: Monograph Supplements*, 2(4), i–109. <https://doi.org/10.1037/h0092987>.
- Tinbergen, N. (1963). On aims and methods of ethology. *Zeitschrift für Tierpsychologie*, 20(4), 410–433.
- Tolman, E. C. (1932). *Purposive behavior in animals and men*. Century/Random House.
- Turing, A. M. (1936). On computable numbers, with an application to the Entscheidungsproblem. *Proceedings of the London Mathematical Society*, 42, 230–265.
- Turing, A. M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, 49, 433–460.
- von Frisch, K. (1954). *The dancing bees: An account of the life and senses of the honey bee*. Country Book Club.
- von Neumann, J. (1958). *The Computer and the Brain*. Yale University Press.
- Watson, J. B. (1913). Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review*, 20(2), 158–177. <https://doi.org/10.1037/h0074428>.
- Watson, J. B. (1930). *Behaviorism* (Rev. ed.). W W Norton & Co.
- Wheeler, M. (2005). *Reconstructing the Cognitive World: The Next Step*. The MIT Press.
- Wittgenstein, L. (1953/2024). *Φιλοσοφικές Έρευνες* (Κ. Κωβαίος & Μ. Θεοδοσίου, μετ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Yildirim, F. B., & Sarikcioglu, L. (2007). Marie Jean Pierre Flourens (1794–1867): An extraordinary scientist of his time. *Journal of neurology, neurosurgery, and psychiatry*, 78(8), 852. <https://doi.org/10.1136/jnnp.2007.118380>.
- Zilles, K. (2018). Brodmann: A pioneer of human brain mapping—his impact on concepts of cortical organization. *Brain: A journal of neurology*, 141(11), 3262–3278. <https://doi.org/10.1093/brain/awy273>.

Αργυρακοπούλου, Κ. (2026). Ζώο και κόσμος σε σύζευξη: Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 283-302). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3356>.

Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*.

Βαρσάμη, Ε., & Παπουτσή, Α. (2026). Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 125-142). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3350>.

Βεργάρα, Λ., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.

Βοσνιάδου, Σ. (2011). *Εισαγωγή στην Ψυχολογία Βιολογικές, Αναπτυξιακές και Συμπεριφοριστικές προσεγγίσεις - Γνωστική Ψυχολογία - Κοινωνική Ψυχολογία - Κλινική Ψυχολογία*. Gutenberg.

Βοσνιάδου, Σ. (επ.). (2004). *Γνωσική Επιστήμη: Η νέα επιστήμη του νου*. Gutenberg.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Καβουριάρη, Ε., & Γαλανοπούλου, Δ. (2026). Από το καρτεσιανό cogito στο εν τω κόσμω είναι των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 263-281). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3355>.

Καλογήρου, Γ., & Γεωρταμιά, Χ. (2026). Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 233-262). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3352>.

Κραβαριώτη, Χ., & Μέντζου, Θ. (2026). Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 165-183). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3359>.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδης συνάφεια υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Παραγιουδάκη, Α., Τσιριμώκου, Π., & Χάμου, Κ. (2026). Μία εξελικτική θεώρηση του νου: Από τους θαλάσσιους προγόνους στον άνθρωπο. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 79-99). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3348>.

Πελεgrίνης, Θ. (1987). *Άνθρωποι, Ζώα, Μηχανές*. Καρδαμίτσα.

Πελεgrίνης, Θ. (2004). *Λεξικό Φιλοσοφίας*. Ελληνικά Γράμματα.

Πελεgrίνης, Θ. (2015). *Πέντε εποχές της Φιλοσοφίας*. Ελληνικά Γράμματα.

Πολίτης, Ν. (2022). *Φιλοσοφήματα*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Πρωτόπαπας, Α. (2015). Ο Νους ως Μηχανή. Θεωρία, Νευροαπεικόνιση και Φαινομενολογία στη Γνωσιακή Επιστήμη. *Νόησις*, 8. Εκδόσεις Τυπωθήτω Δαρδανός.

Πρωτόπαπας, Α. (2016). *Εισαγωγή στη Θεωρία και Μεθοδολογία της Γνωσιακής Επιστήμης*. ΕΚΠΑ.

Τριανταφύλλου, Σ., Παρασκευά, Μ., & Μπακρατσάς, Σ. (2026). Συναισθήματα ανθρώπων και ζώων: Νευροβιολογική ομοιότητα και ηθικές προεκτάσεις. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 213-231). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3354>.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα

Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

Ψύλλος, Σ. (2008). *Επιστήμη και Αλήθεια*. Εκδόσεις Οικτώ.

Αικατερίνη Παραγιουδάκη, Παναγιώτα Τσιριμώκου, και Κατερίνα Χάμου*

Μία εξελικτική θεώρηση του νου: Από τους θαλάσσιους προγόνους στον άνθρωπο

Περίληψη: Εστιάζοντας στο έργο του Peter Godfrey-Smith (2016/2024), το παρόν κεφάλαιο προτείνει μια εξελικτική θεώρηση του νου που απομακρύνεται τόσο από ανθρωποκεντρικές όσο και από ανθρωπομορφικές προβολές. Αφετηρία αποτελεί η ολόένα αναπτυσσόμενη ιδέα της συνέχειας των νοητικών λειτουργιών στα είδη και η μετατόπιση της έρευνας από τη «μοναδικότητα» του ανθρώπου προς τις βιολογικές διαδρομές μέσω των οποίων αναδύθηκαν, βαθμιαία, η νόηση, η νοημοσύνη και η συνείδηση. Κεντρικό παράδειγμα στον Godfrey-Smith είναι το χταπόδι, το οποίο αποτελεί μια ιδιαίτερη μορφή ζωής, διαφορετική από τον άνθρωπο, που συνδέεται ωστόσο με αυτόν μέσω ενός μακρινού κοινού προγόνου, αναδεικνύοντας ότι σύνθετες γνωσιακές ικανότητες μπορούν να προκύψουν σε ανεξάρτητες εξελικτικές γραμμές. Υπό αυτή την οπτική, το κεφάλαιο εξετάζει το πώς η εξελικτική θεωρία αναδιαμορφώνει την εννοιολόγηση βασικών όρων των επιστημών της νόησης και συμβάλλει διαφωτιστικά στη φιλοσοφική μελέτη της νόησης και της συνείδησης των ζώων.

Λέξεις-κλειδιά: νους, νόηση, νοημοσύνη, συνείδηση, νόηση των ζώων, εξέλιξη, ενσώματη νόηση, υποκειμενική εμπειρία, γλώσσα των ζώων, εξελικτική θεωρία του νου, φιλοσοφία της βιολογίας

* Η Αικατερίνη Παραγιουδάκη είναι απόφοιτη του τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης και τελειόφοιτη του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: parag@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-7783-2558>. Η Παναγιώτα Τσιριμώκου έχει πτυχίο στη γερμανική φιλολογία στο Ε.Κ.Π.Α., μεταπτυχιακό στην «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και είναι τελειόφοιτη του ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία». E-mail: pantsirim@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-0915-2555>. Η Κατερίνα Χάμου είναι απόφοιτη του τμήματος φιλολογίας του ΑΠΘ και τελειόφοιτη του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: aichamou@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-1335-2404>.

1. Εισαγωγή

Ένας μη ειδικός παρατηρητής, είναι εύλογο να αποδώσει στα ζώα κώδικες επικοινωνίας, συναισθήματα και νοημοσύνη και να συμπεράνει, βλέποντας τις αντιδράσεις τους στα εξωτερικά ερεθίσματα, ότι η νοητική τους κατάσταση έχει πολλές αναλογίες με τη νοητική κατάσταση των ανθρώπων. Ωστόσο, αν και φαίνεται οι συμπεριφορές τους να είναι αποτέλεσμα ενός ευρύτερου φάσματος νοητικών διεργασιών, τόσο το είδος αυτών των καταστάσεων όσο και η ίδια η ύπαρξη της νόησης, καθώς δεν είναι παρατηρήσιμη, είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί χωρίς ερμηνευτικές παραδοχές. Έτσι, στο πέρασμα των αιώνων, διατυπώθηκαν διαφορετικές ερμηνείες, άλλοτε ανθρωποκεντρικές και προκατειλημμένες υπέρ της μοναδικότητας της ανθρώπινης νοημοσύνης και άλλοτε ανθρωπομορφικές, αποδίδοντας στα ζώα ανθρώπινα χαρακτηριστικά και ιδιότητες, τις οποίες δεν είναι βέβαιο ότι κατέχουν.

Η συμπεριφορά, η ύπαρξη συναισθημάτων και νόησης στα ζώα απασχόλησε πολλούς φιλοσόφους και ερευνητές από την αρχαιότητα. Ο Πλάτων υποστήριζε ότι η ανθρώπινη ψυχή είναι αιώνια, προϋπάρχει του σώματος και κατέχει εγγενείς γνώσεις, τις οποίες λησμονεί με τη γέννηση, καθώς εγκλωβίζεται σε ένα υλικό σώμα που επηρεάζεται από τις αισθήσεις. Εάν παραμεριστούν οι αισθήσεις, οι γνώσεις επανέρχονται (Πελεgrίνης, 2010: 174-175). Αντιθέτως τα ζώα, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, έχουν θνητή ψυχή χωρίς νόηση (Παπαδημητρίου, 2022: 34). Ο Αριστοτέλης θεωρείται από τους πρώτους φιλοσόφους που επιχείρησαν μια συστηματική επιστημονική μελέτη των ζώων. Στο έργο *Περί Ζώων Ιστοριών* (1994) περιγράφει και ταξινομεί βιολογικά πλήθος χερσαίων και ένυδρων ζώων, ωστόσο μερίδα ερευνητών υπογραμμίζει ότι τα υποτιμά υποστηρίζοντας ότι υπάρχουν μόνο για να εξυπηρετούν τις ανθρώπινες ανάγκες (Balcombe, 2008: 57). Επιπλέον, η αριστοτελική θεώρηση περί διανοητικής υπεροχής του ανθρώπου, επηρέασε την ύστερη δυτική παράδοση και διαμόρφωσε μια εργαλειωκή – χρηστική αντίληψη του ανθρώπου για τα ζώα, τα οποία τα αντιμετωπίζει έκτοτε ως μέσον για την εξυπηρέτηση των αναγκών του (Singer, 2024:304). Σε αντίθεση με τις παραπάνω θέσεις, υπήρχαν στην αρχαιότητα στοχαστές που υπερασπίστηκαν την ύπαρξη λογικής, συναισθημάτων και νοημοσύνης στα ζώα (Protopapadakis, 2012: 21ff). Ο Πλούταρχος συγχειρισμένα, ισχυριζόταν ότι κάθε ζωντανό ον εκτός από αισθήσεις και ορμές διαθέτει επίσης αντίληψη και λογική. Με τις αισθήσεις, ένα ζώο διακρίνει τα ωφέλιμα από τους κινδύνους, ενώ η επιδίωξη των πρώτων και η αποφυγή των δεύτερων επιτυγχάνεται μέσω σκέψης, προσοχής

και μνήμης (Πλούταρχος, 1996: 61-63). Την ύπαρξη συναισθημάτων και λογικής στα ζώα υποστήριξε με πλήθος επιχειρημάτων και ο Πορφύριος ο Τύριος στο έργο *Περί Αποχής Εμφύχων* (2005).

Κατά τον 17^ο αιώνα υπήρξε έντονη η επιρροή της καρτεσιανής θεωρίας, η οποία αμφισβητούσε τόσο την ύπαρξη νόησης και συνείδησης όσο και συναισθημάτων στα ζώα με αποτέλεσμα αυτά να αντιμετωπίζονται ως άψυχα *αυτόματα* (Singer, 2022: 41; 2024: 318). Ο Descartes, όπως και η αριστοτελική παράδοση, έθετε ως βασικό κριτήριο για την νοημοσύνη την ύπαρξη της γλώσσας (Andrews & Monsó, 2021). Το κριτήριο αυτό, υιοθετήθηκε, σε διάφορες εκδοχές, στις γνωσιακές επιστήμες και στην τεχνητή νοημοσύνη, θέτοντας την ύπαρξη μίας τυπικής συμβολικής γλωσσικής δομής ως προϋπόθεση για την νόηση και νοημοσύνη, με αποτέλεσμα αυτές να μην διαχωρίζονται επαρκώς και να θεωρούνται ισοδύναμοι όροι (Gounaris & Kosteletos, 2022). Στις επιστήμες της νόησης, αναγνωρίζεται πλέον το διπλό λάθος του Descartes (Damasio, 1994), αφενός να διαχωρίζει τον νου από τον εγκέφαλο ως μία ξεχωριστή εσωτερική οντότητα και αφετέρου να χωρίζει τον εξωτερικό κόσμο από τον εσωτερικό κόσμο του εγκεφάλου σε δύο διαφορετικά συστήματα (Καβουριάρη & Γαλανοπούλου, 2026: 263ff). Αυτή η «μοντελοποίηση» οδήγησε στην αντιμετώπιση του εγκεφάλου ως υπολογιστική μηχανή και στη δημιουργία εννοιολογικών προβλημάτων – εμποδίων στην φυσιοκρατική θεμελίωση της νόησης.

Έναν αιώνα περίπου μετά τον Descartes, ο Hume (2009) ισχυρίζεται ότι οι παρόμοιες με τον άνθρωπο αντιδράσεις των ζώων προϋποθέτουν και ένα παρόμοιο εσωτερικό αίτιο και εξηγεί, ότι όπως ο άνθρωπος καθοδηγείται από τη λογική και δρα βάσει σχεδίου για να επιτύχει κάποιο σκοπό, έτσι και τα ζώα ενεργούν με λογική και σχεδιασμό, αποσκοπώντας στην αυτοσυντήρηση, στην αποφυγή του πόνου και στην εξασφάλιση της ευχαρίστησης. Οι εμπειρίες των ζώων δημιουργούν άμεσα παρούσες εντυπώσεις στη μνήμη ή στις αισθήσεις τους, οι οποίες αποτελούν αφορμή των κρίσεων τους. Περαιτέρω απορρίπτει την προσπάθεια ανάπτυξης σύνθετων θεωριών όταν η ερμηνεία είναι προφανής (Hume, 2009: 333-337). Κατά τον 20^ο αιώνα το ρεύμα του συμπεριφορισμού υποστηρίζοντας, ότι η συμπεριφορά αποτελεί αντίδραση στο εξωτερικό ερέθισμα και όχι αποτέλεσμα εσωτερικών νοητικών καταστάσεων, περιόρισε την έρευνα γύρω από την νοημοσύνη και τα συναισθήματα των ζώων (Balcombe, 2018: 60).

Στο πλαίσιο αυτής της ιστορικής διαμάχης για την απόδοση νοητικών καταστάσεων στα ζώα, ο Peter Godfrey-Smith (2016/2024) στο

βιβλίο *Ένας άλλος νους - το χταπόδι, η θάλασσα και η βαθύτερη προέλευση της συνείδησης*, χρησιμοποιώντας ως σημείο εκκίνησης τη θαλάσσια πανίδα και ειδικότερα το χταπόδι και την ομοταξία του, τα κεφαλόποδα, επιχειρεί, με όρους εξελικτικής βιολογίας και φιλοσοφίας της βιολογίας, να χαρτογραφήσει την εξέλιξη του νου των ειδών. Πραγματοποιεί μία αναδρομή έως και 600 εκατομμύρια έτη πριν, εντοπίζοντας έναν κοινό πρόγονο των εξελικτικών γραμμών που οδήγησαν, αφενός, στα σπονδυλωτά και στον άνθρωπο και αφετέρου, στα κεφαλόποδα. Σε αυτές τις δύο χωριστές και κομβικές εξελικτικά διακλαδώσεις, μπορεί να αναζητήσει κανείς τον μακρινό πρόγονο της ανθρώπινης νόησης. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας εξερευνά την πορεία της νόησης, της νοημοσύνης και της συνείδησης στην εξελικτική ιστορία των ζώων και τους συνδετικούς κρίκους μεταξύ των ειδών. Ο ίδιος, υποστηρίζει ότι ο νους αναπτύχθηκε στη θάλασσα, εννοώντας ότι όλα αυτά που συνιστούν ικανότητες στο φάσμα της νοημοσύνης, έστω και σε βιολογικά απλούστερες μορφές, ανάγονται στα πρώτα γνωστά έμβια είδη, όταν δεν υπήρχε καν υπόνοια ανθρώπινου γλωσσικού πολιτισμού.

Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζονται ορισμένα κείρια ζητήματα που αναπτύσσονται στο έργο του Godfrey-Smith, με στόχο να αναδειχθούν τα σημεία στα οποία μια εξελικτική θεώρηση της νόησης διαφοροποιείται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, από κλασικές γνωσιακές προσεγγίσεις. Με αφετηρία το εξελικτικό πλαίσιο του συγγραφέα, συζητούνται έννοιες όπως η νόηση και η νοημοσύνη, ο ρόλος του περιβάλλοντος στην ανάπτυξη γνωσιακών ικανοτήτων, η συνείδηση, οι αναπαραστάσεις, καθώς και ο ενδεχόμενος συσχετισμός της γλώσσας με τη σιέψη και τις νοητικές διεργασίες εν γένει.

2. Η εξέλιξη

Θεμελιώδης για την πορεία της έρευνας για τη νόηση των ζώων υπήρξε η θεωρία του Darwin (1859/1998) περί της φυσικής εξέλιξης και συνακόλουθα της αναγνώρισης της συνέχειας νοητικών λειτουργιών στα άλλα είδη, σύμφωνα με την οποία η διαφορά στις νοητικές ικανότητες μεταξύ ανώτερων ζώων και ανθρώπων είναι διαφορά ποσότητας και όχι ποιότητας (Darwin, 1859/1998:126). Ο Darwin, αρχικά στο *On the Origin of Species* απέφυγε την σύγκριση του ανθρώπου με τα άλλα είδη όπως και την απόδοση ψυχολογικών ικανοτήτων και καταστάσεων στα ζώα, σύγκριση όμως στην οποία καταφεύγει στο μεταγενέστερα εκδοθέν *The Descent of Man* (1871/1981), στο οποίο αναφέρει, ότι και τα ζώα, εκτός από αισθήσεις και συναισθήματα, διαθέτουν επίσης ικα-

νόητες όπως μνήμη, προσοχή, περιέργεια και λόγο, μερικές φορές μάλιστα σε πιο ανεπτυγμένη μορφή (Singer, 2024: 325).

Η δαρβινική θέση περί συνέχειας και βαθμιαίας διαφοροποίησης ενισχύθηκε ιστορικά από τον νεοδαρβινισμό, ο οποίος ανέδειξε τη φυσική επιλογή ως τον κατεξοχήν μηχανισμό εξέλιξης. Ενδεικτικά, ο Weismann κάνοντας τη διάκριση ανάμεσα σε γεννητικά και σωματικά κύτταρα, συστηματοποίησε την ιδέα ότι η κληρονομικότητα δεν μεταφέρει «επίκτητα» χαρακτηριστικά, μετατοπίζοντας έτσι το βάρος προς τη φυσική επιλογή και τη μεταβλητότητα των κληρονομήσιμων παραγόντων (Winther, 2001). Στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο της Σύγχρονης Εξελικτικής Σύνθεσης, που ενοποίησε τη δαρβινική θεωρία με τη μεντελιανή γενετική, στοχαστές όπως ο Julian Huxley (1942/2010) υποστήριξαν ότι ακόμη και οι «ανώτερες» νοητικές λειτουργίες μπορούν να προσεγγιστούν εξελικτικά, χωρίς να εξαιρούμε την ανθρώπινη νοημοσύνη από αυτήν την διαδικασία.

Ο Godfrey-Smith (2016/2024: 27-62) περιγράφει εξελικτικά την προέλευση της νόησης, της νοημοσύνης και της συνείδησης, πολύ πριν από την εμφάνιση του ανθρώπου, μεταφέροντας τον αναγνώστη εκατοντάδες εκατομμύρια χρόνια πριν, στην Εδιακάρια περίοδο, όταν εμφανίστηκαν οι πρώτοι νευρώνες και νευρικά συστήματα σε κάποια θαλάσσια πλάσματα, ως αποτέλεσμα χημικών αλληλεπιδράσεων. Οι εξωτερικές χημικές εκλύσεις καθώς και οι χημικές αντιδράσεις που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό του κάθε οργανισμού οδηγούν σε πιο σύνθετη συμπεριφορά τα ζώα της, ακόλουθης, Κάμβριας περιόδου ενώ ταυτόχρονα αναπτύσσεται μια πρώιμη μορφή κοινωνικής συμπεριφοράς, με την αίσθηση και μετάδοση σημάτων επικοινωνίας.

Με τη δημιουργία πολυκύτταρων οργανισμών απαιτείται συντονισμός μεταξύ των κυττάρων, για να μπορούν να αντιδρούν σε κάθε ερέθισμα, με αποτέλεσμα να υπάρχει μία σταδιακή εξέλιξη στα αισθητηριακά και συμπεριφορικά συστήματα του κάθε οργανισμού. Οι χημικές εκλύσεις γίνονται η απαρχή ενός νευρικού συστήματος και σε κάποια ζώα τα συσσωματωμένα σε ένα σημείο κύτταρα γίνονται εγκέφαλος (Godfrey-Smith, 2016/2024: 36).

Ήδη πριν τουλάχιστον 1,6 δισεκατομμύρια χρόνια, τα μικροσκοπικά Protosterol Biota, πρώιμοι ευκαρυωτικοί οργανισμοί, φαίνεται να λειτουργούν ως οι πρώτοι θηρευτές στη γη που τρέφονταν με βακτήρια (Brocks & Nettersheim, 2023). Στην Κάμβρια περίοδο, εμφανίστηκαν τα πρώτα ομοιάζοντα με φάρια όντα και αργότερα, κατά τη μετάβαση από τη Σιλούριο προς τη Δεβόνιο περίοδο, σημαντικό εξελικτικό σημείο αποτέλεσε

η εμφάνιση της γνάθου, η οποία έδινε τη δυνατότητα στα ζώα να αρπάζουν και να κομματιάζουν την τροφή τους, να μεγεθύνουν το στόμα τους ανοίγοντάς το, αλλά και να σκαλίζουν στην άμμο, ή να μεταφέρουν τα μικρά τους (Balcombe, 2018: 21). Στα ζώα αυτής της περιόδου, οι αμυντικοί και επιθετικοί μηχανισμοί μαρτυρούν το πέρασμα σε εποχή αλληλεπίδρασης και θήρευσης (Godfrey-Smith, 2016/2024: 51).

Η εμφάνιση ζώων με αμφίπλευρη συμμετρία υπήρξε καθοριστική για την εκδήλωση νέων συμπεριφορών. Εμφανίζονται πόδια και πτερύγια, σύνθετοι οφθαλμοί και οφθαλμοί τύπου κάμερας, καθώς και είδη με ευκίνητα, μορφολογικά σύνθετα σώματα, όπως αρθρόποδα, χορδωτά και κεφαλόποδα. Η αυξημένη εισροή αισθητηριακών πληροφοριών δημιουργεί, αντίστοιχα, ανάγκη εσωτερικής επεξεργασίας και ελέγχου της συμπεριφοράς και όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Godfrey-Smith (2016/2024: 55), ο νους φαίνεται να γεννήθηκε στη θάλασσα και αναπτύχθηκε εξελικτικά σε ένα περιβάλλον όπου η δράση συναντά δράση και προκαλεί αντίδραση και υπό αυτήν την έννοια μια στοιχειώδης μορφή νου αντιδρά με άλλους νόες.

3. Νόηση, Νοημοσύνη και Εγκέφαλος

Οι έννοιες της νόησης (cognition) και της νοημοσύνης (intelligence) φαίνονται παρόμοιες, μπορεί να θεωρηθούν ταυτόσημες, αλλά ο Godfrey-Smith και άλλοι μελετητές εντοπίζουν μεταξύ τους ένα χάσμα¹.

Η νόηση περιλαμβάνει διαδικασίες αντίληψης, μάθησης, προσανατολισμού, σκόπιμης κίνησης ή δράσης, λήψης αποφάσεων, κ.λπ. Διαδικασίες σαν αυτές οδηγούν τα ζώα σε σχετικά προβλέψιμες συμπεριφορές που εξυπηρετούν τις διάφορες ανάγκες τους. Αυτές οι συμπεριφορές μελετώνται κυρίως μέσω της παρατήρησης, είτε στο φυσικό είτε στο εργαστηριακό περιβάλλον. Η νόηση, ως ένα σύνολο διαδικασιών ή λειτουργιών αποτελεί τη βάση για την εκδήλωση νοημοσύνης. Έναν ευσύνοπτο ορισμό της νοημοσύνης δίνει ο Tegmark² (2018: 84-85) ο οποίος την αντιλαμβάνεται ως την ικανότητα «επίτευξης πολύπλοκων στόχων». Με

¹ Για τη διάκριση των όρων νόηση και νοημοσύνη δείτε περισσότερα στο Γούναρης (2026: 32ff).

² Ο Max Tegmark θεωρείται ένας από τους επιδραστικότερους συγγραφείς στην εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης. Στο έργο του *Ζωή 3.0: Τι θα σημαίνει να είσαι άνθρωπος την εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης* αναλύει την επιρροή της Τ.Ν. στην ζωή του ανθρώπου σε μελλοντικά σενάρια, όπως πόλεμος, εκπαίδευση κ.ά. και επανακαθορίζει πολλούς όρους των επιστημών της νόησης.

αφορμή την έρευνα του πάνω στην Τεχνητή Νοημοσύνη, ο Tegmark κρίνει ότι δεν είναι σκόπιμη η σύγκριση του επιπέδου νοημοσύνης σε ζώα, ανθρώπους και μηχανές, καθώς υπάρχουν διαφορετικοί τύποι νοημοσύνης που εξυπηρετούν διαφορετικές ανάγκες και προκύπτουν από διαφορετικές λειτουργίες. Θεωρεί ωστόσο ότι η λεγόμενη «γενική» ή «ευρεία νοημοσύνη», η οποία επιτρέπει την επίτευξη ευρύτερου φάσματος στόχων υπερέρχει έναντι των άλλων. Σύμφωνα με τις Andrews & Monsó, (2021), ένας σημαντικός δείκτης, ή κριτήριο νοημοσύνης είναι το πώς το κάθε είδος κατάφερε να εξελιχθεί για να επιβιώσει και να ακμάσει στο περιβάλλον του.

Ο Godfrey-Smith ορίζει τη νοημοσύνη, λειτουργικά και συμπεριφορικά, ως την ικανότητα για ευέλικτη και προσαρμοστική δράση σε νέες περιβαλλοντικές προκλήσεις. Παρόμοια θέση συναντάμε στον de Waal (2016: 58): «η εξέλιξη ωθεί τη νόηση εδώ κι εκεί, προσαρμόζοντάς την στις ανάγκες του οργανισμού. Αυτό έγινε γνωστό ως βιολογικά προετοιμασμένη μάθηση, όπου κάθε οργανισμός ωθείται να μαθαίνει εκείνα τα πράγματα που χρειάζεται να γνωρίζει για να επιβιώσει». Υπό αυτή την θεώρηση, ο Godfrey-Smith (2016/2024: 253-260) μάς δίνει, το πιο ενδεικτικό ενδεχομένως, δείγμα νοημοσύνης στα χταπόδια και περιγράφει το πως έστησαν μια ακμάζουσα και ασφαλή αποικία, την «Χταποδούπολη», εκμεταλλευόμενα μια τυχαία συγκυρία. Ένας συνήθης τρόπος αξιολόγησης της *νοημοσύνης* των ζώων, μας λέει ο Godfrey-Smith (2016/2024: 71-74) δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο μέγεθος των εγκεφάλων, ωστόσο, όπως ο ίδιος παρατηρεί, το μέγεθος του εγκεφάλου είναι απλώς μια ένδειξη νόησης, καθώς οι εγκεφαλοί των διάφορων ζώων είναι διαφορετικά οργανωμένοι και λιγότερο ή περισσότερο περίπλοκοι. Σε σχετικό παράδειγμα, στη φύση συναντώνται πουλιά με μικρό εγκεφαλό αλλά μεγάλη νοητική ικανότητα. Αντίστοιχες διαφορές παρατηρούνται στην οργάνωση των κατά τα άλλα παρόμοιων τρόπων όρασης.

Η ερευνήτρια Sy Montgomery (2015) σε άρθρο της για τις νοητικές ικανότητες των χταποδιών υποστηρίζει ότι το μέγεθος του εγκεφάλου στα ζώα έχει μικρή σημασία και αναφέρει ως παράδειγμα, ότι ένα καλαμάρι μπορεί να προσανατολιζεται ευκολότερα από έναν σκύλο μέσα σε έναν λαβύρινθο. Παρομοιάζει δε την σχέση μεγέθους εγκεφάλου και νοημοσύνης με αυτό που συμβαίνει στην εξέλιξη των υπολογιστών, που ενώ οι επεξεργαστές και τα ηλεκτρονικά κυκλώματα αποκτούν ολοένα και μικρότερο μέγεθος, η απόδοσή τους και η υπολογιστική τους ισχύς αυξάνεται.

Ο βιολόγος και ερευνητής της συμπεριφοράς των ζώων Balcombe (2008) αναφερόμενος στις νοητικές ικανότητες των πτηνών, επισημαίνει ότι παρά

τον μικρό τους εγκέφαλο, έχουν επίγνωση της μονιμότητας ενός αντικειμένου. Επί παραδείγματι όταν κρύβουν την τροφή τους έχουν επίγνωση ότι βρίσκεται στο συγκεκριμένο σημείο ακόμα και όταν δεν την βλέπουν. Τα κοτόπουλα έχουν την ικανότητα αυτή από την γέννησή τους, ενώ τα ανθρώπινα βρέφη την αποκτούν στον όγδοο μήνα (2008: 92). Ο ίδιος αναφέρει ως παραδείγματα νοητικών ικανοτήτων στα πουλιά τη χρήση εργαλείων, την ταξινόμηση αντικειμένων ανά χρώμα ή σχήμα, το κάλεσμα των νεοσσών με ξεχωριστό «όνομα», την μακροπρόθεσμη αναγνώριση φωνών, καθώς και νοητικές ικανότητες στα ψάρια, όπως μάθηση, μνήμη, παιχνίδι, χρήση εργαλείων και συνεργασία (Balcombe, 2018: 97-99).

Ο Balcombe (2008) προσθέτει, ότι εσφαλμένα οι σύνθετες συμπεριφορές των ζώων αποδίδονται σε ένστικτα. Ο εγκέφαλος και η νοημοσύνη κάθε ζώου εξελίχθηκε σύμφωνα με τον τρόπο ζωής του και τις συνθήκες του περιβάλλοντός του (Kormas et al., 2023). Η κατανόηση των γνωστικών ικανοτήτων των ζώων προϋποθέτει την κατανόηση του φυσικού περιβάλλοντος και της θέσης τους μέσα σε αυτό καθώς και του διαιτολογίου τους. Επιπλέον, η αξιολόγηση της νοημοσύνης τους γίνεται υπό ανθρώπινους όρους σε δοκιμασίες αδιάφορες σε αυτά. Αν για παράδειγμα η νοημοσύνη ενός γορίλα κρινόταν από ικανότητες όπως να ξεχωρίζει τα βρώσιμα από τα μη βρώσιμα φυτά, τις διαθέσεις ενός άλλου γορίλα από την έκφραση του προσώπου του, τη στάση του σώματος ή τη μυρωδιά του, τότε θα κρινόταν ως ιδιοφυία. Αναφέρει δε, ότι τα ζώα για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους έχουν αναπτύξει κάποια είδη νοημοσύνης, τα οποία δεν είναι ανεπτυγμένα στον άνθρωπο, όπως για παράδειγμα η «οσφρητική νοημοσύνη» των σκύλων (Balcombe, 2008: 86-118)

4. Ενσώματη νόηση, χταπόδια και περιβάλλον

Ο γερμανός βιολόγος, von Uexküll³, εισήγαγε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τον όρο Umwelt (περιβάλλον - κόσμος) για να δείξει το πως τα ζώα αντιλαμβάνονται το περιβάλλον τους⁴. Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι οι έμβιοι οργανισμοί βιώνουν τη ζωή με όρους ειδικών για κάθε είδος, χωροχρονικών, υποκειμενικών πλαισίων αναφοράς ενός «εντός-κό-

³ Ο Jakob Johann von Uexküll 1864 – 1944 ήταν γερμανός βιολόγος και φιλόσοφος. Στο έργο του *Umwelt und Innenwelt der Tiere* (Εξωτερικός και εσωτερικός κόσμος των ζώων) μελέτησε απλές μορφές οργανισμών όπως αχινούς, αμοιβάδες, μέδουσες κ.α. και διαπίστωσε ότι όλοι οι οργανισμοί αντιλαμβάνονται και αντιδρούν στον δικό τους κόσμο, ενώ οι άνθρωποι επιχειρούν να εξηγήσουν την συμπεριφορά τους καθώς βρίσκονται στον ανθρώπινο κόσμο.

⁴ Για μια σύγχρονη ανάλυση του Umwelt στη μελέτη της αντίληψης του περιβάλλοντος των ζώων βλέπε Yong (2022).

σμου-είναι»⁵, μια θεωρία που επέδρασε στη συνέχεια σε φιλοσόφους όπως ο Heidegger και άλλοι φαινομενολόγοι. Η βιοσημειωτική, όπως ονομάστηκε η θεωρία του, εισηγείται ότι υπάρχουν ενδείξεις στον κόσμο οι οποίες έχουν νόημα μόνο για συγκεκριμένα είδη ζώων καθώς μόνο αυτά μπορούν να τις αντιληφθούν με αυτόν τον τρόπο. Εν προκειμένω, το σχήμα του σώματος και η μορφή των ζώων, για παράδειγμα η ύπαρξη πτερυγίων ή ποδιών, συμβάλλει σημαντικά στον τρόπο με τον οποίο το ζώο νοηματοδοτεί το περιβάλλον του. Η μορφή του ζώου, οι σωματικές του ικανότητες και οι αλληλεπιδράσεις του με το περιβάλλον και με τα άλλα ζώα επιδρούν καθοριστικά στις νοητικές διαδικασίες των ζώων, με αποτέλεσμα η νόησή τους, υπό αυτήν την έννοια να θεωρείται ενσώματη. Σύμφωνα με τις θεωρίες της ενσώματης νόησης (Gounaris, 2020) και τις φυσιοκρατικές θέσεις περί νοήματος, που αντλούν επιχειρήματα από την χαϊντεγκεριανή φαινομενολογία (Gounaris, 2012), το να υπάρχει ένα ον μέσα στον κόσμο, σημαίνει μία εσωτερική αδιάσπαστη σχέση μεταξύ του νοήμονος όντος και του περιβάλλοντός του, κάτι που δίνει τη δυνατότητα νοηματοδότησης του κόσμου από το ον. Ο Gounaris (2012; 2020) αναφέρει, ότι σύμφωνα με τις διάφορες θεωρίες της ενσώματης νόησης, το νόημα μπορεί να έχει καταστασιακό χαρακτήρα, δηλαδή να εξαρτάται από τις καταστάσεις⁶, τις οποίες βιώνει κάθε φορά ένα νοήμον ον, μπορεί επίσης να συγκροτείται και να οδηγεί σε δράση ακόμα και αν δεν υπάρχει χρόνος για αναπαραστασιακή υπολογιστική διαδικασία, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση οδήγησης μοτοσυκλέτας (Gounaris, 2011) ή για τα ζώα, στην περίπτωση που κινούνται γρήγορα σε ένα σύνθετο περιβάλλον όπως, για παράδειγμα, όταν μεταβαίνουν από κλαδί σε κλαδί. Οι θεωρίες αυτές δίνουν επιπλέον μία συστημική ερμηνεία για το νόημα αλλά και για τη σχέση του – σώματος προσεγγίζοντας το θέμα στο πλαίσιο μιας φυσιοκρατικής θεωρίας της ανάδυσης⁷. Υπό αυτήν την σκοπιά, το νόημα αποτελεί ιδιότητα του συνολικού νοήμονος συστήματος, δεν βρίσκεται σε κάποιο μέρος του συστήματος όπως στον εγκέφαλο, στη γλώσσα, στους νευρώνες ή σε κάποιο «μεταφυσικό νου», αλλά αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του συνολικού νοητικού συστήματος και μεταβάλλεται συνεχώς παράλληλα με την διαρκή αλλαγή των καταστάσεων

⁵ Για το την ιδιότητα των ζώων να είναι «εν τω κόσμω» δείτε Καβουριάρη & Γαλανοπούλου (2026).

⁶ Για τον καταστασιακό χαρακτήρα της νόησης υπό το πρίσμα πλουραλιστικών θεωριών δείτε Demirhan (2026), Βεργάρα & Παπαδάκης (2026).

⁷ Για την ανάδυση ιδιοτήτων στο πλαίσιο συστημικών θεωρήσεων δείτε Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

και την προσοχή του νοήμονος όντος. Έτσι συντελείται μία γνωσιακή ενσωμάτωση στο νευρωνικό υπόβαθρο, η οποία λειτουργεί κατωφερώς ενισχύοντας το, εάν το νόημα επιβεβαιώνεται, ή αποδυναμώνοντας το, εάν το νόημα είναι εσφαλμένο (Gounaris, 2012).

Ο Godfrey-Smith (2016/2024: 103-105) ισχυρίζεται ότι η αλληλεπίδραση των κεφαλόποδων με τον περιβάλλοντα χώρο τους και τις οντότητες που τα περιτριγυρίζουν, έμβιες και άβιες, είναι πολύ κρίσιμη για την ανάπτυξη των δεξιοτήτων τους. Ενώ θα περίμενε κανείς το χταπόδι, και τα κεφαλόποδα γενικότερα να πληρούν τα χαρακτηριστικά της ενσώματης νόησης, ο Godfrey-Smith δεν δέχεται την θέση, ότι το χταπόδι είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για τις θεωρίες της ενσώματης νόησης⁸ καθώς ενώ οι προαναφερθείσες θεωρίες στηρίζονται σε μια αντιθετική σχέση σώματος – εγκεφάλου, το χταπόδι αποτελεί μια ιδιάζουσα περίπτωση αφού το σώμα του είναι τόσο ευμετάβλητο που μπορεί να θεωρηθεί ασταθές ως δομή. Μεγαλύτερο όμως ρόλο στη σωματικότητά του χταποδιού παίζει το νευρικό σύστημα και ιδίως οι νευρώνες που απολήγουν στα πλοκάμια οι οποίοι αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα των νευρώνων και βρίσκονται αποκεντρωμένοι από τον εγκέφαλο. Τα χταπόδια συνιστούν μία πολύ ιδιαίτερη περίπτωση νόησης, καθώς δεν είναι ούτε σωματοκεντρικά, δηλαδή η νοημοσύνη τους δεν είναι αποθηκευμένη στο σώμα τους, όπως πιστεύουν οι υποστηρικτές της ενσώματης νόησης, ούτε εγκεφαλοκεντρικά, δηλαδή η νοημοσύνη τους δεν διευθύνεται αποκλειστικά από τον εγκέφαλο, όπως πιστεύουν οι υποστηρικτές των εγκεφαλοκεντρικών θεωριών. Αντιθέτως, στο χταπόδι ο εγκέφαλος, το σώμα και οι νευρώνες λειτουργούν ως ένα ενιαίο νοητικό σύστημα. Επομένως, ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος να ερευνηθεί η ευφυΐα τους είναι η εξέταση των όσων μπορούν να κάνουν, συνδέοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μάθηση με τη νοημοσύνη. Ωστόσο, οι γνωσιακές ικανότητες των ζώων αναπτύσσονται φυσιολογικά μέσα στο φυσικό τους περιβάλλον. Σε περιπτώσεις πειραμάτων με δοκιμασίες «αφύσικες» για τα κεφαλόποδα, τα χταπόδια μαθαίνουν

⁸ Ο Πρωτόπαπας (2016) περιληπτικά ορίζει ότι σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες «ο νους υπάρχει και λειτουργεί εξαιτίας, βάσει και διαμέσου του σώματος», ενώ ο Shapiro (2011) στις θεωρίες του συγκεντρώνει τα παρακάτω χαρακτηριστικά α) οι σωματικές ιδιότητες ενός οργανισμού οριοθετούν ή περιορίζουν τις έννοιες, τις οποίες θα μπορούσε ο οργανισμός να διαθέτει, β) η αλληλεπίδραση ενός οργανισμού με το περιβάλλον αντικαθιστά την ανάγκη για αναπαραστασιακή διαδικασία και γ) το σώμα και ο κόσμος παίζουν έναν συστατικό και όχι απλώς έναν αιτιώδη ρόλο στη γνωστική διαδικασία.

μεν αλλά με αργούς ρυθμούς, γιατί δεν τα ενδιαφέρει να επιτύχουν το ζητούμενο. Στο πλαίσιο τέτοιων πειραμάτων, παρατηρήθηκε ότι τα χταπόδια αναπτύσσουν απρόσμενες συνήθειες, εκτός του σκοπού των πειραμάτων, οι οποίες αποδεικνύουν σύνθετες γνωσιακές ικανότητες. Χταπόδια που βρισκόνταν σε εργαστήρια, σε διαφορετικές περιπτώσεις, κατανόησαν ότι το να εκτοξεύουν νερό προς τους λαμπτήρες του εργαστηρίου, οδηγούσε σε διακοπή του ρεύματος με αποτέλεσμα να επαναλαμβάνουν αυτή τους τη συμπεριφορά όταν απουσίαζαν οι ερευνητές (Godfrey-Smith, 2016/2024: 78-79).

Το παραπάνω αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, ένα παράδειγμα συντελεστικής μάθησης⁹ όπου το χταπόδι μαθαίνει ότι η πράξη του καταλήγει σε ένα αποτέλεσμα που το ικανοποιεί και ως εκ τούτου ωθείται να την επαναλάβει. Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη της νοημοσύνης διαφοροποιείται από περιβάλλον σε περιβάλλον.

5. Συνείδηση

Σύμφωνα με την εξελικτική θεωρία, η συνείδηση εξελίχθηκε σταδιακά βοηθώντας τους οργανισμούς να επιβιώσουν. Οι Newen & Montemayor (2025) περιγράφουν τρία στάδια εξέλιξης της συνείδησης. Η πρωταρχική μορφή της συνείδησης, θεμελιώδης για την επιβίωση ενός οργανισμού, ήταν η αίσθηση του πόνου, ο οποίος λειτουργεί ως συναγερμός για επερχόμενο κίνδυνο, ενώ ταυτόχρονα προκαλεί την αντίδραση του οργανισμού για να τον αποφύγει. Ακολουθεί η ανάπτυξη μίας άλλης μορφής συνείδησης, ήτοι της γενικής εγρήγορσης, δηλαδή η ικανότητα της επιλεκτικής εστίασης της προσοχής σε ένα από τα ερεθίσματα που λαμβάνονται ταυτόχρονα, στο σημαντικότερο ερέθισμα. Παράλληλα με τις δύο πρώτες αναπτύχθηκε μία τρίτη μορφή συνείδησης στους ανθρώπους και σε άλλα ζώα, η αναστοχαστική αυτοσυνείδηση, η οποία συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να σκέπτεται για τον εαυτό του, να θυμάται το παρελθόν και να προβλέπει το μέλλον (Protopapadakis, 2022). Η αναστοχαστική συνειδητή εμπειρία συντελεί στην κοινωνική ενσωμάτωση του ατόμου και στον συντονισμό του με τα υπόλοιπα μέλη μιας ομάδας. Το ότι τα πουλιά εμφανίζουν πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως υποκειμενική αντίληψη ή βασική αυτογνωσία, καταδεικνύει ότι η συνείδηση προϋπήρχε και είχε ευρύτερη εξάπλωση από ό,τι πιστευόταν μέχρι τώρα (Maldarelli & Güntürkün, 2025).

⁹ Ως συντελεστική ορίζεται η μάθηση κάποιας συμπεριφοράς μέσω ανταμοιβής ή τιμωρίας, όπως διατυπώθηκε από τον B. F. Skinner (1938). *The Behavior of Organisms*.

Σύμφωνα με την καθιερωμένη ανάλυση της συνείδησης, η συνείδηση ορίζεται ως η υποκειμενική εμπειρία, τα λεγόμενα *qualia* (Blackmore, 2007: 3). Ο Godfrey-Smith (2024: 108-109) διαφοροποιείται θεωρώντας, ότι η *υποκειμενική εμπειρία* και η *συνείδηση* δεν ταυτίζονται, αλλά η *συνείδηση* συνιστά μόνο μία από τις μορφές της υποκειμενικής εμπειρίας και δίνει προβάδισμα στην *αισθητικότητα*, δηλαδή στην δυνατότητα του κάθε ζώου να αισθάνεται κάτι ως τέτοιο. Υποστηρίζει ότι ένα ζώο μπορεί να «αισθάνεται» με κάποιον τρόπο τον εαυτό του και να βιώνει τη ζωή του ως εξατομικευμένη εμπειρία (με πόνο, ενόχληση και λοιπές εντυπώσεις), χωρίς να έχει απαραίτητως απόλυτη ή και καθόλου συνείδηση, όπως αυτήν του ανθρώπου. Ο Thomas Nagel (1974: 435-450), ο οποίος στο εμβληματικό του άρθρο *Πώς είναι να είσαι νυχτερίδα* χαρακτηρίζει υποκειμενική εμπειρία την δυνατότητα «ενός οργανισμού να έχει νοητικές καταστάσεις αν και μόνο αν σημαίνει κάτι να είσαι αυτός ο οργανισμός», υποστηρίζει ότι το βίωμα είναι μοναδικό, ιδιωτικό μόνο για τον οργανισμό που το βιώνει, απροσπέλαστο σε κάθε άλλο.

Η συνείδηση, με τη στενή έννοια του αναστοχασμού, κατά τον Godfrey Smith είναι μάλλον απύσα από τα ζώα, αλλά αυτό δεν το θεωρεί σημαντικό καθώς αποτελεί απλώς ένα επίπεδο υποκειμενικής εμπειρίας. Ο ίδιος εισηγείται την αντίληψη περί μετασχηματισμού της εμπειρίας, σύμφωνα με την οποία η συνείδηση απλώς αναδιαμορφώνει την ήδη υπάρχουσα υποκειμενική εμπειρία, δεν τη γεννά. Αναφέρεται δε στον ισχυρισμό του Dehaene¹⁰ (Godfrey Smith, 2016/2024: 125), σύμφωνα με τον οποίο, αν και μπορούμε να κάνουμε πολλά πράγματα δίχως να τα συνειδητοποιούμε, υπάρχουν κάποια πράγματα που δεν μπορούμε να τα κάνουμε, όπως για παράδειγμα, δεν μπορούμε να εκτελέσουμε ασυνείδητα μια εργασία που είναι πρωτότυπη και ασυνήθιστη και που απαιτεί μια ολόκληρη σειρά σταδιακών βημάτων.

6. Αναπαράσταση

Σύμφωνα με την κλασική προσέγγιση της γνωσιακής επιστήμης, όπως περιγράφεται από τον Πρωτόπαπα (2010), ο νους χαρακτηρίζεται ως «παθητικός αποδέκτης πληροφοριών» στον οποίο συντελούνται αντιληπτικές διεργασίες μεταφέροντας πληροφορίες στα «άνωτερα» κέντρα, δημιουργώντας εννοιολογικές αναπαραστάσεις και καθορίζοντας πε-

¹⁰ Ο Stanislas Dehaene είναι γνωστικός νευροεπιστήμονας διακεκριμένος για το έργο του στην αριθμητική νόηση και τους νευρωνικούς συσχετισμούς της συνείδησης.

ποιθήσεις. Λειτουργεί δε «σπονδυλωτά» (modular) όπου ο κάθε «σπόνδυλος» αναλαμβάνει κάποια ξεχωριστή διεργασία. Αυτή η άποψη προέρχεται από την υπολογιστική εξήγηση, η οποία μελετά τις γνωσιακές λειτουργίες με βάση το μοντέλο λειτουργίας ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή ωστόσο σταδιακά αντικαθίσταται από νέα δεδομένα των νευροεπιστημών. Ο Πρωτόπαπας (ό.π.) ισχυρίζεται, ότι κάθε «σπόνδυλος», δηλαδή κάθε γνωσιακό και επεξεργασιακό επίπεδο συνδέεται με τους προηγούμενους οριζοντίως και κατωφερώς. Η αισθητηριακή αναπαράσταση δεν εξαρτάται μόνον από το κεντρομόλο ερέθισμα που δέχεται ο εγκέφαλος, αλλά και από προηγούμενες διεγέρσεις που τον ρυθμίζουν.

Σύμφωνα με τις Fedorenko & Varley (2016) η γλώσσα αποτελεί μία προτασιακή αναπαράσταση αυτού που αντιλαμβανόμαστε αλλά δεν αποτελεί προϋπόθεση για τη σκέψη και τη νόηση γενικότερα. Η νόηση έχει οντολογικό χαρακτήρα, είναι ιδιότητα ενός βιολογικού συστήματος και αφορά την ικανότητα της αναπαράστασης του εξωτερικού κόσμου, ενώ η προτασιακή γνώση έχει γνωσιολογικό και προτασιακό χαρακτήρα. Ο Godfrey-Smith θίγει το πρόβλημα της αναπαράστασης σε ζώα που δεν διαθέτουν γλώσσα. Θεωρεί ότι τα ζώα μπορούν να σχηματίσουν πολύπλοκες αναπαραστάσεις χωρίς να διαθέτουν γλωσσική ικανότητα. Ωστόσο, εδώ ανακύπτει ένα πρόβλημα. Αντιλαμβανόμαστε την ανθρώπινη νοημοσύνη μέσα από τις προτάσεις της γλώσσας. Η νοημοσύνη του ζώου δεν διαθέτει προτασιακές εκφάνσεις ούτε η ατομική του εμπειρία μεταφράζεται σε φυσική γλώσσα (Γούναρης, 2026). Φαίνεται λοιπόν, η άμεση εμπειρία του ζώου, να καλύπτεται από ένα πέπλο και εμείς να τη συνάγουμε, ή μάλλον να την εικάζουμε από την παρατηρήσιμη συμπεριφορά του. Το ίδιο το σημασιολογικό περιεχόμενο των αναπαραστάσεων των ζώων απουσιάζει, εκφράζεται όμως μέσω της προτασιακής δομής της ανθρώπινη γλώσσας. Ο Godfrey-Smith (2016/2024: 122-123) αναφέρεται σε αυτό το πρόβλημα, προσεγγίζοντας την περίπτωση των «βατράχων με το τροποποιημένο νευρικό σύστημα». Ένας βάτραχος με χειρουργικά τροποποιημένο οπτικό σύστημα συμπεριφέρεται σαν να κατέχει ταυτόχρονα δύο αντιφατικές αναπαραστάσεις του κόσμου: μία για τη θήρευση και μία άλλη για την πλοήγηση. Αυτός ο κατακερματισμός συντρίβει την διαισθητική αντίληψη περί ενός συνεκτικού «εσωτερικού μοντέλου». Δεν υπάρχει νόημα στο ερώτημα του τι βλέπει ο βάτραχος στην πραγματικότητα, επειδή δεν διαθέτει ενοποιημένη αναπαράσταση. Αυτή η περίπτωση αποκαλύπτει ότι η αντίληψή μας για μια ενιαία, αντικειμενική αναπαράσταση

ενδέχεται να είναι μια ανθρωποκεντρική προβολή. Υποθέτουμε λοιπόν την ύπαρξη αναπαραστάσεων για να εξηγήσουμε την ευφυή συμπεριφορά σε μη-γλωσσικά είδη, και όμως, η ίδια η φύση του μη-γλωσσικού τους νου σημαίνει ότι το ακριβές περιεχόμενο και η δομή αυτών των αναπαραστάσεων παραμένουν αμφίβολες (Bermúdez, 2007).

Ο Balcombe (2018: 39) αναφέρει ζώα, όπως ο ιππόκαμπος και ο χαμαιλέων, των οποίων τα μάτια λειτουργούν αυτόνομα εστιάζοντας το καθένα σε άλλο αντικείμενο και θεωρεί ότι τα ζώα αυτά έχουν την εσωτερική ικανότητα να κατευθύνουν ταυτοχρόνως δύο πλευρές, σαν να έχουν δύο εγκεφάλους δημιουργώντας ερωτήματα, όπως εάν έχουν την ικανότητα να κάνουν ταυτοχρόνως δύο διαφορετικές σκέψεις.

7. Γλώσσα

Όσοι ασχολούνται συστηματικά με τη μελέτη της συμπεριφοράς και της νόησης των ζώων προκαλούν τους φιλοσόφους να σκεφτούν ότι πολλές σύνθετες ικανότητες και συμπεριφορές που θεωρείται ότι προϋποθέτουν την γλώσσα μπορεί στην πραγματικότητα να υπάρχουν σε ζώα που δεν κατέχουν την γλώσσα, γιατί ενδεχομένως αυτές οι σύνθετες δραστηριότητες μπορούν να εξηγηθούν με πιο απλούς μηχανισμούς (Andrews & Monsó, 2021: 2). Στο έργο του, ο Vygotsky (2008) αναφέρεται στην εσωτερική ομιλία που έχει δικιά της μοτίβα και ρυθμούς, ενώ θεωρεί ότι τα ανθρώπινα παιδιά την κατακτούν ταυτόχρονα με την ομιλία (Godfrey-Smith, 2024: 183-187). Θεωρεί ότι η εσωτερική ομιλία είναι ένα εργαλείο που επιτρέπει τη συγκροτημένη σκέψη¹¹.

Ο Godfrey-Smith (2024: 172-174), για να αμφισβητήσει την καθολική ισχύ των παραπάνω ισχυρισμών παραθέτει το παράδειγμα των μπαμπούνων. Οι μπαμπούνινοι παράγουν ελάχιστους απλούς ήχους που υποδηλώνουν, απειλή, υποταγή, φιλική ανταπόκριση. Το σήμα λοιπόν που στέλνεται δεν έχει καμία σχέση με την κωδικοποίησή του όταν παραλαμβάνεται και με τις σύνθετες ερμηνείες που του δίνουν όσα άτομα του είδους το ερμηνεύουν. Η Eva Meijer (2022: 46-51) αναφέρεται στον Wittgenstein (1953/2024) και στον όρο του «γλωσσικά παιχνίδια», όπου απορρίπτει την άποψη ότι μπορεί να δοθεί ένας ενιαίος ορισμός της γλώσσας, καθώς και ότι οι λέξεις έχουν μόνο μία σημασία¹². Στα γλωσσικά παιχνίδια περιλαμβάνονται οι χειρονομίες, η στάση του

¹¹ Περισσότερα για τη γλώσσα της σκέψης δείτε στο Βαρσάμη & Παπουτσή (2026).

¹² Για δύο διαφορετικές ερμηνείες του Wittgenstein για τον ρόλο της γλώσσας στη νόηση των ζώων, δείτε Γούναρης (2026: 48ff).

σώματος, οι ήχοι, οπότε κοινωνοί της γλώσσας μπορούν να γίνουν και τα άλλα (μη ανθρώπινα) ζώα.

Ο Balcombe μιλώντας για τη νοημοσύνη και τη γλώσσα των ζώων αναφέρει την περίπτωση δελφινιών σε πειράματα, που έμαθαν να ανταποκρίνονται σε προτάσεις παραγόμενες σε υπολογιστή. Τα δελφίνια χρησιμοποίησαν ήχους που αντιστοιχούν σε περίπου 40-50 λέξεις της ανθρώπινης γλώσσας. Αν και το λεξιλόγιο φαίνεται περιορισμένο, αντίστοιχα οι άνθρωποι δεν δύνανται να κατανοήσουν τις πληροφορίες που εκπέμπουν τα δελφίνια μέσα από τα υπερηχητικά σήματα. Στις δε κότες ο άνθρωπος αναγνωρίζει 25 - 30 διαφορετικές κραυγές, ενώ οι ίδιες μπορούν να διακρίνουν πολύ περισσότερες (Balcombe, 2008: 90-93).

Η κατάκτηση της γλώσσας από τον άνθρωπο συμβάλλει σημαντικά στην εμφάνιση «σύνθετης» ή «υψηλής τάξης» νόησης, δηλαδή στην σκέψη για τη σκέψη. Είναι ένα σημαντικό εργαλείο που φαίνεται να οργανώνει τις σκέψεις, να διευκολύνει την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων καθώς και την οργάνωση των κοινωνιών του. Είναι όμως μόνο ένα εργαλείο, αν και εξαιρετικά αποτελεσματικό. Ο Godfrey-Smith (2024: 189-190) αναφέρει δύο παραδείγματα από το βιβλίο του ψυχολόγου Merlin Donald (1991) που αφορούν την «φυσιολογική» καθημερινότητα κωφών σε μακρινούς πολιτισμούς που δεν είχαν καν κατακτήσει τη γραφή, όπως και περιστατικά από τη ζωή του «Αδελφού Ιωάννη» ο οποίος παρά το ότι έπεφτε συχνά σε κρίσεις αφασίας κατόρθωνε να επικοινωνεί αποτελεσματικά με τους γύρω του. Τα διάφορα ζώα έχουν αναπτύξει άλλα εργαλεία, όπως είναι οι ήχοι, οι κινήσεις, τα οπτικά σήματα, εξίσου αποτελεσματικά για να επιτύχουν τους δικούς τους σκοπούς, στις δικές τους κοινωνίες και τον απώτερο βιολογικό τους στόχο που είναι η επιβίωση. Είναι προκατάληψη προς τους ανθρώπους που δεν κατέχουν το μηχανισμό της γλώσσας και ανθρωποκεντρική προκατάληψη προς τα ζώα που δεν χρειάζονται τη γλώσσα για να ευδοκιμήσουν να θεωρείται η γλώσσα αναγκαία προϋπόθεση «σύνθετης» ή «υψηλής τάξης» νόησης, γιατί εν τέλει το κάθε βιολογικό ον επιδιώκει να εκπληρώσει το δικό του ξεχωριστό σκοπό. Η δε αναπαράσταση του τι συμβαίνει στο περιβάλλον είναι καταρχήν νοητική, ενώ η γλώσσα παίζει απλώς έναν περιγραφικό, συμβολικό ρόλο αυτού που νοείται.

8. Συμπεράσματα

Η εξελικτική οπτική που υιοθετείται σε αυτό το κεφάλαιο, αφορμώμενη από την πραγματεία του Godfrey-Smith που εστιάζει στη σύγχρονη

επιστημονική έρευνα και τα συμπεράσματά της, μετατοπίζει το ερώτημα από το αν «τα ζώα έχουν νου όπως εμείς» στο πώς διαφορετικές βιολογικές γραμμές εξέλιξης παρήγαγαν διαφορετικούς τρόπους οργάνωσης της συμπεριφοράς. Η συνέχεια που προτείνει ο Darwin και η εστίαση στη φυσική επιλογή επιτρέπουν να οριστούν η νόηση και η νοημοσύνη ως ιδιότητες βιολογικών συστημάτων που υπηρετούν την επιβίωση σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα. Στο πλαίσιο αυτό, η νόηση και η νοημοσύνη ορίζονται λειτουργικά, ως ιδιότητες που διαθέτουν οι οργανισμοί και καθορίζονται από ευέλικτη και προσαρμοστική δράση απέναντι σε νέες προκλήσεις, και όχι ως μέτρο ομοιότητας προς ανθρώπινες ικανότητες σκέψης ή υπολογισμού. Παραδείγματα από πτηνά, ψάρια και κεφαλόποδα υποδεικνύουν ότι διαφορετικές νευρωνικές αρχιτεκτονικές μπορούν να υποστηρίξουν σύνθετη μάθηση, μνήμη, χρήση εργαλείων και μορφές επικοινωνίας. Ιδίως η περίπτωση του χταποδιού αναδεικνύει ότι ο νους δεν είναι κατ' ανάγκην εγκεφαλοκεντρικός. Η αποκέντρωση μεγάλου μέρους των νευρώνων στα πλοκάμια υποδεικνύει ένα ενιαίο σύστημα εγκεφάλου—σώματος—περιβάλλοντος, μέσω του οποίου παράγεται μια σύνθετη, ενίοτε απρόβλεπτη και πάντως νοήμων συμπεριφορά. Αυτό συνεπάγεται μεθοδολογικά ότι η αξιολόγηση της νόησης και της νοημοσύνης των ζώων οφείλει να λαμβάνει υπόψιν το περιβάλλον και τις συνθήκες εξέλιξης του εκάστοτε είδους, αντί να αποτιμάται με ανθρωποκεντρικά ή και εργαστηριακά κριτήρια. Η αφηγηματική πορεία του Godfrey-Smith προκαλεί τον αναγνώστη να αναθεωρήσει ανθρωποκεντρικές βεβαιότητες και να σκεφτεί ότι τα βιολογικά όντα, παρά τις τεράστιες μορφολογικές ή γνωσιακές διαφορές, ανήκουν σε ένα ενιαίο εξελικτικό συνεχές που ανάγεται σε πρώιμους θαλάσσιους οργανισμούς. Τέλος, η εξελικτική προσέγγιση στη συνείδηση, στις αναπαραστάσεις και στη γλώσσα απαιτεί ακριβέστερα και λιγότερο ανθρωποκεντρικά κριτήρια για τη μελέτη της νόησης, αναδεικνύοντας ότι ο νους προϋπήρχε σε απλούστερες μορφές, πολύ πριν από την εμφάνιση του ανθρώπινου είδους και της γλώσσας του.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι τρεις συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

- Andrews, K., & Monsó, S. (2021). Animal cognition (Spring 2021 ed.). In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/cognition-animal/>.
- Balcombe, J. (2008). *Οι απολαύσεις των ζώων*. Μετάφραση: Γιάννης Καστανάρας. Νάρισσος.
- Balcombe, J. (2018). *Was Fische wissen*. Übersetzung: Tobias Rothenbücher. Mareverlag. (Πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2014 υπό τον τίτλο: “What a Fish Knows: The Inner Lives of Our Underwater Cousins”).
- Bermúdez, J. (2007). Thinking Without Words: An Overview for Animal Ethics. *The Journal of Ethics*, 11, 319-335. <https://doi.org/10.1007/s10892-007-9013-8>.
- Blackmore, S. (2007). *Συνείδηση. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*. (Γ. Παπαϊωάννου, Μετ.). Ελληνικά Γράμματα.
- Brocks & Netterheim, B. J. (2023). Scientists discover lost world of our earliest ancestors. Australian National University. <https://www.anu.edu.au/news/all-news/scientists-discover-lost-world-of-our-earliest-ancestors>.
- Damasio, A. (1994). *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. G. P. Putnam. Στα ελληνικά: (2006). *Το λάθος του Καρτέσιου. Συγκίνηση, Λογική και Ανθρώπινος Εγκέφαλος*. Εκδόσεις Σύναλμα.
- Darwin, C. (1859/1998). *On the origin of species by means of natural selection, or, The preservation of favoured races in the struggle for life*. John Murray. Στα ελληνικά: *Η καταγωγή των ειδών*. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών.
- Darwin, C. (1871/1981). *The descent of man, and selection in relation to sex*. Princeton University Press.
- Demirhan, S. (2026). Πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα; Επανεξετάζοντας το πρόβλημα των άλλων νόων μέσω φεμινιστικών προσεγγίσεων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 185-211). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3353>.
- de Waal, F. (2016). *Are we smart enough to know how smart animals are?* Granta.

Donald, M. (1991). *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. Harvard University Press.

Fedorenko, E. & Varley, R. (2016). Language and Thought are not the same thing: evidence from neuroimaging and neurological patients. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1369(1), 132-153. <https://doi.org/10.1111/nyas.13046>.

Godfrey-Smith, P. (2016/2024). *Other minds: The octopus, the sea, and the deep origins of consciousness*. Farrar, Straus and Giroux. Στα ελληνικά: *Ένας άλλος νους*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024.

Gounaris, A. (2011). Heidegger and Motorcycle Riding: The notions of Embodied Cognition and Skillful Coping as a research topic in Cognitive Sciences. *3rd National Conference on Cognitive Science, Paros, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17713100>.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

Gounaris, A. (2020). Why do we need a Unified Theory of Embodied Cognition?. *Presentation for the 94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society, University of Kent, Online Open Session*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11933.74729>.

Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2022). Όπλα Τεχνητής Νοημοσύνης: Προβλήματα Απόδοσης Ηθικού Καθεστώτος στις Αυτόνομες Μηχανές. Στο: *Όψεις της Εφαρμοσμένης Επιστήμης και Τεχνολογίας. Διερευνώντας το αξιακό τοπίο της Τεχνοεπιστήμης* (1η έκδ., σσ. 73-123). <https://doi.org/10.5281/zenodo.17701628>.

Hume, D. (2009). *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση. Βιβλίο 1: Για τη νόηση* (3^η εκτύπωση). (Μ. Πουρνάρη, Εισαγ. – Μετ.). Πατάκη.

Huxley, J. (1942/2010). *Evolution: The modern synthesis* (Definitive edition). Boston Review.

Kormas, P., Moutzouri, A., Protopapadakis, E. D. (2023). Implications of Neuroplasticity to the Philosophical Debate of Free Will and Determinism. In: Vlamos, P., Kotsireas, I.S., Tarnanas, I. (eds). *Handbook of Computational Neurodegeneration* (pp. 453-471). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75922-7_21.

- Maldarelli, G. & Güntürkün, O. (2025). Conscious birds. *Philosophical Transactions of The Royal Society B*. Volume 380, Issue 1939. <https://doi.org/10.1098/rstb.2024.0308>.
- Meijer, E. (2022). *Οι γλώσσες των ζώων*. Ε. Παπακυριάκου, Μετ. Καστανιώτης.
- Montgomery, S. (2015). *The soul of an octopus: A Surprising Exploration Into the Wonder of Consciousness*. Atria Books.
- Nagel, T. (1974). What is it like to be a bat? *The Philosophical Review*, 83(4), 435–450. <https://doi.org/10.2307/2183914>.
- Newen, A. & Montemayor, C. (13 November 2025). Three types of phenomenal consciousness and their functional roles: unfolding the ALARM theory of consciousness. *Philosophical Transactions of The Royal Society B*. Volume 380, Issue 1939. <https://doi.org/10.1098/rstb.2024.0314>.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.
- Protopapadakis, E. D. (2022). Messing with Autobiographical Memory: Identity, and Moral Status. *International Dialogue East-West*, 9(4), 175-181.
- Shapiro, L. (2011). *Embodied Cognition*. Routledge.
- Singer, P. (2022). *Πρακτική ηθική* (Α. Παναγιώτου, Μετ. & Ε. Πρωτοπαπαδάκης, Μετ. -Επιμ.). Ιατρικές Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης.
- Singer, P. (2024). *Η απελευθέρωση των ζώων*. (Σ. Καραγεωργάκης, Μετ. – Επιμ.). (4^η έκδοση στα Ελληνικά 2022, ανατύπωση 2024). Αντιγόνη.
- Skinner, B.F. (1938). *The Behavior of Organisms*. (renewed 1966, 1991 by Skinner Foundation). <https://www.bfskinner.org/wp-content/uploads/2016/02/BoO.pdf>.
- Tegmark, M. (2018). *Ζωή 3.0: Τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος στην εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης*. (Ν. Αποστολόπουλος, Μετ., Π. Τραυλός Επιμ.). Τραυλός.
- von Uexküll, J.J. (1934/2010). *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen*. Julius Springer. Στα αγγλικά: *A Foray into the worlds of Animals and Humans with a Theory of Meaning*. University of Minnesota Press.
- Vygotsky, L. (2008). *Σκέψη και Γλώσσα* (Α. Ρόδη, Μετ.). Γνώση.

Winther, R.G. (2001). August Weismann on Germ-Plasm Variation. *Journal of the History of Biology*, 34, 517–555. <https://doi.org/10.1023/A:1012950826540>.

Wittgenstein, L. (1953/2024). *Philosophical investigations*. Στα Ελληνικά: *Φιλοσοφικές Έρευνες* (Κ. Κωβαίος & Μ. Θεοδοσίου, Μετ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Yong, E. (2022). *An immense world: How animal senses reveal the hidden realms around us*. Random House. Στα Ελληνικά: (2024). *Ένας απέραντος κόσμος: Πώς οι αισθήσεις των ζώων αποκαλύπτουν τους κρυφούς κόσμους γύρω μας*. (Α. Καλοφωλιάς, Μετ.). Εκδόσεις Πεδίο.

Αριστοτέλης (1994). *Περί Ζώων Ιστοριών*. Τόμος 15. Κάκτος.

Βαρσάμη, Ε., & Παπουτσή, Α. (2026). Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 125-142). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3350>.

Βεργάρα, Λ., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Καβουριάρη, Ε., & Γαλανοπούλου, Δ. (2026). Από το καρτεσιανό cogito στο εν τω κόσμω είναι των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 263-281). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3355>.

Παπαδημητρίου, Γ. (2022). Η χρήση των ζώων για ψυχαγωγικούς σκοπούς: πρακτικές, νομοθεσία και η ηθική προσέγγιση του ζητήματος από τη σκοπιά της αρετοκρατίας του Αριστοτέλη και άλλων αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων. (Μεταπτυχιακή εργασία). Διαθέσιμο από: <https://pergamon.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3227148>.

Πελεγρίνης, Θ. (2010). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*. Πεδίο.

- Πλούταρχος. (1996). *Ηθικά: Τόμος ΚΕ'* (Β. Πάτζαρη, Μετ.). Κάκτος.
- Πορφύριος (2005). *Περί Αποχής Εμφύχων*. Ακρεοφαγία. Πύρινος Κόσμος.
- Πρωτόπαπας, Α. (2010). Ο θεωρητικός διαποτισμός της φιλοσοφίας της αντίληψης. *Νόησις*. Τεύχος 6, 183-195. http://users.uoa.gr/~aprotopapas/CV/pdf/Protopapas_2010_Noesis.pdf.
- Πρωτόπαπας, Α. (2016). Εισαγωγή στη θεωρία και μεθοδολογία της γνωσιακής επιστήμης. *OSF Preprints*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/zbj25>.
- Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

Αικατερίνη Μηλιώτη και Στέλλα Ντάσιου*

Γλώσσα και νόηση: Σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση

Περίληψη: Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να αναλύσει κριτικά τη δεσμευτική σχέση μεταξύ νόησης και γλώσσας, αμφισβητώντας το γλωσσοκεντρικό μοντέλο. Στόχος του είναι να ερμηνεύσει διασταλτικά τη φύση της νόησης, να την εκτείνει πέρα από γλωσσικά όριά της και να υποστηρίξει ότι δεν είναι απαραίτητη η γλώσσα για να υπάρξει νόηση, κάτι που προϋποθέτει ο λειτουργισμός και η αναπαραστασιακή υπολογιστική θεωρία του νου (AYΘN). Αξιοποιώντας εμπειρικά δεδομένα από τη συμπεριφορά και τις γνωστικές ικανότητες κάποιων ζώων (π.χ. κορακοειδή, πρωτεύοντα, δελφίνια κ.α.), από κλινικές περιπτώσεις ανθρώπων με ατελή ή παντελώς απύσα γλωσσική ικανότητα και από την ανάλυση του νοητικού πειράματος του κινέζικου δωματίου, με ταυτόχρονη αναφορά σε φιλοσοφικές, επιστημονικές προσεγγίσεις και διεθνείς διακηρύξεις, στοιχειοθετείται η θέση ότι η γλώσσα δεν είναι ούτε αναγκαία ούτε επαρκής συνθήκη της νόησης. Εν κατακλείδι, το παρόν κεφάλαιο υποστηρίζει ότι η νόηση αποτελεί ένα σύνολο γνωσιακών ικανοτήτων που αναπτύχθηκαν πολύ νωρίτερα από την εμφάνιση της γλώσσας και, συνεπώς, το γλωσσικό κριτήριο είναι μεν σημαντικό, αλλά δεν είναι θεμελιώδες και αποκλειστικό στοιχείο της νόησης. Επιπλέον, αναδεικνύει ότι η παραδοχή της έλλειψης αιτιώδους συνάφειας μεταξύ τους συμβάλλει στην αποδόμηση ειδικτικών αντιλήψεων και στην ανάδειξη μιας νέας ηθικής θεώρησης για τη μεταχείριση των ζώων.

Λέξεις-κλειδιά: νόηση στα ζώα; γλώσσα των ζώων; αυτονομία νόησης; γλωσσοκεντρισμός; λειτουργισμός; αναπαραστασιακή και υπολογιστική θεωρία του νου; θεωρία του νου; πείραμα κινέζικου δωματίου; ειδισμός

* Η Αικατερίνη Μηλιώτη είναι απόφοιτη Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω, μέλος του ΔΣΠ, διαπιστευμένη από το Υπουργείο Δικαιοσύνης διαμεσολαβήτρια, τελειόφοιτη του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: kmilioti@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-9942-6020>. Η Στέλλα Ντάσιου είναι απόφοιτη Νομικής Σχολής ΔΠΘ, νομικός σύμβουλος, AC Accredited Coach, τελειόφοιτη του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: stellanta@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-5765-8464>.

1. Εισαγωγή

Η σχέση νόησης και γλώσσας αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη ζητήματα της γνωσιακής επιστήμης και της φιλοσοφίας του νου. Το θεωρητικό πλαίσιο του λειτουργισμού¹ και της αναπαραστασιακής υπολογιστικής θεωρίας του νου (ΑΥΘΝ)² υποστηρίζει αυτή τη σύνδεση (Νικολινάκος, 2004; Βοσνιάδου, 2004) θεωρώντας τη νόηση ως υπολογιστική επεξεργασία συμβόλων με προεξέχοντα ρόλο σ' αυτήν να διαδραματίζει η γλώσσα (Νικολινάκος, ό.π.).

Η θέση για τον ρόλο της γλώσσας στη νοητική διαδικασία, ενισχύθηκε ιστορικά από τον Descartes (1637/1976), τον Darwin (1859), τον Chomsky (1968 /2008) και τον Fodor (1975). Σχετικά με το γλωσσικό κριτήριο έχουν διατυπωθεί ισχυρές θέσεις, όπως του Wittgenstein (1953) που αμφισβητεί τη δυνατότητα σκέψης στα ζώα, πιο διαλλακτικές θέσεις, όπως του Carruthers (2003) και του Bermudez (2003) και άλλων φιλοσόφων, όπως του Dennett (1995), οι οποίοι θεωρούν μεν καθοριστικό αλλά όχι αναγκαίο τον ρόλο της γλώσσας, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για την αυτονομία της νόησης από το κριτήριο της γλώσσας.

Το παρόν κεφάλαιο τοποθετείται κριτικά στη δέσμευση της νόησης από τη γλώσσα και επιχειρεί να αναδείξει την αυτονομία της, ερμηνεύοντάς την κυρίως ως σύνολο γνωστικών ικανοτήτων που αναπτύχθηκαν εξελικτικά, ανεξάρτητα από τη γλωσσική ικανότητα. Σκοπός είναι η αναγνώριση της νόησης και σε άλλα μη ανθρώπινα όντα, καθώς και η αποδόμηση της ειδικτικής αντίληψης ότι η νόηση αποτελεί αποκλειστικά προνόμιο και ιδιότητα του ανθρώπου.

Προς απόδειξη της έλλειψης απόλυτης αιτιώδους συνάφειας, θα εξετάσουμε εμπειρικά παραδείγματα νόησης των ζώων που αποδεικνύουν την ικανότητά τους για επίλυση προβλημάτων (κορακοειδή, πρωτεύο-

¹ Ο όρος λειτουργισμός αναφέρεται στη θεωρία σύμφωνα με την οποία, η ανθρώπινη νόηση είναι μια υπολογιστική διαδικασία. Όπως τα υπολογιστικά συστήματα, έτσι και ο ανθρώπινος νους μπορεί να περιγραφεί σε λειτουργικό και φυσικό επίπεδο. Το λειτουργικό μπορεί να εννοηθεί όπως το λογισμικό (software) ενώ το φυσικό, όπως το υλισμικό (hardware). Για τον λειτουργισμό, το υλισμικό ενός οργανισμού δεν είναι τόσο σημαντικό για την ύπαρξη νοητικών καταστάσεων (Νικολινάκος, 2004; Kim, 1998/2005). Για τον λειτουργισμό και τις βασικές θεωρίες του νου, βλέπε περισσότερα στο Γούναρης (2026).

² Η Αναπαραστασιακή και Υπολογιστική Θεωρία του Νου (ΑΥΘΝ) υποστηρίζει ότι όλες οι γνωσιακές λειτουργίες είναι υπολογιστικοί χειρισμοί νοητικών αναπαραστάσεων. Στην ΑΥΘΝ κεντρικό ρόλο παίζει η αναλογία ανάμεσα στον ανθρώπινο νου και στον υπολογιστή (Βοσνιάδου, 2004; Kim, 1998/2005).

να), τη δυνατότητα επικοινωνίας (δελφίνια, ελέφαντες), την ύπαρξη ενσυναίσθησης και αλληλοβοήθειας (σκύλοι, μπονόμπο), την αναγνώριση και κατανόηση προθέσεων (κορακοειδή, χιμπατζήδες), την ύπαρξη μη γλωσσικών επικοινωνιακών συστημάτων (μέλισσες) και την ύπαρξη υποκειμενικής εμπειρίας και συνείδησης στα ζώα, που δείχνουν ότι η νόηση και οι νοητικές διαδικασίες είναι ανεξάρτητες από τη γλώσσα (Menzel, 1974; Boesch & Boesch, 1990; Donald, 1991/2018; Heinrich & Bugnyar, 2007; Macintyre, 1999/2013; Meijer, 2019/2022 κ.α).

Ταυτόχρονα, θα εστιάσουμε κλινικές μελέτες σε ανθρώπους που διαθέτουν νοητικές ικανότητες παρά την περιορισμένη γλωσσική ικανότητα ή ακόμα και την πλήρη απουσία γλώσσας (Κατή, 2012; Τάσιος, 2018; Παναγιωτίδης, 2023). Θα εμπλουτίσουμε την ανάλυσή μας με το νοητικό πείραμα του κινέζικου δωματίου του Searle (1980) και θα αναφερθούμε σε φιλοσοφικές θεωρίες (Hume, 1739/1985; Agamben, 2002/2021; Singer, 1975), επιστημονικές μελέτες (de Waal, 1999; Godfrey Smith, 2024) και διακηρύξεις, όπως του Cambridge για τη συνείδηση (2012) και την αντίστοιχη διακήρυξη της Νέας Υόρκης (2024), από τις οποίες αντλούμε άμεσα ή έμμεσα τα επιχειρήματά μας. Μέσα από αυτά τα παραδείγματα και θεωρίες θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η γλώσσα δεν είναι αναγκαία και επαρκής συνθήκη της νόησης και ότι η εξελικτική πορεία των γνωστικών ικανοτήτων υπερβαίνει τις γλωσσικές δυνατότητες.

2. Η αυτονομία της νόησης από τη γλώσσα: εμπειρικές και θεωρητικές προσεγγίσεις

2.1 Από την παραδοχή της γλώσσας ως προϋπόθεση της νόησης στον ειδισμό

Κατά τον λειτουργισμό, η γλώσσα είναι μέρος ενός ευρύτερου συστήματος από το οποίο εξαρτάται το περιεχόμενο των νοητικών καταστάσεων, που εστιάζει στις αιτιακές σχέσεις και στον τρόπο που συνδέονται είσοδοι (inputs) και οι έξοδοι (outputs). Οι νοητικές ανθρώπινες λειτουργίες είναι υπολογιστικές επεξεργασίες συμβόλων, οι οποίες είναι ενσωματωμένες σε κάποιο υλικό αντικείμενο, συγκεκριμένα στον εγκέφαλό μας, ενώ στον υπολογιστή στα διάφορα υλικά εξαρτήματά του (Νικολινάκος, 2004).

Αντίστοιχα, η ΑΥΘΝ προσβέδει ότι η γνώση αποτελεί υπολογιστικούς χειρισμούς νοητικών αναπαραστάσεων, με κεντρικό ρόλο να διαδρα-

ματίζει η αναλογία ανάμεσα στον ανθρώπινο νου, που πρέπει να θεωρηθεί ως ένα πρόγραμμα συμβολικών εντολών που λέει στον εγκέφαλο τι να κάνει, και στον υπολογιστή που αποτελείται από μια υλική βάση και ένα πρόγραμμα συμβολικών εντολών που καθοδηγεί τη λειτουργία του (Βοσνιάδου, 2004). Αυτή η αναλογία εγκεφάλου και υπολογιστή δε σημαίνει ότι ο άνθρωπος νους είναι ένας υπολογιστής, αλλά ότι υπολογιστής και εγκέφαλος είναι ικανοί να επεξεργάζονται πληροφορίες για μερικούς από τους ίδιους λόγους (Βοσνιάδου, ό.π.).

Σύμφωνα με τον λειτουργισμό ο νους είναι το αιτιακό ενδιάμεσο ανάμεσα σε μια είσοδο και μια έξοδο (Kim, 1998/2005). Η βασική αυτή παραδοχή εκκινεί από το κλασικό έργο του Turing (1950) συγκριμένα με το ερώτημά του αν μια μηχανή μπορεί να σκέπτεται. Ο Alan Turing εισάγει την περιφημη δοκιμασία σύμφωνα με την οποία, ένας κριτής (άνθρωπος) συνδέεται μέσω υπολογιστών με έναν άνθρωπο και έναν υπολογιστή - άπαντες σε φυσική απομόνωση - και κάνουντάς τους γραπτές ερωτήσεις προσπαθεί να ανακαλύψει την ταυτότητά τους. Αν, τελικά, ο κριτής δεν καταφέρει να διακρίνει ποιος είναι ο υπολογιστής και ποιος ο άνθρωπος, αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος και ο υπολογιστής είναι νοητικά ισοδύναμα συστήματα και συνεπώς οι υπολογιστικές μηχανές έχουν νοημοσύνη³ (Νικολινάκος, 2004). Δύο νοητικά συστήματα, όπως άνθρωπος και υπολογιστής, μπορούν να θεωρηθούν ισοδύναμα εάν με τις ίδιες εισόδους (ερωτήσεις) παράγουν ισοδύναμες εξόδους (απαντήσεις)⁴ επιδεικνύοντας έτσι αντιστοιχία συμπεριφοράς και αποτελέσματος.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την ΑΥΘΝ και τον λειτουργισμό, η νόηση, ως επεξεργασία εσωτερικών αναπαραστάσεων με υπολογιστικούς κανόνες, η γλώσσα, ως εξωτερική και εσωτερική μορφή αναπαραστάσεων, και η νοημοσύνη, ως η ικανότητα χειρισμού και οργάνωσης αναπαραστάσεων με βασικό στοιχείο τη γλώσσα, είναι αλληλένδετες⁵.

³ Ωστόσο, όπως έχει υποστηριχτεί από τους Gounaris & Kosteletos (2024: 16) δυο συστήματα που διαθέτουν νοημοσύνη δεν είναι απαραίτητο να διαθέτουν νόηση. Για τη διασάφηση των όρων νόηση και νοημοσύνη βλέπε Γούναρης (2026).

⁴ Αντίθετα, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, ο Searle (1980) με το νοητικό πείραμα του κινέζικου δωματίου προσπαθεί να αποδείξει ότι οι άνθρωποι δεν είναι μηχανές Turing, διότι ο χειρισμός συμβόλων σύμφωνα με κανόνες δεν αποδεικνύει κατανόηση και αντίστοιχα ένας υπολογιστής που χειρίζεται σύμβολα δεν κατανοεί τι κάνει και συνεπώς είναι αμφίβολο αν πραγματοποιεί νοητικές διαδικασίες (Νικολινάκος, 2004).

⁵ Η αναπαραστασιακή προσέγγιση της γνωσιακής επιστήμης θεωρεί τη νόηση ως εσωτερική υπολογιστική λειτουργία που εξαρτάται από αναπαραστάσεις, οι οποίες στη γενική τους μορφή θεωρείται ότι έχουν μια τυπική συμβολική δομή. Ωστόσο,

Προκειμένου να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα, εάν η γλώσσα διαδραματίζει κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση της νόησης, είναι σκόπιμο να λάβουμε υπόψιν ότι πρόκειται για πολύμορφα φαινόμενα με διάφορες δυνατότητες αυτονόμησης, ταύτισης και διαπλοκής τους. Στις γνωσιοεπιστήμες υφίστανται οι εξής θέσεις για το ρόλο της γλώσσας στον νοητικό: α) είναι ένα επικοινωνιακό όργανο που μεσολαβεί στη μεταβίβαση προϋπάρχουσων σκέψεων (επικοινωνιακή θεώρηση), β) δεν θεωρείται μόνο όργανο επικοινωνίας, αλλά και επέκτασης της δυνατότητας του νοητικού (υπερεπικοινωνιακή θεώρηση), γ) η γλώσσα συντελεί στην αναδιαμόρφωση των δυνατοτήτων του νοητικού μέσω συγκρότησής της σκέψης (γνωσιακή θεώρηση) (Κατή, 2012: 99).

Ορισμένοι στοχαστές, όπως ο Descartes (1637/1976), ο Darwin (1859), ο Chomsky (1968/2008) και ο Fodor (1975) υποστηρίζουν σθεναρά τη σύνδεση της γλώσσας με τη σκέψη. Ειδικότερα, ο Darwin υποστήριζε ότι η ομιλία (εσωτερική και εξωτερική) είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύνθετη σκέψη και ότι χάρη στην ομιλία ο άνθρωπος κατάφερε να αναπτύξει ανώτερες νοητικές λειτουργίες (Godfrey – Smith, 2016/2024) θεωρώντας ότι η γλώσσα είναι θεμελιώδης για τη νόηση επηρεάζοντας τον τρόπο που σκεπτόμαστε και ότι είναι η πιο χαρακτηριστική διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και στα ζώα, θέση που υποστηρίζει και ο Chomsky (1968/2008), ενώ μια μακριά φιλοσοφική παράδοση που εκκινεί από τον Descartes (Protopapadakis, 2012: 15ff), εισηγήθηκε το κριτήριο της γλώσσας σε μια προσπάθεια εξεύρεσης συμπεριφορικών κριτηρίων νοημοσύνης (Gounaris & Kosteletos, 2020).

Στο πλαίσιο της παραδοχής ότι η γλώσσα είναι προϋπόθεση της νόησης, είναι σκόπιμη η χαρτογράφηση των νοητικών ικανοτήτων των ζώων. Οι νοητικές διαφορές ανθρώπων και ζώων φαίνεται να επιτείνουν τον γνωσιακό ρόλο της γλώσσας ως ανθρώπινο προνόμιο. Οι νοητικές ικανότητες των ζώων φαίνεται να είναι ένα ζήτημα ποικίλων φιλοσοφικών αναφορών. Έτσι, υφίστανται οι θεωρητικές προσεγγίσεις όσων αποδέχονται την εξάρτηση της σκέψης και δη της απόδοσης νοήματος από τη γλώσσα, όπως, ο Wittgenstein (1953)⁶, εκείνων που υποστηρί-

υπάρχουν και μη αναπαραστασιακές προσεγγίσεις που θεωρούν τη νόηση ως μια δυναμική διαδικασία αλληλεξάρτησης του ενσώματου όντος με το περιβάλλον του, κάτι που δεν απαιτεί εσωτερικό χειρισμό συμβόλων (Gounaris, 2013). Με την ευρύτερη έννοια τους όμως οι αναπαραστάσεις είναι γενικότερες από την έννοια του συμβόλου. Βλέπε περισσότερα στο Γούναρης (2026).

⁶ Χαρακτηριστική είναι η ρήση του Wittgenstein σύμφωνα με την οποία «ακόμα κι αν ένα λιοντάρι θα μπορούσε να μιλήσει, δεν θα μπορούσαμε να το καταλάβουμε». Υπό αυτήν την έννοια ακόμα και αν εξέφραζε ακριβώς τις ίδιες λέξεις με τους ίδιους ήχους (όπως για παράδειγμα ένας παπαγάλος) αυτοί οι ήχοι για το λιοντάρι

ζουν την ΑΥΘΝ, αλλά αποδέχονται εν μέρει την εννοιακή σκέψη των ζώων, όπως ο Carruthers (2003),⁷ άλλων που ισχυρίζονται ότι τα ζώα έχουν αφαιρετική (αφηρημένη) σκέψη, όπως ο Bermudez (2003)⁸, και όσων θεωρούν καθοριστικό, αλλά όχι απόλυτο, το ρόλο της γλώσσας στη διαμόρφωση σκέψης αποδεχόμενοι όμως ένα είδος προγλωσσικής σκέψης, ή πρωτοσκέψης στα ζώα, όπως ο Dennett (1995)⁹.

Είναι σαφές ότι ο προσδιορισμός των γνωσιακών προεκτάσεων της επικοινωνίας των ζώων αυτών, δεν φαίνεται να είναι ένα εύκολο πεδίο, καθώς κι εκείνα είναι σε θέση να επιλύουν προβλήματα και να χαράζουν μεθόδους συμπεριφορών, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την ανθρωποκεντρική προσέγγιση της αναγκαιότητας της γλώσσας για τη σκέψη.

Η αποδοχή της σύνδεσης νόησης-γλώσσας αυτόματα εξαιρεί όντα χωρίς γλωσσικές ικανότητες, αν και μπορεί να έχουν νοητικές λειτουργίες. Το κριτήριο της ανθρώπινης νοημοσύνης είναι πολύ αυστηρό (Νικολινάκος, 2004) και ανεπιεικές, αφού αποκλείει τη συμπεριλήψη όντων χωρίς γλώσσα, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο τον ειδικισμό με την έννοια της προκατάληψης – διάκρισης υπέρ των μελών του ίδιου είδους και εναντίον των μελών άλλων ειδών (Ryder, 2017), η οποία μπορεί να εκφραστεί όχι μόνο ως απλή διάκριση αλλά και ως καταπίεση, εκμετάλλευση ή αδικία¹⁰.

θα σήμαιναν κάτι εντελώς διαφορετικό απ' ότι για τον άνθρωπο. Οι σκέψεις και το νόημα της γλώσσας, σύμφωνα με τον Wittgenstein είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τον ανθρώπινο τρόπο ζωής που είναι κοινωνικός και κανονιστικός. Υπό αυτήν την έννοια αποκλείει τη δυνατότητα νόησης στα ζώα καθώς απουσιάζει από εκείνα το απαραίτητο κοινωνικό και γλωσσικό πλαίσιο. Συνεπώς, αν δεν υπάρχει γλώσσα δεν υπάρχει και ο συγκεκριμένος εννοιολογικό τύπος σκέψης. Ωστόσο δεν είναι λίγοι αυτοί που επικαλούνται τα «γλωσσικά παιχνίδια» του Wittgenstein για να υποστηρίξουν τη θέση ότι τα ζώα ενδέχεται να διαθέτουν κάποιο είδος γλώσσας, ενός ιδιότυπου γλωσσικού παιχνιδιού που αδυνατούμε να κατανοήσουμε (Παραγιουδάκη et al., 2026; Καβουριάρη & Γαλανοπούλου, 2026).

⁷ Ο Carruthers (2003) συγκεκριμένα, δεν αρνείται τη νόηση στα ζώα θεωρώντας ότι διαθέτουν εννοιολογικές παραστάσεις. Δεν αποδέχεται όμως, ότι διαθέτουν τη δυνατότητα να ενοποιήσουν τις πληροφορίες και τα αποτελέσματα από τις αυτόνομες γνωσιακές ενότητες του νου τους, όπως συμβαίνει στους ανθρώπους.

⁸ Πρόκειται για μια θέση η οποία υποστηρίζει ότι τα ζώα μπορούν να σκεφτούν εννοιακά και αφαιρετικά, και σε ορισμένες περιπτώσεις να κάνουν αιτιακούς συλλογισμούς, χωρίς να χρειάζονται γλώσσα.

⁹ Σύμφωνα με φιλοσοφικές θέσεις όπως του Dennett (1995) δεν αποκλείεται το ζώα να κάνουν σκέψεις, όμως επειδή δεν έχουν γλώσσα δεν μπορούν να έχουν το εύρος της σκέψης που έχουν οι άνθρωποι. Η εννοιακή σκέψη τους είναι «προγλωσσική» και περιορισμένη.

¹⁰ Τη χρήση του όρου «αδικία» κάνει ο Βρετανός ψυχολόγος Richard D. Ryder (2017) και αφορά την ηθική θεώρηση του πόνου και της ταλαιπωρίας των ζώων. Ο όρος, όμως, καθιερώθηκε από τον Αυστραλό φιλόσοφο ωφελμιστή Peter Singer

Στις επόμενες ενότητες θα αναδείξουμε την αυτονομία της νόησης σε σχέση με τη γλώσσα συστηματοποιώντας τα επιχειρήματά μας στις εξής κατηγορίες: επίλυση προβλημάτων, επικοινωνία, ενσυναίσθηση και αλληλοβοήθεια, αναγνώριση προσθέσεων, μη γλωσσικά επικοινωνιακά συστήματα, υποκειμενική εμπειρία και συνείδηση.

2.2 Επίλυση προβλημάτων και «λογική» σκέψη στα ζώα

Σε μια προσπάθεια επαναδιαπραγμάτευσης της σχέσης νόησης – γλώσσας θα πρέπει να εξετάσουμε αν η επίλυση προβλημάτων από μη ανθρώπινα όντα αποτελεί απλώς εκδήλωση νοημοσύνης ή πραγματική νόηση. Αν δεχτούμε προσωρινά την ταύτιση νόησης και νοημοσύνης που επιχειρεί ο λειτουργισμός, τότε η «στρατηγική» συμπεριφορά των ζώων (επίλυση προβλημάτων, χρήση εργαλείων κ.α.), αποτελεί αδιαμφισβήτητο τεκμήριο νόησης, το οποίο είναι ανεξάρτητο από την ύπαρξη κάποιας γλωσσικής δομής (Singer, 2022).

Αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα του μαυροκόρακα. Οι ερευνητές Heinrich & Bugnyar (2007) πραγματοποίησαν πειράματα, προκειμένου να αποδείξουν ότι οι μαυροκόρακες διαθέτουν νοητικές ικανότητες και μπορούν να σκεφτούν εναλλακτικές λύσεις. Στο πλαίσιο της έρευνάς τους, τοποθέτησαν ένα τεμάχιο τροφής να κρέμεται από ένα μακρύ σχοινί κάτω από τη ράβδο που στέκονται οι μαυροκόρακες. Εκείνοι δεν επενέβησαν σε καμία φάση, απλά παρατηρούσαν τους κόρακες και τον τρόπο που τυχόν θα έβρισκαν για να φτάσουν στην τροφή τους, με πλήρη απουσία μηχανισμών ενθάρρυνσης. Ωστόσο, εκείνοι βρήκαν τη λύση: στάθηκαν ψηλά στη ράβδο, έσκυψαν λίγο, τράβηξαν το σχοινί, το πάτησαν γερά με τα νυχοπόδαρά τους, ξανάσκυψαν και ξαναμάζεψαν το σχοινί, ώσπου η τροφή να φτάσει στη ράβδο. Η διαδικασία διήρκεσε περίπου έξι λεπτά, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι κάποιοι μαυροκόρακες βρήκαν απευθείας τη λύση, απλά παρατηρώντας ακίνητοι για μισό λεπτό μόνο, χωρίς προηγούμενες απόπειρες (Γάσιος, 2018).

Οι μαυροκόρακες, λοιπόν, με πλήρη απουσία γλώσσας, αποδεικνύεται ότι είναι ικανοί για τη σειριακή επεξεργασία και τη λήψη υπολογιστικών αποφάσεων ως εκδήλωση της αυξημένης νοημοσύνης τους. Δεν εκτελούν μηχανικά έναν αλγόριθμο αλλά νοηματοδοτούν τις αιτιώδεις σχέσεις στο περιβάλλον τους (σχοινί, κίνηση, λήψη τροφής), ενώ η έλλειψη γλωσσικής ικανότητας δεν ασκεί καμία επιρροή. Αυτή η ικανό-

στο βιβλίο του *Animal Liberation* (1975), ο οποίος εμπνέεται από τις θέσεις του Jeremy Bentham (1789/2007).

τητά τους διαφοροποιείται από τη «νοημοσύνη» ενός υπολογιστικού συστήματος, όπως περιγράφει ο Searle (1980) στο κινέζικο δωμάτιο, η οποία είναι μηχανική, αλγοριθμική, και εξαντλείται σε ένα επιτυχή μεν, τυπικό δε, χειρισμό συμβόλων αφού το σύστημα δεν αντιλαμβάνεται τι κάνει, δεν σκέπτεται, δεν δίνει νόημα στις πράξεις του (Gounaris & Kosteletos, 2022: 89-90).

Προς ενίσχυση της ανωτέρω θέσης, αξίζει να σημειωθεί ότι νεότερες ερευνητικές προσεγγίσεις στους σκύλους αποδίδουν την ικανότητα διαζευκτικού συλλογισμού. Μάλιστα, είναι σε θέση να σκεφτούν λογικά, αλλά προτιμούν, εάν μπορούν να το αποφύγουν (Rowlands, 2025). Εξάλλου, και οι χιμπατζήδες είναι ικανοί να χρησιμοποιούν εργαλεία, όπως για παράδειγμα να εκσφενδονίζουν πέτρες ή κλαδιά με σαφείς στόχους, αποπειρώνται να ανακουφιστούν από τον πόνο βάζοντας πάνω στις πληγές τους μασημένα φύλλα, σπάνε καρύδια με πέτρες κ.α. (Γάσιος, 2018), δείχνοντας έτσι υψηλό επίπεδο στρατηγικής σκέψης.

Από τα ανωτέρω παραδείγματα των μαυροκοράκιων, των σκύλων και των χιμπατζήδων αποδεικνύεται εναργώς ότι είναι ικανοί, καταρχάς, να νοηματοδοτούν εννοιολογικά τις καταστάσεις. Φαίνεται ότι οι μαυροκόρακες κατανοούν την αιτιώδη σύνδεση σκιοινιού, κίνησης, τροφής, οι σκύλοι ότι αποτιμούν με λογική σκέψη τις διαθέσιμες επιλογές και οι χιμπατζήδες ότι προβλέπουν αν μία συγκεκριμένη ενέργειά τους συνδέεται αιτιωδώς με το αποτέλεσμα που επιδιώκουν. Εν συνεχεία, προβαίνουν σε αξιολογικές κρίσεις και λαμβάνουν αποφάσεις για να υπολογίσουν τις κινήσεις τους και τελικά να επιτύχουν τον στόχο τους. Η εκδήλωση της νοημοσύνης τους δεν μπορεί να εξηγηθεί ως απλή μηχανική αντίδραση, ως απλός υπολογισμός, αφού προϋποθέτει κατανόηση. Προϋποθέτει την ύπαρξη νόησης προκειμένου να κατανοήσουν και να προσδώσουν νόημα στις πράξεις τους, χωρίς η γλώσσα να διαδραματίζει κάποιο ρόλο σε όλη αυτή τη διαδικασία συγκρότησης λογικών και νοηματικών συνειρμών.

2.3 Κοινωνική νόηση στα ζώα: Θεωρία του Νου και κοινωνική επίγνωση

Ωστόσο, η αυτονομία της νόησης σε σχέση με τη γλώσσα δεν περιορίζεται μόνο στην υπολογιστική ικανότητα και στην αποτελεσματική επεξεργασία πληροφοριών. Επεκτείνεται και στο πεδίο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων αποκαλύπτοντας ότι η διαχείριση (συνεργασία, κατανόηση προθέσεων, ενσυναίσθηση, κοινωνική επίγνωση κλπ.) των «άλλων» είναι μια διυποκειμενική διαδικασία, η οποία προϋποθέτει νόηση, που

δεν εξαρτάται από την ύπαρξη μιας δομημένης γλώσσας. Σημαντική στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η συμβολή της Θεωρίας του Νου (ΘτΝ)¹¹, η οποία αφορά την ικανότητα ενός οργανισμού να αποδίδει νοητικές καταστάσεις (πεποιθήσεις, προθέσεις, επιθυμίες) στον εαυτό του και στους άλλους και να χρησιμοποιεί αυτή τη δεξιότητα για να ερμηνεύει και να προβλέπει τη συμπεριφορά τους (Premack & Woodruff, 1978)¹².

Η έρευνα για την διυποκειμενικότητα στα πρωτεύοντα, η οποία εγκαινιάστηκε με τον Menzel (1974), επιβεβαίωσε την ύπαρξη ΘτΝ μέσα από πειράματα, που αφορούσαν για παράδειγμα τη διάσωση ενός νηπίου, την αποφυγή αντιπάλου, την απόδραση, την ανάγκη συνεργασίας. Η κοινωνική ζωή των πρωτευόντων είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και αποκαλύπτει ότι οι διανοητικές ικανότητες τους είναι ποικίλες και πλούσιες. Ειδικότερα, οι χιμπαντζήδες ζουν σε δυναμικές ομάδες, όπου κάθε μέλος κατανοεί τη θέση του στην ιεραρχία. Είναι ικανοί να συνεργάζονται, να ανταλλάσσουν «χάρες», ακόμα και να εξαπατούν, δείχνοντας υψηλό επίπεδο κοινωνικής επίγνωσης και ικανότητα να σχηματίζουν παραστάσεις για τις πεποιθήσεις των άλλων.

Αντίστοιχα, οι μπονόμπο μπορούν να χαρακτηριστούν οι πιο ενσυναίσθητικοί πίθηκοι (de Waal, 2006/2015), αφού η κοινωνική τους επίγνωση βασίζεται σε εσωτερική νοηματοδότηση των συναισθημάτων των άλλων, χωρίς τη διαμεσολάβηση γλωσσικών συμβόλων.

Η κοινωνική νόηση, όμως, δεν περιορίζεται μόνο στα πρωτεύοντα¹³. Σε πειράματα των Heinrich-Bugnyar (2007), που αναφέραμε ανωτέρω (2.2) στο πλαίσιο της επίλυσης προβλημάτων, οι μαυροκόρακες αποδείχθηκαν ικανοί να διακρίνουν τους ομοίους τους, να θυμούνται κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, να εικάζουν τις προθέσεις τους και να λύνουν πολύπλοκα προβλήματα. Συγκεκριμένα, ο κόρακας που αφήνει κομμάτια τροφής σε διάφορες κρυψώνες, βλέπει ποιος άλλος μπορεί να τον κρυφοκοιτάει (ο «ύποπτος») και ποιος όχι (ο «ανύποπτος») και αναλόγως προσαρμόζει τη συμπεριφορά του απέναντί του. Αυτή η ικανότητα στρατηγικής εξαπάτησης και προσαρμογής δείχνει υψηλό επίπεδο κοινωνικής νόησης και ΘτΝ, καθώς ο μαυροκόρακας αντιλαμβάνεται ότι

¹¹ Η ΘτΝ των Premack & Woodruff (1978) δεν θα πρέπει να συγχέεται με την ΑΥΘΝ (Αναπαραστασιακή και Υπολογιστική Θεωρία του Νου) που αποτελεί τη βάση των γνωσιακών επιστημών.

¹² Σχετικά με τη θεωρία των Premack & Woodruff και το πρόβλημα του θεωρητικού και αξιακού εμποτισμού στη μελέτη της νόησης των ζώων βλέπε Γούναρης (2026).

¹³ Περισσότερα για την κοινωνική συμπεριφορά ζώων όπως οι νυχτερίδες βλέπε Demirhan (2026).

υπάρχουν άλλοι με διαφορετικές πεποιθήσεις από τη δική του, χωρίς η γλώσσα να διαδραματίζει κανένα ρόλο.

Αντίστοιχα, οι σκύλοι εμφανίζουν συγκινησιακή μετάδοση ή υποδεικτική ενσυναίσθηση (Rowlands, 2025). Μπορούν να ερμηνεύουν τη δυσφορία των άλλων (ανθρώπων ή ομοίων) ως δική τους, γεγονός που αποδεικνύει ότι η αντίληψη και κατανόηση συναισθημάτων, η ανταπόκριση στις συναισθηματικές καταστάσεις, η αναγνώριση προθέσεων των άλλων είναι γνωσιακές ικανότητες, ανεξάρτητες από τη γλώσσα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα, όπως παραθέτει η Meijer (2016/2022), των αδέσποτων σκύλων της Μόσχας, που μελέτησε ο βιολόγος Andrei Royarkon εδώ και δεκαετίες, για να καταλήξει ότι αυτοί ξέρουν πότε να επιβιβάζονται στο μετρό για να μεταβούν σε άλλη περιοχή προς αναζήτηση τροφής, πότε να διασχίζουν με ασφάλεια τον δρόμο, από ποιους ανθρώπους να ζητιανεύουν τροφή «διαβάζοντας» τη γλώσσα σώματός τους και παρατηρώντας ακόμη και την ενδυματολογική περιβολή τους, ώστε να επιλέγουν τον κατάλληλο (Meijer, ο.π.). Η τακτική τους αυτή αποδεικνύει την ικανότητά τους να αποκωδικοποιούν κοινωνικά και όχι «γλωσσικά» σημεία, προκειμένου να επιτύχουν τον στόχο τους.

2.4 Μη γλωσσικά επικοινωνιακά συστήματα

Η απόδειξη της αυτονομίας της νόησης ενισχύεται περαιτέρω και από την ύπαρξη σύνθετων επικοινωνιακών συστημάτων των ζώων που μεταδίδουν νόημα και πληροφορία, χωρίς τη χρήση της γλώσσας. Όπως υποστηρίζει η Meijer (2016/2022), τα συστήματα επικοινωνίας των χταποδιών, φαλαγγών, μελισσών και πολλών πουλιών έχουν μια βιολογική «γραμματική», καθώς ακολουθούν μια αλληλουχία και υπακούουν σε συστηματικούς κανόνες, που επιτρέπουν τη μεταφορά σύνθετων νοημάτων.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι μέλισσες, οι οποίες επικοινωνούν για τις καθημερινές δραστηριότητες της κοινότητας τους με τον χορό τους. Ο χορός αυτός εμπεριέχει διαφορετικά είδη σημασιολογικής πληροφορίας π.χ. για να υποδείξουν σε ποιο σημείο βρίσκεται η αποθηκευμένη τροφή στις κερήθρες εκτελούν τον χορό του οκταριού, ο οποίος ονομάζεται κουνιστός χορός. Στον χορό τους δε είναι δυνατός ένας άπειρος αριθμός συνθέσεων, με σκοπό την υπόδειξη αποστάσεως και κατευθύνσεως, συνδυασμένες με πληροφορίες σχετικά με τον επιδιωκόμενο σκοπό. Η δε ταχύτητά του είναι δηλωτική της απόστασης: γρήγορο πέταγμα – κοντινή λεία, πολύ αργό πέταγμα –

μακρινή λεία. Πρόκειται για μια πολύ ζωντανή κοινωνία που επιβιώνει χάρη στην εκλεπτυσμένη επικοινωνία των μελών της (Seeley, 2010; Τάσιος, 2018). Η ικανότητα αυτή προϋποθέτει την επίλυση αμφισημιών: η μέλισσα – δέκτης πρέπει να αντιληφθεί το νόημα του σήματος τη δεδομένη χρονική στιγμή, διαδικασία που προϋποθέτει νόηση. Ενδιαφέρουσες είναι και οι έρευνες που έχουν αποδείξει ότι αριστά είδη ζώων, όπως για παράδειγμα οι μέλισσες, που προαναφέραμε, τα κόκκινα ελάφια, τα βουβάλια παίρνουν συλλογικές αποφάσεις κατόπιν πλειοψηφικής απόφασης της κοινότητας τους (Meijer, 2016/2022).

Παράλληλα, αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση των δελφινιών, τα οποία αναγνωρίζουν το ένα το άλλο με το όνομά τους. Η ικανότητά τους να μαθαίνουν φωνητικά σήματα και να τα χρησιμοποιούν για να εκφράσουν προγλωσσικές δυνατότητες επικοινωνίας αποτελεί ένδειξη νοημοσύνης, καθώς δείχνει προσαρμοστική δεξιότητα και κοινωνική μάθηση. Ωστόσο, η δυνατότητά τους να αναγνωρίζουν και να διαμορφώνουν πεποιθήσεις και προθέσεις συνιστά νόηση, αφού προϋποθέτει εσωτερική νοηματοδότηση και πρόσβαση σε αφηρημένες έννοιες (Macintyre, 1999/2013).

Αντίστοιχα, αξιοσημείωτη είναι και η περίπτωση των άγριων ελεφάντων που διαθέτουν κοινή φωνητική σημειολογία (vocal labeling) για τον άνθρωπο ως κίνδυνο χρησιμοποιώντας σήματα, γεγονός που συνιστά μια μορφή γλώσσας (Meijer, 2016/2022). Οι McComb et al. (2014) αναφέρουν ότι οι αφρικανικοί ελέφαντες έχουν την ικανότητα να αναγνωρίζουν ακουστικές ενδείξεις (acoustic cues) στις ανθρώπινες φωνές βάσει εθνότητας, φύλου, ηλικίας κτλ, βάσει αυτών να διακρίνουν διαφορετικές υποκατηγορίες ανθρώπων και αναλόγως να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους αντιδρώντας μόνο σε φωνές που αντιλαμβάνονται ως απειλή (π.χ. φυλή των Μασάι). Αυτή η ικανότητα της αφηρημένης αναπαράστασης του κινδύνου και της επιλογής του κατάλληλου σήματος, αποδεικνύει την αυτονομία της νόησής τους έναντι της γλώσσας, καθώς οι ελέφαντες πρώτα νοούν τον κίνδυνο ως αφηρημένη έννοια και στη συνέχεια τον επικοινωνούν επιλέγοντας το κατάλληλο σήμα για να τον εκφράσουν στην αγέλη.

Όλα τα ανωτέρω παραδείγματα αποδεικνύουν ότι η επικοινωνία στα ζώα δεν είναι μια απλή ανταλλαγή σημάτων μεταξύ πομπού και δέκτη, αλλά μια σύνθετη διαδικασία, η οποία δεν απαιτεί γλώσσα. Ο τρόπος αυτός επικοινωνίας λειτουργεί ως εργαλείο έκφρασης μιας προϋπάρχουσας νοηματοδοτημένης γνωσιακής κατάστασης, που υπονομεύει τη

γλωσσοκεντρική θεώρηση της νόησης και ανεξαρτητοποιεί το νόημα από τη σημασία¹⁴.

2.5 Υποκειμενική εμπειρία και συνείδηση

Πέρα από τα ανωτέρω κριτήρια αντικειμενικής συμπεριφοράς των ζώων, η αυτονομία της νόησης έναντι της γλώσσας αποδεικνύεται και με την ύπαρξη της υποκειμενικής εμπειρίας και συνείδησης στα ζώα, που υφίστανται ανεξάρτητα της γλωσσικής έκφρασης. Σχετικά, αναφέρουμε ότι επιστήμονες από διάφορους κλάδους (νευροεπιστήμες, βιολογία, ζωολογία κλπ.) συνέταξαν τη *Διακήρυξη του Cambridge για την Συνείδηση* (Philip Low Foundation, 2012), η οποία διακηρύττει ότι τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν τα νευροανατομικά, νευροχημικά και νευροφυσιολογικά υποστρώματα, που επιτρέπουν την ύπαρξη συναισθημάτων, συνειδητών νοητικών καταστάσεων, μαζί με την ικανότητα να παρουσιάζουν εμπρόθετες συμπεριφορές¹⁵. Συνεπώς, οι άνθρωποι δεν είναι οι μόνοι που κατέχουν νευρολογικά υποστρώματα που σχετίζονται με τη συνείδηση και την υποκειμενική εμπειρία. Τα μη ανθρώπινα ζώα, συμπεριλαμβανομένων όλων των θηλαστικών και των πτηνών, και πολλά άλλα πλάσματα, όπως τα χταπόδια, επίσης κατέχουν αυτά τα νευρολογικά υποστρώματα.

Σε διεύρυνση της ανωτέρω θέσης κινήθηκε και η *Διακήρυξη της Νέας Υόρκης για τη Συνείδηση των Ζώων* (The New York Declaration on Animal Consciousness, 2024) που αποτέλεσε ένα «μυνηφέστο», το οποίο συγκεντρώνει την υποστήριξη πολλών επιστημόνων και φιλοσόφων, μεταξύ των οποίων του Singer (1975) και αποδέχεται την ρεαλιστική πιθανότητα ύπαρξης συνείδησης σε όλα τα σπονδυλωτά αλλά και σε πολλά ασπόνδυλα γεγονός που μας καθιστά υπεύθυνους για πολιτικές και ηθικές επιλογές απέναντι σε όλα τα όντα.

Η ύπαρξη νευρολογικών υποστρωμάτων, που δημιουργούν τη συνείδηση με την έννοια της υποκειμενικής εμπειρίας (qualia)¹⁶, που αναφέρουν

¹⁴ Ο Gounaris (2012) διακρίνει τις σημασιολογικές θεωρίες του νοήματος που είναι δεσμευμένες από τη γλώσσα από τις οντολογικές θεωρίες του νοήματος όπου το νόημα αποτελεί μια ιδιότητα ενός συστήματος που περιλαμβάνει τους έμβιους οργανισμούς και το περιβάλλον τους. Βλέπε περισσότερα για το θέμα στο Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

¹⁵ Για τους νευρολογικούς μηχανισμούς που προοιολούν συγκεκριμένες συναισθηματικές συμπεριφορές στα ζώα βλέπε Καλογήρου & Γεωρταμίλη (2026).

¹⁶ Για τα qualia και τα προβλήματα αναγνώρισης υποκειμενικής εμπειρίας σε άλλους οργανισμούς βλέπε Κραβαριώτη & Μέντζου (2026).

ειτενώς οι ανωτέρω διακηρύξεις, αποτελεί ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα ότι και η νόηση (δηλαδή οι γνωσιακές ικανότητες όπως ενδεικτικά η νοηματοδότηση, οι πεποιθήσεις κ.α), είναι εξελικτικά συνεχείς και δεν εξαρτώνται από τη γλώσσα. Κατά συνέπεια, εφόσον επιστημονικά έχει αναγνωριστεί η ύπαρξη μηχανισμών συνείδησης παρά το δυσαπόδεικτο της πλήρους επιβεβαίωσης αυτής, λόγω υποκειμενικότητας, είναι σαφές ότι θα πρέπει να αναγνωριστεί νόηση και στα ζώα, καθώς αυτό αποδεικνύεται ευχερέστερα με αντικειμενική παρατήρηση της εξωτερικής συμπεριφοράς τους.

Ενδεικτικά και προς απόδειξη των ανωτέρω, αναφέρουμε ότι κατόπιν ερευνών στον εγκέφαλο και στη συμπεριφορά των χταποδιών, συμπεριλαμβανομένων ερευνών σχετικά με τη μνήμη και μαθησιακή ικανότητα, θεωρείται ότι αυτά διαθέτουν συνείδηση (Mather, 2008). Ειδικότερα, Ο Godfrey-Smith, στο έργο του *Other Minds: The octopus, the sea and the deep origins of consciousness* (2016/2024) στοχεύει να αναδείξει τη σχέση της ανθρώπινης νόησης με αυτή των άλλων ζώων μέσω της εξερεύνησης των νοητικών χαρακτηριστικών των κεφαλόποδων. Παρότι αποδέχεται ότι δεν υφίσταται καμία αντιστοιχία ανάμεσα στους εγκεφάλους ανθρώπων και χταποδιών, ωστόσο μας «συστήνει» τις δυνατότητες των ζώων αυτών να αλληλοεπιδρούν, να θυμούνται, να σκέφτονται, να συναισθάνονται, να ανταποκρίνονται σε ερεθίσματα. Ο συγγραφέας καταλήγει ότι η γνωσιακή ικανότητα των ζώων δεν είναι απαραίτητο να δεσμεύεται από τη γλώσσα. Αντίθετα, η ύπαρξη άλλων νόων η οποία βεβαιώνεται από την ίδια την εξέλιξη (Παραγιουδάκη et al., 2026) αποδεικνύει ότι η συνείδηση και η υποκειμενική εμπειρία αναδύθηκαν προγενέστερα και ανεξάρτητα από την κατάκτηση της γλώσσας.

Στο πλαίσιο της υποκειμενικής εμπειρίας, χαρακτηριστική είναι η θέση του Bentham (1789/2007), ότι το κρίσιμο ερώτημα δεν είναι αν ζώα σκέφτονται ούτε αν μιλούν, αλλά αν μπορούν να υποφέρουν. Ο πόνος δεν αποτελεί μια απλή αντανακλαστική αντίδραση αλλά μια υποκειμενική κατάσταση που προϋποθέτει κάποια νοητική διεργασία: ικανότητα των ζώων να αισθάνονται πόνο ή δυσφορία, πρόβλεψη, αξιολόγηση, λήψη απόφασης για την αποφυγή του. Όλα αυτά αποτελούν νοητικές καταστάσεις που ουδόλως προϋποθέτουν, απορρέουν ή συνδέονται αιτιωδώς με την ύπαρξη δομημένης γλώσσας. Ο ειδισμός υποβαθμίζοντας αυθαίρετα και «άδικα» τον ζωικό πόνο ως υποδεέστερο του ανθρώπινου, λόγω απουσίας γλώσσας, παραβλέπει ότι η ικανότητα να αισθάνεται κανείς πόνο είναι καθολική σε όλα τα

έμβια όντα και αποτελεί τεκμήριο μιας εσωτερικότητας, η οποία είναι οντολογικά απαγκιστρωμένη από τη γλωσσική έκφραση.

2.6 Χρήση και εξέλιξη πρωτογλώσσας

Η ύπαρξη, λοιπόν, κοινών νευρολογικών υποστρωμάτων (ανθρώπων – ζώων) που σχετίζονται με την υποκειμενική εμπειρία και τη συνείδηση, καθιστά αναμενόμενη, στην πορεία της εξέλιξης, την εμφάνιση ενδιάμεσων μορφών επικοινωνίας μεταξύ των ειδών. Έτσι, πρόσθετο επιχείρημα υπέρ της αυτονομίας της νόησης παρέχει η χρήση πρωτογλώσσας, δηλαδή χρήση μεμονωμένων συμβόλων ή σημάτων, που υποδηλώνουν ικανότητα για νοηματοδότηση και συσχέτιση αυτών με αφηρημένες έννοιες. Η πρωτογλώσσα αποτελεί οιονεί πρόδρομο της πλήρους γλωσσικής έκφρασης.

Μελέτες δείχνουν ότι πρωτεύοντα μπορούν να μάθουν σύμβολα ή νοήματα για να επικοινωνούν με ανθρώπους ή άλλα ζώα (Boesch and Boesch, 1990). Υπάρχουν πίθηκοι που χρησιμοποιούν πρωτολέξεις¹⁷ που αντιστοιχούν σε διαφορετικά σημαινόμενα, ενώ έχει παρατηρηθεί κάποια πρώτο-ηθική συμπεριφορά τους (Sapolsky, 2017). Επιπλέον, οι χιμπατζήδες συμπεριφέρονται σαν να εφαρμόζουν «σενάρια» που καθοδηγούν τη συμπεριφορά τους σε διαφορετικό κάθε φορά πλαίσιο, όπως το μοίρασμα τροφής, το παιχνίδι με τα παιδιά, ενώ διαθέτουν τις νοητικές δομές για να χρησιμοποιούν τη νοηματική γλώσσα (Donald, 1991/2018). Στο σημείο αυτό, όμως, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι σύνθετες γνωσιακές ικανότητές τους προϋπήρχαν της εκπαίδευσης στη νοηματική γλώσσα, η οποία είναι περιορισμένη, με την έννοια ότι υστερεί σημαντικά σε πολυπλοκότητα σε σχέση με την ανθρώπινη (Donald, ό.π.). Συνεπώς, η αναζήτηση της νόησής τους δεν ανιχνεύεται στη νοηματική γλώσσα αλλά στην εξελικτική προσαρμογή του είδους τους.

Αυτή η εξελιγμένη ικανότητα μίας «προ-γραμματικής» σκέψης σε αυτά τα ζώα αποδεικνύει ότι η γλώσσα υπό αυτή την μορφή δεν δημιουργεί τη νόησή τους, αλλά απλώς την επεκτείνει. Άλλωστε, οι άνθρωποι μπορεί να μοιράζονται αφηρημένες έννοιες με τη βοήθεια των λέξεων, αλλά όταν μοιράζονται συναισθήματα συνήθως καταφεύγουν στην επικοινωνία με χειρονομίες (Goodall, 2014). Το γεγονός ότι, ακόμη και άνθρωποι χρησιμοποιούν προ-γλωσσικές μορφές επικοινωνίας για

¹⁷ Ως πρωτολέξεις ορίζονται προ-γλωσσικές φωνητικές μορφές, οι οποίες στερούνται συντακτικής δομής και γραμματικών κανόνων, με σταθερή σημασιολογική αντιστοιχία, που χρησιμοποιούνται πριν την εμφάνιση πλήρως δομημένης γλώσσας.

την έκφραση συναισθημάτων, συνηγορεί υπέρ του επιχειρήματος ότι η γλώσσα δεν αποτελεί πρωτογενές υπόστρωμα της νόησης αλλά μεταγενέστερο μηχανισμό εξωτερίκευσης αυτής. Συνάγεται, επομένως, από τα ανωτέρω κοινή εξελικτική βάση επικοινωνίας ανθρώπων και πρωτεύοντων, που προϋποθέτει κάποιες κοινές νοητικές δυνατότητες, οι οποίες είναι το αποτέλεσμα εκμάθησης, νοηματοδότησης και όχι αυθόρμητης και μηχανιστικής κατάκτησης, γεγονός που απορρίπτει τη γλώσσα ως αναγκαία συνθήκη.

2.7 Εμπειρικές και κλινικές αποδείξεις σε ανθρώπους

Οι ανωτέρω περιπτώσεις ζώων, που αφορούν την εξελικτική συνέχεια της πρωτογλώσσας και την ικανότητα προς κατανόηση, αποδομούν τα επιχειρήματα του λειτουργισμού και της ΑΥΘΝ περί σύνδεσης νόησης και γλώσσας. Τα ευρήματα αυτά βρίσκουν την αντιστοιχία τους σε εμπειρικά και κλινικά ευρήματα σε ανθρώπους, γεγονός που αποδεικνύει ότι η σύνδεση νόησης - γλώσσας δεν είναι ζήτημα είδους αλλά βιολογικό και εξελικτικό φαινόμενο.

Στο ανθρώπινο βρέφος, πριν την εμφάνιση της γλώσσας, υπήρχαν δύο προγενέστερες μορφές έκφρασης. Πρώτη χρονικά έρχεται η άναρθρη φωνή ως οιοει αντίδραση σε ένα ερέθισμα (stimulus), κάτι που θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε προ-γλώσσα (Γάσιος, 2018) Αργότερα, εμφανίζονται ολοφραστικά μορφώματα – δηλώσεις εικονομορφικών πρωτο-σκέψεων που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε πρωτο-γλώσσα (Γάσιος, 2018). Η πρωτο-γλώσσα συνδέεται με την προ-γλώσσα κατά το γεγονός ότι στην αρχή τα ολοφραστικά μορφώματα εκφέρονται συγχρόνως με αντίστοιχα συμβάντα (Γάσιος, 2018). Συνεπώς, το ανθρώπινο είδος στην πρώιμη νοητική φάση της βρεφικής του ηλικίας αποτελεί απόδειξη της προϋπάρξεως της νόησης έναντι της γλώσσας.

Άλλωστε, υφίστανται εμπειρίες και σκέψεις που δεν εκφράζονται με λέξεις. Η οπτικοσυναισθηματική, μουσική και χωρική σκέψη είναι ανεξάρτητη της λεκτικής. Επιπλέον, σε μελέτες ατόμων με γνωσιακές, αισθητηριακές και γλωσσικές παθολογίες παρατηρείται ότι ορισμένες ικανότητες σκέψης διατηρούνται ανέπαφες. Για παράδειγμα, ασθενής με εκτεταμένη αφασία φαίνεται να διατηρούσε την ικανότητα να οδηγεί, να επικοινωνεί με χειρονομίες και να παίζει πνευματικά παιχνίδια (Κατή, 2012).

Υφίστανται κλινικές μελέτες περί της διπλής αναντιστοιχίας γλώσσας και νόησης. Στο πλαίσιο αυτής της αναντιστοιχίας μπορεί να υπάρξει βλάβη στη νόηση, χωρίς βλάβη στη γλώσσα και βλάβη στη γλώσσα

χωρίς να υπάρχει βλάβη στη νόηση. Κάποιος που έχει νοητική διαταραχή δεν είναι απαραίτητο να έχει ανικανότητα ομιλίας και κάποιος που δεν έχει ικανότητα ομιλίας δεν έχει αναγκαστικά και νοητική διαταραχή. Θα μπορούσαμε να φανταστούμε ένα παράδειγμα κωφού ατόμου που δεν μπορεί να κατακτήσει την ομιλούμενη γλώσσα (υπό την προϋπόθεση άγνοιας της νοηματικής). Εδώ υφίσταται γλωσσική διαταραχή συνοδευόμενη με μια μορφή τυπικής νόησης. Υπάρχουν δε και περιπτώσεις αναπτυγμένης γλωσσικής ευφράδειας που συνοδεύονται με νοητική υστέρηση (σύνδρομο Down, Williams) (Παναγιωτίδης 2023: 61-65).

Στο ερώτημα τι μπορεί να κάνει ο ανθρώπινος νους χωρίς την ύπαρξη λειτουργικού γλωσσικού συστήματος επιχείρησαν να απαντήσουν οι Lecours & Joannette (1980) μέσω της μελέτης ενός παροξυσμικού αφασικού ασθενούς (τον αποκαλούν ως «Αδελφός Ιωάννης») στην οποία κατέληξαν, ότι παρά την πλήρη απουσία εσωτερικής και εξωτερικής γλώσσας, ήταν ικανός για νοημοσύνη και πρόσβαση στις σημασιολογικές παραστάσεις του κόσμου του (Donald, 1991/2018). Η περίπτωση αυτή διαφέρει ουσιωδώς από την κατανόηση εντολών από ένα ζώο π.χ. σκύλο, ο οποίος αντιλαμβάνεται τη γλώσσα, χωρίς ο ίδιος να μιλάει. Εν προκειμένω, ο «Αδελφός Ιωάννης» δεν είχε απωλέσει την πρόσβαση σε αφηρημένες σημασιολογικές έννοιες και διατηρούσε την ικανότητα νοηματοδότησης, παρέμενε συνειδητός και θυμόταν αυτό που βίωνε, παρότι είχε πλήρη απώλεια γλωσσικής ικανότητας.

Είναι φανερό ότι, εάν λάβουμε υπόψιν την υπόθεση του «Αδελφού Ιωάννη» και αναλογιστούμε και περιπτώσεις, όπως αυτές των αγράμματων κωφάλαλων και των προγλωσσικών παιδιών αλλά και ατόμων στο φάσμα του αυτισμού, που έχει αποδειχθεί ότι σκέφτονται με εικόνες και όχι με λέξεις (Grandin, 2006), θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι, μολονότι ελλείπει η γλώσσα, μοιάζει να είναι σε θέση να κάνουν χρήση γνωσιακών δεξιοτήτων.

Συνεπώς, η ύπαρξη νόησης χωρίς κατάκτηση γλώσσας δεν μπορεί να θεωρηθεί κάτι ασυνήθιστο, αφύσικο ή εξαιρετικό ούτε στους ανθρώπους.

2.8 Η νόηση πέρα από τα είδη: φιλοσοφική προσέγγιση

Εφόσον, λοιπόν, η νόηση δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τη γλώσσα ούτε στην περίπτωση του ανθρώπου, οδηγούμαστε αναπόφευκτα σε μια ευρύτερη φιλοσοφική θεώρηση της νόησης, η οποία υπερβαίνει τα όρια του ανθρωποκεντρικού μοντέλου.

Ένας από τους πρώτους υπερασπιστές της ομοιομορφίας μεταξύ των ειδών υπήρξε ο Hume (1739/1985) ο οποίος έγραφε ότι «*καμία αλήθεια δεν μου φαίνεται πιο προφανής από το ότι τα κτήνη είναι προικισμένα με σκέψη και λογική όπως και οι άνθρωποι*» (de Waal, 2015). Η «λογική» και «σκέψη» που αποδίδεται στα ζώα πρέπει να νοείται ως νοημοσύνη (π.χ. επίλυση προβλημάτων) και νόηση (π.χ. νοηματοδότηση), οι οποίες δεν προϋποθέτουν γλώσσα. Η ικανότητα της λογικής σκέψης, αν και ενδέχεται να συνδέεται με ένα είδος συμβολικής αναπαράστασης, είναι αυτόνομη με τον γλωσσικό κώδικα, καθώς η ικανότητα επεξεργασίας συμβόλων διαχωρίζεται από την ικανότητα κατανόησης του νοήματός τους. Ακριβώς αυτήν την ομοιότητα, την «εγγύτητα» της νόησης μεταξύ ζώων και ανθρώπων αρνείται να αποδεχτεί η εδραιωμένη νοοτροπία της αποκαλούμενης από τον de Waal «ανθρωποάρνηση» (anthropodenial), της άρνησης δηλαδή των κοινών χαρακτηριστικών ζώων και ανθρώπων (de Waal, 1999; 2015)¹⁸.

Προς την ίδια κατεύθυνση αλλά από διαφορετική οπτική προσεγγίζει το ζήτημα ο Ιταλός φιλόσοφος Agamben (2021), ο οποίος θεωρεί ότι τα ζώα δεν στερούνται γλώσσας, αλλά μετέχουν αυτής εκ της ύπαρξής τους. Για τον άνθρωπο η γλώσσα παρέχεται ως δυνατότητα. Είναι «το ζώο που στερείται γλώσσας» και καλείται να την κατακτήσει. Αν υπήρχε άνθρωπος που θα γεννιόταν ως ομιλών, θα κατείχε την καθαρή φυσική γλώσσα, όπως τα ζώα. Πρόκειται, λοιπόν, σύμφωνα με τον Agamben για μία ρήξη μεταξύ φύσης και πολιτισμού, όπου φύση εννοείται η «καθαρή γλώσσα» και πολιτισμός το σύστημα των σημείων. Τα ζώα αν και κατέχουν γλώσσα δεν φαίνεται να της αποδίδουν κάποιο ιδιαίτερο προνόμιο, αλλά την αντιλαμβάνονται ως πρακτικό εργαλείο επικοινωνίας. Ο άνθρωπος από την άλλη έχει αναγάγει τη γλώσσα σε διακύβευμα της ύπαρξής του (Agamben, ό.π.).

Στον κόσμο μας υπάρχει μια μορφή νόησης γενικεύσιμη σε όλα τα όντα. Υπάρχουν, όμως, όντα των οποίων οι νοητικές καταστάσεις δεν έχουν τον ίδιο αιτιακό ρόλο με τις ανθρώπινες. Κατά την εξελικτική πορεία της ζωής έχουν εμφανιστεί ποικίλες μορφές νοημοσύνης, ώστε θα ήταν ειδικτικό και σοβινιστικό (Νικολινάκος, 2004) να θεωρήσουμε ότι η νόηση είναι ανθρώπινο προνόμιο που εξαρτάται αποκλειστικά από τη γλώσσα. Η ίδια η εξέλιξη των ειδών έχει δημιουργήσει διαφορετικά είδη με δια-

¹⁸ Το πρόβλημα της ανθρωποάρνησης παράλληλα με το πρόβλημα του ανθρωπομορφισμού καθώς και ο περίφημος κανόνας του Morgan περιγράφονται στο Γούναρης (2026).

φορετικές ανάγκες και διαφορετικούς τρόπους προσαρμογής στο περιβάλλον τους, αντίληψης και επεξεργασίας πληροφοριών.

Ένα εναργές παράδειγμα απαργίστρωσης του νοήματος και των νοητικών διαδικασιών εν γένει από τη γλώσσα αποτελεί το πείραμα του κινέζικου δωματίου του Searle (1980), ο οποίος επιχειρεί να αποδείξει ότι ένα άτομο στο κινέζικο δωμάτιο μπορεί να επεξεργάζεται κινέζικα σύμβολα, χωρίς να γνωρίζει και να κατανοεί ούτε μία λέξη κινέζικων και συνεπώς το υπολογιστικό μοντέλο του λειτουργισμού, που περιορίζεται στην τυπική επεξεργασία συμβόλων, δηλαδή στη γλώσσα, δε συνεπάγεται νόηση και σκέψη (Νικολινάκος, 2004). Η μηχανή, όπως και ο άνθρωπος στο κινέζικο δωμάτιο, έχουν την ικανότητα να χειρίζονται τη γλώσσα μέσω τυπικών κανόνων και συμβόλων. Ωστόσο, η μηχανή στερείται της ικανότητας να προσδίδει νόημα και να κατανοεί τους χειρισμούς που πραγματοποιεί, καθώς απλά προβαίνει στην επιτυχή σύνταξη, όπως αυτή λαμβάνει χώρα κατά την εκτέλεση ενός αλγόριθμου (Gounaris & Kosteletos, 2024). Η νόηση, λοιπόν, υπερβαίνει την απλή, γλωσσική και πληροφοριακή επεξεργασία και μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελεί αποτέλεσμα εξελικτικών, βιολογικών και αιτιακών λειτουργιών του εγκεφάλου και του κεντρικού νευρικού συστήματος των έμβιων οργανισμών.

Επομένως, η νόηση δεν εγκλωβίζεται ούτε στα όρια του είδους ούτε στους περιορισμούς της γλώσσας, αλλά αποτελεί κοινό γνώρισμα της ζωής σε όλες τις εξελικτικές της εκφάνσεις, που εκδηλώνεται με ποικίλες μορφές στα έμβια όντα.

3. Συμπέρασμα

Καταλήγοντας, θεωρούμε ότι το κριτήριο της γλώσσας ως αναγκαίας ή επαρκούς συνθήκης της νόησης δεν είναι πειστικό, αφενός διότι αδυνατεί να συμπεριλάβει οντότητες, που είναι ικανές στην τυπική επεξεργασία συμβόλων, χωρίς πραγματική κατανόηση του νοήματος, όπως αποδεικνύει το πείραμα του κινέζικου δωματίου (Searle, 1980), αφετέρου παραβλέπει οντότητες, που τεκμηριωμένα διαθέτουν νόηση, χωρίς έναρθρη συμπεριφορά, όπως αποδεικνύεται από ευρήματα της Θεωρίας του Νου (Premack & Woodruff, 1978) σε πρωτεύοντα και κορακοειδή, από τα αυτόνομα μη γλωσσικά επικοινωνιακά συστήματα σε μέλισσες και δελφίνια και από την κλινική αναντιστοιχία σε ανθρώπους σε αφασία ή στο φάσμα του αυτισμού.

Ταυτόχρονα, το κριτήριο είναι και ασυνεπές διότι δε λαμβάνει υπόψη την υποκειμενική και βιολογική ετερότητα διαφορετικών μορφών ζωής που έχουν εξελιχθεί ποικιλότροπα και ανομοιόμορφα στην πορεία της εξέλιξης. Άλλωστε, η ίδια η εξέλιξη ανέπτυξε τη νόηση ως ένα σύνολο προσαρμοστικών γνωστικών ικανοτήτων μέσω φυσικών επαναλαμβανόμενων διαδικασιών πολύ νωρίτερα από την εμφάνιση της γλώσσας, καθιστώντας τη γλώσσα εργαλείο επέκτασης και όχι γενεσιουργό αιτία της νόησης.

Συνεπώς, οι πορείες νόησης και γλώσσας ενδέχεται να είναι παράλληλες, χωρίς να τέμνονται, καθώς η πρώτη είναι αυθύπαρκτη και δεν αντλεί την οντολογική της θεμελίωση από τη δεύτερη. Η αναγνώριση της αυτονομίας της νόησης συμβάλλει στην αποδόμηση του ειδικού μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από την ικανότητα ομιλίας στην ικανότητα νοηματοδότησης, αντίληψης και εμπρόθετης δράσης. Η νόηση, λοιπόν, δεν πρέπει να εγκλωβίζεται σε ανθρωποκεντρικά πρότυπα, καθώς αποτελεί ένα ολιστικό και πολυμορφικό φαινόμενο, που διατρέχει όλο το φάσμα της έμβιας εξέλιξης, αποκαλύπτοντας ότι αυτή αποτελεί κριτήριο ηθικής αναγνώρισης ανεξάρτητο από τη γλώσσα.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

- Agamben, G. (2002 / 2021). *L'aperto. L'uomo e l'animale*. Bollati Boringhieri. Στα ελληνικά: *Το ανοιχτό: Ο άνθρωπος και το ζώο* (Π. Τσιαμούρας, Μετ.). Κυανανυγή.
- Bentham, J. (1789/2007). *An introduction to the principles of morals and legislation*. Dover Publications.
- Bermudez, J. (2003). *Thinking without words*. Oxford University Press.
- Boesch, C., Boesch, H. (1990). Tool use and tool making in wild chimpanzees. *Folia Primatologica*. <https://doi.org/10.1159/000156428>.
- Carruthers, P. (2003). The cognitive functions of language. *Behavioral and Brain Sciences*. <https://doi.org/10.1017/S0140525X02000122>.

Chomsky, N. (1968 / 2008). *Language and mind*. Harcourt, Brace & World. Στα ελληνικά: *Περί γλώσσας και νου* (Γ. Μανιάτης, Μετ.). Πολύτροπον.

Darwin, C. (1859). *On the origin of species by means of natural selection, or, The preservation of favoured races in the struggle for life*. John Murray.

de Waal, F. B. M. (1999). Anthropomorphism and anthropodenial: Consistency in our thinking about humans and other animals. *Philosophical Topics*, 27(1), 255–280. <https://doi.org/10.5840/philtopics199927122>.

de Waal, F. B. M. (2006/2015). *Primates and philosophers: How morality evolved*. Princeton Science Library. Στα ελληνικά: *Πρωτεύοντα και φιλόσοφοι* (Χρ. Στεργίου, Μετάφρ.). Αλεξάνδρεια.

Demirhan, S. (2026). Πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα; Επανεξετάζοντας το πρόβλημα των άλλων νόων μέσω φεμινιστικών προσεγγίσεων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 185-211). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3353>.

Dennett, D. (1995). *Darwin's dangerous idea*. Simon & Schuster.

Descartes, R. (1637/1976). *Discourse on the Method*. Στα ελληνικά: *Λόγος περί της μεθόδου*. Εκδόσεις Παπαζήσης.

Donald, M. (1991/2018). *Origins of the modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition*. Harvard University Press. Στα ελληνικά: *Η καταγωγή του σύγχρονου νου* (Στ. Ντώνιας, Μετ.). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Fodor, J. A. (1975). *The language of thought*. Harvard University Press.

Godfrey-Smith, P. (2016/2024). *Other minds: The octopus, the sea and the deep origins of consciousness*. Farrar, Straus and Giroux. Στα ελληνικά: *Ένας άλλος νους* (Χρ. Γεμελιάρης, Μετ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Goodall, J. (2014). *Στη σκιά του ανθρώπου* (Στ. Καραγεωργιάκης, Μετ.). Αντιγόνη.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

- Gounaris, A. (2013). Human Cognition and Artificial Intelligence: Searching for the fundamental differences of meaning in the boundaries of metaphysics. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17433.67681>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: D. Prole & G. Rujević (Eds.), *Personhood* (pp. 137-189). NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2022). Όπλα Τεχνητής Νοημοσύνης: Προβλήματα Απόδοσης Ηθικού Καθεστώτος στις Αυτόνομες Μηχανές. Στο: *Όψεις της Εφαρμοσμένης Επιστήμης και Τεχνολογίας. Διερευνώντας το αξιακό τοπίο της Τεχνοεπιστήμης* (1η έκδ., σσ. 73–123). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17701628>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2024). Γράφοντας τον αλγόριθμο του Καλού: Η Τεχνητή Νοημοσύνη ως μηχανή απόδοσης Δικαιοσύνης. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, 19, 5-27. <https://doi.org/10.12681/ethiki.39654>.
- Grandin, T. (2006). *Thinking in pictures: My life with autism*. Vintage Books.
- Heinrich, B., & Bugnyar, T. (2007). *Just how smart are ravens?* Scientific American.
- Hume, D., (1739/1985). *A treatise of human nature*. Penguin.
- Kim, J. (1998/2005). *Philosophy of Mind*. Westview Press. Στα ελληνικά: *Η Φιλοσοφία του Νοῦ*. Leader Books.
- Lecours, A. R., & Joannette, R. (1980). *Linguistic and other aspects of paroxysmal aphasia*. Brain and Language.
- Macintyre, A. (1999/2013) *Dependent Rational Animals: Why Human Being Need the Virtues*. Open Court Publishing. Στα ελληνικά: *Έλλογα εξαρτημένα όντα: Γιατί οι άνθρωποι χρειάζονται τις αρετές* (Μ. Δασκαλάκη, Μετ.). Κουκκίδα.
- Maginnity, M. E., & Grace, R. C. (2014). Visual perspective taking by dogs (*Canis familiaris*) in a Guesser–Knower task: Evidence for a canine theory of mind? *Animal Cognition*, 17, 1375–1392. <https://doi.org/10.1007/s10071-014-0773-9>.
- Mather, J. (2008). Cephalopod Consciousness: Behavioural evidence. *Consciousness and Cognition*. <https://doi:10.1016/j.concog.2006.11.006>.

McComb, K. Shannon, G, Sayialel, K. N and Moss, C. Elephants can determine ethnicity, gender and age from acoustic cues in human voices. *Proceedings of the National Academy of Sciences* (PNAS). <https://doi.org/10.1073/pnas.1321543111>.

Meijer, E. (2019). *When Animals Speak: Toward An Interspecies Democracy*. New York University Press. Στα ελληνικά: (2022). *Οι γλώσσες των ζώων* (Ε. Παπακυριακού, Μετ.). Καστανιώτης.

Menzel, E. W. (1974). Chapter 3 - A Group of Young Chimpanzees in a One-Acre Field. In: A. M. Schrier & F. Stollnitz (Eds.), *Behavior of Nonhuman Primates*, 5, 83-153. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/B978-0-12-629105-6.50009-2>.

Philip Low Foundation. (2012). *Cambridge Declaration on Consciousness*. <https://philiplow.foundation/consciousness/>.

Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 1(4), 515–526. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00076512>.

Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.

Rowlands, M. (2024). *The Happiness of Dogs: Why the Unexamined Life Is Most Worth Living*. Granta Books. Στα ελληνικά: (2025). *Η ευτυχία των σκύλων: Γιατί ο ανεξέταστος βίος είναι ο πιο αξιοβίωτος* (Γ. Καράμπελας, Μετ.). Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Ryder, R. (2017). *Speciesism, painism and happiness: A morality for the twenty-first century*. Inprint Academy.

Sapolsky, R. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Bodley Head.

Searle, J. R. (1980). Minds, brains, and programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3(3), 417–424. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00005756>.

Seeley, T. (2010). *Honeybee democracy*. Princeton University Press.

Singer, P. (1975). *Animal liberation: A new ethics for our treatment of animals*. HarperCollins. Στα ελληνικά: (2025). *Η απελευθέρωση των ζώων τώρα* (Στ. Καραγεωργάκης, μετ.). Οκτώνα.

The New York Declaration on Animal Consciousness. (2024). *New York University*. Retrieved from <https://www.animal-ethics>.

org/the-new-york-declaration-on-animal-consciousness-stresses-the-ethical-implications.

Turing, A. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59, 433–660.

Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. Blackwell.

Βοσνιάδου, Σ. (επ.). (2004). *Γνωσιακή Επιστήμη: Η νέα επιστήμη του νου*. Gutenberg.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Καβουριάρη, Ε., & Γαλανοπούλου, Δ. (2026). Από το καρτεσιανό cogito στο εν τω κόσμω είναι των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 263-281). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3355>.

Καλογήρου, Γ., & Γεωρταμιλή, Χ. (2026). Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 233-262). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3352>.

Κατή, Δ. (2012). *Ο γνωσιακός ρόλος της γλώσσας: Η συμβολή των επιστημών της γλώσσας και του νου*. Νήσος.

Κραβαριώτη, Χ., & Μέντζου, Θ. (2026). Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 165-183). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3359>.

Νικολινάκος, Δ. (2004). Φιλοσοφία του Νου. Στο Βοσνιάδου, Σ. (επ.). *Γνωσιακή Επιστήμη: Η νέα επιστήμη του νου*. Gutenberg.

Παναγιωτίδης, Φ. (2023). *Μεταξύ νόησης και φωνής*. Νήσος.

Παραγιουδάκη, Α., Τσιριμώκου, Π., & Χάμου, Κ. (2026). Μία εξελικτική θεώρηση του νου: Από τους θαλάσσιους προγόνους στον άνθρωπο. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 79-99). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3348>.

Τάσιος, Θ. (2018). *Οι κοινωνίες των ζώων*. Αγγελάκη.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

Ευαγγελία Βαρσάμη και Αθανασία Παπουτσή*

Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων

Περίληψη: Η υπόθεση ότι η γλώσσα αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την ειδήλωση σύνθετων γνωσιακών λειτουργιών έχει διαμορφώσει ισχυρά τη σύγχρονη γνωσιακή επιστήμη, ιδίως στο πλαίσιο του λειτουργισμού και της υπολογιστικής-αναπαραστασιακής θεώρησης του νου. Το κεφάλαιο εξετάζει κριτικά αυτή τη γλωσσοκεντρική παραδοχή, θέτοντας το ερώτημα αν η γλώσσα συνιστά αναγκαία, επαρκή ή απλώς ενισχυτική συνθήκη για τη σκέψη και τη νοημοσύνη. Αξιοποιώντας τη διάκριση ανάμεσα στη φυσική γλώσσα και στη «γλώσσα της σκέψης» (LoT) του Fodor, αναλύεται το ενδεχόμενο να υπάρχουν δομημένες γνωσιακές διεργασίες χωρίς ομιλία, αλλά και τα όρια της καθολικότητας του συμβολικού μοντέλου. Η συγκριτική εξέταση εμπειρικών δεδομένων από μη ανθρώπινα είδη, με έμφαση στο χταπόδι ως αποκεντρωμένη αρχιτεκτονική και στον κόρακα ως στρατηγική νοημοσύνη, υποστηρίζει ότι η φυσική γλώσσα πολλαπλασιάζει την αφαιρετική και μεταγνωσιακή ισχύ στον άνθρωπο, χωρίς να αποτελεί προϋπόθεση για την ειδήλωση σύνθετων γνωσιακών ικανοτήτων στα ζώα. Τέλος, αναδεικνύεται η ανάγκη μιας λιγότερο ανθρωποκεντρικής μεθοδολογίας αξιολόγησης της νοημοσύνης.

Λέξεις-κλειδιά: Γλώσσα της σκέψης; φυσική γλώσσα; νοημοσύνη των ζώων; μη γλωσσική σκέψη; γνωσιακές λειτουργίες; λειτουργισμός; συγκριτική γνωσιακή επιστήμη

* Η Ευαγγελία Βαρσάμη είναι εκπαιδευτρια και βρεφονηπιοκόμος με γνώσεις STEAM, ειδικής αγωγής, ψηφιακών δεξιοτήτων, αγγλικών και πιστοποιήσεις ΕΟΠ-ΠΕΠ και ECDL. E-mail: varvag@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-0311-1051>. Η Αθανασία Παπουτσή είναι τελειόφοιτη Κτηνιατρικής Σχολής του ΑΠΘ, κάτοχος μεταπτυχιακού στη Δημόσια Υγεία, εργάζεται ως κτηνίατρος στα Καλάβρυτα με ενδιαφέρον στη φιλοσοφία της One Health. E-mail: athapara@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-2096-4741>.

1. Εισαγωγή

Η σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και τη σκέψη αποτελεί διαχρονικό αντικείμενο φιλοσοφικού και επιστημονικού προβληματισμού, με ιστορικές ρίζες που εκτείνονται από τις αρχαίες θεωρίες περί λόγου έως τα σύγχρονα μοντέλα της γνωσιακής επιστήμης. Στο πλαίσιο των νεώτερων προσεγγίσεων, και ιδίως του λειτουργισμού και της υπολογιστικής και αναπαραστασιακής θεωρίας του νου, η σκέψη εννοείται ως μια διαδικασία που εξαρτάται από την ικανότητα νοημοσύνης¹ η οποία προϋποθέτει την δυνατότητα υπολογισμού, δηλαδή του χειρισμού και της επεξεργασίας συμβολικών δομών παρόμοιων με μια γλώσσα (Fodor, 1975; Chomsky, 1957/2002).

Ωστόσο, αυτή η εννοιολογική σύνδεση δεν είναι φιλοσοφικά ουδέτερη. Όπως σημειώνεται στη βιβλιογραφία (Andrews, 2016; Βοσνιάδου, 2004), η ανάδειξη της γλώσσας ως κριτήριο σκέψης και νοημοσύνης έλκει την καταγωγή της από την καρτεσιανή παράδοση, σύμφωνα με την οποία η γλωσσική ικανότητα θεωρείται το κατεξοχήν γνώρισμα του σκεπτόμενου ανθρώπου, χαράσσοντας έτσι ένα όριο ανάμεσα στον άνθρωπο και τα άλλα έμβια όντα (Protoparadakis, 2012: 21ff). Η παραδοχή αυτή συντηρεί μια προβληματική σύνδεση ανάμεσα στη γλώσσα, τη σκέψη και τη νοημοσύνη, η οποία περιορίζει αδικαιολόγητα, κατά τη γνώμη μας, το εύρος της γνωσιακής έρευνας.

Στο παρόν κεφάλαιο, υιοθετείται μια διαφοροποιημένη εννοιολογική προσέγγιση. Αντί της γενικής αναφοράς στον «νου» ή στη «νόηση»² ως ενιαία και αδιαφοροποίητη έννοια, η ανάλυση επικεντρώνεται στις επιμέρους γνωσιακές ικανότητες, όπως η αντίληψη, η μνήμη, η μάθηση, η επίλυση προβλημάτων και η στρατηγική συμπεριφορά. Με αυτή την επιλογή καθίσταται δυνατή η αποδέσμευση της γνωσιακής πολυπλοκότητας από την αυστηρή προϋπόθεση της γλώσσας.

Οι νεότερες εμπειρικές έρευνες για τη νοημοσύνη, τα συναισθήματα και την εξελικτική πορεία των γνωσιακών ικανοτήτων στα ζώα (Pepperberg, 2008; Bekoff, 2007; Godfrey-Smith, 2016) ενισχύουν αυτή τη μετατόπιση. Μελέτες σε μη ανθρώπινα είδη, όπως οι κόρακες, τα δελφίνια, οι πίθηκοι και τα χταπόδια, καταδεικνύουν εξελιγμένες μορφές εργαλειικής και κοινωνικής στρατηγικής και ικανότητα επίλυ-

¹ Για τις διαφορές νόησης (cognition) και νοημοσύνης (intelligence) βλέπε ενδεικτικά: Gounaris (2013), Gounaris & Kosteletos (2020). Στο παρόν εστιάζουμε στη νοημοσύνη.

² Για την αιτιώδη συνάφεια γλώσσας και νόησης βλέπε Μηλιώτη & Ντάσιου (2026).

σης προβλημάτων, παρά την απουσία γλωσσικών μηχανισμών ανάλογων με τους ανθρώπινους.

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν κεφάλαιο διερευνά κριτικά τη θέση ότι η γλώσσα αποτελεί προϋπόθεση της σκέψης και ότι η θεωρία της γλώσσας της σκέψης, αποτελεί προϋπόθεση για νοημοσύνη. Στόχος είναι η διαμόρφωση μιας ευρύτερης, μη ανθρωποκεντρικής κατανόησης των γνωσιακών συστημάτων, στην οποία η γλώσσα αναγνωρίζεται ως ισχυρός με παράγοντας στην ανθρώπινη σκέψη, αλλά όχι ως αναγκαίο θεμέλιο κάθε μορφής σκέψης.

2. Υπολογιστικά συστήματα και «Γλώσσα της Σκέψης»

Ο λειτουργισμός αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες θεωρητικές τομές στη φιλοσοφία του νου και στη γνωσιακή επιστήμη του 20ού αιώνα. Σύμφωνα με τον εισηγητή του, Hilary Putnam (1963/1975) οι γνωσιακές καταστάσεις δεν ορίζονται από τη βιολογική ή υλική τους σύσταση, αλλά από τον λειτουργικό και αιτιακό ρόλο που επιτελούν εντός ενός συστήματος. Σε αυτό το πλαίσιο, το γνωσιακό σύστημα μπορεί να γίνει κατανοητό ως σύστημα επεξεργασίας πληροφοριών, όπου η «είσοδος» (αισθητηριακό ερέθισμα) μετασχηματίζεται σε «έξοδο» (συμπεριφορά) μέσω εσωτερικών διεργασιών³.

Έτσι, η νοημοσύνη δεν θεωρείται αποκλειστικό ιδίωμα του ανθρώπινου βιολογικού εγκεφάλου, αλλά μια ιδιότητα που αναδύεται από τη δομή των εσωτερικών αναπαραστάσεων και των κανόνων μετασχηματισμού τους (Newell & Simon, 1961). Η υπολογιστική και αναπαραστασιακή θεωρία του νου, που αναπτύχθηκε σε συνέχεια του λειτουργισμού (Βοσνιάδου, 2004), ενισχύει αυτή τη θέση, υποστηρίζοντας ότι η σκέψη συντελείται μέσω συμβολικών δομών που κωδικοποιούν χαρακτηριστικά του κόσμου και λειτουργούν ως σταθερά σημεία αναφοράς για τη λήψη αποφάσεων και τον συλλογισμό.

Βαρύνουσα σημασία στη καθιέρωση αυτής της αντίληψης έχουν οι θεωρίες του Chomsky (1975/2002) και του Fodor (1975). Συγκεκριμένα, η υπόθεση της «Γλώσσας της Σκέψης» (Language of Thought - LoT) που προτείνει ο Fodor (1975) στο ομότιτλο έργο του, αποτελεί την κλασικότερη εκδοχή της συμβολικής αναπαραστασιακής θέωσης. Ο Fodor υποστηρίζει ότι η σκέψη δεν είναι μια άμορφη διαδικασία αλλά συντελείται μέσα από έναν εσωτερικό κώδικα (mentalese) που

³ Σχετικά με τον λειτουργισμό και τις θεωρίες βάσης των γνωσιακών επιστημών βλέπε Γούναρης (2026).

διαθέτει συντακτική δομή και σημασιολογία, παρόμοια με τη γλώσσα. Η γλώσσα της σκέψης του Fodor, υπό το πρίσμα των υπολογιστικών συστημάτων, αποτελεί το υπολογιστικό υπόβαθρο που καθιστά δυνατή την εκμάθηση της φυσικής γλώσσας. Ωστόσο η γλώσσα της σκέψης, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν ταυτίζεται με τη φυσική γλώσσα. Αυτή η διάκριση είναι θεμελιώδης, γιατί, αν η σκέψη βασίζεται σε έναν εσωτερικό κώδικα και όχι στην ομιλία, δεν αποκλείεται θεωρητικά, οργανισμοί χωρίς φυσική γλώσσα, όπως τα ζώα, να διαθέτουν συστήματα αναπαραστάσεων και συμβολικές δομές, παρόμοιες με τη γλώσσα της σκέψης του Fodor και να εκτελούν λογικούς υπολογισμούς. Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρούμε ότι η υπόθεση του Fodor παρέχει μια διέξοδο που μας επιτρέπει να αναφερόμαστε στη γλώσσα της σκέψης και στην υπολογιστική ικανότητα και στη νοημοσύνη χωρίς να υπάρχει απαραίτητα ομιλία.

Σε πολλές κλασιές θεωρήσεις της γνωσιακής επιστήμης, η γλώσσα παρουσιάζεται όχι απλώς ως εργαλείο επικοινωνίας αλλά ως το κύριο μέσο εσωτερικής οργάνωσης της σκέψης, χωρίς το οποίο ο άνθρωπος δεν επιτυγχάνει αφαιρετική σκέψη, αιτιατή ανάλυση και σύνθετο λογικό συλλογισμό (Chomsky, 1968).

Πράγματι, η ανθρώπινη γλώσσα επιτρέπει τη διαμόρφωση εννοιών χωρίς άμεση εμπειρική αναφορά, όπως η δικαιοσύνη, το άπειρο ή η πιθανότητα, καθώς και την άρθρωση σύνθετων αιτιακών σχέσεων και αντιπαραθετικών σεναρίων.

Ωστόσο, η εξίσωση της γλώσσας με την αφαιρετική ή αιτιατή σκέψη ως αναγκαίας συνθήκης για τη νοημοσύνη τίθεται υπό σοβαρή αμφισβήτηση από τα εμπειρικά δεδομένα της συγκριτικής γνωσιακής επιστήμης. Μελέτες σε μη γλωσσικά είδη, όπως οι κόρακες, τα πρωτεύοντα και τα χταπόδια, καταδεικνύουν την ύπαρξη στρατηγικής συμπεριφοράς, κατανόησης σχέσεων αιτίου - αποτελέσματος και ευέλικτης επίλυσης προβλημάτων, χωρίς την παρουσία τυπικών γλωσσικών ή συμβολικών συστημάτων, όπως ενδεικτικά σημειώνεται στους de Waal (2016), Dennett (1996), Pepperberg (2008) και Godfrey-Smith⁴ (2016). Οι μελέτες αυτές υποδηλώνουν ότι μορφές αφαιρετικής σκέψης και αιτιατής κατανόησης μπορούν να αναδυθούν μέσα από μη γλωσσικές γνωσιακές λειτουργίες, οι οποίες βασίζονται στην αισθητηριακή εμπειρία, στη μνήμη και στην ενσώματη αλληλεπίδραση με το περιβάλλον.

Κατά συνέπεια, η γλώσσα φαίνεται να λειτουργεί πρωτίστως ως ισχυρός

⁴ Εκτενή ανάλυση για το έργο του Godfrey-Smith σχετικά με την εξελικτική θεωρία του νου βλέπε Παραγιουδάκη et al. (2026).

γνωσιακός παράγοντας για τον άνθρωπο, ο οποίος αμβλύνει το εύρος, την ακρίβεια και τη μεταδοσιμότητα της ανθρώπινης σκέψης, χωρίς όμως να αποτελεί αναγκαίο θεμέλιο για την ύπαρξη αφαιρετικών ή αιτιατών γνωσιακών λειτουργιών στα ζώα εν γένει. Η διάκριση αυτή είναι κρίσιμη για την αποφυγή μιας ανθρωποκεντρικής ταύτισης της σκέψης με τη γλώσσα και ανοίγει τον δρόμο για μια ευρύτερη κατανόηση της γνωσιακής πολυμορφίας στον ζωικό κόσμο.

2.1 Συζήτηση: Είναι η εσωτερική «γλώσσα της σκέψης» ισοδύναμη με τη φυσική γλώσσα;

Ένα κρίσιμο ζήτημα που προκύπτει από γλωσσοκεντρικές θεωρίες για τη νοημοσύνη είναι το κατά πόσον η «γλώσσα της σκέψης» του Fodor ταυτίζεται ή έστω εξαρτάται από τις φυσικές γλώσσες που μιλά ο άνθρωπος. Ο Fodor (1975) υποστηρίζει ότι η εσωτερική γλώσσα αποτελεί ένα εγγενές σύστημα αναπαράστασης και λογικής επεξεργασίας, ανεξάρτητο από τις εμπειρικές γλώσσες. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, η «γλώσσα της σκέψης» μπορεί να υφίσταται ακόμη και σε οργανισμούς που δεν διαθέτουν φυσική γλώσσα, όπως οι υπολογιστικές μηχανές, εφόσον οι νοητικές τους διεργασίες βασίζονται σε κάποιο είδος συμβολικής ή δομικής αναπαράστασης (Pinker, 1994; Chomsky, 1957/2002; Griffin, 2001; Hauser, 2000).

Η διάκριση αυτή επιτρέπει, τουλάχιστον θεωρητικά, την αποδοχή της ύπαρξης δομημένων γνωσιακών διεργασιών και σε οργανισμούς ή συστήματα που δεν διαθέτουν φυσική γλώσσα, εφόσον μπορούν να υποστηριχθούν κάποιες μορφές εσωτερικής αναπαράστασης. Ωστόσο, άλλες προσεγγίσεις, επηρεασμένες από τη γλωσσοκεντρική παράδοση και από καρτεσιανές παραδοχές, τείνουν να θεωρούν τη γλωσσική ικανότητα ως αναγκαία συνθήκη για τη συγκρότηση της σκέψης. Σε αυτό το πλαίσιο, η απουσία φυσικής γλώσσας μπορεί να ερμηνευτεί και απουσία σκέψης και πλήρους γνωσιακής οργάνωσης, οδηγώντας συχνά σε έναν ανθρωποκεντρικό αποκλεισμό των μη ανθρώπινων οργανισμών από τη σφαίρα της σκέψης (Pinker, 1994; Chomsky, 1957/2002).

Η θέση αυτή έχει δεχθεί ουσιαστική κριτική στη σύγχρονη συζήτηση για τη γνωσιακή ικανότητα των ζώων. Ειδικότερα, μελέτες στη συγκριτική ψυχολογία και τη γνωσιακή εθολογία έχουν τεκμηριώσει συγκεκριμένες γνωσιακές λειτουργίες σε μη γλωσσικά είδη. Η Andrews (2016) διευκρινίζει ότι πολλά ζώα επιδεικνύουν ικανότητα στην επίλυση προβλημάτων και στη προσαρμοστική συμπεριφορά χωρίς γλωσσική μεσολάβηση. Η Shettleworth (2010), μέσα από πειραματικά δεδομέ-

να, αναλύει μηχανισμούς μάθησης, μνήμης και αιτιατής κατανόησης σε πτηνά και θηλαστικά, ενώ ο Godfrey-Smith (2016) παρουσιάζει την περίπτωση του χταποδιού ως παράδειγμα σύνθετης γνωσιακής οργάνωσης χωρίς γλώσσα και χωρίς τις κοινές νευρωνικές δομές που συναντούμε στα θηλαστικά.

Τα παραδείγματα αυτά δεν αναιρούν κατ' ανάγκην τη θεωρία της «γλώσσας της σκέψης», αλλά θέτουν σοβαρά ερωτήματα σχετικά με την καθολικότητά της και την εξάρτησή της από τη φυσική γλώσσα. Συγκεκριμένα, υποδεικνύουν ότι η ύπαρξη σκέψης ή σύνθετων γνωσιακών λειτουργιών δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκην έναν πλήρως ανεπτυγμένο μηχανισμό γλώσσας, ούτε φυσικό ούτε τεχνητό, με τη στενή έννοια της επεξεργασίας συμβόλων όπως συμβαίνει στις μηχανές. Κατά συνέπεια, καθίσταται αναγκαία μια λιγότερο ανθρωποκεντρική προσέγγιση της σκέψης, η οποία αναγνωρίζει την ύπαρξη πλουραλιστικών μορφών γνωσιακής οργάνωσης, διαφοροποιημένων ως προς τη δομή, τα μέσα και τις εξελικτικές τους διαδρομές.

3. Προς μια απαλλαγμένη από την «ανθρωπομορφική μεροληψία» νοημοσύνη

Η ανθρωπομορφική μεροληψία⁵ αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους εννοιολογικούς περιορισμούς στη μελέτη της νοημοσύνης των ζώων. Όπως επισημαίνει ο Νικολινάκος (2004), η γνωσιακή επιστήμη και η φιλοσοφία του νου γενικότερα, έχουν ιστορικά υιοθετήσει κριτήρια αξιολόγησης της σκέψης και της συνείδησης τα οποία προϋποθέτουν ανθρώπινες γνωσιακές δομές, αναπαραστασιακά σχήματα και γλωσσικές ικανότητες. Η προσέγγιση αυτή οδηγεί σε έναν ιδιότυπο «γνωσιακό σωβινισμό», όπου αναγνωρίζονται ως έγκυρες μόνο εκείνες οι μορφές νοημοσύνης που προσεγγίζουν το ανθρώπινο πρότυπο.

Η αξιολόγηση της νοημοσύνης έχει συχνά βασιστεί σε αυτό το πρότυπο, συντηρώντας τον «γνωσιακό σωβινισμό», και αποικλείοντας μορφές

⁵ Με τον όρο ανθρωπομορφική μεροληψία (anthropomorphic bias) εννοούμε τη μεθοδολογική και εννοιολογική τάση να αποδίδονται ανθρώπινες ιδιότητες, κίνητρα ή γνωσιακές δομές σε μη ανθρώπινους οργανισμούς ή συστήματα, καθώς και να αξιολογούνται οι γνωσιακές τους ικανότητες με βάση αποκλειστικά ανθρώπινα κριτήρια. Η μεροληψία αυτή οδηγεί στην υπεραπόδοση ανθρώπινων χαρακτηριστικών στα ζώα, ενώ τα ζώα δεν έχουν (ανθρωπομορφισμός) αλλά και στην ανθρωποάρνηση (anthropodenial) (de Waal, 1997) και ανθρωπεκτομή (Andrews, 2016) δηλαδή στην αφαίρεση ή μη απόδοση χαρακτηριστικών στα ζώα, που έχουν οι άνθρωποι αλλά λόγω μεροληψίας ή αίσθησης ανωτερότητας δεν αποδίδουν σε αυτά. Βλέπε περισσότερα για τα μεθοδολογικά εμπόδια στη μελέτη της νόησης και της νοημοσύνης των ζώων στο Γούναρης (2026).

νοημοσύνης που εκδηλώνονται διαφορετικά, όπως ενδεικτικά, η αισθητηριακή, ενσώματη ή οικολογικά προσαρμοσμένη νοημοσύνη. Η αναγνώριση αυτής της μεροληψίας είναι κρίσιμη, διότι καθιστά εμφανές ότι η έλλειψη γλωσσικών ικανοτήτων δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και έλλειψη νοημοσύνης. Αντιθέτως, είδη όπως τα χταπόδια και τα κοράκια αναπτύσσουν ικανότητες επίλυσης προβλημάτων και στρατηγικών συμπεριφορών που αποκαλύπτουν μορφές σκέψης ανεξάρτητες από το ανθρώπινο γλωσσικό πλαίσιο (Godfrey-Smith, 2016; Pepperberg, 2008; Lutz, 2009).

Μια τυπική δοκιμασία αξιολόγησης της νοημοσύνης που ενισχύει την ανθρωπομορφική μεροληψία είναι το τεστ Turing (1950). Το τεστ προτάθηκε αρχικά ως ένα επιχειρησιακό κριτήριο για την αξιολόγηση της τεχνητής νοημοσύνης, βασισμένο αποκλειστικά στη γλωσσική αλληλεπίδραση μεταξύ ενός ανθρώπου και μηχανής. Σύμφωνα με το σκεπτικό του Turing, συνοπτικά, εάν ένα τεχνητό σύστημα μπορεί, μέσω διαλόγου, να ειληφθεί ως ανθρώπινος συνομιλητής, τότε μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει τον ίδιο βαθμό νοημοσύνης με ένα ανθρώπινο ον. Το τεστ Turing ωστόσο, εστιάζει στο αποτέλεσμα και όχι στη διαδικασία. Εισάγει ένα αμιγώς συμπεριφορικό κριτήριο που δεν αποδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο σκέφτεται ένα σύστημα ούτε αν ένα σύστημα κατανοεί αυτό που παράγει γλωσσικά (Gounaris & Kosteletos, 2024)

Ωστόσο, η καθιέρωση του τεστ Turing ως κριτηρίου νοημοσύνης, συντηρεί την ανθρωποκεντρική μεροληψία, υποθέτοντας σιωπηρά ότι η ικανότητα χειρισμού φυσικής γλώσσας αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την ύπαρξη σκέψης και σύνθετων γνωσιακών ικανοτήτων. Υπό αυτό το πρίσμα, είδη όπως τα δελφίνια, τα κοράκια ή τα χταπόδια, που επιδεικνύουν υψηλό βαθμό γνωσιακής πολυπλοκότητας (Hauser, 2000; Shettleworth, 2010) αποκλείονται εκ των προτέρων από κάθε κριτήριο τύπου Turing, όχι λόγω έλλειψης νοημοσύνης, αλλά λόγω απουσίας ανθρώπινης γλωσσικής έκφρασης. Το πρόβλημα ωστόσο εδώ μοιάζει να είναι περισσότερο εννοιολογικό παρά μεθοδολογικό. Το τεστ όπως διατυπώθηκε από τον Turing μετρά έναν συγκεκριμένο τύπο γνωσιακής επίδοσης, δηλαδή την ικανότητα παραγωγής γλωσσικά πειστικής συμπεριφοράς σε ανθρώπινο πλαίσιο. Δεν αποκλείεται ωστόσο ο σχεδιασμός ανάλογων τεστ που να προσομοιώνουν την συμπεριφορική οντοτήτων με μη γλωσσικά κριτήρια. Υπό αυτή την έννοια, ένα τεστ Turing που θα προσομοίωνε μη γλωσσική συμπεριφορά των ζώων θα μπορούσε να λειτουργήσει ως κριτήριο μέτρησης της νοημοσύνης αποδεσμευοντάς μας παράλληλα από το γλωσσοκεντρικό πλαίσιο.

3.1 Συζήτηση: Είναι η γλώσσα αναγκαία συνθήκη για ανώτερες μορφές νοημοσύνης;

Ένα από τα κεντρικά προβλήματα με τη γλωσσοκεντρική θεώρηση της σκέψης αφορά στην ύπαρξη γνωσιακών διεργασιών που δεν φαίνεται να προϋποθέτουν ούτε εξωτερική ούτε εσωτερικευμένη γλωσσική αναπαράσταση. Στη σύγχρονη γνωσιακή επιστήμη, το φαινόμενο αυτό περιγράφεται συνήθως με όρους μη γλωσσικής ή προ-γλωσσικής σκέψης. Η Andrews (2016), υποστηρίζει ότι πολλές σύνθετες συμπεριφορές ζώων, μπορούν να εξηγηθούν μέσω γνωσιακών μηχανισμών που δεν απαιτούν γλωσσικές ή συμβολικές δομές αντίστοιχες με τις ανθρώπινες. Οι γνωσιακές αυτές λειτουργίες φαίνεται να βασίζονται σε αισθητηριακά, κινητικά και συναισθηματικά πρότυπα επεξεργασίας πληροφοριών, τα οποία επιτρέπουν νοήμονα συμπεριφορά χωρίς γλωσσική αναπαράσταση.

Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται και στον άνθρωπο. Η φαινομενολογία και οι θεωρίες της ενσώματης νόησης (Gounaris, 2020) έχουν δείξει ότι μεγάλο μέρος της ανθρώπινης σκέψης λαμβάνει χώρα χωρίς αναπαραστάσεις και γλωσσική μεσολάβηση. Η οπτικοχωρική σκέψη, η άμεση αντίληψη μορφών και σχέσεων, οι αυτόματες κινητικές δεξιότητες και οι διαισθητικές κρίσεις αποτελούν παραδείγματα γνωσιακών διεργασιών που προηγούνται, παρακάμπτουν ή διαμορφώνουν τη γλωσσική διατύπωση (Gallagher, 2005). Επ' αυτού ο Griffin (2001) επισημαίνει ότι η εστίαση αποκλειστικά στη γλώσσα ως δείκτη σκέψης οδηγεί στην υποτίμηση τέτοιων μη λεκτικών γνωσιακών μηχανισμών, τόσο στον άνθρωπο όσο και στα ζώα.

Στον άνθρωπο η γλώσσα επιτρέπει την οργάνωση περίπλοκων νοητικών δομών, τη διατύπωση θεωριών, την πολιτισμική μετάδοση και τη διαχρονική συσσώρευση γνώσης και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον ανθρώπινο πολιτισμό (Tomasello, 2014; Lurz, 2009). Ωστόσο, πολυάριθμα είδη χωρίς γλωσσικά συστήματα εμφανίζουν ανεπτυγμένες γνωστικές ικανότητες, όπως χρήση εργαλείων, κοινωνική μάθηση, επίλυση προβλημάτων κ.α. (Byrne & Whiten, 1988; Godfrey-Smith, 2016). Αυτές οι «εκδηλώσεις» νοημοσύνης και δράσεων που προϋποθέτουν «στρατηγική σκέψη» επιτρέπουν μια πλουραλιστική αναθεώρηση⁶ των γνωσιακών μηχανισμών και των εννοιολογικών συνδέσεων μεταξύ

⁶ Για πλουραλιστικές ερευνητικές κατευθύνσεις βλέπε Βεργάρα & Παπαδάκης (2026).

γλώσσας, σκέψης και νοημοσύνης, πέραν της δέσμευσης από τις γλωσσικές – συμβολικές δομές.

4. Το χταπόδι, ο κόρακας και ο άνθρωπος ως παράλληλες μελέτες περίπτωσης

Η σύγκριση ανάμεσα στο χταπόδι και τον κόρακα δεν αποτελεί τυχαία επιλογή, καθώς πρόκειται για δύο είδη που έχουν ακολουθήσει εξαιρετικά διαφορετικές εξελικτικές πορείες, ειδικλώνοντας ωστόσο νοημοσύνη που συχνά αιφνιδιάζει τους ερευνητές. Η μελέτη τους επιτρέπει να εξεταστεί η νοημοσύνη όχι ως ένα γνωστικό φαινόμενο, αλλά ως ένα σύνολο λειτουργιών που μπορεί να πραγματοποιηθεί με πολλαπλούς τρόπους. Το χταπόδι αντιπροσωπεύει έναν αποκεντρωμένο τύπο νοημοσύνης (Godfrey-Smith, 2016) ενώ ο κόρακας ένα εξελιγμένο γνωστικό μοντέλο σκέψης και επίλυσης προβλημάτων (Emery & Clayton, 2004). Η συγκριτική εξέταση των ικανοτήτων τους επιτρέπει την αναθεώρηση της ιδέας ότι η γλώσσα αποτελεί προαπαιτούμενο της σκέψης και της νοημοσύνης. Παράλληλα, η σύγκρισή τους με τον άνθρωπο επιτρέπει την ανάδειξη διαφορετικών μορφών γνωστικής οργάνωσης και προσφέρει ένα γόνιμο πλαίσιο για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ γλώσσας, συμβολικής επεξεργασίας και αφαιρετικής σκέψης.

4.1 Το χταπόδι: Μια «αποκεντρωμένη» νοημοσύνη

Όπως αναλυτικά περιγράφει ο Godfrey-Smith (2016), το νευρικό σύστημα του χταποδιού συνιστά μία από τις πιο ριζικές αποκλίσεις από το «παραδοσιακό» μοντέλο γνωστικής οργάνωσης που βασίζεται στην κεντρική επεξεργασία πληροφοριών από έναν εγκέφαλο ή κάποια κεντρική υπολογιστική μονάδα. Περίπου το ένα τρίτο των νευρώνων του χταποδιού εντοπίζεται σε μια κεντρική εγκεφαλική δομή, ενώ τα δύο τρίτα κατανέμονται στα πλοκάμια, τα οποία διαθέτουν σημαντικό βαθμό τοπικής αυτονομίας ως προς την αισθητηριακή επεξεργασία και τον έλεγχο της δράσης. Η κατανεμημένη αυτή αρχιτεκτονική εγείρει θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με το πώς πρέπει να σκέφτεται το χταπόδι και γενικά πώς οργανώνονται οι γνωστικές λειτουργίες σε οργανισμούς που δεν διαθέτουν ένα σαφώς ιεραρχημένο κεντρικό σύστημα ελέγχου. Παρά την απουσία φυσικής γλώσσας και οποιουδήποτε αναγνωρίσιμου συμβολικού συστήματος επικοινωνίας, το χταπόδι επιδεικνύει ένα ευρύ φάσμα σύνθετων γνωστικών ικανοτήτων. Πειραματικές και παρατηρησιακές μελέτες καταγράφουν ικανότητες όπως η επίλυση πολύπλοκων προβλημάτων, η χρήση εργαλείων, η χωρική μνήμη και

η ευέλικτη προσαρμογή σε νέες καταστάσεις, συμπεριλαμβανομένης της στρατηγικής διαφυγής από περιορισμένους χώρους (Godfrey-Smith, 2016; Amodio et al., 2026). Η χρήση αντικειμένων, όπως κελύφη ή πέτρες, ως μέσων προστασίας ή εργαλείων, αμφισβητεί την παλαιότερη αντίληψη ότι τέτοιες συμπεριφορές προϋποθέτουν σκέψη, προθέσεις και γενικά γνωσιακές ικανότητες που δεσμεύονται από την γλώσσα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμπεριφορά καμουφλάζ, που δεν εξαντλείται σε αντανάκλαστικούς μηχανισμούς, αλλά συντελείται με επιλογή χρωματικών προτύπων και μεταβάλλεται αναλόγως των συνθηκών, γεγονός που υποδηλώνει μια μορφή αξιολόγησης του εκάστοτε πλαισίου και προσαρμοστικής απόκρισης (Wynne, 2004).

Το παράδειγμα του χταποδιού αποκτά ιδιαίτερη θεωρητική σημασία όταν εξεταστεί σε συνάρτηση με τη θεωρία της «γλώσσας της σκέψης» του Fodor (1975), σύμφωνα την οποία, κάθε σκέψη υλοποιείται ως προτασιακό περιεχόμενο, συμβολική γλώσσα με σύνταξη και σημασιολογία, που είναι μεν ανεξάρτητη από τις φυσικές γλώσσες, όπως τα ελληνικά ή τα αγγλικά, ενυπάρχει όμως στον νοητικό μηχανισμό. Η διάκριση αυτή είναι κρίσιμη, διότι επιτρέπει τη θεωρητική αποδοχή της ύπαρξης σκέψης ακόμη και σε οργανισμούς χωρίς φυσική γλώσσα, υπό την προϋπόθεση ότι διαθέτουν «γλώσσα της σκέψης» ως ένα αναπαραστασιακό σύστημα που έχει τη μορφή μιας τυπικής συμβολικής δομής με ορισμένους κανόνες.

Η σύνθετη συμπεριφορά, η νοημοσύνη και η γνωσιακή οργάνωση του χταποδιού εγείρουν ένα δύσκολο ερώτημα για τη θέση του Fodor. Εάν όντως το χταπόδι επιδεικνύει σύνθετες γνωσιακές ικανότητες, τότε φαίνεται να προκύπτουν δύο εναλλακτικές ερμηνείες: α) είτε το χταπόδι διαθέτει κάποιο είδος εσωτερικού νοητικού κώδικα που επιτελεί τη λειτουργία μιας «γλώσσας της σκέψης», αλλά με ριζικά διαφορετική από την ανθρώπινη δομή, είτε β) η υπόθεση ότι η σκέψη προϋποθέτει κατ' ανάγκην συμβολική αναπαράσταση χρειάζεται αναθεώρηση ή περιορισμό όταν εφαρμόζεται σε μη ανθρώπινα είδη ή είδη που δεν διαθέτουν παρόμοια αρχιτεκτονική νευρώνων με τον άνθρωπο. Εν προκειμένω, το παράδειγμα του χταποδιού λόγω της «αποκεντρωμένης» δομής των νευρώνων του, φαίνεται να αποτελεί μια ισχυρή πρόκληση για τις θεωρίες που ταυτίζουν τη σκέψη με αναπαραστασιακές συμβολικές δομές στον εγκέφαλο.

4.2 Ο κόρακας: Στρατηγική νοημοσύνη και συμβολική σκέψη

Σε αντίθεση με το χταπόδι, ο κόρακας διαθέτει ένα πιο συγκεντρωμένο κεντρικό νευρικό σύστημα και μια γνωσιακή οργάνωση που επιτρέπει την ανάπτυξη ιδιαίτερα σύνθετων και ευέλικτων συμπεριφορών. Η συγκριτική γνωσιακή έρευνα έχει δείξει ότι οι κόρακες συγκαταλέγονται στα πλέον έξυπνα ζώα, παρουσιάζοντας ικανότητες που συχνά συγκρίνονται με εκείνες πρωτευόντων θηλαστικών (Emery & Clayton, 2004).

Ιδιαίτερη σημασία έχει η ικανότητά τους στη διαμόρφωση και χρήση εργαλείων. Πειραματικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι οι κόρακες δεν περιορίζονται στην απλή χρήση διαθέσιμων αντικειμένων, αλλά μπορούν να τα τροποποιούν σκόπιμα ώστε να εξυπηρετούν έναν συγκεκριμένο στόχο, γεγονός που προϋποθέτει κατανόηση της σχέσης μέσου-σκοπού και στοιχειώδη αιτιακή συλλογιστική (Premack & Premack, 2002; Shettleworth, 2010). Τέτοιου τύπου συμπεριφορές έχουν θεωρηθεί ενδεικτικές μιας μορφής αναπαραστατικής επεξεργασίας, καθώς δεν εξηγούνται επαρκώς ως απλές αντιδράσεις σε περιβαλλοντικά ερεθίσματα.

Πέραν αυτής της συμπεριφοράς, οι κόρακες επιδεικνύουν ανεπτυγμένες κοινωνικές και μνημονικές ικανότητες. Έχει τεκμηριωθεί ότι μπορούν να αναγνωρίζουν ανθρώπινα πρόσωπα ακόμη και μετά την πάροδο ετών, να μιμούνται συμπεριφορές, να αποθηκεύουν τροφή με στρατηγικό σχεδιασμό και να τροποποιούν τη δράση τους προκειμένου να παραπλανήσουν άλλα άτομα και να προστατεύσουν τα αποθέματά τους (Emery & Clayton, ό.π.). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης πειράματα που δείχνουν ικανότητες μελλοντικού προγραμματισμού, όπου οι κόρακες επιλέγουν αντικείμενα τα οποία θα τους φανούν χρήσιμα σε μεταγενέστερη φάση μιας εργασίας, γεγονός που υποδηλώνει κάποια μορφή πρόβλεψης και αναπαράστασης μελλοντικών καταστάσεων (Ristau, 1991).

Οι παραπάνω γνωσιακές ικανότητες καθιστούν τον κόρακα μια κρίσιμη περίπτωση για τη θεωρητική συζήτηση γύρω από τη «γλώσσα της σκέψης» του Fodor, καθώς παρότι δεν διαθέτουν φυσική γλώσσα, τουλάχιστον δεν μπορούμε να την αντιληφθούμε εμείς⁷, φαίνεται να πληρούν, ως ένα βαθμό, τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη μιας μορφής τυπικής συμβολικής, δηλαδή υπολογιστικής, επεξεργασίας, εγείροντας ερωτήματα για τη σχέση ανάμεσα στη συμβολική γλώσσα της σκέψης και τη φυσική γλώσσα. Κατά συνέπεια, ο κόρακας μπορεί να θεωρηθεί

⁷ Η επικοινωνία των κορακοειδών περιορίζεται σε φωνητικά και σωματικά σήματα, τα οποία, αν και λειτουργικά, δεν συγκροτούν ένα σύστημα με σύνταξη και τυπική -ιεραρχική δομή συγκρίσιμη με την ανθρώπινη γλώσσα (Zuberbühler, 2020).

ένα καλό παράδειγμα μη-γλωσσικής γνωσιακής ικανότητας, που ενώ δεν διαθέτει γλώσσα σε φυσική μορφή, διαθέτει υψηλή νοημοσύνη.

4.3. Συγκριτική Ανάλυση

Συγκρίνοντας το χταπόδι και τον κόρακα με το γνωσιακό σύστημα του ανθρώπου, μπορούμε να πούμε ότι το χταπόδι αποτελεί ένα παράδειγμα όπου απουσιάζει ο κεντρικός έλεγχος στην επεξεργασία πληροφοριών (Godfrey-Smith, 2016) ενώ αντιθέτως ο κόρακας, παρουσιάζει ένα νευρικό σύστημα που ενώ δεν διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από αυτό των άλλων πτηνών, εν τούτοις παρουσιάζει νοημοσύνη και γνωσιακές ικανότητες που επιτρέπουν στρατηγικό σχεδιασμό, χρήση εργαλείων, κατανόηση αιτιακών σχέσεων και, σε ορισμένες περιπτώσεις, στοιχειώδη μελλοντικό προγραμματισμό (Emery & Clayton, 2004).

Ο άνθρωπος συνιστά την πλέον σύνθετη περίπτωση, καθώς διαθέτει ένα γνωσιακό σύστημα στο οποίο η φυσική γλώσσα ενισχύει, ίσως και να διαμορφώνει την αφαιρετική και εννοιολογική σκέψη, τη λογική και τις προηγμένες μεταγνωσιακές ικανότητες. Η φυσική γλώσσα επιτρέπει όχι μόνο την αναπαράσταση του κόσμου, αλλά και τη μεταγνώση⁸ των ίδιων των γνωσιακών διεργασιών, γεγονός που καθιστά δυνατή την ανάπτυξη του πολιτισμού, της ιστορίας, της επιστήμης, της θεωρητικής σκέψης καθώς και της συσώρευσης γνώσης (Tomasello, 1999). Ωστόσο, όπως εισηγείται η αναπτυξιακή ψυχολογία (Piaget, 1999; 2001) πολλές βασικές γνωσιακές λειτουργίες προηγούνται της γλωσσικής ικανότητας και δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από αυτήν. Αυτή προσέγγιση σημαίνει ότι η σκέψη και η νοημοσύνη δεν προϋποθέτουν τη φυσική γλώσσα ως αναγκαία συνθήκη.

Κατά συνέπεια, μέσα από μια συγκριτική μελέτη διαφορετικών ειδών όπως το χταπόδι, το κόρακι, ο άνθρωπος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η νοημοσύνη ποικίλει και πραγματώνεται με διαφορετικό τρόπο, γεγονός που μπορεί να μας οδηγήσει σε μια πλουραλιστική και λιγότερο ανθρωποκεντρική κατανόηση της νοημοσύνης τόσο στη βιολογική της μορφή, όπως συμβαίνει στα ζώα όσο και στην τεχνητή εκδοχή της, όπως συμβαίνει στις μηχανές.

5. Συμπεράσματα

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρήσε να αποσυνδέσει, τρεις παραδοχές που συχνά αποτελούν εμπόδιο στη μελέτη και στην απόδοση νοημοσύνης

⁸ Ως μεταγνώση ορίζεται η «σκέψη για τη σκέψη», δηλαδή, η επίγνωση και η κατανόηση των δικών μας γνωστικών διαδικασιών, π.χ. η σκέψη ότι μαθαίνουμε, θυμόμαστε ή λύνουμε προβλήματα ή ότι αποτυγχάνουμε ως προς αυτά.

και ανώτερων γνωσιακών λειτουργιών στα ζώα. Πρώτον, ότι η σκέψη είναι κατ' ουσίαν γλωσσική, δεύτερον ότι η νοημοσύνη προϋποθέτει κάποιο είδος γλώσσας (φυσικό ή τυπικό), και τρίτον ότι η κατά Fodor (1975) «γλώσσα της σκέψης» (LoT) παρέχει το καθολικό «υπόβαθρο» κάθε γνωσιακής οργάνωσης, σκέψης και νοημοσύνης. Οι παραδοχές αυτές στηρίζονται στις υποθέσεις ότι η φυσική γλώσσα δεν λειτουργεί μόνο ως μέσο επικοινωνίας αλλά ως εργαλείο γνωσιακής επεξεργασίας, επιτρέποντας αφαιρετική σκέψη, εννοιολόγηση, απόδοση αιτιών, μετα-γνώση και συσσώρευση πολιτισμικής γνώσης (Chomsky, 1957/2002; Tomasello, 1999/2014). Ωστόσο, η συνεξάρτηση ή δέσμευση των όρων γλώσσα, σκέψη, νοημοσύνη, συντελείται μέσα από ένα φιλοσοφικό άλμα, αφού μετατρέπει ένα εξαιρετικά ισχυρό ανθρωπινό γνωσιακό χαρακτηριστικό, τη γλώσσα, σε κριτήριο και αναγκαία συνθήκη της σκέψης και της νοημοσύνης.

Σε αυτό το πλαίσιο, η υπόθεση του Fodor για τη «γλώσσα της σκέψης» επιτελεί διπλή λειτουργία. Από τη μία πλευρά, διασώζει τη δυνατότητα να μιλήσουμε για δομημένη σκέψη χωρίς ταύτιση με τη φυσική γλώσσα, αποφεύγοντας τον άμεσο αποκλεισμό μη γλωσσικών οργανισμών, αλλά από την άλλη πλευρά, αφού η γλώσσα διαμορφώνει τη σκέψη με χαρακτηριστικά συντακτικά οργανωμένης συμβολικής διεργασίας, κινδυνεύει να επαναφέρει «ακρυφά» μια γλωσσοκεντρική θεώρηση της σκέψης, αφού η σκέψη δεν είναι τίποτα άλλο από μια τυπική μορφή γλώσσας με σύμβολα και κανόνες. Το κρίσιμο ερώτημα, λοιπόν, δεν είναι αν υπάρχει σκέψη χωρίς φυσική γλώσσα, αλλά αν υπάρχει νοημοσύνη χωρίς τυπική συμβολική δομή, δηλαδή, χωρίς εσωτερική, φυσική ή τεχνητή γλώσσα.

Τα εμπειρικά δεδομένα της συγκριτικής γνωσιακής επιστήμης, όπως αξιοποιήθηκαν εδώ, συνηγορούν υπέρ μιας πιο πλουραλιστικής απάντησης. Η παρουσία στρατηγικής συμπεριφοράς, επίλυσης σύνθετων προβλημάτων, χρήσης εργαλείων, κοινωνικής μάθησης κ.α., αποδυναμώνει την υπόθεση ότι οι ανώτερες γνωσιακές λειτουργίες είναι κατ' ανάγκην γλωσσικές. Η γλωσσοκεντρική θεώρηση μπορεί να υποστηριχθεί ότι συντηρεί ένα είδος «ανθρωπομορφικής μεροληψίας». Ο γνωσιακός σωβινισμός που συγχέει το είδος της νοημοσύνης με το ανθρωπινό μέτρο της, τη γλώσσα, το τεστ Turing, στην κλασική του μορφή, που αξιολογεί τη γλωσσικά πειστική συμπεριφορά σε ανθρωπινό πλαίσιο, ως νοημοσύνη, συνηγορούν προς αυτήν την κατεύθυνση.

Η συνοπτική παράθεση παραδειγμάτων χταποδιών και κοράκιων, δυο εντελώς διαφορετικών οργανισμών και η σύγκρισή τους με τους ανθρω-

πους ενίσχυσαν το παραπάνω συμπέρασμα. Η περίπτωση του χταποδιού, με κατανεμημένη νευρωνική αρχιτεκτονική και υψηλή επίδειξη νοημοσύνης, εγείρει ερωτήματα για το κατά πόσο μπορούμε να μιλάμε για εσωτερική γλώσσα και σκέψη σε ένα αποκεντρωμένο σύστημα. Από την άλλη πλευρά, ο κόρακας, με ικανότητες χρήσης εργαλείων, ισχυρής μνήμης κ.α. φαίνεται να είναι συμβατός με μια αναπαραστασιακή νοημοσύνη που βασίζεται σε τυπική συντακτική δομή, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται ότι αυτή μοιάζει με τη φυσική γλώσσα ή την ανθρώπινη ή την τεχνητή γλώσσα της σκέψης. Το θεωρητικό κέρδος της σύγκρισης αυτών των διαφορετικών μορφών νοημοσύνης με τον άνθρωπο, είναι να φανεί ότι η νοημοσύνη μπορεί να πραγματώνεται ποικιλοτρόπως, σε διαφορετικούς οργανισμούς και διαφορεικά περιβάλλοντα.

Αν θέλουμε να συνοψίσουμε σε δύο σημεία το καταληκτικό συμπέρασμα της παραπάνω θεωρητικής διαδρομής, θα λέγαμε ότι πρώτον, η μελέτη της σκέψης δεν πρέπει να ξεκινά από το «ανθρώπινο πρότυπο», αλλά από τις γνωσιακές ικανότητες ως ένα πλέγμα λειτουργιών που εμφανίζει εξελικτική και αρχιτεκτονική ποικιλία και δεύτερον, μεθοδολογικά, η αξιολόγηση της νοημοσύνης, οφείλει να αναπτύξει κριτήρια που δεν ανάγουν τη γλωσσική επίδοση σε καθολικό μέτρο όπως συμβαίνει στο τεστ Turing ή τη δυνατότητα εκμάθησης λέξεων ή νοηματικής στα ζώα.

Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η «γλώσσα της σκέψης» ενδέχεται να παραμένει μια ισχυρή υπόθεση για τον ανθρώπινο γνωσιακό μηχανισμό καθώς και για την Τεχνητή Νοημοσύνη, ωστόσο για τη νοημοσύνη των ζώων απαιτείται απομάκρυνση από το ανθρωπομορφικό μοντέλο και την ανωτερότητα της γλώσσας, προκειμένου να κατανοήσουμε επακριβώς την ποικιλομορφία της νοημοσύνης που παρουσιάζεται στον κόσμο των ζώων.

Ευχαριστίες

Επιθυμούμε να εκφράσουμε τις θερμές μας ευχαριστίες η μία στην άλλη συνάδελφο για τη συγγραφή του παρόντος κεφαλαίου, για την ουσιαστική συμβολή στο επιστημονικό γίγνεσθαι, την επιστημονική ανταλλαγή απόψεων και την άψογη συνεργασία καθ' όλη τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Εκφράζουμε επίσης την ειλικρινή μας ευγνωμοσύνη προς τις οικογένειές μας, οι οποίες μας υποστήριξαν ηθικά και πρακτικά σε όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μας σπουδών, συμβάλλοντας καθοριστικά στην ολοκλήρωση αυτού του έργου. Θερμές ευχαριστίες απευθύνουμε και στη συνάδελφο της 2^{ης} ΕΠΑΣ Μα-

θητείας Θεσσαλονίκης, Σοφία Εμμανουηλίδου, για την προσεκτική ανάγνωση του άρθρου και τις ουσιαστικές παρατηρήσεις της, οι οποίες συνέβαλαν στη βελτίωση της σαφήνειας και της διατύπωσης. Τέλος, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον επιβλέποντα καθηγητή μας, Δρ. Άλκη Γούναρη, του οποίου οι συστάσεις και η καθοδήγηση υπήρξαν καθοριστικές, καθώς χωρίς αυτές δεν θα είχαμε την ευκαιρία να προβούμε στη δημοσίευση του παρόντος στο συλλογικό τόμο.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

Amodio, P., Shigeno, S. and Ostojić, L. (2026). Evolution of Intelligence in Cephalopods. In: *eLS*, John Wiley & Sons, Ltd (Ed.). <https://doi.org/10.1002/9780470015902.a0029004>.

Andrews, K. (2016). Animal cognition. In: E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford encyclopedia of philosophy*. (Fall 2016). <https://plato.stanford.edu/archives/sum2016/entries/cognition-animal/>.

Bekoff, M. (2007). *The emotional lives of animals*. New World Library.

Byrne, R., & Whiten, A. (Eds.). (1988). *Machiavellian intelligence: Social expertise and the evolution of intellect in monkeys, apes, and humans*. Clarendon Press.

Chomsky, N. (1957/2002). *Syntactic structures*. Mouton de Gruyter.

Chomsky, N. (1968). *Language and mind*. Harcourt, Brace & World.

de Waal, F. (1997). Are We in Anthropodenial?. *Discover*. <https://www.discovermagazine.com/are-we-in-anthropodenial-1996>.

de Waal, F. (2016). *Are we smart enough to know how smart animals are?* W. W. Norton.

Dennett, D. C. (1996). *Kinds of minds: Toward an understanding of consciousness*. Basic Books.

Emery, N. J., & Clayton, N. S. (2004). The Mentality of Crows: Convergent Evolution of Intelligence in Corvids and Apes. *Science*, 306(5703), 1903–1907. <https://doi.org/10.1126/science.1098410>.

- Fodor, J. A. (1975). *The language of thought*. Harvard University Press.
- Gallagher, S. (2005). *How the body shapes the mind*. Oxford University Press.
- Godfrey-Smith, P. (2016). *Other minds: The octopus, the sea, and the deep origins of consciousness*. Farrar, Straus and Giroux. Στα ελληνικά: (2024). *Ένας άλλος νους*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Gounaris, A. (2013). Human Cognition and Artificial Intelligence: Searching for the fundamental differences of meaning in the boundaries of metaphysics. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17433.67681>.
- Gounaris, A. (2020). Why do we need a Unified Theory of Embodied Cognition?. *Presentation for the 94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society. University of Kent, Online Open Session*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11933.74729>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: Prole, D. and Rujević, G. (ed.). *Personhood* (pp. 137-189). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>.
- Griffin, D. R. (2001). *Animal minds: Beyond cognition to consciousness*. University of Chicago Press.
- Hauser, M. D. (2000). *Wild minds: What animals really think*. Henry Holt.
- Lurz, R. W. (Ed.). (2009). *The philosophy of animal minds*. Cambridge University Press.
- Newell, A., Simon, H. A. (1961). *GPS – A program that simulates human thought*. RAND Corporation.
- Pepperberg, I. M. (2008). *Alex & me: How a scientist and a parrot discovered a hidden world of animal intelligence*. HarperCollins.
- Piaget, J. (1999). *Η ψυχολογία της νοημοσύνης*. Καστανιώτης.
- Piaget, J. (2001). *Η γλώσσα και η σκέψη του παιδιού*. Ελληνικές Εκδόσεις.
- Pinker, S. (1994). *The language instinct: How the mind creates language*. William Morrow.
- Premack, D., & Premack, A. J. (2002). *Original intelligence: Unlocking the mystery of who we are*. McGraw-Hill.

- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.
- Putnam, H. (1963 / 1975). Brains and behavior. In: *Mind, Language, and Reality*. Cambridge University Press.
- Ristau, C. A. (Ed.). (1991). *Cognitive ethology: The minds of other animals: Essays in honor of Donald R. Griffin*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Shettleworth, S. J. (2010). *Cognition, evolution, and behavior* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Tomasello, M. (1999). *The cultural origins of human cognition*. Harvard University Press.
- Turing, A. M. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59(236), 433–460.
- Wynne, C. D. L. (2004). *Do animals think?* Princeton University Press.
- Zuberbühler, K. (2020). Syntax and compositionality in animal communication. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 375 (1789), Article 20190062. <https://doi.org/10.1098/rstb.2019.0062>.
- Βεργάρα, Λ., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.
- Βοσνιάδου, Σ. (επ.). (2004). *Γνωσική Επιστήμη: Η νέα επιστήμη του νου*. Gutenberg.
- Γούναρης, Α., & Κωστελέτος, Γ. (2024). Γράφοντας τον αλγόριθμο του Καλού: Η Τεχνητή Νοημοσύνη ως μηχανή απόδοσης Δικαιοσύνης. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, 19, 5-27. <https://doi.org/10.12681/ethiki.39654>.
- Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.
- Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Νικολινάκος, Δ. (2004). Φιλοσοφία του Νου. Στο: Βοσνιάδου, Σ. (επ.). *Γνωσιακή Επιστήμη: Η νέα επιστήμη του νου*. Gutenberg.

Παραγιουδάκη, Α., Τσιριμώκου, Π., & Χάμου, Κ. (2026). Μία εξελικτική θεώρηση του νου: Από τους θαλάσσιους προγόνους στον άνθρωπο. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), ζ (σσ. 79-99). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3348>.

Ελένη Δανά, Μαριάνθη Δημοπούλου, και Τίτικα Κωνσταντίνα Ζέρβα*

Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή

Περίληψη: Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται να απαντηθεί το ερώτημα της ύπαρξης συνείδησης στα μη ανθρώπινα ζώα, εστιάζοντας πρωτίστως στο φιλοσοφικό αλλά και επιστημολογικό πεδίο, έτσι ώστε να αναδειχθούν οι όροι με τους οποίους καθίσταται δυνατή η προσέγγιση των νοητικών τους καταστάσεων. Επιπλέον, επιχειρείται η αποσαφήνιση της έννοιας της συνείδησης, ιδίως υπό το πρίσμα της υποκειμενικής εμπειρίας. Στη συνέχεια, αφού εξετάζεται ο ρόλος του καρτεσιανού σκεπτικισμού στη διαμόρφωση της αμφιβολίας αναφορικά με τη γνώση των νοητικών καταστάσεων των άλλων όντων, παρουσιάζονται τα βασικά φιλοσοφικά επιχειρήματα που διατυπώνονται ως απάντηση στο πρόβλημα των άλλων νόων. Τέλος, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη Διακήρυξη του Cambridge για τη συνείδηση, η οποία θεμελιώνει επιστημονικά την παραδοχή της συνείδησης στα ζώα, καθώς και τις σημαντικές ηθικές συνέπειες που απορρέουν από την αποδοχή αυτής της θέσης.

Λέξεις-κλειδιά: συνείδηση; ζώα; υποκειμενική εμπειρία; qualia; άλλοι νόες; καρτεσιανός σκεπτικισμός; ειδισμός

* Η Ελένη Δανά είναι Τοπογράφος και κάτοχος του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: eleni-dana@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-1266-235X>. Η Μαριάνθη Δημοπούλου είναι Δικηγόρος με εξειδίκευση στο Δίκαιο των Ζώων και κάτοχος των ΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία και «Διαχείριση Ανθρώπινου Δυναμικού». E-mail: mariadim@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-9031-1102>. Η Τίτικα Ζέρβα είναι απόφοιτη του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία του ΕΚΠΑ. Έχει ολοκληρώσει το ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία και αυτή την περίοδο φοιτά στο ΠΜΣ Πολιτισμικές και Κινηματογραφικές Σπουδές του ΕΚΠΑ. E-mail: titikazerva@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-2791-5196>.

1. Εισαγωγή

Διατυπώνοντας το ερώτημα αν έχουν τα ζώα συνείδηση θα πρέπει πρωτίστως να ορίσει κανείς τι εννοεί με τον όρο συνείδηση. Μιλώντας στην καθημερινότητα μας για συνείδηση όλοι θεωρούμε ότι γνωρίζουμε για τι μιλάμε, ωστόσο αν επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τον όρο θα βρεθούμε αντιμέτωποι με πολλές διαφορετικές και συχνά συγκρουόμενες απαντήσεις, εκ των οποίων, ορισμένες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι όλα ή σχεδόν όλα τα ζώα έχουν συνείδηση, ενώ άλλες υποστηρίζουν ότι μόνο ο άνθρωπος έχει συνείδηση, ακόμα και ότι η συνείδηση δεν υπάρχει.

Το πρόβλημα ορισμού της συνείδησης και αντίστοιχα, ο προσδιορισμός των όντων που έχουν συνείδηση εξαρτάται από τα κριτήρια που επιλέγουμε να θεωρήσουμε ως θεμελιώδη (Σαββάκη, 2005). Εάν ως κριτήριο θεωρήσουμε τη γλώσσα, τότε μόνο οι άνθρωποι θα έχουν συνείδηση, εάν βασιστούμε στην αναγνώριση του εαυτού στον καθρέφτη, τότε οι πίθηκοι έχουν συνείδηση, εάν αρκεί η αισθητικο-κινητική απόκριση, τότε και απλούστεροι οργανισμοί έχουν συνείδηση, ενώ, αν δεχθούμε ως κριτήριο τον κύκλο ζωής και θανάτου, μπορούμε να πούμε ότι συνείδηση έχουν ακόμη και τα φυτά.

Ακόμα και στην περίπτωση όμως που θεωρήσουμε ότι το θεμελιώδες κριτήριο για την ύπαρξη συνείδησης είναι η γλώσσα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα βρέφος δεν έχει συνείδηση; Πιθανότητα όχι, καθώς πρόκειται για άτομο που αισθάνεται, έχει τη δική του αντίληψη και εμπειρία του κόσμου. Αντίστοιχα, τι ισχύει για κάποιον που βρίσκεται σε κώμα; Όταν κάποιος βρίσκεται σε βαθύ κώμα βρίσκεται στη ζωή χωρίς να έχει επίγνωση του εαυτού, δεν αντιλαμβάνεται το περιβάλλον του, δεν έχει υποκειμενική εμπειρία. Τη δεδομένη στιγμή δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αυτό το άτομο έχει συνείδηση.

Ως ευρύτερα αποδεκτός προσδιορισμός της έννοιας της συνείδησης είναι αυτός που τη συνδέει με την υποκειμενική εμπειρία. «Συνείδηση σημαίνει υποκειμενική εμπειρία ή φαινομενική εμπειρία. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο φαίνονται τα πράγματα σε μένα κατ' αντιδιαστολή προς τον τρόπο με τον οποίο είναι αντικειμενικά» (Blackmore, 2007: 9; Protopapadakis, 2022). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, ένας οργανισμός έχει συνείδηση όταν έχει την αίσθηση του «πώς είναι να είναι κανείς σαν...», με άλλα λόγια, να νιώθει πώς είναι να είσαι ο συγκεκριμένος οργανισμός (Nagel, 1974).

Ωστόσο ένας τέτοιος ορισμός δεν αρκεί για να απαντήσουμε αν τα ζώα ή οι άλλοι άνθρωποι (εκτός από εμάς) έχουν όντως συνείδηση. Για να

καταλάβουμε τη φιλοσοφική διάσταση του προβλήματος της συνείδησης θα πρέπει να μελετήσουμε συνοπτικά τρία βασικά προβλήματα που εντοπίζονται στη βιβλιογραφία¹, χωρίς την απάντηση των οποίων δεν είναι πιθανό να απαντήσουμε με σιβαρότητα στο ερώτημα αν τα ζώα έχουν συνείδηση.

Παρακάτω θα δούμε εν συντομία τρία βασικά προβλήματα της συνείδησης και συγκεκριμένα, α) το δύσκολο πρόβλημα της συνείδησης, σύμφωνα με το οποίο η ίδια η συνείδηση δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης καθώς είναι ιδιωτική, υποκειμενική εμπειρία και άρα απροσπέλαστη, β) το πρόβλημα του σκεπτικισμού και η βεβαιότητα της ιδιωτικής υποκειμενικής εμπειρίας, σύμφωνα με το οποίο ενώ είμαστε βέβαιοι γι' αυτά που σκεφτόμαστε εμείς δεν μπορούμε ποτέ να είμαστε σίγουροι για αυτά που βιώνουν ή σκέφτονται οι άλλοι και γ) το επιστημολογικό σκέλος του προβλήματος των άλλων νόων και η αδυναμία διατύπωσης ικανοποιητικών απαντήσεων στα επιχειρήματα που έχουν διατυπωθεί. Συγκεκριμένα, πώς μπορώ να γνωρίζω ότι οι άλλοι οργανισμοί έχουν συνείδηση, και αν έχουν, πώς μπορώ να γνωρίζω ακριβώς τις νοητικές καταστάσεις τις οποίες βιώνουν;

Τα τρία αυτά προβλήματα λειτουργούν συμπληρωματικά στην οριοθέτηση του πλαισίου μελέτης της συνείδησης και αποτελούν εμπόδιο στην απάντηση του ερωτήματος για το αν τα ζώα έχουν συνείδηση.

Ωστόσο, η αδυναμία απάντησης στο ερώτημα μπορεί να οδηγήσει εσφαλμένα στη θεώρηση ότι τα ζώα δεν έχουν συνείδηση, και αυτό με τη σειρά του να επιφέρει αλυσιδωτές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο συμπεριφερόμαστε απέναντί τους ή τα αντιμετωπίζουμε ως φορείς χρηστικής αξίας, για την διατροφή μας, τις εργασίες μας, την διασκέδασή μας κτλ. Για να υπερβούμε αυτόν το κίνδυνο είμαστε αναγκασμένοι να προβούμε σε μια παραδοχή. Την παραδοχή ότι τα ζώα έχουν συνείδηση. Όχι επειδή κάποιος «είδε» με έναν μαγικό τρόπο τι ακριβώς συμβαίνει στο νου τους αλλά επειδή μελέτησε τους μηχανισμούς, ανατομικούς και νευρολογικούς, που θεωρούμε ότι ευθύνονται για την συνείδηση στους ανθρώπους. Έτσι όπως, θα δούμε η διακήρυξη του Cambridge διασφαλίζει την απόδοση συνείδησης στα ζώα και ως εκ τούτου εγείρει υποχρεώσεις και καθήκοντα των ανθρώπων απέναντί τους.

¹ Για το πρόβλημα απόδοσης συνείδησης (consciousness) σε έμβιους οργανισμούς ή μηχανικές οντότητες υπό το πρίσμα της απόδοσης χαρακτηριστικών ηθικού προσώπου σε αυτές, καθώς και τα εννοιολογικά προβλήματα που εγείρονται στη διεθνή βιβλιογραφία δείτε Gounaris & Kosteletos (2020).

2. Το «δύσκολο πρόβλημα» της συνείδησης

Η συνείδηση αποτελεί ένα από τα πλέον σύνθετα ζητήματα της φιλοσοφίας και των επιστημών της νόησης. Για τον φιλόσοφο Thomas Nagel η συνείδηση είναι αυτό που κάνει το «πρόβλημα νου-σώματος»² δυσεπίλυτο (Blackmore, 2007; Nagel, 1974; Kormas et al., 2023). Στο εμβληματικό άρθρο του «Πώς είναι να είσαι νυχτερίδα» (1974) υποστήριξε ότι τα νοητικά συμβάντα δεν μπορούν να αναχθούν πλήρως στο βιολογικό υπόβαθρο. Έκανε κατανοητή την έννοια της συνείδησης υποστηρίζοντας ότι ένας έμβιος οργανισμός έχει συνείδηση όταν έχει την αίσθηση του «πώς είναι να είναι» αυτός ο οργανισμός ενώ παράλληλα τόνισε την υποκειμενική διάσταση της εμπειρίας, η οποία δεν μπορεί να είναι προσβάσιμη από τρίτους.

Το παράδειγμα της νυχτερίδας λειτουργεί εμφατικά για να αναδείξει τον ιδιωτικό χαρακτήρα της συνείδησης. Η νυχτερίδα έχει ένα σύστημα ηχοεντοπισμού για τον προσανατολισμό της το οποίο δεν συναντάται στον άνθρωπο. Μπορεί να έχει αισθήσεις που την καθιστούν ικανή να έχει εμπειρίες οικείες στον άνθρωπο αλλά το πώς είναι να προσανατολίζεται κάποιος με σύστημα ηχοεντοπισμού είναι μια νοητική κατάσταση αντιληπτή μόνο στο συγκεκριμένο οργανισμό και προξενεί εμπειρίες που μόνο αυτός ο οργανισμός μπορεί να βιώσει³. Κάποιος μπορεί να φανταστεί πώς είναι να προσανατολίζεται με σύστημα ηχοεντοπισμού αλλά δεν μπορεί να αντιληφθεί πώς είναι για την ίδια τη νυχτερίδα (Nagel, 1974). Κάθε νοητική κατάσταση επομένως, αντιστοιχεί σε ένα μοναδικό ον και σε αυτό μόνο αυτή η νοητική κατάσταση γίνεται καταληπτή (Gounaris, 2011). Αντίστοιχα, διαφορετικοί σωματότυποι στα ζώα, προσδίδουν σε κάθε είδος θεμελιωδώς διαφορετικούς τύπους συνείδησης (Fellenz, 2007).

Οι εμπειρίες που θεωρούνται κοινές για αρκετούς έμβιους οργανισμούς βιώνονται με διαφορετικές «άρρητες υποκειμενικές ποιότητες», τα λεγόμενα qualia (Blackmore, 2007: 9). Τα qualia είναι ένας όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τον ποιοτικό χαρακτήρα της εμπειρίας (Βοσνιάδου, 2004) το διαφορετικό αίσθημα που συνοδεύει την αντίληψη του κόκκινου χρώματος, τη μυρωδιά του καφέ ή το άκουσμα μιας μελωδίας. Αυτές οι εμπειρίες είναι μοναδικές για κάθε οργανισμό,

² Για συνοπτική παρουσίαση του φάσματος των θεωριών που εξετάζουν τη σχέση νου – σώματος δείτε Γούναρης (2026).

³ Μια ανάλυση των έμφυλων χαρακτηριστικών της νόησης και της κοινωνικής νοημοσύνης των νυχτερίδων με αφορμή το παράδειγμα του Nagel δείτε στο Demirhan (2026).

βιώνονται με διαφορετικό τρόπο, διεγείρουν διαφορετικά συναισθήματα και δεν μπορούν να περιγραφούν με τρόπο ώστε να γίνουν πλήρως κατανοητές από τρίτους⁴.

Η υποκειμενική πτυχή της συνείδησης που ονομάζεται επίσης «φαινομενική συνείδηση», είναι ο τύπος της συνείδησης που οδήγησε τον Chalmers (1995) να διατυπώσει τη διάκριση μεταξύ των «εύκολων» και του «δύσκολου» προβλήματος της συνείδησης. Ο Chalmers (1995) χαρακτηρίζει «εύκολα» τα προβλήματα που σχετίζονται με την έρευνα σχετικά με τις νευρωνικές δομές και τους μηχανισμούς που παράγουν τη συνείδηση, τα οποία παρόλο που δεν είναι κυριολεκτικά εύκολα, μπορούν να μελετηθούν με τις διαθέσιμες μεθόδους της νευροεπιστήμης (Γούναρχς, 2026, 43-44). Σε αυτά περιλαμβάνονται οι μηχανισμοί επεξεργασίας πληροφοριών, μάθησης, αντίληψης, οι διαφορές στη φυσιολογία μεταξύ εγρήγορης και ύπνου και ο εκούσιος έλεγχος της συμπεριφοράς. Το «δύσκολο πρόβλημα» της συνείδησης ωστόσο, αφορά την εξήγηση του πώς και γιατί κάτι αντικειμενικό και υλικό όπως ο εγκέφαλος και οι νευρώνες του δημιουργούν κάτι υποκειμενικό, την βιωμένη ποιότητα της εμπειρίας. Πώς ο εγκέφαλος γεννά μια «πλούσια εσωτερική ζωή»; Γιατί η εκτέλεση των λειτουργιών του συνοδεύεται από εμπειρία;

Η υποκειμενική φύση της συνείδησης δεν αναιρεί τη δυνατότητα μελέτης της σε νευροφυσιολογικό επίπεδο στους οργανισμούς. Η συνείδηση δεν ανήκει αποκλειστικά στο πεδίο της φιλοσοφίας καθώς οι μηχανισμοί που την προκαλούν αποτελούν αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας (Edelman & Tononi, 2000; Damasio, 1999). Στα ζώα η συνείδηση εμφανίζεται σε ένα ευρύ φάσμα βαθμών πλούτου ή πληρότητας, και η μελέτη της μάς παρέχει συνεχώς νέες γνώσεις (Allen & Trestman, 2020). Συνεπώς, παρόλο που η επιστήμη δεν μπορεί να περιγράψει την ίδια την υποκειμενική και εξατομικευμένη εμπειρία των ζώων, μπορεί να τη μελετήσει σε επίπεδο νευρώνων και λειτουργιών και να περιγράψει τη διαδικασία που την προκαλεί, εμπλουτίζοντας τη γνώση σχετικά με αυτήν.

3. Το πρόβλημα του σκεπτικισμού και η βεβαιότητα του υποκειμενικού βιώματος της ανθρώπινης αισθητηριακής εμπειρίας

Ο Descartes (1641/1996) έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο τόσο στη διαιώνιση του σκεπτικισμού όσο και στη συγκρότηση συγκεκριμένων τύπων υποκειμενικότητας. Με την καρτεσιανή θεώρηση θεμελιώνεται αφενός η βεβαιότητα του εσωτερικού βιώματος και η αυτο-

⁴ Περισσότερα για το πρόβλημα των qualia δείτε στο Κραβαριώτη & Μέντζου (2026).

τέλεια του υποκειμένου και αφετέρου η αμφιβολία απέναντι στους άλλους νόες⁵. Σημαντικό εδώ είναι να επισημανθεί ότι αναφερόμενοι σε «άλλους νόες» δεν περιοριζόμαστε αποκλειστικά σε άλλους ανθρώπους νόες, αλλά οποιαδήποτε άλλη νοητική ύπαρξη, ανθρώπων, ζώων ενδεχομένως και μηχανών, εκτός του ίδιου του υποκειμένου. Άρα μπορεί να είναι ανθρώπινα ζώα, μη ανθρώπινα ζώα και εν γένει άλλα έμβια όντα. Ειδικότερα σύμφωνα με την Avramides (2020), το παραδοσιακό επιστημολογικό πρόβλημα των άλλων νόων έλκει την καταγωγή του από τον καρτεσιανό σκεπτικισμό, ο οποίος αμφιβάλλει για το κατά πόσο μπορούμε να γνωρίσουμε τι σκέφτονται οι άλλοι, περιορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα όρια της γνώσης του εξωτερικού κόσμου. Η αμφιβολία αυτή εκδηλώνεται σε τρία στάδια: αρχικά οι αισθήσεις μας δύνανται να μας εξαπατούν, εν συνεχεία η ζωή θα μπορούσε να αποτελεί ένα εκτεταμένο όνειρο και, τέλος, ένας «Κακός Δαίμονας» μας κάνει να σκεπτόμαστε ότι υπάρχει ένας κόσμος πέρα από τις όποιες επιφάνειες (Descartes, 1641/1996: 15). Είναι δε αυτό το τρίτο στάδιο το οποίο όχι μόνο γενικεύει αίφνης την αμφιβολία, έτσι που αυτή η τελευταία να έρχεται κατόπιν να θαμπώσει την ευρύτερη κατανόησή μας σε σχέση με τον εξωτερικό κόσμο, αλλά και ενσπείρει την υποψία πως όλοι οι άλλοι (πλην εμού) είναι ζόμπι ή αυτόματα, ήτοι ότι ούτε αισθάνονται, ούτε σκέπτονται, αλλά απλούστατα αντιγράφουν με πολύ πειστικό τρόπο τα δικά μου αισθήματα και τις δικές μου κινήσεις. Και βέβαια, όπως είναι φυσικό, οι παραπάνω προβληματισμοί δε μπορούν παρά να οδηγήσουν στην κινούμενη άμμο του σολιψισμού⁶.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η εμπειρία νοείται ως ιδιωτικό και εσωτερικό βίωμα, ενώ η κατανόηση των άλλων πλασμάτων καθίσταται από δύσκολη έως και αδύνατη, καθώς το υποκείμενο συγκροτείται ως απομονωμένος εσωτερικός παρατηρητής που προηγείται του κόσμου και των σχέσεων που τον συγκροτούν. Ωστόσο, σε κάτι τέτοιο μπορεί να υπάρξει αντίλογος, όπως επισημαίνει ο Nagel (1974), το γεγονός ότι δεν υπάρχει άμεση πρόσβαση στο βίωμα ενός άλλου υποκειμένου δεν συνεπάγεται ότι το βίωμα αυτό δεν υπάρχει. Ο υποκειμενικός χαρακτήρας της εμπειρίας αποτελεί καθολικό γνώρισμα όλων των έμβιων όντων και δεν απαιτείται η απόδειξη του βιώματος του άλλου, προκειμένου αυτό να αναγνωριστεί ως υπαρκτό. Υπό αυτή την οπτική, ο

⁵ Για το σφάλμα του Descartes και την κριτική που ασκεί σε αυτόν ο Damasio (1994) δείτε Καβουριάρη & Γαλανοπούλου (2026).

⁶ Περισσότερα για τον σολιψισμό δείτε και στο Καβουριάρη & Γαλανοπούλου (2026).

σιεπτισιμός χάνει την ισχύ του, καθώς σταματάει να λειτουργεί ως κριτήριο ύπαρξης ή ανυπαρξίας του βιώματος.

Το πρόβλημα των άλλων νόων, επομένως, προκύπτει από τη παραδοχή ότι το υποκείμενο προηγείται του κόσμου και νοείται ως κλειστό, αυτόνομο κέντρο εμπειρίας. Το «να έχεις νου» το μαθαίνει κάποιο άτομο μέσα στη ζωή, στη συνύπαρξη και στη σχέση με άλλες υπάρξεις, όπως υπογραμμίζει η Avramides (2020) παραπέμποντας στον Wittgenstein, το βίωμα αν ήταν απολύτως ιδιωτικό δεν θα μπορούσε να υπάρξει κοινή γλώσσα για την περιγραφή κοινών πρακτικών, αφού η ίδια η δυνατότητα κατανόησης προϋποθέτει έναν κοινό κόσμο⁷. Υπό αυτό το πρίσμα, ο σιεπτισιμός απέναντι στο βίωμα των άλλων νόων μπορεί να ιδωθεί ως αποτέλεσμα του Κυρίαρχου τύπου Υποκειμένου.

Σύμφωνα με την Χαλιιά (2011: 82-84) το καρτεσιανό, δυτικό, πατριαρχικό, και ανθρωποκεντρικό μοντέλο υποκειμένου λειτουργεί ως κανονιστικό μέτρο για το ποιο πλάσμα, ποιο σώμα και ποια εμπειρία μπορούν να αναγνωριστούν ως φορείς πόνου, λόγου και συνείδησης. Δεν είναι τυχαίο ότι τα μη ανθρώπινα ζώα συγκροτούν έναν πληθυσμό διαχρονικά επιρρεπή στον αποκλεισμό, καθώς το βίωμα τους δεν ευθυγραμμίζεται με τα κριτήρια του ορθολογικού αυτόνομου υποκειμένου⁸.

Σε αυτό το πλαίσιο απορρίπτονται ως μη υπαριτές και σημαντικές μορφές εμπειρίας που δεν μπορούν να αρθρωθούν εντός του κυρίαρχου λόγου. Η αδυναμία κατανόησης των βιωμάτων των μη ανθρώπινων ζώων, ωστόσο δεν αποτελεί μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά εντάσσεται σε μια ευρύτερη λογική αποκλεισμού οποιασδήποτε διαφορετικότητας ως προς στον κανόνα του κυρίαρχου καρτεσιανού υποκειμένου. Τέτοιες διαφορετικότητες μπορεί να είναι άλλα είδη, άλλα φύλλα, άλλα σώματα, άλλες μορφές επιθυμίας, και γενικότερα άλλες εμπειρίες καταπίεσης. Το πρόβλημα αυτό αποτελεί μηχανισμό οριοθέτησης του ποιος-α -ο δικαιούται να αναγνωρίζεται ως υποκείμενο εμπειρίας και ως σώμα με δικαίωμα στην ζωή. Όπως κάθε γνώση που παράγεται, έτσι και εκείνη που αφορά τα ζώα ή, γενικότερα, τις ετερότητες, δεν αντανακλά αποκλειστικά εμπειρικά δεδομένα αλλά συναρθρώνεται με ιστορικές σχέσεις, εννοιολογικές προϋποθέσεις και ποιότητες εξουσίας που διαπερνούν την επιστημονική πρακτική (Foucault, 1976/2011: 118).

⁷ Σχετικά με το ρόλο της γλώσσας στη μελέτη της νόησης των ζώων δείτε Γούναρης (2026), Μηλιώτη & Ντάσιου (2026), Βαρσάμη & Παπουτσή (2026).

⁸ Κριτική απέναντι στο καρτεσιανό υποκείμενο και εν γένει στους δυτικούς της δυτικής φιλοσοφίας προτείνοντας πλουραλιστικές επιστημολογικές προσεγγίσεις έχουν διατυπώσει οι Βεργάρα & Παπαδάκης (2026).

Ο George Berkeley (1710/2007), μαζί με τον John Locke (1690/2016) και τον David Hume (1739/2009), συνέθεσαν τον εμπειρισμό σε συνεκτικό επιστημολογικό σύστημα, όπως αυτός θεμελιώθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο τον 17^ο και 18^ο αιώνα. Γεννιόμαστε ως *tabula rasa*, χωρίς έμφυτες ιδέες, και με την πάροδο του χρόνου συγκροτούμε τη γνώση μας μέσα από εντυπώσεις που προέρχονται από τις αισθήσεις. Επομένως η πραγματικότητα συνίσταται μόνο σε αυτό που μπορούμε να συλλάβουμε μέσω της αισθητηριακής εμπειρίας (Πελεγρίνης, 2004: 200). Η μετατόπιση από τον καρτεσιανό ορθολογισμό προς τον εμπειρισμό, ωστόσο, δεν αναιρεί αυτομάτως το πρόβλημα της απόδοσης νοητικών ιδιοτήτων σε άλλα όντα. Για τους εμπειριστές, σε γενικές γραμμές, το μόνο ζώο που διέθετε νόηση και λογική παρέμενε ο άνθρωπος. Πρώτος ο David Hume, με το ισχυρό και διαχρονικό επιχείρημα της αναλογίας, αναγνώρισε ότι και τα ζώα έχουν νοητικές καταστάσεις και συναισθήματα, υποστηρίζοντας επιπλέον ότι αυτά είναι αναμφισβήτητα προικισμένα με σκέψη και λόγο (Hume, 1739/2009: 333).

Τέλος, να επισημανθεί ότι η αξιολογική ουδετερότητα στην επιστήμη είναι αδύνατη⁹. Η θέση των ερευνητών/ερευνητριών επηρεάζει αναπόφευκτά την μεθοδολογία, την κατεύθυνση και τα αποτελέσματα μια έρευνας (Phillips & Jorgensen, 2009: 53) αλλά κυρίως από τις αφετηριακές επιστημολογικές και μεταφυσικές θέσεις, με τις οποίες εισέρχονται στο ερευνητικό πεδίο (Gounaris, 2026). Η διερεύνηση του ζητήματος των «άλλων νόων» συγκροτείται εντός συγκεκριμένων λόγων που καθορίζουν τα κριτήρια του αναγνωρίσιμου βιώματος και των υποκειμένων που δικαιούνται να το φέρουν. Επομένως το αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου συνδέεται με την ιδιαιτερότητα που υπάρχει στις κοινωνικές επιστήμες. Δηλαδή ότι «παίρνουν θέση απέναντι στο αντικείμενο τους, διατυπώνουν αξιολογικές κρίσεις, συγκροτούνται από ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον [...] συμπεριλαμβάνουν συστατικά ένα στοιχείο υποκειμενικότητας [...]» (Κουζέλης & Ψυχοπαίδης, 1996: 11).

4. Το επιστημολογικό όριο σχετικά με τη γνώση των άλλων νόων

Στις δύο προηγούμενες ενότητες αναδείχθηκε ο υποκειμενικός χαρακτήρας της συνείδησης, καθώς και το πρόβλημα του σκεπτικισμού που εγείρει αμφιβολίες σχετικά με τα όρια της γνώσης μας σχετικά με τις νοητικές καταστάσεις των άλλων όντων. Σε αυτά τα ζητήματα εστιάζ-

⁹ Για το πρόβλημα του θεωρητικού και αξιακού εμποτισμού στην επιστημονική έρευνα και δη στην έρευνα για τα ζώα δείτε Γούναρης (2026).

ζουν οι φιλόσοφοι, επιχειρώντας να απαντήσουν στο ερώτημα του πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ή να τεκμηριώσουμε επαρκώς την πεποίθηση ότι άλλοι οργανισμοί, εκτός από εμάς, έχουν συνείδηση, σκέφτονται, έχουν συναισθήματα ή βρίσκονται σε συγκεκριμένες νοητικές καταστάσεις. Τα επιχειρήματα που έχουν κατά καιρούς επιστρατευτεί προκειμένου να επιλύσουν το επιστημολογικό σκέλος του προβλήματος των άλλων νόων, σύμφωνα με την Avramides (2020), είναι κατά βάση τρία.

Το πρώτο, το επιχείρημα της αναλογίας, στηρίζεται στον συλλογισμό που βασίζεται στην υπόθεση ότι οι ομοιότητες μεταξύ δύο πραγμάτων μάς προδιαθέτουν για την ύπαρξη ακόμη περισσότερων ομοιοτήτων. Όσον αφορά, φερ' ειπείν, στα ζώα, ο Hume (1739/2009: 334) κρίνει ότι οι ομοιότητες μεταξύ των ενεργειών των ζώων κι εκείνων των ανθρώπων μάς προδιαθέτουν αίφνης για την ύπαρξη κι άλλων ομοιοτήτων.

Σύμφωνα με το επιχείρημα της αναλογίας, για να τεκμηριώσουμε την υπόθεση ότι οι άλλοι νόες σκέφτονται ή βρίσκονται σε συγκεκριμένες νοητικές καταστάσεις, διατυπώνουμε τον επαγωγικό συλλογισμό, ότι εφόσον γνωρίζουμε άμεσα, από τη δική μας περίπτωση, ότι ο νους μας είναι αιτία της συμπεριφοράς μας, καθώς παρατηρούμε ότι οι άλλοι παρουσιάζουν παρόμοια σωματική δομή και ανάλογες συμπεριφορές, μπορούμε να αποδώσουμε σε αυτούς νοητικές καταστάσεις. Παρά ταύτα, μολονότι το επιχείρημα αυτό ήταν παλιότερα δημοφιλές, στη συνέχεια απορρίφθηκε, καθώς το συγκεκριμένο επιχείρημα δε μπορεί να ισχύει στην περίπτωση των άλλων νόων, σύμφωνα με τους επικριτές του, μιας και η επέκταση της γνώσης κάποιου δε γίνεται να προέρχεται από μια μόνο περίπτωση - η πρώτη προκείμενη του συλλογισμού «γνωρίζω από τη δική μου περίπτωση» είναι, με άλλα λόγια, εσφαλμένη¹⁰. Ωστόσο, τελευταία υπάρχουν και προσπάθειες επανόδου του συγκεκριμένου επιχειρήματος με τους Hyslop & Jackson (1972) να συνηγορούν υπέρ αυτού, απαντώντας στους επικριτές, ότι το γεγονός ότι η προκείμενη του συλλογισμού προέρχεται από μια μόνο περίπτωση, δεν τη καθιστά απαραίτητα αδύναμη ή άκυρη καθώς αυτή η μία περίπτωση, διαθέτει ήδη την κρίσιμη πληροφορία, συγκεκριμένα τη γνώση των δικών μας νοητικών καταστάσεων. Την ίδια θα μας παρείχε, αν ήταν διαθέσιμο και ένα μεγαλύτερο δείγμα. Σύμφωνα με την Avramides (2020) ο Hyslop (1995) επιστρατεύει, ως κύριο επιχείρημά του, την αρχή της ομοιομορφίας της φύσης. Επισημαίνει δε, ότι δεν χρειάζεται να θεωρούμε πως όταν δύο συμπεριφορές μοιάζουν, τότε και τα

¹⁰ Περισσότερα για το πρόβλημα της επαγωγής (induction) δείτε στο Γούναρης (2026).

αίτια τους, δηλαδή οι νοητικές καταστάσεις που τις προκαλούν, είναι κατ' ανάγκην όμοια, αφού η συμπεριφορά των οργανισμών μπορεί να εξηγείται αποκλειστικά από φυσικούς – βιολογικούς παράγοντες, ανεξάρτητους από την «ποιότητα των νοητικών καταστάσεων». Ωστόσο, εφόσον η προσωπική μου εμπειρία δείχνει ότι οι νοητικές μου καταστάσεις απορρέουν από φυσικές - βιολογικές καταστάσεις του σώματός μου και, κατ' αναλογία, μπορώ να υποθέσω πως αντίστοιχες φυσικές – βιολογικές καταστάσεις στους άλλους θα επιφέρουν παρόμοιες νοητικές καταστάσεις.

Το δεύτερο επιχείρημα αφορά εκείνο της καλύτερης εξήγησης, το οποίο αποτελεί ένα είδος απαγωγής,¹¹ μιας συλλογιστικής διαδικασίας που επιτρέπει την εισαγωγή νέων προκείμενων, οι οποίες όχι μόνο δεν είναι ορατές αλλά, ακόμη πιο γενικά, δε θα γινόταν να παρατηρηθούν και άρα, από αυτήν την άποψη, το επιχείρημα της καλύτερης εξήγησης εμφανίζεται ως μία περαιτέρω διεύρυνση της συλλογιστικής του επιχειρήματος της αναλογίας. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το επιχείρημα της καλύτερης εξήγησης, οι ψυχικές καταστάσεις ταυτίζονται με τις εσωτερικές καταστάσεις ενός ατόμου κι είναι αυτές που μας παρέχουν την καλύτερη εξήγηση της συμπεριφοράς των άλλων. Θεωρείται δε καλύτερη θεωρία σε σχέση με το επιχείρημα της αναλογίας, γιατί αφενός στηρίζεται αποκλειστικά στην επεξηγηματική δύναμη της προτεινόμενης υπόθεσης, δηλαδή οι άλλοι έχουν κι αυτοί νου, και αφετέρου

¹¹ Η απαγωγή (abduction), σύμφωνα με τον Douven (2025) εμφανίζεται στη φιλοσοφική βιβλιογραφία με δύο διαφορετικές αλλά αλληλένδετες σημασίες. Στην ιστορικά πρώτη της μορφή, επινοήθηκε από τον Peirce, ως ένας τύπος μη παραγωγικού συλλογισμού, ο οποίος διαφοροποιείται ουσιαστικά από την κλασική επαγωγή. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Peirce, η απαγωγή ανήκει στη λογική της ανακάλυψης, δηλαδή στο στάδιο της επιστημονικής έρευνας κατά το οποίο διαμορφώνονται οι θεωρίες, οι οποίες στη συνέχεια υποβάλλονται σε αξιολόγηση. Η απαγωγή, με την έννοια που συναντάται στη σύγχρονη βιβλιογραφία, έχει τον χαρακτηρισμό συλλογισμού που στοχεύει στην αιτιολόγηση υποθέσεων. Σε αντίθεση με την παραγωγή (deduction), όπου το συμπέρασμα είναι έγκυρο αν οι προκείμενες είναι αληθείς, η απαγωγή δεν παρέχει βεβαιότητα αλλά πιθανότητα καθώς οι προκείμενες υποστηρίζουν το συμπέρασμα αλλά δεν το εγγυώνται απόλυτα. Διαφέρει επίσης από την επαγωγή (induction), διότι δεν γενικεύει από επιμέρους περιπτώσεις σε γενικό κανόνα, αλλά περιλαμβάνει μια ερμηνεία των δεδομένων (Douven, 2025). Η απαγωγή, όπως εξετάζεται στην παρούσα ενότητα, αποδίδεται από τον Harman (1965) με τον όρο «Συναγωγή προς την Καλύτερη Εξήγηση» (Inference to the Best Explanation). Προκείται για μορφή μη παραγωγικού συλλογισμού κατά την οποία, από το γεγονός ότι μια υπόθεση παρέχει την πληρέστερη, απλούστερη και συνολικά πειστικότερη εξήγηση των διαθέσιμων δεδομένων σε σύγκριση με τις εναλλακτικές, συνάγεται ότι αυτή η υπόθεση είναι αληθής.

δέχεται ότι αυτοί οι άλλοι νόες σκέφτονται με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με τον δικό μου (Avramides, 2020).

Μια ειδοχή ωστόσο του επιχειρήματος της καλύτερης εξήγησης, θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει στο συλλογισμό του Hume (1739/2009: 333-335), αναφορικά με τις σχέσεις «ξωτερικών» και «εσωτερικών» ενεργειών ανθρώπων και ζώων. Ο Hume παρατηρεί ότι τα ζώα μαθαίνουν από την εμπειρία, προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους βάσει της συνήθειας, αποφεύγουν κάτι που τους έχει προκαλέσει πόνο και επιζητούν ό,τι τους έχει προκαλέσει ευχαρίστηση. Οι συμπεριφορές τους φανερώνουν ότι διαθέτουν αντίληψη, μνήμη, ικανότητα για μάθηση. Οι ενέργειες των ζώων δεν παρουσιάζουν μόνο ομοιότητες με αυτές των ανθρώπων, αλλά έχουν και τους ίδιους σκοπούς, την αυτοσυντήρηση, την εξασφάλιση της ευχαρίστησης και την αποφυγή του πόνου. Η καλύτερη εξήγηση αυτών των φαινομένων, είναι ότι οφείλονται στην ίδια αιτία, την ύπαρξη σκέψης και λογικής (Protopapadakis 2012: 23ff).

Το τρίτο επιχείρημα αφορά τα κριτήρια. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό, ο νους, και οι νοητικές διαδικασίες εν γένει, προηγούνται της συμπεριφοράς και την προκαλούν. Από αυτήν την άποψη, η συμπεριφορά αποτελεί κριτήριο του νου (Avramides, 2020). Αυτό όμως δεν αποτελεί μια παραδοχή του συμπεριφορισμού; Οι Chihara & Fodor (1965) συμφωνούν με αυτήν την τοποθέτηση και γι' αυτό απορρίπτουν συλλήβδην το επιχείρημα των κριτηρίων. Κατά την άποψή τους, το επιχείρημα των κριτηρίων δεν παρέχει επαρκή αιτιολόγηση για την επίλυση του προβλήματος των άλλων νόων. Υπάρχουν όμως και άλλοι σύμφωνα με την Avramides (2020), όπως ο Wright (1984) και ο McDowell (1982/1998) που συνεχίζουν να υπερασπίζονται το επιχείρημα των κριτηρίων, με τον πρώτο, αφήνοντας περιθώρια στο σκεπτικισμό, να εμφανίζεται πιο διστακτικός, και με τον δεύτερο, πιο σίγουρο, να πιστεύει ότι η προσφυγή σε κριτήρια μπορεί να μας προσφέρει γνώση. Μάλιστα, η αντίληψη του δεύτερου σχετικά με τα κριτήρια φαίνεται να οδηγεί και στην υπεράσπιση μιας άμεσης, αντιληπτικής αφήγησης της γνώσης μας για τους άλλους νόες.

Στα προηγούμενα επιχειρήματα, η γνώση για το δικό μας νου είναι άμεση, ενώ η γνώση για τους άλλους νόες δε μπορεί παρά να προκύπτει έμμεσα. Όμως αρκετοί φιλόσοφοι έχουν υπερασπιστεί την ιδέα ότι η γνώση των άλλων νόων μπορεί να είναι άμεση και να προκύπτει διαμέσου της αντίληψης. Η Duddington (1919), υποστήριξε ότι «η γνώση μας για τους άλλους νόες είναι τόσο άμεση και αδιαμεσολάβητη όσο

η γνώση μας για τα φυσικά πράγματα», εξηγώντας ότι οι ψυχικές καταστάσεις που βιώνονται εσωτερικά από ένα άτομο μπορούν, ταυτόχρονα, να αποτελέσουν αντικείμενο παρατήρησης και μελέτης από έναν εξωτερικό παρατηρητή. Η Avramides (ό.π.) παραπέμπει επίσης στον McDowell (1982/1998) που εκφράζει την άποψη ότι πολλά συναισθήματα των άλλων όπως, για παράδειγμα, ο θυμός, γίνονται αντιληπτά από εμάς, πράγμα που σημαίνει ότι πράγματι γίνεται να αντιληφθούμε τους άλλους νόες άμεσα. Ο τρόπος που η εμπειρία συνδιαλέγεται με τη συμπεριφορά οδηγεί για τον McDowell στη δυνατότητα κατανόησης των άλλων νόων με πιο άμεσο τρόπο. Φυσικά, πάντοτε ελλοχεύει η πιθανότητα της πλάνης, τούτο όμως δε σημαίνει ότι όλη η ανθρώπινη εμπειρία είναι γενικώς πεπλανημένη.

Σύμφωνα με τον Dretske (1973), ο οποίος υποστηρίζει επίσης τη θέση της άμεσης αντίληψης, είναι σαφές ότι οι άνθρωποι διαθέτουν συνείδηση και άμεση επίγνωση των ιδίων τους των σκέψεων και συναισθημάτων. Αν και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με απόλυτη ακρίβεια την ψυχική κατάσταση των άλλων, είμαστε σε θέση να αντιλαμβανόμαστε τα συναισθήματά τους παρατηρώντας την έκφραση και τη συμπεριφορά τους. Ο Dretske (ό.π.) δεν παραβλέπει το γεγονός ότι η πλήρης εξήγηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων συναντά προκλήσεις, καθώς πρόκειται για γνώση που αφορά σε κάτι που δεν είναι άμεσα και πλήρως παρατηρήσιμο. Ωστόσο, δεν θεωρεί ότι το πρόβλημα των άλλων νόων συνιστά ένα ιδιαίτερο επιστημολογικό πρόβλημα, αντίθετα, το εντάσσει στις ευρύτερες δυσκολίες που συνοδεύουν κάθε προσπάθεια ανάλυσης της γνώσης μας για τον κόσμο που μας περιβάλλει.

Τέλος, ως εννοιολογικό πρόβλημα αντιλαμβάνονται και οι φαινομενολόγοι το πρόβλημα των άλλων νόων, προτάσσοντας το πρόβλημα της διϋποκειμενικότητας, έναντι του απομονωμένου καρτεσιανού εαυτού. Το ερώτημα δηλαδή που ανακύπτει για αυτούς είναι, αφού είμαι καταδικασμένος να ζω με τον Άλλον, πώς μπορώ να τον συναντήσω (Avramides, 2020);

Το πρόβλημα των άλλων νόων δεν περιορίζεται στο επιστημολογικό σκέλος, αλλά περιλαμβάνει αφενός το οντολογικό¹² ερώτημα της

¹² Το οντολογικό ζήτημα δεν περιορίζεται στο πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τη συνείδηση των μη ανθρώπινων ζώων, αλλά επεκτείνεται στην ίδια τη φύση και την ύπαρξη της. Η φιλοσοφική συζήτηση στρέφεται στο κατά πόσο η συνείδηση αποτελεί ιδιότητα που κατανέμεται και πέρα από το ανθρώπινο είδος και υπό ποιους όρους μπορεί να υποστηριχτεί. Η έλλειψη άμεσης τεκμηρίωσης και η έμμεση πρόσβαση στο ζωικό βίωμα έχουν οδηγήσει σε διαφορετικές οντολογικές τοποθετήσεις

ύπαρξης της ίδιας της συνείδησης και αφετέρου στο εννοιολογικό¹³ ζήτημα των όρων με τους οποίους αυτή καθίσταται δυνατή. Η εξέταση του προβλήματος των άλλων νόων ανέδειξε τη δυσκολία επαρκούς αιτιολόγησης των νοητικών καταστάσεων των άλλων όντων. Το γεγονός ότι η απόδοση συνείδησης σε άλλους ανθρώπους απαιτεί επιστημολογική τεκμηρίωση, δεν σημαίνει ότι η απόδοση συνείδησης στα άλλα ζώα αποτελεί ένα ξεχωριστό, δευτερεύον ερώτημα, ούτε όμως μπορεί να αποτελέσει τεκμήριο για την απουσία της. Για να προσεγγίσουμε, λοιπόν, το αρχικό ερώτημα, οφείλουμε να εστιάσουμε στα εμπειρικά δεδομένα που παρέχει η μελέτη των ανατομικών και νευρολογικών μηχανισμών που αποτελούν το υπόστρωμα της συνείδησης στον άνθρωπο.

5. Η διακήρυξη του Cambridge, η διεπιστημονική παραδοχή της συνείδησης στα ζώα και οι ηθικές προεκτάσεις

Η εξέταση των παραπάνω προβλημάτων, αφήνει ανοιχτά τα φιλοσοφικά ερωτήματα σχετικά με το αν, πώς και με ποια κριτήρια μπορούμε να αποδώσουμε συνείδηση σε ζώα και άλλους οργανισμούς, ακόμα και σχετικά με το αν ο ίδιος ο άνθρωπος έχει συνείδηση. Η δυσκολία ή η αδυναμία να δώσουμε μια οριστική απάντηση στο ερώτημα αν τα ζώα έχουν συνείδηση, δεν μπορεί να αποτελεί τεκμήριο περί της μη ύπαρξής αυτής. Αντιθέτως, μια τέτοια σιωπηρή άρνηση ενέχει τον κίνδυνο να παγιώσει την αντίληψη ότι τα ζώα πρέπει να αντιμετωπίζονται αποκλειστικά ως μέσα για ανθρώπινους σκοπούς, τη διατροφή, την εργασία, την ψυχαγωγία αλλά και για πειραματική χρήση (Chorianopoulou, 2018: 21). Για να αποφύγουμε αυτό το αποτέλεσμα, θεωρούμε αναγκαία μια ρητή μεθοδολογική και ηθική παραδοχή, την παραδοχή ότι τα ζώα έχουν συνείδηση. Η παραδοχή στηρίζεται σε συγκριτικά επιστημονικά δεδομένα, καθώς και στη μελέτη των ανατομικών και νευροβιολογικών μηχανισμών που, στον άνθρωπο, θεωρούνται επαρκείς για την εμφάνιση συνειδητών καταστάσεων. Όταν ανάλογες δομές και λειτουργίες εντοπίζονται σε μη

ως προς την κατανομή του νου πέρα από τον άνθρωπο. (Allen & Trestman, 2020).

¹³ Το εννοιολογικό επίπεδο αφορά τα κριτήρια με τα οποία αποδίδεται η συνείδηση, εφόσον ο όρος δεν αποδίδεται με ενιαίο τρόπο. Η διάκριση μεταξύ διαφορετικών μορφών, όπως φαινομενικής, αυτοσυνείδησης ή απλής επίγνωσης, δηλώνει ότι η απόδοση της στα ζώα εξαρτάται από ποιο εννοιολογικό πλαίσιο επιστρατεύεται κάθε φορά (Allen & Trestman, 2020). Για την εννοιολογική διάσταση του προβλήματος των άλλων νόων δείτε Γούναρης (2026).

ανθρώπινα ζώα, η άρνηση της πιθανότητας συνείδησης δεν αποτελεί ουδέτερη στάση, αλλά επιλογή που απαιτεί ιδιαίτερη αιτιολόγηση.

Εφόσον αναγνωρίζεται ότι πολλά μη ανθρώπινα όντα διαθέτουν τα νευροβιολογικά υποστρώματα της συνείδησης, τότε η ηθική και νομική στάση απέναντί τους δεν μπορεί να παραμείνει αμετάβλητη. Η αναγνώριση συνείδησης συνεπάγεται την αναγνώριση ηθικού ενδιαφέροντος. Τα όντα που μπορούν να βιώσουν πόνο, ευχαρίστηση ή άλλες συναισθηματικές καταστάσεις δεν είναι απλώς αντικείμενα προς χρήση, αλλά υποκείμενα ή οιονεί υποκείμενα προς τα οποία ανακύπτουν υποχρεώσεις.

Η Διακήρυξη του Cambridge για τη συνείδηση των ζώων συντάχθηκε από διεθνή ομάδα γνωσιακών νευροεπιστημόνων, νευροφαρμακολόγων, νευροφυσιολόγων, νευροανατόμων και υπολογιστικών νευροεπιστημόνων και έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αναγνωρίζει προηγούμενες επιστημονικές προκαταλήψεις στο πεδίο της έρευνας για τη συνείδηση (Low et al., 2012) και αποτυπώνει τη σύγχρονη επιστημονική παραδοχή, σύμφωνα με την οποία:

Η απουσία νεοφλοιού δεν φαίνεται να αποκλείει τη δυνατότητα ενός οργανισμού να βιώνει συναισθηματικές καταστάσεις. Συγκλίνουσες ενδείξεις καταδεικνύουν ότι τα μη ανθρώπινα ζώα διαθέτουν τα νευροανατομικά, νευροχημικά και νευροφυσιολογικά υποστρώματα των συνειδητών καταστάσεων, καθώς και την ικανότητα εκδήλωσης σκόπιμων συμπεριφορών. Κατά συνέπεια, το σύνολο των διαθέσιμων δεδομένων υποδεικνύει ότι οι άνθρωποι δεν είναι οι μόνοι που κατέχουν τα νευρολογικά υποστρώματα τα οποία παράγουν τη συνείδηση. Τα μη ανθρώπινα ζώα, συμπεριλαμβανομένων όλων των θηλαστικών και των πτηνών, καθώς και πολλών άλλων οργανισμών, όπως τα χταπόδια, διαθέτουν επίσης αυτά τα νευρολογικά υποστρώματα (Low et al., 2012).

Τα ζώα διαθέτουν σώματα και νευρικά συστήματα που τους επιτρέπουν να αισθάνονται και να βιώνουν υποκειμενικές εμπειρίες. Η αναγνώριση αυτής της πραγματικότητας ανοίγει τον δρόμο για την ενσυναίσθηση. Παρόλο που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ακριβώς την ποιότητα της εμπειρίας, τα *qualia*, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την ύπαρξή τους. Μπορούμε επίσης να διανοηθούμε τον τρόπο που βιώνει μια αγελάδα στο σφαγείο, τη θλίψη μιας φάλαινας που ζει περιορισμένη σε ένα

ενυδρείο, τον πόνο του μινι που γδέρνεται για τη γούνα του και να αναρωτηθούμε, πώς βιώνουν αυτά τα ζώα τις εμπειρίες που προκαλούν οι βάνανουσες ανθρωπίνες πρακτικές; Μπορεί ο φόβος, ο πόνος, η αγωνιά τους να έχει την ίδια ένταση με αυτήν του ανθρώπου σε αντίστοιχη κατάσταση, ή ακόμα και να βιώνεται με μεγαλύτερη ένταση;

Τέτοιες σκέψεις οδηγούν αναπόφευκτα στον αναστοχασμό γύρω από την ανθρώπινη ευθύνη ως προς τη στάση και τη συμπεριφορά απέναντι στα ζώα. Από τη στιγμή, μάλιστα, που η ύπαρξη συνείδησης στα ζώα γίνεται δεκτή από ένα σημαντικό μέρος της επιστημονικής κοινότητας, η άρνηση αυτής της παραδοχής συνιστά ειδισμό¹⁴, μια αδικαιολόγητη προκατάληψη υπέρ του ανθρώπινου είδους, ανάλογη με άλλες μορφές διακρίσεων, ανισότητας και καταπίεσης, όπως εκείνες που βασιζονται στο φύλο, τη φυλή ή την κοινωνική τάξη.

Στο πεδίο της ηθικής φιλοσοφίας, διαχρονικά, έχουν διατυπωθεί θεωρίες που στηρίζονται ακριβώς στην παραδοχή ότι ο άνθρωπος δεν είναι το μόνο ον με συνείδηση και, συνεπώς, δεν είναι το μόνο ον που αξίζει ηθικής μέριμνας και σεβασμού. Ο Peter Singer, στο έργο του *Απελευθέρωση των Ζώων Τώρα!*, αναπτύσσει μια ωφελιμιστική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία το καθοριστικό κριτήριο για την ηθική θεώρηση ενός όντος είναι η ικανότητά του να βιώνει πόνο και ευχαρίστηση. Η συνείδηση, υπό αυτή την έννοια, συνιστά τη βάση για την ένταξη ενός όντος στη σφαίρα της ηθικής μέριμνας (Singer, 2023/2025). Η αδιαφορία απέναντι στην οδύνη των ζώων συνιστά ειδισμό. Η αρχή της ίσης θεώρησης των συμφερόντων, την οποία υπερασπίζεται ο Singer, επιβάλλει τη στάθμιση των συμφερόντων όλων των συνειδητών όντων ανεξαρτήτως είδους. Πρακτικές που προκαλούν πόνο και ταλαιπωρία στα ζώα καθίστανται ηθικά προβληματικές, ιδίως όταν δεν μπορούν να δικαιολογηθούν από υπέρτερα συμφέροντα.

Ο Tom Regan αντιμετωπίζει το ζήτημα από διαφορετική φιλοσοφική σκοπιά. Σύμφωνα με τον Regan, τα ζώα που διαθέτουν συνείδηση, μνήμη, συναισθήματα και προτιμήσεις έχουν «εγγενή αξία», ανεξάρτητη από την ωφελιμότητά τους για τον άνθρωπο (Regan, 1983). Η αναγνώριση αυτής της εγγενούς αξίας συνεπάγεται την απόδοση θεμελιωδών ηθικών δικαιωμάτων και, κατ' επέκταση, την απόρριψη της χρήσης των ζώων αποκλειστικά ως μέσων για ανθρώπινους σκοπούς.

¹⁴ Ο ειδισμός (speciesism) σύμφωνα με τον Peter Singer (2023/2025: 30), «στην πρωταρχική και πιο σημαντική μορφή του είναι η προκατάληψη ή η προκατειλημμένη συμπεριφορά υπέρ των συμφερόντων των μελών του ίδιου είδους σε βάρος των μελών των άλλων ειδών με κριτήριο το είδος και μόνο αυτό».

Στην καθημερινότητά μας δεν αναρωτιόμαστε αν τα ζώα έχουν συνείδηση. Η παραδοχή αυτή μοιάζει αυτονόητη και ενσωματωμένη στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο. Καταλαβαίνουμε ότι τα ζώα είναι όντα με επιθυμίες, συναισθήματα και πεποιθήσεις. Μπορούμε να αντιληφθούμε τότε η γάτα μας πεινάει, τότε ο σκύλος μας ζητά βόλτα ή τότε εκφράζει χαρά και προσδοκία παιχνιδιού. Από αυτή την άποψη, το ερώτημα αν τα ζώα έχουν συνείδηση, δεν ανακύπτει πρωτίστως από αμφιβολία, αλλά από την ανάγκη ευαισθητοποίησης απέναντι στη θέση των ζώων και στον τρόπο με τον οποίο τα αντιμετωπίζουμε (Regan, 1983).

6. Συμπεράσματα

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρήσε να αναδείξει τρία προβλήματα που αντιμετωπίζει κανείς όταν προσπαθεί να δώσει μια βέβαιη απάντηση για το αν τα ζώα έχουν συνείδηση. Αρχικά επιχειρήθηκε αποσαφήνιση του τι εννοούμε με τον όρο «συνείδηση», καθώς διαπιστώνεται ότι διαφορετικοί ορισμοί θα μπορούσαν να μας κατευθύνουν σε διαφορετικά θεωρητικά συμπεράσματα. Ο ορισμός της συνείδησης ως φαινομενικής ή υποκειμενικής εμπειρίας, δηλαδή ως της αίσθησης του «πώς είναι να είναι κανείς κάτι», αποτέλεσε την αφετηρία για την εξέταση του ζητήματος. Η προσέγγιση του ζητήματος της συνείδησης ανέδειξε την αδυναμία πρόσβασης στο υποκειμενικό βίωμα της εμπειρίας των άλλων, καθώς και τη συνάφεια κάθε νοητικής κατάστασης με ένα συγκεκριμένο ον. Υπό αυτό το πρίσμα, η έννοια της συνείδησης υπογραμμίζει τον εγγενώς υποκειμενικό χαρακτήρα της εμπειρίας, ενώ το πρόβλημα των άλλων νόων αναδεικνύει τα όρια γνώσης των νοητικών καταστάσεων των λοιπών έμβιων οργανισμών. Το δοκίμιο δομήθηκε γύρω από τέσσερεις βασικούς θεματικούς άξονες, όπως το «δύσκολο πρόβλημα» της συνείδησης, το πρόβλημα του καρτεσιανού σκεπτικισμού που οδηγεί στη μοναδική βεβαιότητα του υποκειμενικού βιώματος και το επιστημολογικό σκέλος του προβλήματος των άλλων νόων που οριοθετεί τη γνώση μας για το αν τα υπόλοιπα όντα έχουν συνείδηση. Τέλος, εστίασαμε στην παραδοχή απόδοσης συνείδησης στα ζώα και τη σημασία της που έχει για την ηθική μας στάση απέναντί τους.

Λαμβάνοντας υπόψη τη διακήρυξη του Cambridge και των δεδομένων για νευροβιολογικές ομοιότητες των μηχανισμών σε ανθρώπους και άλλα ζώα, το ερώτημα περί απόδοσης συνείδησης σε μη ανθρώπινα ζώα, παύει να αποτελεί δίλημμα και λαμβάνει χαρακτήρα κανονιστικής παραδοχής.

Ακόμα και αν δεν είμαστε σίγουροι για το πώς είναι να είσαι ένας οργανισμός ή αν δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα αν και πώς βιώνει ένας οργανισμός την υποκειμενική εμπειρία, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τη συνείδηση στα ζώα απορρίπτοντας κάθε μορφή εργαλειώδους χρήσης που τα αντιμετωπίζει ως απλά αντικείμενα και να δεσμευθούμε στην κατάργηση βάνουσων πρακτικών εκμετάλλευσης, από τη βιομηχανική εκτροφή και τη σφαγή έως τον πειραματισμό και την καταναγκαστική εργασία.

Ο ειδισμός λειτουργεί ως μηχανισμός νομιμοποίησης της άνησης μεταχείρισης των ζώων, αποκλείοντάς τα από τη σφαίρα της ηθικής εκτίμησης, παρά την επιστημονικά τεκμηριωμένη ικανότητά τους να αισθάνονται και να βιώνουν συναισθηματικές καταστάσεις¹⁵. Όπως και άλλες μορφές διάκρισης, ο ειδισμός, εδράζεται σε αυθαίρετες ιεραρχήσεις, οι οποίες παρουσιάζονται ως φυσικές, αναγκαστικές ή βιολογικά δεδομένες. Η επιμονή σε ανθρωποκεντρικά κριτήρια προσδιορισμού της συνείδησης δεν αντανακλά γνωσιακούς περιορισμούς, αλλά σχέσεις εξουσίας που καθορίζουν ποια βιώματα αναγνωρίζονται ως πραγματικά και ποια αποσιωπώνται. Η απόδοση συνείδησης στα ζώα, επομένως, δεν συνιστά μόνο επιστημονική, αλλά και ηθική και πολιτική πρόκληση.

Είναι σαφές ότι η μελέτη των νευρολογικών μηχανισμών της συνείδησης στα ζώα συγκροτεί ένα διεπιστημονικό πεδίο, στο οποίο συναντώνται φιλόσοφοι, βιολόγοι, νευροεπιστήμονες, ερευνητές της συγκριτικής ψυχολογίας αλλά και κοινωνικοί επιστήμονες. Η συνάντηση αυτών των διαφορετικών γνωστικών πεδίων καλλιεργεί το έδαφος για την ανάπτυξη ποικίλων προσεγγίσεων, οι οποίες δοκιμάζονται, διασταυρώνονται και ζυμώνονται μεταξύ τους. Όμως η ετερογένεια παράγει ρήγματα ως προς τα μεθοδολογικά εργαλεία, τις διάφορες ταξινομήσεις και τις θεωρητικές αφηρησίες που επιστρατεύονται για την κατανόηση της νόησης των ζώων.

Στο παρόν κείμενο επιχειρήθηκε η αναφορά ορισμένων πτυχών αυτού του σύνθετου θέματος, το οποίο δεν παραμένει εγκλωβισμένο στη σφαίρα της θεωρίας, αλλά φέρει ουσιώδεις ηθικές συνέπειες στην υλική πραγματικότητα. Το ερώτημα της αναγνώρισης ή μη του βιώματος των μη ανθρώπινων ζώων δύναται να λειτουργήσει ως ευρύτερο παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνται, ιεραρχούνται και συχνά αποκλείονται οι ετερότητες. Είτε πρόκειται για μη ανθρώπινα ζώα, είτε για φυλετικοποιημένα υποκείμενα σε λευκές κοινωνίες, είτε

¹⁵ Για τα πρωτογενή νευρολογικά συστήματα συναισθημάτων των ζώων δείτε Τριανταφύλλου et al. (2026), Καλογήρου & Γεωρταμιά (2026).

για μη δυτικά σώματα εντός δυτικών κοινωνιών, είτε για υποκειμενικότητες που αποκλίνουν από τον έμφυλο κανόνα, είτε για πολιτισμικά περιθωριοποιημένους πληθυσμούς.

Εν κατακλείδι σε ένα πιο γενικό επίπεδο, μέσα από τη μελέτη και τη συγγραφική διεργασία του κεφαλαίου σχηματοποιήθηκε η σκέψη ότι ο σκεπτικισμός που απορρέει από τη συγκρότηση του καρτεσιανού υποκειμένου φαίνεται να διατηρεί ίσως κάποιες αντηχήσεις στο τρόπο με το οποίο η κυρίαρχη κουλτούρα προσεγγίζει και διαχειρίζεται τις ετερότητες.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι τρεις συγγραφείς ενέκριναν την τελική έκδοσή προς δημοσίευση.

Αναφορές

Allen, C., & Trestman, M. (2020). Animal Consciousness. In: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020). <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/consciousness-animal/>.

Avramides, A. (2020). Other Minds. In: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020). <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/other-minds/>.

Berkeley, G. (1710/2007). *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*. Στα Ελληνικά: *Οι αρχές της ανθρώπινης γνώσης*. Δρόμων.

Blackmore, S. (2007). *Συνείδηση* (Γ. Παπαϊωάννου, Μετ.). Ελληνικά Γράμματα.

Chalmers, D. J. (1995). Facing up to the problem of consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 2, 200–219.

Chihara, C. S., & Fodor, J. A. (1965). Operationalism and ordinary language: A critique of Wittgenstein. *American Philosophical Quarterly*, 2(4), 281–295.

Chorianopoulou, M. (2018). On Being and Becoming an Animal: Engelhardt's Two Notions of Animality. *Conatus - Journal of Philosophy*, 3(2), 19–31. <https://doi.org/10.12681/conatus.19253>.

- Damasio, A. (1994). *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. G. P. Putnam.
- Damasio, A. (1999). *The feeling of what happens: body and emotion in the making of consciousness*. Harcourt Brace.
- Demirhan, S. (2026). Πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα; Επανεξετάζοντας το πρόβλημα των άλλων νόων μέσω φεμινιστικών προσεγγίσεων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 185-211). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3353>.
- Descartes, R. (1641/1996). *Meditations on first philosophy* (J. Cottingham, Trans.). Cambridge University Press.
- Douven, I. (2025). Abduction. In: E. N. Zalta & U. Nodelman (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2025). <https://plato.stanford.edu/archives/win2025/entries/abduction/>.
- Dretske, F. (1973). Perception and Other Minds. *Noûs*, 7(1), 34–44. <https://doi.org/10.2307/2216182>.
- Duddington, N. A. (1919). Our Knowledge of Other Minds. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 19, 147–178. <https://doi.org/10.1093/aristotelian/19.1.147>.
- Edelman, G. M., & Tononi, G. (2000). *Το σύμπαν της συνείδησης. Πώς η ύλη γίνεται φαντασία* (Β. Βακάκη, Μετ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Fellenz, M. R. (2007). *The Moral Menagerie: Philosophy and Animal Rights*. University of Illinois Press.
- Foucault, M. (1976/2011). *Histoire de la sexualité 1. La volonté de savoir*. Gallimard. Στα ελληνικά: *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. Η βούληση για γνώση*. Πλέθρον.
- Gounaris, A. (2011). Νόηση και Πραγματικότητα. *Litteraterra*, 4, 47–62. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17733155>.
- Gounaris, A. (2026). Η διάγνωση των επιστημολογικών στάσεων και ο δείκτης γνωσιακής αρετής στη διεπιστημονική έρευνα. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 30(1), 31–50. <https://doi.org/10.12681/plogos.43231>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: Prole, D. and Rujević, G. (ed.). *Personhood* (pp. 137-189). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>.

- Harman, G. H. (1965). The Inference to the Best Explanation. *The Philosophical Review*, 74(1), 88–95. <https://doi.org/10.2307/2183532>.
- Hume, D. (1739/2009). *A Treatise of Human Nature*. Oxford University Press. Στα ελληνικά: *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση*. Βιβλίο πρώτο: Για τη νόηση. Απόπειρα εισαγωγής της πειραματικής μεθόδου συλλογισμού στα ηθικά θέματα. Εκδόσεις Πατάκη.
- Hyslop, A. (1995). *Other Minds*. Kluwer Academic Publishers. <https://doi.org/10.1007/978-94-015-8510-1>.
- Hyslop, A., & Jackson, F. (1972). The analogical inference to other minds. *American Philosophical Quarterly*, 9(2), 168–176.
- Kormas, P., Moutzouri, A., Protopapadakis, E. D. (2023). Implications of Neuroplasticity to the Philosophical Debate of Free Will and Determinism. In: Vlamos, P., Kotsireas, I.S., Tarnanas, I. (eds). *Handbook of Computational Neurodegeneration* (pp. 453-471). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75922-7_21.
- Locke, J. (1690 / 2016). *An essay concerning human understanding*. Στα ελληνικά: *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*. Παπαζήσης.
- Low, P., Panksepp, J., Reiss, D., Edelman, D., Van Swinderen, B., & Koch, C. (2012). The Cambridge Declaration on Consciousness. *Francis Crick Memorial Conference on Consciousness in Human and non-Human Animals*, Churchill College, University of Cambridge, UK. <https://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf>.
- McDowell, J. H. (1982/1998). Criteria, Defeasibility, and Knowledge. *Proceedings of the British Academy*, 68, 455–479. Reprinted in MacDowell 1998: 369–394.
- Nagel, T. (1974). What Is It Like to Be a Bat? *The Philosophical Review*, 83(4), 435–450. <https://doi.org/10.2307/2183914>.
- Phillips, L., & Jørgensen, M. (2009). *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και μέθοδος* (Α. Κιουπκιολής, Μετ.). Παπαζήσης.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.
- Protopapadakis, E. D. (2022). Messing with Autobiographical Memory: Identity, and Moral Status. *International Dialogue East-West*, 9(4), 175-181.
- Regan, T. (1983). *The Case for Animal Rights*. University of California Press.

- Singer, P. (2023/2025). *Animal Liberation Now*. Στα ελληνικά: *Απελευθέρωση των ζώων τώρα!* Εκδόσεις Οκτάνα.
- Wright, C. (1984 / 1993). Second Thoughts about Criteria. *Synthese*, 58(3): 383–405. Reprinted in *Realism, Meaning and Truth*, second edition. Blackwell, 1995, 357–383. <https://doi.org/10.1007/bf00485248>.
- Βαρσάμη, Ε., & Παπουτσή, Α. (2026). Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 125-142). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3350>.
- Βεργάρρα, Λ., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.
- Βοσνιάδου, Σ. (επ.). (2004). *Γνωσιακή Επιστήμη: Η νέα επιστήμη του νου*. Gutenberg.
- Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.
- Καβουριάρη, Ε., & Γαλανοπούλου, Δ. (2026). Από το καρτεσιανό cogito στο εν τω κόσμω είναι των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 263-281). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3355>.
- Καλογήρου, Γ., & Γεωρταμιά, Χ. (2026). Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 233-262). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3352>.
- Κουζέλης, Γ. & Ψυχοπαίδης, Κ. (1996). *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Κείμενα*. Νήσος.
- Κραβαριώτη, Χ., & Μέντζου, Θ. (2026). Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 165-183). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3359>.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Πελεγρίνης, Θ. (2004). *Λεξικό Φιλοσοφίας*. Ελληνικά Γράμματα.

Σαββάκη, Ε. (2005). Τι είναι συνείδηση; Πρώτη Απάντηση. *Πρακτικά Συμποσίου Νευροεπιστημών: Εγκέφαλος και Συνείδηση*.

Τριανταφύλλου, Σ., Παρασκευά, Μ., & Μπακρατσάς, Σ. (2026). Συναισθήματα ανθρώπων και ζώων: Νευροβιολογική ομοιότητα και ηθικές προεκτάσεις. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 213-231). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3354>.

Χαλκιά, Α. (2011). *Έμφυλες βιαιότητες. Εξουσία, λόγος, υποκειμενικότητες*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Χριστίνα Κραβαριώτη και Θεοδώρα Μέντζου*

Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων;

Περίληψη: Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να απαντήσει στο αν μπορεί ένας τρίτος παρατηρητής να γνωρίζει με βεβαιότητα τις νοητικές καταστάσεις ή τις υποκειμενικές εμπειρίες των άλλων οργανισμών. Συγκεκριμένα, μελετά συνοπτικά τη συνείδηση, υπό την έννοια της υποκειμενικής εμπειρίας και το πρόβλημα των «άλλων νόων», τα οποία συνιστούν σύνθετα ζητήματα στη φιλοσοφία των επιστημών της νόησης. Αρχικά, αναλύεται το επιχειρήμα του Nagel, το οποίο, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα των νυχτερίδων, τονίζει την αδυναμία μας να κατανοήσουμε πλήρως τις υποκειμενικές εμπειρίες άλλων όντων. Επισημαίνεται το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ υποκειμενικού βιώματος και αντικειμενικής περιγραφής και υποστηρίζεται μια μερική ή κατά προσέγγιση, τουλάχιστον, γνώση του υποκειμενικού φαινομένου υιοθετώντας την οπτική γωνία του υποκειμένου της εμπειρίας. Εν συνεχεία, και αναφορικά με το πρόβλημα των «άλλων νόων» εξετάζονται φιλοσοφικά επιχειρήματα όπως το επιχειρήμα της αναλογίας, το οποίο δέχεται ότι παρόμοιες συμπεριφορές υποδηλώνουν παρόμοιες νοητικές καταστάσεις. Αναλύεται, επίσης, ο σκεπτικισμός, ο οποίος αμφισβητεί τη δυνατότητά μας να κατανοήσουμε ολοκληρωτικά τη συνείδηση άλλων όντων. Ωστόσο, κανένα επιχείρημα δεν παρέχει μια απόλυτα ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα. Τέλος, υπογραμμίζεται η ανάγκη μιας καινοτομίας για τη γεφύρωση του εξηγητικού χάσματος και προτείνεται η πλουραλιστική προσέγγιση, η οποία συνδυάζει διάφορες φιλοσοφικές και επιστημονικές μεθόδους, παράλληλα με συνεχή έρευνα, με στόχο την καλύτερη κατανόηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών.

Λέξεις-κλειδιά: συνείδηση; υποκειμενική εμπειρία; qualia; το πρόβλημα των άλλων νόων; επιχειρήμα της αναλογίας; σκεπτικισμός

* Η Χριστίνα Κραβαριώτη είναι δικηγόρος και απόφοιτος του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: kravar@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-0225-2415>. Η Θεοδώρα Μέντζου είναι απόφοιτη του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στο ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: doramen@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-2579-6430>.

1. Εισαγωγή

Η συνείδηση προσέλιπε ανέκασθεν το ενδιαφέρον του ανθρώπου. Παρά το γεγονός ότι οι φιλοσοφικοί και επιστημονικοί κύκλοι «πάλεψαν» για μεγάλες χρονικές περιόδους με την έννοια αυτή, προσπαθώντας να τη διερευνήσουν, δεν υπάρχει σήμερα ένας ορισμός της που να είναι γενικά αποδεκτός. Η πιο ισχυρή, ωστόσο, ασθενής, ως προς την απόδειξή της, εκδοχή, είναι εκείνη της υποκειμενικής εμπειρίας (Blackmore, 2007).

Καθημερινά, βιώνουμε μια ποικιλία ιδιωτικών εμπειριών, όπως για παράδειγμα τη χαρά μιας επιτυχίας, τον πόνο μιας απώλειας, το χρώμα του ουρανού κ.α., με ορισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να αποτυπωθούν και να εκφραστούν λεκτικά με κυριολεκτικούς όρους, τα οποία, όμως, νοσηματοδοτούν την πραγματικότητα γύρω μας. Εντούτοις, από εξελικτική άποψη, αυτό δεν αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο των ανθρώπων, αλλά και ορισμένων μη ανθρώπινων ζώων (Colin & Trestman, 2020). Αν και το θέμα της συνείδησης στα ζώα εξακολουθεί να είναι αμφιλεγόμενο, γίνεται πλέον δεκτό, από μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας, ότι τα ζώα πράγματι βιώνουν ενσυνείδητες καταστάσεις (Low, 2012), που επηρεάζουν τη συμπεριφορά τους, καθορίζουν τον τρόπο που νοούν, αντιλαμβάνονται και αισθάνονται, συνθέτοντας τοιούτοτρόπως τον κόσμο εντός του οποίου ζουν και αναπνέουν.

Ο φιλόσοφος Thomas Nagel (1974), σε μια απόπειρα να στρέψει την προσοχή μας στο μυστήριο που συνιστά η υποκειμενική εμπειρία, έθεσε το ερώτημα «*Πώς νιώθει κανείς όντας νυχτερίδα;*», για να υποστηρίξει ότι αυτό είναι αδύνατον να γίνει πλήρως κατανοητό από εμάς. Η υποκειμενική φύση της συνείδησης υπονομεύει κάθε προσπάθεια αποικρυπτογράφησης της με επιστημονικούς – αντικειμενικούς όρους, διότι, ακόμα κι αν γνωρίζουμε τις νευρωνικές διεργασίες που συνοδεύουν μια εμπειρία, απουσιάζει το βίωμα του ίδιου του οργανισμού, το οποίο παραμένει ιδιωτικό και προσβάσιμο μόνο στον ίδιο τον οργανισμό (Krauss, 2024). Έτσι, όμως, ανακύπτουν δυο προβλήματα. Αφενός το οντολογικό πρόβλημα της σχέσης νου – σώματος, το πώς, δηλαδή, μια αμιγώς υλική δομή (λ.χ. ένας εγκέφαλος) μπορεί να δημιουργήσει υποκειμενικές νοητικές εμπειρίες με άρρητα ποιοτικά χαρακτηριστικά (Blackmore, 2007) και αφετέρου το επιστημολογικό πρόβλημα των «άλλων νόων» που συνοψίζεται στο ερώτημα πώς είναι δυνατόν να γνωρίζουμε ότι άλλα όντα, εκτός από εμάς, βιώνουν ορισμένες νοητικές καταστάσεις, καθώς και τι είδους καταστάσεις είναι αυτές (Avramides, 2020). Το επιστημολογικό αυτό πρόβλημα, που είναι ίσως ένα από τα πιο δισεπίλυτα, θα αποτελέσει και αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου.

Ουσιαστικά, σκοπός μας είναι μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση να καταδείξουμε κατά πόσο οι υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις άλλων νοημόνων όντων και συγκεκριμένα των μη ανθρώπινων ζώων μπορούν να γνωσθούν από εμάς, δίνοντας το έναυσμα για περαιτέρω προβληματισμό σε ένα από τα πιο αντιμαχόμενα πεδία μελέτης αλλά και συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στη συμπλήρωση και επέκταση της ήδη υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Αρχικά, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις δυσκολίες που συνδέονται με την έννοια της συνείδησης και των *qualia* αναλύοντας το επιχείρημα του Nagel. Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στο επιστημολογικό πρόβλημα των «άλλων νόων» και θα αναζητήσουμε σε ποιον βαθμό ένας οργανισμός μπορεί να κατανοήσει το υποκειμενικό βίωμα της εμπειρίας ενός άλλου οργανισμού. Έπειτα, θα εξετάσουμε την ικανότητά μας να εξηγήσουμε επαρκώς τις νοητικές καταστάσεις των άλλων οργανισμών και θα ανατρέξουμε σε δύο επιχειρήματα. Το πρώτο, είναι το επιχείρημα της αναλογίας, το οποίο προσπαθεί να αποδώσει την ύπαρξη νοητικών καταστάσεων σε άλλα όντα μέσω της παρατήρησης παρόμοιων συμπεριφορών με τις ανθρώπινες. Το δεύτερο, αφορά μια σκεπτικιστική επιχειρηματολογία που διατυπώνεται σε δύο μορφές. Η μια μορφή είναι οντολογική και προσπαθεί να αναδείξει τα όρια του ερωτήματος «έχουν οι άλλοι οργανισμοί, και ειδικότερα τα ζώα, συνείδηση;». Η άλλη μορφή είναι επιστημολογική και ενώ δεν αμφισβητεί υποχρεωτικά την ύπαρξη των νοητικών καταστάσεων, επιχειρεί να οριοθετήσει το ερώτημα «πώς και σε ποιον βαθμό έχουμε τη δυνατότητα να γνωρίζουμε την ύπαρξη νοητικών καταστάσεων στους άλλους;».

Στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου, θα ασχοληθούμε κυρίως με το επιστημολογικό σκέλος του σκεπτικιστικού επιχειρήματος και ειδικότερα, με τα όρια της γνώσης μας σχετικά με την υποκειμενική εμπειρία που βιώνουν οι άλλοι οργανισμοί. Στόχος μας είναι να αξιολογήσουμε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά τους και να διαπιστώσουμε αν μπορούν να μας οδηγήσουν σε μια πλήρη κατανόηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών. Τέλος, θα παρουσιάσουμε τη δική μας θέση αναφορικά με το ζήτημα που εξετάζουμε, επιχειρώντας να προτείνουμε την καλύτερη δυνατή λύση.

2. Η συνείδηση και τα *qualia* μέσα από το ερώτημα του Nagel

Ο Αμερικανός φιλόσοφος Thomas Nagel, το 1974, στο πρωτοποριακό άρθρο του υπό τον τίτλο *What is it like to be a bat?*, που θα μπορούσε να μεταφραστεί ελεύθερα «Πώς νιώθει κανείς όντας νυχτερίδα;» έθεσε

το ζήτημα της κατανόησης του υποκειμενικού χαρακτήρα της συνείδησης, παρουσιάζοντας τις δυσκολίες που συνδέονται με την έννοια της. Συγκεκριμένα, ο Nagel (1974), αφού όρισε αρχικά ότι «ένας οργανισμός διαθέτει συνείδηση εάν και μόνο εάν νιώθει κάτι όντας αυτός ο συγκεκριμένος οργανισμός», χρησιμοποίησε στη συνέχεια το παράδειγμα των νυχτερίδων που συγγενεύουν με τον άνθρωπο, αλλά και που διαφέρουν θεμελιωδώς απ' αυτόν, καθόσον έχουν την ικανότητα μέσω ενός εξαιρετικά εξελιγμένου βιολογικού αισθητηριακού συστήματος ηχοεντοπισμού να συλλέγουν πληροφορίες για τον περιβάλλοντα κόσμο τους, για να υποστηρίξει ότι δεν μπορούμε ποτέ να γνωρίζουμε το πώς είναι να βιώνει κανείς την πραγματικότητα κατ' αυτόν τον τρόπο. Είναι κάτι ξένο και μη οικείο για εμάς που, επειδή δεν διαθέτουμε το αισθητήριο αυτό όργανο ως μορφή αντίληψης, δεν μπορούμε να καταλάβουμε πώς μπορεί να λειτουργήσει. Κατά τον Nagel (ό.π.), ακόμα κι αν προσπαθούσαμε να φανταστούμε ότι είμαστε σε εμφάνιση και σε συμπεριφορά όμοιοι με νυχτερίδα ή ακόμα κι αν ήμασταν σε θέση να μεταμορφωθούμε σταδιακά σε νυχτερίδα, δεν θα ήταν δυνατόν να αποκτήσουμε ποτέ τις υποκειμενικές εμπειρίες του συγκεκριμένου όντος, των οποίων η κατανόηση υπερβαίνει τις νοητικές μας ικανότητες.

Η ιδιαίτερη αυτή αίσθηση της νυχτερίδας, το πώς αντιλαμβάνεται τον εξωτερικό της κόσμο μέσω του συστήματος σόναρ που διαθέτει, αποτελεί μια νοητική ποιότητα (qualia)¹ που αφενός συνιστά ένα αληθές για τη νυχτερίδα φαινόμενο του δικού της νοητικού κόσμου, και αφετέρου ένα όριο με την «πραγματικότητα»² και με κάθε υποκειμενικό βίωμα

¹ Τα qualia (ενικός: quale), προερχόμενα από τη λατινική λέξη qualis που σημαίνει «τι είδους», έχουν κεντρική σημασία στη φιλοσοφία του νου για την ορθή κατανόηση της συνείδησης. Ως qualia ονομάζουμε τις άρρητες, υποκειμενικές ποιότητες της συνειδητής εμπειρίας (Blackmore, 2007). Σε γενικές γραμμές, το πώς είναι να βιώνει κανείς μια ιδιωτική εμπειρία καθεαυτή (Λειβαδίτης, 2012), όπως π.χ. την αίσθηση του πόνου, την ερυθρότητα του κόκκινου χρώματος, τη μυρωδιά του καφέ, τον ήχο μιας μελωδίας, το απαλό αίσθημα που προκαλεί το άγγιγμα μιας γάτας κ.λπ. Ιστορικά, ο όρος quale εισήχθη στη φιλοσοφία το 1866 από τον C. S. Peirce ενώ ο πρώτος που τον χρησιμοποίησε με τη σύγχρονη έννοια του ήταν το 1929 ο C. I. Lewis (Iye, 2025). Αργότερα, ο Frank Jackson (1982) όρισε τα qualia «... ως αντιληπτικά εμπειριών, τα οποία δεν περιέχουν καμία αμalgώς φυσική πληροφορία». Ανεξάρτητα, όμως, από τους διάφορους ορισμούς που έχουν δοθεί κατά καιρούς στα qualia, η επιστημολογική τους εγκυρότητα παραμένει αμφιλεγόμενη, με πολλούς φιλοσόφους, μεταξύ των οποίων και ο Daniel Dennett, να εναντιώνονται στην ύπαρξή τους (Gounaris & Kosteletos, 2020: 153ff).

² Για την αναζήτηση μιας συνθήκης ρεαλισμού ανάμεσα στο υποκειμενικό βίωμα και τον πραγματικό κόσμο, βλέπε Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

άλλων έμβιων όντων (Gounaris, 2011). Πρόκειται δηλαδή για μια ιδιωτική, φαινομενική εμπειρία με ποιοτικά χαρακτηριστικά που μόνο η συγκεκριμένη οντότητα μπορεί να βιώσει, ενώ κάθε προσπάθεια αναπαράστασης ή επιστημονικής διερεύνησης της ίδιας της εμπειρίας με αντικειμενικούς όρους καταλήγει στο κενό. Και ο λόγος είναι ότι μια υποκειμενική εμπειρία σχετίζεται με μια μοναδική οπτική γωνία θέασης, ήτοι του συγκεκριμένου οργανισμού που έχει τη συγκεκριμένη νοητική κατάσταση (Gounaris, ό.π.). Παρά το γεγονός, ότι τίποτα δεν μας εμποδίζει, στο να αποκτήσουμε γνώσεις σχετικά με τη νευροφυσιολογία της νυχτερίδας και των μηχανισμών που προκαλούν την υποκειμενική εμπειρία της, καμία περιγραφή, όσο ακριβής και εκτενής κι αν είναι, δεν θα μπορέσει ποτέ να λειτουργήσει ως προσομοίωση αυτού που βιώνει η νυχτερίδα, δηλαδή της αυθεντικής, υποκειμενικής, ενσυνείδητης εμπειρίας της (Καργόπουλος, 2009). Με τον τρόπο αυτόν, ο Nagel τονίζει το αγεφύρωτο χάσμα υποκειμενικού και αντικειμενικού, και κατ' επέκταση την αδυναμία πλήρους εναρμόνισης του νοητού με τον πραγματικό κόσμο (Blackmore, 2007).

Και εδώ ακριβώς έγκειται ένα πρόβλημα που μοιάζει να είναι άλυτο και αξεπέραστο. Δεν μπορούμε, σε καμία περίπτωση, να καταλάβουμε πώς είναι να είναι κανείς κάτι άλλο. Αυτό μας οδηγεί στο να σκεφτούμε ότι πιθανότατα η έννοια της συνείδησης και των *qualia* δεν είναι ενιαία. Πρέπει να είναι κάτι τελείως διαφορετικό το πώς είναι να είναι κανείς νυχτερίδα από το να είναι κανείς π.χ. σκύλος, άνθρωπος κ.ο.κ. (Gounaris, 2011). Όπως εμείς δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη νυχτερίδα που χρησιμοποιεί υπερήχους για να πλοηγηθεί στο χώρο, να βρει τροφή και να επικοινωνήσει ή τον σκύλο που ανιχνεύει μυρωδιές με εξαιρετική ακρίβεια, κάτι αντίστοιχο πρέπει να συμβαίνει και με αυτά τα έμβια όντα σε σχέση με τη δική τους προσπάθεια να μας κατανοήσουν.

3. Το πρόβλημα των «άλλων νόων»

Το πρόβλημα, όμως, της συνείδησης και της υποκειμενικής βιωματικής εμπειρίας γεννάει κι άλλα προβλήματα, όπως χαρακτηριστικά το επιστημολογικό πρόβλημα των «άλλων νόων». Με άλλα λόγια, πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ότι άλλες οντότητες, εκτός από εμάς, σκέφτονται, έχουν συναισθήματα ή βιώνουν ορισμένες νοητικές καταστάσεις (Avramides, 2020);

Ο σκεπτικισμός απέναντι στους άλλους νόες, που εκκινεί από μια γενικότερη αμφιβολία της γνώσης μας για τον εξωτερικό κόσμο, όπως την έθεσε ο René Descartes (Avramides, ό.π.), μας φέρνει ευθέως αντιμέτωπος με ένα από τα κεντρικότερα προβλήματα

της φιλοσοφίας του νου. Δεν περιορίζεται μόνο στο ανθρώπινο είδος, αλλά αφορά και τα μη ανθρώπινα ζώα, ακόμη και τα συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης (T.N.) στο πλαίσιο συζητήσεων περί απόδοσης ηθικών ευθυνών και γενικότερα ηθικού καθεστώτος σ' αυτά (Gounaris & Kosteletos, 2022), ενόψει μάλιστα της ραγδαίας και ταχύτατης ανάπτυξης που σημειώνεται στο χώρο της τεχνολογίας.

Ο καθένας από εμάς βιώνει τις νοητικές του καταστάσεις άμεσα, εκ των έσω. Μπορούμε, δηλαδή, να γνωρίζουμε, τουλάχιστον τις περισσότερες φορές, τι είναι αυτό που σκεφτόμαστε και αισθανόμαστε, χωρίς την ανάγκη παρεμβολής κάποιου αποδεικτικού στοιχείου (Avramides, 2020). Στην περίπτωση, αντίθετα, «των άλλων νόων», αν όντως νοούν, η πρόσβαση στις νοητικές τους καταστάσεις είναι έμμεση με μόνο κριτήριο, σε πρώτη φάση, την παρατήρηση της συμπεριφοράς τους, όπως αυτή εκφράζεται διαμέσου του σώματος, καθώς δεν υπάρχει η δυνατότητα ούτε φαινομενολογικής εμπειρίας ούτε γνώσης μέσω ενδοσκοπήσης (Lacewing, 2013). Πώς, όμως, μπορούμε να γνωρίζουμε ότι το σώμα του συγκεκριμένου οργανισμού που παρατηρούμε βιώνει λ.χ. πόνο; Ή περαιτέρω τι συμβαίνει, όταν από έναν νοήμονα οργανισμό απουσιάζει κάθε ένδειξη συμπεριφοράς (π.χ. παραμένει ακίνητος); Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ότι δεν είναι αυτόματο ή ζόμπι, δηλαδή, μια οντότητα που δεν σκέφτεται, δεν αισθάνεται, αλλά κινείται με τρόπο παρόμοιο με τον δικό μου χωρίς, όμως, να βιώνει υποκειμενικές εμπειρίες (Avramides, 2020); Επιπλέον, πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ότι δύο όντα που συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο (π.χ. τρέχουν μετά το άκουσμα ενός θορύβου), βρίσκονται στην ίδια νοητική κατάσταση ή βιώνουν τις ίδιες νοητικές ποιότητες; Όλα αυτά είναι ερωτήματα που περιγράφουν εν συντομία, αλλά περιεκτικά, το περίφημο φιλοσοφικό πρόβλημα των «άλλων νόων».

Με εξαίρεση ίσως ορισμένες νοητικές καταστάσεις των ζώων που μπορεί ως έναν βαθμό να είναι περισσότερο «προσβάσιμες», δεν συμβαίνει το ίδιο με τη συνείδηση ακριβώς λόγω του ενδογενούς υποκειμενικού – ιδιωτικού χαρακτήρα της, με αποτέλεσμα η εμπειρία του οργανισμού που τη βιώνει να παραμένει άγνωστη. Βασιζόμενοι στη δομή και στη συμπεριφορά ενός ζώου μπορούμε να διαμορφώσουμε μια σχηματική μόνο αντίληψη περί του τι νιώθει στη δεδομένη κατάσταση (Nagel, 1974). Επιπροσθέτως, τα ζώα, εν αντιθέσει προς τους ανθρώπους, στερούνται της γλώσσας εκείνης που θα τους επέτρεπε να μεταδώσουν

στους άλλους το νοητικό περιεχόμενο της αισθητηριακής – αντιληπτικής τους εμπειρίας (Colin & Trestman, 2020)³. Παρά ταύτα, μια μερική ή κατά προσέγγιση τουλάχιστον γνώση – κατανόηση του υποκειμενικού βιώματος της εμπειρίας ενός άλλου οργανισμού θα ήταν εφικτή, αν μπορούσαμε να υιοθετήσουμε την οπτική του γωνία (Nagel, 1974). Μόνο τότε, θα βρισκόμασταν εγγύτερα στην πραγματική φύση του φαινομένου και στην ουσία του εσωτερικού κόσμου του υποκειμένου της εμπειρίας, ένα εγχείρημα, όμως, που θα δυσχεραινόταν αρκετά στην περίπτωση ειδών πολύ διαφορετικών από εμάς.

Για το συγκεκριμένο πρόβλημα, που συνδέεται με το γενικότερο μεταφυσικό πρόβλημα της κατανόησης του νου και των νοητικών καταστάσεων, έχουν προταθεί διάφορες φιλοσοφικές λύσεις χωρίς, ωστόσο, από την άλλη πλευρά να υπάρχει συμφωνία ως προς την αντιμετώπισή του⁴.

4. Πώς μας βοηθούν το επιχείρημα της αναλογίας και ο σκεπτικισμός να προσεγγίσουμε τις νοητικές καταστάσεις των άλλων όντων;

Η κατανόηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών αποτελεί ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα και ενδιαφέροντα ζητήματα στη φιλοσοφία των επιστημών της νόησης. Πώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ένας άλλος οργανισμός βιώνει συγκεκριμένες νοητικές καταστάσεις, αν δηλαδή, σκέφτεται, επιθυμεί, έχει προθέσεις ή αν βιώνει υποκειμενικές ποιότητες παρόμοιες ή αντίστοιχες με τις δικές μας; Καθώς παρόμοια ερωτήματα έχουν απασχολήσει τους φιλοσόφους για αιώνες, αποδίδοντας ή αφαιρώντας την ιδιότητα από τα ζώα να έχουν νοητικές καταστάσεις, έχουν διατυπωθεί επιχειρήματα, ορισμένα από τα οποία θα δούμε στη συνέχεια συνοπτικά προκειμένου να κρίνουμε την πειστικότητά τους.

4.1 Το επιχείρημα της αναλογίας

Το πρώτο φιλοσοφικό επιχείρημα που θα εξετάσουμε είναι αυτό της αναλογίας, το οποίο βασίζεται στην υπόθεση ότι, αν δύο οργανισμοί εμφανίζουν παρόμοιες συμπεριφορές υπό παρόμοιες συνθήκες, τότε οι εσωτερικές τους νοητικές καταστάσεις είναι, επίσης,

³ Για το πρόβλημα της γλώσσας στη μελέτη της νόησης στα ζώα βλέπε Βαρσάμη & Παπουτσή (2026), Γούναρης (2026), Μηλιώτη & Ντάσιου (2026).

⁴ Για το πρόβλημα των άλλων νόων ως επιστημολογικό και εννοιολογικό εμπόδιο στη μελέτη της νόησης στα ζώα βλέπε και Γούναρης (2026).

παρόμοιες⁵. Συγκεκριμένα, ο David Hume (1748/2009) υποστήριξε ότι, δεδομένου ότι η συμπεριφορά των ζώων μοιάζει με την ανθρώπινη, μπορούμε να υποθέσουμε αναλογικά ότι η εσωτερική αιτία που οδηγεί σε αυτή τη συμπεριφορά είναι παρόμοια. Η θέση αυτή συνδέεται με τον εμπειρισμό, ο οποίος θεωρεί ότι η γνώση μας προέρχεται από τις αισθήσεις και οι ιδέες μας είναι αναπαραστάσεις αυτών των εμπειριών (Αυγελής, 1978). Όταν άνθρωποι και ζώα εκτίθενται σε παρόμοια ερεθίσματα, παρατηρείται σύγκλιση στη συμπεριφορά τους, η οποία δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Ένας άνθρωπος που βιώνει πόνο αποφεύγει το ερέθισμα που τον προκαλεί, εκφράζει λειπτικά ή μη τη δυσφορία του, εμφανίζει σωματική ένταση και προσπαθεί να προστατεύσει το σημείο που πονά. Αντίστοιχα, ένα ζώο απομακρύνεται, φωνάζει, γλείφει ή προστατεύει το πονεμένο μέρος του σώματος. Τέτοιου είδους αναλογία παρατηρείται και στην περίπτωση του φόβου. Όταν αντιλαμβανόμαστε μια απειλή, τόσο οι άνθρωποι όσο και τα ζώα, εκδηλώνουμε συμπεριφορές φυγής, αινησίας ή αυξημένης εγρήγορσης. Εφόσον στην ανθρώπινη περίπτωση τέτοιες συμπεριφορές ερμηνεύονται ως εκδηλώσεις συγκεκριμένων εσωτερικών νοητικών καταστάσεων (πόνος, φόβος), είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι και στα ζώα οι συμπεριφορές αυτές προκύπτουν από αντίστοιχες εσωτερικές αιτίες (Protorapadakis 2012: 21ff).

Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η σημασία της αρχής της *θεωρητικής επεκτασιμότητας*, όπως επισημαίνει ο Gilardi (1988) ερμηνεύοντας τον Hume. Σύμφωνα με αυτή την αρχή, μια εξήγηση θεωρείται πιο ισχυρή όταν μπορεί να εφαρμοστεί και σε άλλες παραπλήσιες περιπτώσεις. Έτσι, όταν η ίδια αιτία που εξηγεί τις νοητικές λειτουργίες του ανθρώπου φαίνεται να ισχύει και για τα ζώα, η εξήγηση αυτή γίνεται πιο πειστική. Ο ίδιος τρόπος σκέψης συναντάται και στις επιστήμες. Οι ανατόμοι, για παράδειγμα, συσχετίζουν πειράματα που διεξάγονται στο ανθρώπινο σώμα με αντίστοιχα πειράματα σε άλλα ζώα και, όταν τα αποτελέσματα συγκλίνουν, θεωρούν τη συμφωνία αυτή ως επιχείρημα υπέρ των υποθέσεών τους. Κατά ανάλογο τρόπο και ο «επιστήμονας της ανθρώπινης φύσης», όταν διαπιστώνει ότι η αιτία που εξηγεί τις νοητικές λειτουργίες του ανθρώπου είναι όμοια με εκείνη στα ζώα, αντλεί από αυτή την αναλογία ένα επιπλέον στοιχείο επιβεβαίωσης.

⁵ Για τις διαφορές μεταξύ του επιχειρήματος της αναλογίας και του επιχειρήματος προσφυγής στην καλύτερη εξήγηση βλέπε Δανά et al. (2026).

Η Avramides (2020) παραπέμπει στον Mill υποστηρίζοντας ότι έχουμε εύλογους λόγους να αποδώσουμε νοητικές καταστάσεις σε άλλους οργανισμούς, εφόσον παρατηρούμε ότι διαθέτουν σώματα όπως τα δικά μας, τα οποία γνωρίζουμε ότι είναι απαραίτητα για την ύπαρξη συναισθημάτων και σκέψεων και επίσης, εκδηλώνουν πράξεις και εξωτερικά σημάδια, που στην περίπτωσή μας, γνωρίζουμε από την εμπειρία μας ότι προκαλούνται από συναισθήματα. Με βάση αυτό, θεωρεί ότι είναι δικαιολογημένο το συμπέρασμα ότι οι άλλοι έχουν παρόμοιες νοητικές καταστάσεις με εμάς. Ωστόσο, το επιχείρημα αυτό, αν και δημοφιλές, έχει δεχτεί κριτική για διάφορους λόγους. Αρχικά, λόγω αδυναμίας επαλήθευσης του συμπεράσματος στην περίπτωση των άλλων νόων, καθώς δεν έχουμε τη δυνατότητα πρόσβασης στις νοητικές καταστάσεις των άλλων. Δεύτερον, επειδή το επιχείρημα στηρίζεται σε μία μόνο περίπτωση (τη δική μας), γεγονός που περιορίζει πολύ την ισχύ του. Αυτή την αδυναμία την αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Mill (1872), γράφοντας πως η αναλογία αποτελεί «κατώτερο βαθμό επαγωγικής απόδειξης», η οποία λειτουργεί παρέχοντας μια πρώτη υπόθεση και μετέπειτα χρειάζεται περαιτέρω επιβεβαίωση μέσω επιπλέον συσχετίσεων. Και τρίτον, θεωρήθηκε προβληματική η πρώτη προκειμένη αυτού του επιχειρήματος, δηλαδή ότι γνωρίζω τη δική μου περίπτωση, τις δικές μου νοητικές καταστάσεις. Παραπέμποντας στον Malcolm, ο οποίος ήταν επηρεασμένος από τον Wittgenstein (1953), η Avramides (2020) υποστηρίζει ότι η γνώση των νοητικών καταστάσεων από τη δική μας προοπτική, άρα και το επιχείρημα της αναλογίας, είναι αμφισβητήσιμη και οδηγεί σε ένα «θεμελιώδες σφάλμα», δηλαδή την πεποίθηση ότι μπορούμε να κατανοήσουμε τι είναι γενικά οι σκέψεις και τα συναισθήματα εξετάζοντας μόνο τη δική μας προσωπική εμπειρία. Η ιδέα αυτή οδηγεί σε ένα είδος σολιψισμού, την αντίληψη δηλαδή ότι μόνο ο δικός μας νους υπάρχει. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι το επιχείρημα της αναλογίας δεν απαντάει ικανοποιητικά στο ερώτημα που θέσαμε.

Συνεπώς, αν και το επιχείρημα αυτό προσφέρει μια, αρχικά, ελκυστική και πειστική προσέγγιση, αποτυγχάνει να δώσει ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα «πώς μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των άλλων οργανισμών;». Ενώ αναδεικνύει τις ομοιότητες μεταξύ του εαυτού μας και των άλλων, βασιζεται πολύ στην προσωπική μας εμπειρία. Δηλαδή, υποθέτει ότι πρώτα γνωρίζουμε το δικό μας νου εσωτερικά και μετά επεκτείνουμε αυτή τη γνώση στους άλλους, χωρίς όμως

να μπορούμε να επιβεβαιώσουμε ότι η υπόθεση αυτή ισχύει και για τις νοητικές καταστάσεις των άλλων οργανισμών. Έτσι, η αναλογία φαίνεται να γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στην εξωτερική συμπεριφορά και τις εσωτερικές νοητικές καταστάσεις, αλλά στην ουσία αυτό συμβαίνει φαινομενικά, αφού στηρίζεται μόνο σε όσα νιώθουμε-σκεφτόμαστε-βιώνουμε εμείς οι ίδιοι.

4.2 Ο σκεπτικισμός ως επιστημολογικό όριο

Το επόμενο επιχείρημα για το οποίο θα μιλήσουμε είναι ο σκεπτικισμός με την επιστημολογική του διάσταση, που αναδεικνύει τα όρια της ανθρώπινης πρόσβασης στις υποκειμενικές εμπειρίες των άλλων οργανισμών.

Αρχικά, η θέση του Locke (1690/2001) προσφέρει μία πρώτη εικόνα για αυτή τη διαπίστωση. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι το μέγιστο που μπορεί να επιτύχει η επιστήμη είναι ότι μπορεί να βγάλει συμπεράσματα για το πως τα «φαινόμενα» συνδέονται μεταξύ τους και ακολουθούν το ένα το άλλο. Δηλαδή, η επιστήμη μπορεί να μελετά και να εξηγεί πώς συνδέονται τα εξωτερικά γεγονότα και οι συμπεριφορές που παρατηρεί, αλλά δεν μπορεί να ξέρει με βεβαιότητα πώς βιώνει-νιώθει-σκέφτεται ένα άλλο ον. Επιπλέον, αναφέρει ότι υπάρχει ένα κενό ανάμεσα στον «πραγματικό κόσμο» των αντικειμένων και στον κόσμο των ιδεών που συνιστούν την ανθρώπινη εμπειρία. Για τον Locke (ό.π.) η επιστήμη δεν μπορεί να δώσει οντολογικές απαντήσεις, ο ρόλος της είναι περιγραφικός. Αν και αναγνωρίζει ότι ο καταρτισμένος επιστήμονας βλέπει τη φύση με πιο εξειδικευμένο τρόπο και καταλήγει σε πιο ακριβή συμπεράσματα από έναν απλό παρατηρητή, επιμένει ότι τέτοια συμπεράσματα αποτελούν απλώς «κρίση και γνώμη, και όχι γνώση και βεβαιότητα». Η θέση αυτή δείχνει ότι δεν μπορεί να καλυφθεί το κενό προς την υποκειμενική εμπειρία των άλλων όντων, καθώς υπάρχει περιορισμός από τις δυνατότητες του ανθρώπινου νου.

Σε αυτό το πλαίσιο, όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο Thomas Nagel (1974) χρησιμοποιεί το παράδειγμα της νυχτερίδας για να εξηγήσει ότι η υποκειμενική εμπειρία της είναι αδύνατον να γίνει απόλυτα κατανοητή από εμάς. Κάθε οργανισμός με συνείδηση βρίσκεται σε μια προσωπική κατάσταση και η εμπειρία του για τον κόσμο είναι ξεχωριστή. Ακόμη και να γνωρίζουμε τους μηχανι-

σμούς της εντόπισης μέσω υπερήχων, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε απόλυτα πως βιώνει η νυχτερίδα τον κόσμο μέσα από αυτό το αισθητηριακό πλαίσιο. Άρα, αυτή η γνώση παραμένει εξωτερική. Μπορεί, δηλαδή, να δείξει πως λειτουργεί το σύστημα, αλλά όχι πώς το βιώνει η νυχτερίδα από μέσα. Με άλλα λόγια, η επιστημονική περιγραφή δεν ισοδυναμεί με πρόσβαση στην υποκειμενική εμπειρία. Αυτό το πρόβλημα αναδεικνύει τη σημασία του ορισμού της συνείδησης που υιοθετούν πολλοί ερευνητές. Ειδικότερα, ορίζουν τη συνείδηση ως τη νοητική κατάσταση όπου το νοήμον ον έχει την υποκειμενική εμπειρία του «πώς είναι να βρίσκεσαι σε μια συγκεκριμένη κατάσταση» (Chalmers, 1996). Η έννοια των qualia αναδεικνύει ακόμη περισσότερο αυτή τη δυσκολία κατανόησης. Το πρόβλημα αυτό εντείνεται στην περίπτωση των ζώων, ιδιαίτερα αυτών με αισθητηριακές δυνατότητες πολύ διαφορετικές από τις ανθρώπινες. Στην περίπτωση της νυχτερίδας, τα qualia είναι οι υποκειμενικές εμπειρίες της που προκύπτουν από τον μοναδικό τρόπο αντίληψης του κόσμου μέσω του συστήματος υπερήχων που διαθέτει. Αυτές οι εμπειρίες είναι ποιοτικά διαφορετικές από τις ανθρώπινες και δύσκολα μπορούν να κατανοηθούν πλήρως από τον άνθρωπο (Nagel, 1974). Η αδυναμία πρόσβασης σε αυτήν την υποκειμενική εμπειρία αποτελεί τον πυρήνα του επιστημολογικού σκεπτικισμού.

Αξίζει να αναφερθούμε, επίσης, στη θέση του Hume στο πλαίσιο του σκεπτικισμού, ο οποίος αμφισβήτησε τόσο την αξιοπιστία του ορθού λόγου όσο και την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από την αισθητηριακή εμπειρία. Ταυτόχρονα, παρά τις αμφιβολίες αυτές, υποστήριξε ότι η ανθρώπινη φύση μας αναγκάζει να δεχόμαστε ότι υπάρχει ένας εξωτερικός και ένας εσωτερικός κόσμος άλλων συνειδητών όντων (Popkin, 1991). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «η φύση με μια απόλυτη και ακαθόριστη αναγκαιότητα μας έχει υποβάλει να κρίνουμε όπως ακριβώς αναπνέουμε και αισθανόμαστε» (Hume, 1739/1951). Αυτό σημαίνει ότι, ακόμη και αν δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι οι άλλοι οργανισμοί έχουν υποκειμενικές εμπειρίες, στην πράξη είμαστε αναγκασμένοι να συμπεριφερόμαστε σαν να τις έχουν. Η θέση του Hume δεν αναιρεί τον επιστημολογικό σκεπτικισμό, αλλά δείχνει ότι η καθημερινή στάση απέναντι στους άλλους οργανισμούς, και συγκεκριμένα στα ζώα, στηρίζεται αναπόφευκτα σε υποθέσεις που υπερβαίνουν ό,τι μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα και αποδείξεις.

Συμπερασματικά, το επιχείρημα του σκεπτικισμού δείχνει ότι η ανθρώπινη γνώση για τις υποκειμενικές εμπειρίες άλλων οργανισμών είναι περιορισμένη. Ακόμη και με πλήρη επιστημονική κατανόηση των μηχανισμών συμπεριφοράς και αντίληψης, δεν μπορούμε να έχουμε ολοκληρωμένη γνώση της προσωπικής τους εμπειρίας. Παρ' όλα αυτά, όπως παρατηρεί ο Hume, στην καθημερινή μας ζωή τείνουμε να συμπεριφερόμαστε στους άλλους οργανισμούς σαν να έχουν συνείδηση και σαν να γνωρίζουμε τις εσωτερικές νοητικές καταστάσεις, ακόμα και αν δεν μπορούμε να το αποδείξουμε. Αυτό δείχνει ότι η σχέση μας με τα άλλα όντα βασίζεται σε μια υπόθεση που ξεπερνά ό,τι μπορούμε να επαληθεύσουμε με αποδείξεις.

5. Πρόταση πιθανών λύσεων

Το πρόβλημα της συνείδησης με όλες τις πτυχές αναδεικνύεται ιδιαίτερα δύσκολο έως ανυπέρβλητο. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο που αποκαλείται ως το «αίνιγμα του κόσμου» (Edelman & Tononi, 2006). Καθημερινά, κάθε ενσυνείδητο ον έρχεται αντιμέτωπο με μια σειρά αντιληπτικών ερεθισμάτων και δοκιμάζει ένα σύνολο εμπειριών που έχουν έναν ιδιωτικό χαρακτήρα και ένα ποιοτικό περιεχόμενο άρρητο και απροσδιόριστο, με αποτέλεσμα αυτές οι εμπειρίες να καθίστανται σε οποιονδήποτε τρίτο απροσπέλαστες και ως εκ τούτου μη καταληπτές. Όλοι πιθανότατα αντιλαμβανόμαστε τα χρώματα ή τους ήχους, τον πόνο ή τον φόβο, όχι, όμως, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Το βίωμα, δηλαδή, που έχει ο καθένας μας προσωπικά μέσα του είναι διαφορετικό. Και εδώ ακριβώς έγκειται το πρόβλημα. Δεν μπορούμε ποτέ να γνωρίζουμε τι είναι αυτό που πραγματικά βιώνει ο άλλος οργανισμός είτε είναι άνθρωπος είτε είναι ζώο. Μπορεί να ξέρουμε πώς είναι η βιολογική του δομή, πώς μεταφέρονται λ.χ. τα ερεθίσματα από τα αισθητήρια όργανα ή ποιος είναι ο μηχανισμός που δημιουργεί ένα συναίσθημα, αλλά δεν μπορούμε ποτέ να γνωρίζουμε το πώς αυτός ο οργανισμός αισθάνεται. Οποιαδήποτε γνώση μας είναι αδύνατον να αναπαράγει ή να αποδώσει το βίωμά του. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και σε εκείνον σε σχέση με τη γνώση του για εμάς. Αυτό μας οδηγεί στο να σκεφτούμε ότι η θέαση του κόσμου γίνεται από μια ιδιαίτερη οπτική γωνία που μόνο αν καταφέρουμε να την υιοθετήσουμε, υπάρχει ίσως η πιθανότητα να έρθουμε πιο κοντά στην κατανόηση του υποκειμενικού φαινομένου.

Ωστόσο, για να καλυφθεί αυτή η αγεφύρωτη διάσταση μεταξύ φυσικής ενσάρκωσης και συνειδητής εμπειρίας, και με δεδομένο ότι δεν υπάρχει μέχρι στιγμής ένα επαρκές εξηγητικό πλαίσιο, θα πρέπει να επινοήσουμε μια νέα μέθοδο που θα μας επιτρέψει να αποκτήσουμε πρόσβαση στον υποκειμενικό χαρακτήρα της εμπειρίας, ώστε να μπορέσουμε να τον περιγράψουμε με όρους κατανοητούς σε όντα ανίκανα να τον βιώσουν (Σαββάκη, 2005).

Η αδυναμία γνώσης των νοητικών καταστάσεων (σκέψεων, συναισθημάτων, προθέσεων κ.λπ.) των άλλων οργανισμών που περιγράφεται εν συντομία ως πρόβλημα των «άλλων νόων» είναι ένα ζήτημα αρκετά σημαντικό.

Εάν δεν ξέρουμε αν και πώς ένα άλλο ον, εν προκειμένω ένα ζώο, νοεί, αυτό που έχουμε ως πρώτη ένδειξη είναι η συμπεριφορά του, που, όμως, υπάρχει ο κίνδυνος να μας οδηγήσει σε μια ανθρωπομορφική προβολή, ήτοι να μεταφέρουμε τα δικά μας βιώματα, το δικό μας αντιληπτικό και γνωσιακό σύστημα, τα δικά μας χαρακτηριστικά πάνω του οδηγούμενοι ενδεχομένως σε μια εσφαλμένη κρίση π.χ. για να κρύβεται σημαίνει ότι φοβάται⁶. Το επιχείρημα της αναλογίας μάς βοηθάει να κάνουμε υποθέσεις για τις νοητικές καταστάσεις άλλων όντων βάσει των ομοιοτήτων στη συμπεριφορά, ενέχει, όμως, περιορισμούς, καθώς δεν μπορούμε να επαληθεύσουμε και να επιβεβαιώσουμε πλήρως τις υποθέσεις μας. Πιθανότατα, αν παρατηρούσαμε τη σωματική κατάσταση του οργανισμού, π.χ. αν έχει πτερόγια, ουρά ή όχι και την αλληλεπίδρασή του με το περιβάλλον εντός του οποίου διαβίει, όπως τον τρόπο που κινείται, τρώει, αλληλοεπιδρά με τα άλλα όντα, ίσως να αντλούσαμε κάποιο συμπέρασμα για τη νοητική του κατάσταση. Παρ' όλα αυτά, και σε αυτή την περίπτωση, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε σχετικά με το πώς το ζώο νοεί και τι βιώνει, καθότι εμφιλοχωρεί η υποκειμενική του εμπειρία που είναι αδύνατον να γίνει πλήρως κατανοητή σε εμάς. Κάθε ον έχει μοναδικές προσωπικές εμπειρίες που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την ιδιαίτερη φυσιολογία και τις αντιληπτικές του ικανότητες, γεγονός που περιορίζει τη δυνατότητά μας να κατανοήσουμε πλήρως τη συνείδησή του. Ο επιστημολογικός σκεπτικισμός αναδεικνύει τα όρια του ανθρώπου ως προς τη δυνατότητα γνώσης των υποκειμενικών εμπειριών των άλλων οργανισμών. Υπογραμμίζεται ότι η επιστημονική περιγραφή του τρόπου συμπεριφοράς

⁶ Για το πρόβλημα του ανθρωπομορφισμού και του θεωρητικού εμποτισμού στην παρατήρηση της συμπεριφοράς των ζώων βλέπε Γούναρης (2026).

και αντίληψης δεν ισούται με τη γνώση των νοητικών καταστάσεων που έχει ένα άλλο ον. Λαμβάνοντας υπόψη την υποκειμενική εμπειρία του καθενός και την έννοια των *qualia* γίνεται σαφές ότι, ακόμα και η καλύτερη προσπάθεια εξήγησης, δεν μπορεί να καλύψει το κενό που δημιουργείται όσον αφορά την εσωτερική κατάσταση των άλλων όντων. Ωστόσο, αξίζει να αναφέρουμε ότι ο σκεπτικισμός δεν μας οδηγεί στο συμπέρασμα της μη ύπαρξης νοητικών καταστάσεων στους άλλους, αλλά επισημαίνει τα όρια της ανθρώπινης κατανόησης.

Με τη συλλογιστική αυτή, και αφού κανένα από τα προτεινόμενα φιλοσοφικά επιχειρήματα που παραθέσαμε και αναλύσαμε προηγουμένως δεν μπορεί να δώσει μια ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα των «άλλων νόων», προκρίνεται ως προτιμότερη η ενσωμάτωση περισσότερων από μια προσεγγίσεων. Μάλιστα, ο Melnyk (1994) υπογραμμίζει αυτή την αναγκαιότητα και οι Gallagher και Fiebach, όπως παραθέτει η Avramides (2020), φαίνεται να υποστηρίζουν μια τέτοια εκδοχή κάνοντας λόγο χαρακτηριστικά για μια «*πλουραλιστική προσέγγιση*» που εξαρτάται από την κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Η παρατήρηση της συμπεριφοράς και η εντόπιση ομοιοτήτων με τη δική μας μπορεί να λειτουργήσει ως αρωγός στην προσπάθειά μας να εκτιμήσουμε πώς μπορεί να είναι η εσωτερική κατάσταση των άλλων οργανισμών, με την προϋπόθεση πάντα ότι αναγνωρίζουμε τα όρια που υπάρχουν και ότι δεν υιοθετούμε την υπόθεση αυτή ως απόλυτη γνώση. Ο δε σκεπτικισμός μάς υπενθυμίζει τα όρια αυτά και τονίζει τη σημασία του να είμαστε συγκρατημένοι σε όσα αποδίδουμε στα άλλα όντα. Παράλληλα, θεωρούμε ότι η θέση του Hume, δηλαδή να συμπεριφερόμαστε σα να είμαστε σίγουροι ότι τα άλλα όντα, και συγκεκριμένα τα ζώα, νιώθουν-σκέφτονται-βιώνουν, είναι σημαντική ώστε να έχουμε μια υπεύθυνη και ηθική στάση απέναντί τους. Ακόμη και αν η γνώση μας είναι μη αποδείξιμη, οι υποθέσεις μας για αυτά επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αλληλοεπιδρούμε μαζί τους.

Συνεπώς, πιστεύουμε ότι η φιλοσοφική και η επιστημονική αναζήτηση που γίνεται αναφορικά με την ύπαρξη ή μη των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών και πως εμείς μπορούμε να την γνωρίζουμε, πρέπει να συνδυάζεται με την ηθική στάση, αποδεχόμενοι τα όρια μέχρι τα οποία φτάνει η ανθρώπινη γνώση. Ταυτόχρονα, όμως, μπορούμε να αξιοποιούμε τα εργαλεία του επιχειρήματος της αναλογίας και του σκεπτικισμού, δηλαδή την παρατήρηση, την εμπειρία, τη διαίσθηση με σκοπό να διαμορφώνουμε σχέσεις ηθικής και σεβασμού (Chorianopoulou, 2018). Ίσως τότε,

εξετάζοντας, δηλαδή, το πρόβλημα ολιστικά και εστιασμένα, και με συνεχή έρευνα στους τομείς της ψυχολογίας, των νευροεπιστημών κ.λπ. να ερχόμασταν πιο κοντά στην κατανόηση και επαρκή εξήγηση των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών, πάντα με την αναγνώριση των ορίων της ανθρώπινης αντίληψης.

6. Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι το μυστήριο της κατανόησης του υποκειμενικού βιώματος και εν γένει των νοητικών καταστάσεων των άλλων οργανισμών, και δη των μη ανθρώπινων ζώων, παραμένει. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τι είναι αυτό που σκέφτεται ή το πώς αισθάνεται ένας άλλος νους, με αποτέλεσμα το ερώτημα «πώς είναι να είναι κανείς κάτι άλλο», πώς είναι να βιώνει, δηλαδή, την πραγματικότητα από μια ορισμένη οπτική, να αντιστέκεται σε κάθε προσπάθεια πλήρους εξήγησης. Άλλωστε, και όπως τονίζει ο Husserl, αν αισθανόμασταν πραγματικά τη λύπη κάποιου άλλου, σκεφτόμασταν τις σκέψεις του, βλέπαμε τον κόσμο μέσα από τα μάτια του κ.ο.κ., η νοητική του ζωή θα ήταν κομμάτι της δικής μας και τελικά εκείνος και εμείς θα ήμασταν ακριβώς το ίδιο (Overgaard, 2010). Ωστόσο, και ενώ η πλήρης βεβαιότητα σχετικά με τις νοητικές καταστάσεις των άλλων ζώων παραμένει ανέφικτη, αυτό δεν αναιρεί τη σημασία της προσπάθειάς μας να τις κατανοήσουμε τουλάχιστον μερικώς, επινοώντας μια νέα μέθοδο ή αξιοποιώντας τα μέσα που προσφέρουν η φιλοσοφία και η επιστήμη.

Σε κάθε πάντως περίπτωση, και προκειμένου να έρθουμε πιο κοντά στη λύση του μυστηρίου, δέον είναι να επανεξετάσουμε τα όρια της ανθρώπινης κατανόησης και να αναγνωρίσουμε την ετερότητα ως θεμελιώδες στοιχείο της ύπαρξης, υπό την έννοια ότι και τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν εσωτερικό κόσμο, που αξίζει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν από εμάς.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

- Avramides, A. (2020). Other Minds. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Zalta, E.N. (ed.). <https://plato.stanford.edu/entries/other-minds/>.
- Blackmore, S. (2007). *Συνείδηση: Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε* (Γ. Ι. Παπαϊωάννου, Μετ.). Ελληνικά Γράμματα.
- Chalmers, D.J. (1996). *The conscious mind: In search of a fundamental theory*. Oxford University Press.
- Chorianopoulou, M. (2018). On Being and Becoming an Animal: Engelhardt's Two Notions of Animality. *Conatus - Journal of Philosophy*, 3(2), 19–31. <https://doi.org/10.12681/conatus.19253>.
- Colin, A. & Trestman, M. (2020). Animal Consciousness. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Zalta, E.N. (ed.). <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness-animal/>.
- Edelman, G.M. & Tononi, G. (2006). *Το σύμπαν της συνείδησης. Πώς η ύλη γίνεται φαντασία* (Β. Βακάκη, Μετ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Gilardi, R. (1988). Hume, Newton e il principio di analogia. *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica*, 80(1), 63-104. <https://www.jstor.org/stable/43061751>.
- Gounaris, A. (2011). Νόηση και Πραγματικότητα. *Litteraterra*, 4, 47–62. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17733155>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: Prole, D. and Rujević, G. (ed.). *Personhood* (pp. 137-189). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2022). Όπλα Τεχνητής Νοημοσύνης: Προβλήματα Απόδοσης Ηθικού Καθεστώτος στις Αυτόνομες Μηχανές. Στο: *Όψεις της Εφαρμοσμένης Επιστήμης και Τεχνολογίας. Διερευνώντας το αξιακό τοπίο της Τεχνοεπιστήμης* (1η έκδ., σσ. 73–123). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17701628>.
- Hume, D. (1739/1951). *A Treatise of Human Nature*. Selby-Bigge, L.A. (ed.). Clarendon Press.

- Hume, D. (1748/2009). *An enquiry concerning human understanding*. Στα ελληνικά: *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση*. Εκδόσεις Πατάκη.
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal Qualia. *The Philosophical Quarterly* (1950-), 32(127), 127–136. <https://doi.org/10.2307/2960077>.
- Krauss, P. (2024). Consciousness. In: *Artificial Intelligence and Brain Research*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-68980-6_9.
- Lacewing, M. (2013). *Philosophy for A2: Unit 3. Key Themes in Philosophy*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203717646>.
- Locke, J. (1690/2001). *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* (Γρ. Λιονή, Μετ.). Αναγνωστίδης.
- Low, P. (2012, July 7). The Cambridge Declaration on Consciousness. *Proceedings of the Francis Crick Memorial Conference on Consciousness in Human and non-Human Animals, Churchill College, Cambridge University, Cambridge, UK*. <https://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf>.
- Malcolm, N. (1958). I. Knowledge of Other Minds. *The Journal of Philosophy*, 55(23), 969-978. <https://doi.org/10.2307/2021905>.
- Melnyk, A. (1994). Inference to the best explanation and other minds. *Australasian Journal of Philosophy*, 72 (4), 482-491. <https://doi.org/10.1080/00048409412346281>.
- Mill, J. S. (1872). *An examination of Sir William Hamilton's philosophy and of the principal philosophical questions discussed in his writings*. Longmans, Green, Reader, and Dyer.
- Nagel, T. (1974). What is it like to be a bat?. *The Philosophical Review*, 83(4), 435-450. <https://doi.org/10.2307/2183914>.
- Overgaard, S. (2010). The Problem of Other Minds. In: Schmicking, D. & Gallagher, S. (eds.), *Handbook of Phenomenology and Cognitive Science*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-90-481-2646-0_14.
- Popkin, R. H. (1991). Σκεπτικισμός στη Νεώτερη Φιλοσοφία (Ι. Δελλής, Μετ.). *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 24, 293-299.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.

Tye, M. (2025). Qualia. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Zalta, E.N. & Nodelman, U. (eds.). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2025/entries/qualia/>.

Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations* (G. E. M. Anscombe, Trans.). Macmillan.

Αυγελής, Ν. (1978). *Η προβληματική του δεδομένου στον νεώτερο εμπειρισμό*. Χ.ε.

Βαρσάμη, Ε., & Παπουτσή, Α. (2026). Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 125-142). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3350>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Καργόπουλος, Φ. (επ.). (2009). *Αφιέρωμα: Συνείδηση*. Νόησις. τ.5. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω Δαρδανός.

Λειβαδίτης, Μ. (2012). Τι μπορεί να είναι τα qualia; Οι απόψεις των μονιστών. *Ψυχιατρική*, 23(3), 231-244.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Σαββάκη, Ε. (2005). Τι είναι συνείδηση; Πρώτη Απάντηση. *Πρακτικά συμποσίου νευροεπιστημών: Εγκέφαλος και Συνείδηση, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κρήτη*. <https://docplayer.gr/10902350-Proti-apantisi-eleni-savvaki-first-re>.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Πε-

ριβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303–343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

Sezen Demirhan*

Πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα; Επανεξετάζοντας το πρόβλημα των άλλων νόων μέσω φεμινιστικών προσεγγίσεων

Περίληψη: Το παρόν κεφάλαιο, εκκινώντας από το κλασικό ερώτημα του Thomas Nagel, «πώς είναι να είσαι νυχτερίδα;», επανεξετάζει το πρόβλημα των άλλων νόων από τη σκοπιά της φεμινιστικής επιστημολογίας, αναδιατυπώνοντάς το ως «πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα;». Αντλώντας από τη θεωρία της καταστασιακής γνώσης της Donna Haraway και από ηθολογική έρευνα για τις γκριζοκέφαλες ιπτάμενες αλεπούδες (grey-headed flying foxes), αναδεικνύουμε την ενσώματη υπόσταση, τη φροντίδα και τη σχεσιακότητα ως κεντρικούς άξονες της συγκεκριμένης προσέγγισης. Πέρα από την προτεινόμενη εννοιολογική μετατόπιση, υπογραμμίζουμε την ανάγκη αναστοχασμού και εμπλουτισμού των επιστημονικών πρακτικών, υπερβαίνοντας το πρότυπο της «ουδέτερης» παρατήρησης και αναδεικνύοντας εναλλακτικούς τρόπους απόκτησης γνώσης. Συνδέοντας το επιχείρημα του Nagel με φεμινιστικές επιστημολογίες, υποστηρίζουμε ότι τα μη ανθρώπινα ζώα μπορούν να μετέχουν σε σχεσιακές μορφές υποκειμενικότητας, οι οποίες διαμορφώνονται από το σώμα τους, το περιβάλλον τους και τις συλλογικές πρακτικές φροντίδας.

Λέξεις-κλειδιά: συνείδηση; φεμινιστική επιστημολογία; εντοπισμένη γνώση; υποκειμενική εμπειρία μη ανθρώπινων ζώων; πρόβλημα των άλλων νόων

* Η Sezen Demirhan είναι μεταδιδακτορική ερευνήτρια Εφαρμοσμένης Ηθικής στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Με βάση τη φεμινιστική θεωρία και τις εθνογραφικές μεθόδους, διερευνά τις ενσώματες εμπειρίες σε βιοϊατρικά και πολυειδικά πλαίσια. E-mail: sezendemirhan@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8999-8318>.

1. Εισαγωγή

Στην καθημερινή γλώσσα, η συνείδηση αναφέρεται συνήθως σε βασικές καταστάσεις, όπως στο να είναι κανείς ζύπνιος, να μην είναι σε κώμα, να αντιδρά σε ερεθίσματα, να εστιάζει την προσοχή του ή να έχει επίγνωση. Στη φιλοσοφία, ωστόσο, η συνείδηση συνδέεται με πιο σύνθετες έννοιες. Καλύπτει δραστηριότητες όπως το σκέπτεσθαι, το αντιλαμβάνεσθαι, το συλλογίζεσθαι, το αισθάνεσθαι και το πράττειν, κυρίως όμως συνδέεται με αυτό που ονομάζουμε υποκειμενικό βίωμα της αισθητηριακής εμπειρίας ή πιο απλά με την υποκειμενική εμπειρία (Blackmore, 2007). Η συνείδηση αποτελεί κεντρικό θέμα στη φιλοσοφία του νου, ιδίως στο πλαίσιο των συζητήσεων για το πρόβλημα νου - σώματος (Chalmers, 1996). Η έννοια, όμως, του νου, πέρα από το οντολογικό ενδιαφέρον στη φιλοσοφία, είναι άμεσα συνδεδεμένη και υπό αυτήν την έννοια κρίσιμη για τις γνωσιακές λειτουργίες όπως αυτές εξετάζονται μέσω της επιστημολογίας – γνωσιολογίας. Το πώς ορίζουμε και κατανοούμε τη συνείδηση, τι είναι, πού «συμβαίνει» και ποιος ή τι μπορεί να τη διαθέτει, διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο σκεπτόμαστε την υποκειμενικότητα, τη νόηση, τη νοημοσύνη και τη δράση των νοήμωνων όντων (agency) καθώς και τις σχέσεις των όρων αυτών με την οντολογία και την επιστημολογία καθώς οι οντολογικοί προσδιορισμοί επηρεάζουν τις επιστημολογικές θεωρήσεις και οι επιστημολογικές θεωρήσεις επηρεάζουν την οντολογική ταξινόμηση τους με αποτέλεσμα οι όροι αυτοί και η χρήση τους να παραμένει εν πολλοίς νεφελώδης και ακαθόριστη (Gounaris & Kosteletos, 2022: 80)¹.

Μία από τις πλέον επιδραστικές συνεισφορές στη συζήτηση για τη συνείδηση, την υποκειμενική εμπειρία και το επιστημολογικό ερώτημα σχετικά με το πώς μπορούμε να γνωρίζουμε την νόηση και τη συνείδηση των άλλων νοημόνων οργανισμών, αποτελεί το δοκίμιο του Thomas Nagel (1974) “What is it Like to Be a Bat?”, όπου ο Nagel αμφισβητεί τις αναγωγιστικές θεωρήσεις της συνείδησης, υποστηρίζοντας ότι η υποκειμενική εμπειρία, δηλαδή το πώς «αισθάνεται» να είναι κανείς ένας συγκεκριμένος οργανισμός, δεν μπορεί να εξαντληθεί από αντικειμενικές, φυσικαλιστικές προσεγγίσεις. Τονίζει ότι η συνειδητή – υποκειμενική εμπειρία είναι ένα διαδεδомένο φαινόμενο σε πολλές μορφές ζωής (Nagel, 1974: 436), παρότι στερούμαστε οριστικών τεκμηρίων για την παρουσία αυτής της υποκειμενικής εμπειρίας σε απλούστερους

¹ Για την απόδοση συνείδησης σε βιολογικούς οργανισμούς και τεχνητές οντότητες βλέπε και Gounaris & Kosteletos (2020). Για το πρόβλημα της συνείδησης στα ζώα βλέπε Γούναρης (2026), Δανά et al. (2026), Κραβαριώτη & Μέντζου (2026).

οργανισμούς. Στον πυρήνα του επιχειρήματός του Nagel βρίσκεται η ιδέα ότι κάθε συνειδητό ον έχει έναν μοναδικό, υποκειμενικό χαρακτήρα εμπειρίας, μια ποιότητα του τύπου «πώς-είναι-να» (what-it-is-like), η οποία αντιστέκεται στις περιγραφές τρίτου προσώπου.

Ωστόσο, παρότι ο Nagel υπογραμμίζει το απρόσιτο, από κάποιον τρίτο, της υποκειμενικής εμπειρίας, οποιουδήποτε οργανισμού, η σκέψη του στηρίζεται εμμέσως σε μια ουδέτερη μορφή συνείδησης. Η νυχτερίδα του δοκιμίου του έχει μια αφηρημένη μορφή στο επίπεδο του είδους των νυχτερίδων, απογυμνωμένη από κάθε έμφυλη, πολιτισμική, ιστορική ή κοινωνική ιδιαιτερότητα. Δεν πρόκειται για μια νυχτερίδα εντός κάποιου πλαισίου, αλλά για μια νοήμων οντότητα εκτός πλαισίου ή ερμηνευτικών συμφραζομένων. Έτσι, η συνείδηση της νυχτερίδας, όπως παρουσιάζεται από τον Nagel, είναι διαχωρισμένη από το σώμα (disembodied) και ανεξάρτητη από την κατάσταση της νυχτερίδας, του πλαισίου εντός του οποίου δρα και αποσπασμένη από τις σχεσιακές συνθήκες μέσα στις οποίες η υποκειμενική εμπειρία της συγκεκριμένης νυχτερίδας βιώνεται.

Αυτό εγείρει ένα κρίσιμο ερώτημα: αν η συνείδηση της νυχτερίδας είναι πράγματι υποκειμενική, τότε τι είδους υποκείμενο είναι η νυχτερίδα; Πρόκειται απλώς για έναν νου που αντιλαμβάνεται ή για έναν έμφυλο, ενσώματο και κοινωνικά² εντοπισμένο οργανισμό, του οποίου η εμπειρία διαμορφώνεται από περισσότερα στοιχεία πέρα από τις αισθητηριακές τροπιότητες; Από τη μια πλευρά, το παράδειγμα του Nagel επιτυγχάνει να αμφισβητήσει τον αναγωγικό φυσικαλισμό, δείχνοντας ότι καμία ποσότητα νευρολογικών ή συμπεριφορικών δεδομένων δεν αρκεί για να συλλάβει κανείς πλήρως την εμπειρία πρώτου προσώπου ενός άλλου όντος, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τα όρια της αντικειμενικότητας στην κατανόηση της υποκειμενικής συνείδησης. Ωστόσο, το υποκείμενο βίωμα που υπερασπίζεται ο Nagel παραμένει αφηρημένο και αποτελεί μια γενικότητα, ακριβώς το είδος υποκειμένου που φεμινίστριες θεωρητικοί, όπως η Haraway (1988; 1990; 1991), έχουν επί μακρόν επικρίνει, επειδή διαγράφει τις σχεσιακές και εντοπισμένες συνθήκες της νόησης και της εμπειρίας. Για τη Haraway (1988: 581), «φεμινιστική αντικειμενικότητα σημαίνει, πολύ απλά, γνώσεις συγκεκριμένων καταστάσεων».

Η απόκλιση ανάμεσα στον Nagel και τη Haraway γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουν την αντικειμενικότητα.

² Εδώ το κοινωνικά, εννοείται υπό την ευρύτερη έννοια ενός οργανισμού ενταγμένου σε μια ομάδα ή μια κοινότητα όμοιων οργανισμών και όχι σε μια κοινωνία με την θεσμική έννοια του όρου.

Ο Nagel δεν απορρίπτει πλήρως το γνωσιακό ιδεώδες της αντικειμενικότητας, αλλά αντιθέτως, εξακολουθεί να αποτιμά την πρόοδο προς πιο «αντικειμενικές» προοπτικές ως μέρος μιας φιλοσοφικής προσπάθειας προσέγγισης της πραγματικότητας³. Η δική του εκδοχή της αντικειμενικότητας επιδιώκει να υπερβεί τα όρια της υποκειμενικότητας, αποσκοπώντας σε αυτό που ονομάζει «θέαση από το πουθενά» (Nagel, 1986).

Αντίθετα, η Haraway (1988) απορρίπτει ριζικά το ιδεώδες της «θέασης από το πουθενά», αυτό που χαρακτηριστικά αποκαλεί «the god trick», δηλαδή το «θείο τέχνασμα» ενός παρατηρητή που βλέπει τα πάντα ενώ δεν εντοπίζεται πουθενά. Κατά τη Haraway (ό.π.: 581), ό,τι συχνά παρουσιάζεται ως «αντικειμενική» γνώση είναι, στην πραγματικότητα, προβολή κυρίαρχων (λευκών, ανδρικών, δυτικών) προοπτικών που μεταμφιέζονται σε καθολική αλήθεια. Υποστηρίζει ότι κάθε παρατήρηση είναι εγγενώς εντοπισμένη σε μια ορισμένη κατάσταση, είναι διαμορφωμένη από την ενσώματη υπόσταση του παρατηρητή, την κοινωνική του θέση και το ιστορικό του πλαίσιο. Ενώ ο Nagel αναζητεί την υπέρβαση της ατομικής οπτικής στο όνομα μιας αντικειμενικότερης αποτύπωσης της πραγματικότητας, η Haraway (1990, 1991) επιμένει ότι η ίδια αυτή φιλοδοξία φέρει τη σφραγίδα κυρίαρχων στάσεων, τυπικά δυτικών, ανδροκεντρικών και αποενσωματωμένων, οι οποίες διαγράφουν την ενσώματη και σχεσιακή φύση της γνώσης, νοούμενης ως νοητικής διαδικασίας «γνώσης» του κόσμου.

Στο παρόν κεφάλαιο, αντλώντας από την έννοια της «γνώσης συγκεκριμένων καταστάσεων» της Donna Haraway, εξετάζουμε, μέσω της ηθολογικής βιβλιογραφίας, το πώς η ενσώματη υπόσταση, η φροντίδα, η σχεσιακότητα και οι κοινωνικοί δεσμοί μεταξύ των θηλυκών γκριζοκέφαλων ιπτάμενων αλεπούδων, ενός είδους νυχτερίδας, μπορούν να νοηθούν αφενός ως θεμελιώδεις επιστημικοί πόροι και αφετέρου ως όροι της ίδιας της διαδικασίας παραγωγής γνώσης. Υπερβαίνοντας τις παραδοσιακές αξιώσεις περί αντικειμενικότητας, επιχειρούμε να ανοίξουμε τη συζήτηση για εναλλακτικές δυνατότητες παραγωγής γνώσης εντός μιας φεμινιστικής οπτικής, δηλαδή μιας οπτικής που αποτιμά το συγκείμενο, τη λογοδοσία και τις αλληλεξαρτώμενες δια-ειδικές σχέσεις, ως συνθήκες υπό τις οποίες οι εμπλεκόμενοι, άνθρωποι και μη ανθρώπινα όντα, καθίστανται ικανοί να μετασχηματίζουν ο ένας τον άλλον.

³ Για διαφορετικές εκδοχές του παραδείγματος του Nagel και τη σχέση της νόησης με την πραγματικότητα βλέπε Gounaris (2011). Για τη σχέση υποκειμενικότητας και πραγματικότητας βλέπε Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

Παράλληλα επιχειρούμε να διακρίνουμε δυο επίπεδα ανάλυσης στο ίδιο πρόβλημα: α) την προσέγγιση του βιώματος της νυχτερίδας καθαυτό, ως κάτι που αποτελεί πηγή γνώσης για την ίδια τη νυχτερίδα και υπό μία έννοια είναι ταυτόσημο με την συνείδησή της και ως τέτοιο δεν είναι αντικειμενικό και β) την τρίτοπρόσωπη γνώση αυτού του βιώματος, υπό το πρίσμα της φεμινιστικής επιστημολογίας, που σε αυτή τη περίπτωση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, λειτουργεί ως άσκηση πρώτου προσώπου συμβάλλοντας στον επανακαθορισμό του αντικειμενικού.

2. Η Haraway και η φεμινιστική επιστημολογία

Η φεμινιστική φιλοσοφία, γενικότερα, έχει αμφισβητήσει επί μακρόν την παραδοχή ότι η αντικειμενικότητα είναι ουδέτερη ή καθολική (Harding, 2015, 2016; Haraway, 1988; Longino, 1990). Υπό αυτή την οπτική, η μορφή ενός αποσυνδεδεμένου από το σώμα, «ουδέτερου» γνωρίζοντος υποκειμένου δεν είναι μόνο μυθοπλαστική, αλλά και θεωρητικά εμποτισμένη⁴, καθώς δεν λαμβάνει υπόψιν ή και αποκρύπτει τον μερικό, εντοπισμένο και κοινωνικά διαμεσολαβημένο χαρακτήρα κάθε παραγωγής γνώσης. Αυτό που εμφανίζεται ως «ουδέτερο» παρουσιάζεται ως τέτοιο ακριβώς επειδή οι όροι, τα κριτήρια και οι μέθοδοι με τους οποίους παράγεται γνώση έχουν ιστορικά οριστεί από κυρίαρχες θέσεις ισχύος και κατά συνέπεια, η ίδια η «ουδετερότητα» λειτουργεί συχνά ως τεχνική εξομάλυνσης, ή αλλιώς ως μηχανισμός που καθιστά αόρατα τα προνόμια, τις ισχυρές θέσεις και τις αποκλειστικότητες και επιλογές που διαμορφώνουν το τι λογίζεται ως επιστημονικά έγκυρο⁵.

Οι φεμινιστικές θεωρήσεις της γνώσης δεν προέκυψαν από αφηρημένους στοχασμούς ή από αιφνίδιες αποκαλύψεις, αλλά από βιωμένες εμπειρίες και ειδικότερα από τις αδικίες που υπέστησαν, τον πόνο που κατέγραψαν, τις μορφές μη-αναγνώρισης που συνάντησαν, την ενσώματη ευαλωτότητα και κυρίως, από τη συστηματική απουσία τους από τη συγκρότηση της γνώσης και από τους θεσμούς που την παράγουν (Lorde, 1984; Perez, 2019). Υπό αυτήν την έννοια, η φεμινιστική επιστημολογία δεν αποτελεί απλώς «κριτική» των επιστημών, αλλά μια αναστοχαστική παρέμβαση στο ίδιο το πεδίο των επιστημικών αξιώσεων, που θέτει ερωτήματα σχετικά με τα κριτήρια διάκρισης γνώσης και

⁴ Για το πρόβλημα του θεωρητικού εμποτισμού, ως επιστημολογικού εμποδίου στη μελέτη της νόησης των ζώων βλέπε Γούναρης (2026).

⁵ Για τα κριτήρια εγκυρότητας και τις επιστημολογικές στάσεις σε επίπεδο διεπιστημονικών συνεργασιών και ετερόκλιτων πεδίων εξειδίκευσης βλέπε Gounaris (2026)

άγνοιας, ποιος έχει το δικαίωμα να μιλά, ποια εμπειρία αναγνωρίζεται ως δεδομένο, και ποια ως «υποκειμενική» ή επιστημονικά «ανεπαρκής». Χαρακτηριστικό παράδειγμα των επιστημονικών διακρίσεων αποτελεί το κίνημα για την υγεία των γυναικών, το οποίο δεν συγκροτήθηκε μόνο ως πολιτικό εγχείρημα, αλλά και ως βαθιά επιστημολογική αντίσταση, μια συλλογική προσπάθεια να αμφισβητηθεί η συστημική άγνοια σχετικά με τα γυναικεία σώματα και την υγεία τους, να καταδειχθεί ότι αυτή η άγνοια δεν ήταν τυχαία, αλλά δομικά παραγόμενη και να παραχθούν εναλλακτικές, απελευθερωτικές μορφές γνώσης, θεμελιωμένες στην εμπειρία, στη σχεσιακότητα και στην ενσώματη πραγματικότητα. Από εδώ προκύπτει μια κρίσιμη διάκριση μεταξύ της δήλωσης άγνοιας «γνωρίζω ότι δεν γνωρίζω» και της δήλωση πρόθεσης «δεν με ενδιαφέρει να γνωρίζω» οι οποίες δεν ταυτίζονται. Η πρώτη παραδέχεται ένα κενό, ενώ η δεύτερη συντηρεί αυτό το κενό και τα κενά γνώσης συχνά φέρουν το αποτύπωμα της ισχύος ή με άλλα λόγια της εξουσίας. Όπως υποστηρίζει η Tuana (2006), η άγνοια μπορεί να είναι ενεργητική, υπό την έννοια ότι μπορεί να καλλιεργείται, να διατηρείται και να καθίσταται λειτουργική εντός κυρίαρχων επιστημολογιών. Μορφές ζωής που δεν μπορούν να συμμετάσχουν ως υποκείμενα στη γνώση καθίστανται πολιτικά αόρατες και ηθικά αποκλεισμένες. Υπό αυτήν την έννοια, ο αποκλεισμός αυτός δεν αφορά μόνο τις γυναίκες. Και τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν ιστορικά καταλάβει ανάλογη επιστημική θέση, καθώς παραμένουν αποσιωπημένα, αντικειμενοποιημένα, τοποθετημένα εκτός των ορίων του πολιτισμού που νοηματοδοτεί τις έννοιες και τα πράγματα. Υπό αυτή την οπτική, τα μη ανθρώπινα ζώα παρουσιάζουν μια δυσίωση ομοιότητα με τη γυναικεία κατάσταση, στο μέτρο που και τα δυο έχουν ιστορικά ενταχθεί στην πλευρά της «φύσης» μέσα στο δίπολο φύση - πολιτισμός⁶. Το δίπολο, ή ο δεισμός αυτός, όπως συναντάται στις δυτικές επιστημολογικές παραδόσεις, έχει νομιμοποιήσει δομικές ανισότητες, συνδέοντας τον λόγο, την αντικειμενικότητα και τον πολιτισμό με την ανδρικότητα και τοποθετώντας την ενσώματη διάσταση, το συναίσθημα και τη φύση στην πλευρά του θηλυκού και του ζωικού. Τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν συχνά νοηθεί ως «άλλο» σε σχέση με τον άνθρωπο, όπως ακριβώς οι γυναίκες έχουν ιστορικά νοηθεί ως «άλλο» σε σχέση με τον άνδρα και, σε αυτή την παράδοση, το «ανθρώπινο» ταυτίστηκε συχνά με το ανδρικό. Όπως εύστοχα παρατήρησε η Simone de Beauvoir (2011: 6) «αυτός είναι το υποκείμενο, αυτός είναι το απόλυτο».

⁶ Περισσότερα για τους δεισμούς που συντηρεί η φιλοσοφική παράδοση στην επιστημονική έρευνα βλέπε Βεργάρα & Παπαδάκης (2026).

Σύμφωνα με την φεμινιστική επιστημολογία (Anderson, 2024) καθίσταται σαφές ότι η ιστορική διχοτομία άρρεν – θήλυ, μεταξύ των άλλων δυισμών και η κυριαρχία προνομιούχων ανδρικών υποκειμενιοτήτων στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης έχουν διαμορφώσει ένα πλαίσιο αποκλεισμών, όχι μόνο το τι θεωρείται γνωστό ή γνωρίσιμο, αλλά και το ποιος λογίζεται ως φορέας έγκυρης γνώσης. Οι φεμινιστικές επιστημολογίες εν προκειμένω, αποκαλύπτουν αυτούς τους αποκλεισμούς και εκτείνουν το ερώτημα και για μη ανθρώπινα όντα. Με αυτόν τον τρόπο, μορφές ζωής που άλλοτε σιωπούσαν ή παρέμεναν στο περιθώριο, αποκλεισμένες από τη φιλοσοφική και επιστημονική παράδοση, ανασυντάσσονται ως δυναμικές πηγές εντοπισμένης, σχεσιακής και ενσώματης γνώσης (Harding, 1986, 2016; Longino, 1990; Haraway, 1988; Barad, 2007; Braidotti, 2022).

Η Haraway (1988) ανέπτυξε την έννοια της «εντοπισμένης – καταστασιακής γνώσης» (situated knowledge) ως κριτική προς τις κυρίαρχες επιστημολογίες, ιδίως ως προς τον τρόπο με τον οποίο αυτές διαφορούν για την ενσώματη ύπαρξη των νοημών όντων και αναπαράγουν υπάρχουσες ιεραρχίες ισχύος. Κατά την επιστημονική έρευνα συχνά διδασκόμαστε ότι η αντικειμενικότητα σημαίνει αποστασιοποίηση και ουδετερότητα. Στην πράξη, όμως, αυτό που γνωρίζουμε και ο τρόπος με τον οποίο «αποκτούμε γνώση» διαμορφώνονται σε βάθος από το ποιο είμαστε, από το φύλο, τη φυλή, την τάξη και τις βιωμένες μας εμπειρίες. Αιόμη και τα ερευνητικά αντικείμενα που επιλέγουμε δεν είναι ανεξάρτητα από την ταυτότητά μας. Οι επιστήμονες τείνουν να υποθέτουν ότι τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα καθοδηγούνται αποκλειστικά από την «καθαρή» περιέργεια ή από κενά στη βιβλιογραφία. Ωστόσο, το τι «τραβάει» το ερευνητικό μας ενδιαφέρον, τι θεωρούμε επείγον, σημαντικό ή άξιο χρηματοδότησης, διαπλάθεται ουσιαστικά από τις εμπειρίες ζωής, τις ταυτοτικές μας θέσεις και την κοινωνική μας τοποθέτηση.

Κατά τη Haraway (ό.π), από τους νεότερους χρόνους, αρχικά στην Ευρώπη και στη συνέχεια στη Βόρεια Αμερική, όσοι κατείχαν την εξουσία, κυρίως οι εύποροι άνδρες, διεκδίκησαν ότι μόνο ο δικός τους τρόπος κατανόησης του κόσμου είναι πράγματι ορθός και αντικειμενικός. Με αυτόν τον τρόπο αγνόησαν ή υποτίμησαν γνώσεις και ιδέες προερχόμενες από γυναίκες, από φτωχότερες κοινωνικές ομάδες, από έγχρωμους πληθυσμούς και από χώρες εκτός δυτικού κόσμου. Η κίνηση αυτή συνέβαλε στη διατήρηση του ελέγχου από τους ήδη ισχυρούς και κατέστησε δυσκολότερο να ακουστούν άλλες οπτικές. Συχνά η επι-

στήμη «σβήνει» τη θέση του γνωρίζοντος υποκειμένου, στο όνομα της αντικειμενικότητας. Όμως, η γνώση, κατά την Haraway, είναι πάντοτε εντοπισμένη σε καταστάσεις και προκύπτει από ένα σώμα, μια ιστορία, ένα περιβάλλον και μια κουλτούρα. Κάθε γνώση φέρει σφραγίδα τόπου και χρόνου και διαμορφώνεται από τη δική της ιστορικότητα.

Αντί λοιπόν να προσποιούμαστε ότι η επιστήμη είναι παντού ουδέτερη και παντού η ίδια, η Haraway υποστηρίζει ότι οφείλει να συγκροτείται από πολλαπλές οπτικές, καθεμία εκκινώντας από διαφορετικά πρόσωπα σε διαφορετικές καταστάσεις. Οι οπτικές αυτές αλληλεπιδρούν και μετασχηματίζονται καθώς μοιράζονται και επαναπροσδιορίζονται μέσα από νέες χρήσεις και μετατοπίσεις. Με την αξιοποίηση της «εντοπισμένης γνώσης», η επιστήμη μπορεί να γίνει περισσότερο αναστοχαστική και ανοιχτή στην αυτοκριτική. Αυτό διευρύνει τη συμμετοχή, ενισχύει την κριτική σκέψη και οδηγεί σε πιο αξιόπιστη σύλληψη του τι συνιστά, τελικά, αντικειμενικότητα.

Στο πλαίσιο αυτό, η Haraway (1988: 581) υποστηρίζει ότι ο τρόπος απόκτησης γνώσης συχνά λειτουργεί εις βάρος των γυναικών και απορρίπτει το ιδεώδες της «θέασης από το πουθενά», του αντικειμενικού σημείου, καθώς συντελείτε αυτό που η ίδια ονομάζει «the god trick», δηλαδή το «θεϊκό τέχνασμα» του παρατηρητή, ενός τρίτου προσώπου, αντικειμενικού, που υποτίθεται ότι βλέπει τα πάντα, ενώ δεν βρίσκεται πουθενά.

Παρότι η Haraway φαίνεται να συμφωνεί με την κριτική του Nagel στον ανθρωποκεντρισμό, η παρέμβασή της ασκεί κριτική στις παραδοχές που αντανακλούν τον δυτικό πολιτισμό και που έχουν ενσωματωθεί στο κυρίαρχο γνωσιακό πλαίσιο. Η έμφαση στη μερικότητα (partiality) δεν αποτελεί, για τη Haraway, περιορισμό, αλλά πολιτική και ηθική επιταγή. Για τον λόγο αυτό προτείνει έναν εναλλακτικό τύπο αντικειμενικότητας, εντοπισμένο και θεμελιωμένο σε ενσώματες και σχεσιακές θεωρήσεις⁷. Η γνώση είναι, κατά τη θέση της, πάντοτε μερική, επειδή πάντοτε παράγεται «από κάπου», «μέσω κάποιου», υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Έτσι, ενώ οι Haraway και Nagel ενδιαφέρονται για το επιστημολογικό όριο πρόσβασης στην υποκειμενική εμπειρία των άλλων όντων, υποστηρίζουμε ότι αποκλίνουν ριζικά ως προς τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνονται σε αυτό το όριο. Ο μιν Nagel προβάλλει ως κεντρική θέση ότι δεν μπορούμε ποτέ να κατανοήσουμε πραγματικά

⁷ Για το εύρος των θεωρήσεων σχετικά με την ενσώματη νόηση καθώς και για την ανάγκη μιας ενοποιημένης θεωρίας βλέπε Gounaris (2020).

«πώς είναι να είσαι» ένα άλλο ον, καθώς οι ποιοτικές όψεις της εμπειρίας, τα *qualia*, είναι θεμελιωδώς ιδιωτικά και δεσμευμένα στο άτομο που τα έχει (Gounaris & Kosteletos, 2020: 153ff)⁸. Επειδή η συνείδηση κάθε όντος διαμορφώνεται με μοναδικό τρόπο από τη δική του οπτική, καμία ποσότητα αντικειμενικής περιγραφής δεν μπορεί να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας. Υπό αυτήν την έννοια, ακόμα και αν η δομή της συνείδησης μπορεί να έχει καθολικά χαρακτηριστικά, το περιεχόμενό της παραμένει, για τους άλλους, οριστικά απροσπέλαστο. Αντίθετα, η Haraway δεν αντιμετωπίζει την υποκειμενικότητα ως εμπόδιο για τη γνώση, αλλά ως την αναγκαία αφετηρία της. Η έννοια της «εντοπισμένης – καταστασιακής γνώσης» υπογραμμίζει ότι κάθε κατανόηση μορφοποιείται από το συγκεκριμένο σώμα, τον τόπο και το κοινωνικό πλαίσιο του γνωρίζοντος. Αντί να επιδιώκει μια «θέαση από το πουθενά», η Haraway υποστηρίζει ότι η ουσιαστική αντικειμενικότητα προκύπτει όταν αναγνωρίζουμε ρητά τη δική μας οπτική και αναλαμβάνουμε ευθύνη για αυτήν. Κατά συνέπεια, η υποκειμενική εμπειρία δεν είναι ένα εμπόδιο που πρέπει να υπερβούμε, αλλά το έδαφος πάνω στο οποίο καθίσταται δυνατή η γνήσια γνώση. Έτσι, μπορούμε να πούμε, ότι ενώ ο Nagel τείνει να αφαιρεί τη δυνατότητα γνώσης του υποκειμενικού βιώματος των άλλων όντων, προτείνοντας μια καθολικότερη αλλά μη προσβάσιμη σύλληψη της συνείδησης, η Haraway θεμελιώνει το επιχείρημά της εντός της υποκειμενικής εμπειρίας, ακριβώς για να αναδείξει τις συνθήκες υπό τις οποίες η γνώση και μάλιστα η γνώση των άλλων νόων, συγκροτείται και καθίσταται δυνατή.

Η τοποθέτηση των διαφορετικών προσεγγίσεων του Nagel και της Haraway, σε διάλογο μας επιτρέπει να δούμε πώς τα φιλοσοφικά ιδεώδη της αντικειμενικότητας συχνά αποκρύπτουν την ενσώματη και εντοπισμένη φύση των γνωσιακών πρακτικών. Λαμβάνοντας ως αφετηρία την παραδοχή ότι υπάρχει μια τομή ανάμεσα στον Nagel και τη Haraway, το παρόν κεφάλαιο προτείνει να αναδιατυπώσουμε το ερώτημα του Nagel και να εξετάσουμε «πώς είναι να είσαι μια θηλυκή νυχτερίδα;».

Η αναδιατύπωση αυτή επιτελεί δύο συμπληρωματικές λειτουργίες. Πρώτον, στρέφει την προσοχή στις έμφυλες και εντοπισμένες διαστάσεις της συνείδησης ως υποκειμενικού βιώματος καθεαυτού, διαστάσεις που το αφηρημένο σχήμα του Nagel τείνει να αφήνει εκτός, ακριβώς επειδή δεν εντάσσονται εύκολα σε μια «ουδέτερη» περιγραφή του εί-

⁸ Για τα *qualia* βλέπε επίσης Κραβαριώτη, & Μέντζου (2026).

δους. Δεύτερον, εισάγει μια φεμινιστική επιστημολογική οπτική στο πρόβλημα των άλλων νόων, δηλαδή στο ερώτημα του πώς ο εξωτερικός παρατηρητής συγκροτεί, ερμηνεύει και αναπαριστά το βίωμα ενός άλλου όντος. Με αυτή την έννοια, το ερώτημα για τη «θηλυκή νυχτερίδα» λειτουργεί ταυτόχρονα ως άσκηση πρώτου προσώπου, θέτοντας το ερώτημα «τι θα μπορούσε να σημαίνει ένα έμφυλο βίωμα», και ως άσκηση τρίτου προσώπου «πώς παράγουμε γνώση για αυτό το βίωμα χωρίς να το παραμορφώνουμε μέσα από προϋποθέσεις ουδετερότητας, στερεότυπα ή ανθρωποκεντρικές μεταφορές»⁹.

Αυτό καθιστά επίσης σαφέστερο γιατί έχει σημασία να αποφύγουμε την εικόνα ενός γενικού υποκειμένου, της «νυχτερίδας» του Nagel σε αυτή τη περίπτωση. Αντί να προϋποθέσουμε μια «νυχτερίδα εν γένει», εξετάζουμε την πιθανότητα ότι τα μη ανθρώπινα ζώα, υπό συγκεκριμένες υλικές και κοινωνικές συνθήκες, μπορεί να μετέχουν σε μορφές υποκειμενικότητας που είναι έμφυλες και εντοπισμένες χωρικά και χρονικά, χωρίς να είναι κατ' ανάγκην ομόλογες προς τις ανθρώπινες, δηλαδή χωρίς να προϋποθέτουν ανθρώπινες κατηγορίες κοινωνικού φύλου, ρόλων ή συμβολικών κωδίκων, αλλά να συγκροτούνται μέσα από οικολογίες σχέσεων, συμπεριφορές και φροντίδας που είναι ιδιότυπες για το εκάστοτε είδος.

Με βάση αυτά, μπορούμε να πούμε ότι οι φεμινιστικές επιστημολογικές θεωρίες συνεισφέρουν διττά στο ερώτημα των άλλων νόων, καθώς αφενός μας προσκαλούν να αναστοχαστούμε τι μπορεί να σημαίνει «πώς είναι να είσαι μια θηλυκή νυχτερίδα», προσεγγίζοντας την υποκειμενικότητα ως ενσώματη και έμφυλη και αφετέρου μας ωθούν να εξετάσουμε πώς αυτή η εμπειρία ερμηνεύεται και αναπαρίσταται από έναν εξωτερικό παρατηρητή, δηλαδή από μια σκοπιά τρίτου προσώπου.

Στην επόμενη ενότητα διερευνούμε τις αισθητηριακές, επικοινωνιακές και κοινωνικές συμπεριφορές ενός ιδιαίτερου είδους νυχτερίδων, των θηλυκών γκριζοκέφαλων ιπάμενων αλεπούδων¹⁰, ώστε να σιεφτούμε

⁹ Οι Gallagher & Zahavi (2007) υποστηρίζουν ότι υπάρχουν τρεις βασικές προοπτικές για την κατανόηση της εμπειρίας των άλλων: η πρωτοπρόσωπη προοπτική (το υποκείμενο που βιώνει), η τριτοπρόσωπη προοπτική (ο εξωτερικός παρατηρητής) και η δευτεροπρόσωπη προοπτική (ο συμμετέχων στην αλληλεπίδραση). Η διάκριση αυτή μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τη γνωσιακή εμπειρία όχι από μια ενιαία, αφηρημένη σκοπιά, αλλά από πολλαπλές σχεσιακές θέσεις, αναδεικνύοντας την επιστημική αξία της εμπλοκής και της εντοπισμένης γνώσης.

¹⁰ Στο παρόν η «θηλυκή υποκειμενικότητα» δεν ανάγεται σε παγιωμένες, διχοτομικές ή καθολικευτικές αντιλήψεις του βιολογικού φύλου. Αντιθέτως, προσεγγίζεται με επίγνωση του κοινωνικού φύλου ως σχεσιακής, συγκριμενικής και διαδικαστικής

πώς μπορεί να εκφράζεται η θηλυκή υποκειμενικότητα και πώς η θέση του παρατηρητή ερμηνεύει αυτήν την έκφραση.

3. Η περίπτωση της γκριζοκέφαλης ιπτάμενης αλεπούς: η έμφυλη υποκειμενικότητα ως κριτήριο επανακαθορισμού της γνώσης

Η μελέτη του είδους της νυχτερίδας που είναι γνωστό ως γκριζοκέφαλη ιπτάμενη αλεπού (grey-headed flying fox) έχει απασχολήσει μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας των ζώων για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του (Eby, 1991, 1991b, 1996; Kaiser, 2004; Martin et al., 1993; Martin et al., 1987; Nelson, 1964; Welbergen, 2005). Πρόκειται για ένα θηλαστικό με ένα με σεξουαλικά διμορφικές δομές (Muñoz-Romo et al., 2021) και με μορφές ομαδικής συμπεριφοράς υπό θηλυκή ηγεσία, το οποίο αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για την αναθεώρηση της υποκειμενικότητας σε δια-ειδικό ορίζοντα. Αντλώντας από τη φεμινιστική επιστημολογία, διερευνούμε πώς η φροντίδα, η ανατροφή και ο κοινωνικός συντονισμός μπορούν να λειτουργήσουν ως εντοπισμένες μορφές του «γινώσκειν» και του «είναι».

Η γκριζοκέφαλη ιπτάμενη αλεπού (*Pteropus poliocephalus*) είναι ένα από τα τέσσερα κύρια είδη πτερωπιδικών νυχτερίδων (*pteropid bats*) που υπάρχουν στην Αυστραλία, μαζί με τη μαυρόχρωμη ιπτάμενη αλεπού (*Pteropus alecto*), τη μικρή ερυθρή ιπτάμενη αλεπού (*Pteropus scapulatus*) και τη «διοπτροφόρο» ιπτάμενη αλεπού (*Pteropus conspicillatus*). Γνωστή και ως «Greys», η γκριζοκέφαλη ιπτάμενη αλεπού, είναι μια μεγάλου μεγέθους, έντονα κοινωνική φρουτοφάγος νυχτερίδα, η οποία διακρίνεται για σύνθετες πρακτικές φροντίδας και για κοινοτικές μορφές οργάνωσης (Eby, 1991). Σε αντίθεση με πολλά είδη νυχτερίδων, που χρησιμοποιούν ηχοεντοπισμό (*echolocation*) οι ιπτάμενες έχουν ιδιαίτερα ανεπτυγμένες αισθήσεις όσφρησης και όρασης και επικοινωνούν μέσω ενός εκτεταμένου φωνητικού ρεπερτορίου, παράγοντας έως και τριάντα διακριτές, συχνά δυνατές και οξείες, φωνές

συγκρότησης. Η «θηλυκότητα» δεν αντιμετωπίζεται ως φυσικό δεδομένο, αλλά ως επιτελεστικός και εντοπισμένος τρόπος του γίνεσθαι, που μορφοποιείται μέσα από μετασχηματισμό και αλληλεπίδραση. Αυτή η πλαισίωση εντάσσεται στην ευρύτερη κριτική του κεφαλαίου προς την επιστήμη, υπογραμμίζοντας ότι η ίδια η κατηγορία του «θηλυκού» αποτελεί προϊόν επιστημολογικής τοποθέτησης. Όροι όπως «θηλυκό» και «έμφυλη υποκειμενικότητα» χρησιμοποιούνται, συνεπώς, με κριτική προσοχή, αναγνωρίζοντας τη δυνατότητά τους να αναπαράγουν ετεροκανονιστικές παραδοχές. Για τα θέματα ατομικής, κοινωνικής, συλλογικής και έμφυλης ταυτότητας δείτε περισσότερα Jagger (2015), Kleisouras (2022).

εντός του ακουστικού εύρους του ανθρώπου. Κατά την αναπαραγωγή, τα θηλυκά συγκροτούν αποικίες μητρότητας (maternity colonies), όπου γεννούν συλλογικά και συχνά αλληλοϋποστηρίζονται στη φροντίδα των νεογνών. Η ευθύνη για την ανατροφή των μικρών βαρύνει κατά κύριο λόγο τα θηλυκά. Οι αποικίες μητρότητας επιλέγονται από τις θηλυκές ιπτάμενες αλεπούδες, οι οποίες επιστρέφουν κάθε χρόνο στα ίδια σημεία προκειμένου να γεννήσουν και να αναθρέψουν τα μικρά τους. Κάθε θηλυκό γεννά άπαξ ετησίως και ένα νεογνό τη φορά, σε μια διαδικασία γέννας που συμβαίνει ενώ το ζώο κρέμεται ανάποδα (Rose, 2022).

Εξετάζοντας την περίπτωση τους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι νυχτερίδες αυτές δεν συγκροτούν μια κατηγορία «κοινωνικού φύλου» (gender) με την έννοια των κοινωνικά κατασκευασμένων ρόλων που χαρακτηρίζουν τις ανθρώπινες κοινωνίες. Παρατηρούμε, ωστόσο, σταθερά πρότυπα στα οποία οι διαφορές του βιολογικού φύλου (sex) διαμορφώνουν την κοινωνική οργάνωση, τις πρακτικές φροντίδας και τις δυναμικές αλληλεπίδρασης. Τα πρότυπα αυτά συνιστούν μια κρίσιμη αφετηρία για να σκεφτούμε πώς θα μπορούσε να αναδυεται η υποκειμενική εμπειρία μέσω μιας «σεξουαλικά σημασμένης» (sexed) ύπαρξης. Υπό αυτή την έννοια, η ενσώματη υπόσταση δεν λειτουργεί ως ουδέτερο «υπόστρωμα» της εμπειρίας, αλλά ως δομή νοήματος, μέσα από την οποία οι εμπειρίες μορφοποιούνται (Gounaris, 2012).

Οι σχετικές παρατηρήσεις δείχνουν ότι οι θηλυκές νυχτερίδες συχνά αναλαμβάνουν ηγετικούς ρόλους (Crisp et al., 2021), ιδίως ως προς τον προσδιορισμό περιοχών αναπαραγωγής (Haarsma et al., 2023), τόπων τροφοληψίας (Baerwald & Barclay, 2016) και μεταναστευτικών διαδρομών (Mijangos et al., 2009). Επιπλέον, οι θηλυκές εμφανίζουν κοινωνική διάκριση, διαφοροποιώντας μέλη της δικής τους αποικίας από μέλη «ξένων» ομάδων (Eby, 1991). Συμπεριφορές αυτού του τύπου μπορούν εύλογα να εκληφθούν ως ενδείξεις μιας σύνθετης «κοινωνικής» νοημοσύνης, η οποία, εφόσον γίνει δεκτό το ερμηνευτικό αυτό πλαίσιο, ενδέχεται να εμπλέκει μνήμη, σταθερούς δεσμούς μεταξύ των μελών και διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε η έμφυλη υποκειμενικότητα δεν συνδέεται αποκλειστικά με το σώμα, αλλά και με το χωροχρονικό και κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου αυτό το σώμα ζει, κινείται και σχημάτιζεται.

Μια ιδιαίτερη συμπεριφορά που μπορεί να εμφανίσει αυτό το είδος είναι ο αλλομητρικός θηλασμός (allomaternal nursing) (McCracken, 1984; Wilkinson, 1992) και υιοθεσία μη συγγενικών νεογνών (non-

kin adoption) (Razik et al., 2021). Αυτό το φαινόμενο προσφέρει ένα γόνιμο έδαφος για φεμινιστικές αναγνώσεις της νόησης και της εμπρόθετης πράξης. Το γεγονός ότι οι θηλυκές, υπό ορισμένες συνθήκες, θηλάζουν και φροντίζουν νεογνά που δεν είναι δικά τους, μπορεί να νοηθεί ως μορφή προσαρμογής (attunement) της συμπεριφοράς προς τις ανάγκες των άλλων και κατά συνέπεια ως μια κατεξοχήν σχεσιακή πρακτική που συντηρεί και ενισχύει τους δεσμούς των μελών της αποικίας. Από φεμινιστική σκοπιά, τέτοιες πράξεις φροντίδας δεν εξαντλούνται σε μια στενά βιολογική, αναπαραγωγική λειτουργία, αλλά μπορούν να ιδωθούν ως τρόποι του «γινώσκειν» και του «σχετίζεσθαι». Αυτοί οι τρόποι είναι ενσώματοι, εντοπισμένοι και ηθικά φορτισμένοι και χάρη σε αυτούς συγκροτείται όχι μόνο ο δεσμός της αποικίας, αλλά και η ίδια η δυνατότητα μιας γνώσης που αρθρώνεται στη βάση της σχέσης και της ευθύνης. Συναφής ως προς αυτά είναι η έννοια της ηθικής της φροντίδας που εισηγήθηκε η Carol Gilligan (1993), που υποστήριξε ότι οι γυναίκες συχνά λαμβάνουν ηθικές αποφάσεις με βάση σχέσεις, συγκείμενο και φροντίδα. Η εφαρμογή αυτής της οπτικής σε κοινότητες νυχτερίδων δεν συνεπάγεται ανθρωπομορφισμό, αντιθέτως, μας επιτρέπει να θέσουμε υπό έλεγχο τις οντολογικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις με τις οποίες αποδίδουμε, ή αρνούμαστε να αποδώσουμε¹¹. ηθικές και γνωσιακές ικανότητες σε μη ανθρώπινα όντα. Αν, όπως υποστηρίζει η Gilligan, η φροντίδα και η ανταποκρισιμότητα μπορούν να αποτελέσουν βάση μιας γυναικείας ηθικής υποκειμενικότητας, μπορούμε άραγε να υποστηρίξουμε ότι οι θηλυκές νυχτερίδες μετέχουν σε μια πρώιμη ηθική, θεμελιωμένη όχι στη γλώσσα ή στον ορθολογισμό, αλλά στην ενσώματη σχεσιακότητα και στην πρακτική διαχείριση της αλληλεξάρτησης των μελών της αποικίας τους; Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι πρακτικές φροντίδας και οι συμπεριφορές των γιριζοκέφαλων ιπτάμενων αλεπούδων ενδέχεται αποτελούν ένα είδος υποκειμενικότητας που εξαρτάται από το φύλο και τη σεξουαλική ταυτότητα. Μπορούν αναλόγως να θεωρηθούν ότι αποτελούν μια μορφή γνωσιακής πρόσβασης, όχι για να «γνωρίζει» κανείς κάτι με την αντικειμενική έννοια, αλλά για να προσαρμόζεται, να ανταποκρίνεται και να αναλαμβάνει ευθύνη; (Coronel, 2025). Αν ναι, τότε το τι θεωρείται «γνώση» και ποιος θεωρείται ότι την «κατέχει» θα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί ριζικά.

¹¹ Για τον ανθρωπομορφισμό και την ανθρωποάγρηση βλέπε Γούναρης (2026).

4. Παρατηρώντας τον κόσμο ανάποδα: η φεμινιστική επιστημολογία ως μέθοδος κατανόησης των άλλων νόων

Το παρόν κεφάλαιο ξεκίνησε από το ερώτημα: «πώς είναι να είσαι μια θηλυκή νυχτερίδα;». Παρατηρήσαμε ότι οι θηλυκές γκριζοκέφαλες ιπτάμενες αλεπούδες υιοθετούν ορφανά νεογνά, σε περιπτώσεις που οι μητέρες τους έχουν πεθάνει. Οι θηλυκές αυτές νυχτερίδες προβαίνουν σε ένα είδος τεκνοθεσίας, παρέχουν αλλομητρικό θηλασμό, ανατρέφουν τα νεογνά συλλογικά, σε κοινόχρηστες περιοχές τύπου «βρεφονηπιακού σταθμού» εντός μιας αποικίας μητρότητας. Επιπλέον, έχουν παρατηρηθεί περιπτώσεις όπου θηλυκές-βοηθοί (*helper females*), λειτουργώντας ως «μαίες», συνδράμουν σε δύσκολες γέννες, τυλίγοντας τη μητέρα με τα φτερά τους και τοποθετώντας το νεογνό έτσι ώστε να μπορέσει να το θηλάσει. Τέτοιες συμπεριφορές μπορεί να θεωρηθεί ότι υπερβαίνουν την απλή εξασφάλιση της βιολογικής συνέχειας του είδους, καθώς αναδεικνύουν ένα πρότυπο αλληλεγγύης μεταξύ μη συγγενικών ατόμων, θεμελιωμένο σε συλλογικές πρακτικές φροντίδας, και παραπέμπουν, ταυτόχρονα, σε κάτι που μεταδίδεται ως πληροφορία ή γνώση που φαίνεται να «μεταδίδεται» εντός της κοινότητας. Υπό ένα τέτοιο ερμηνευτικό πλαίσιο, η μητρότητα επαναπροσδιορίζεται όχι μόνο μέσω γενετικών δεσμών, αλλά και ως ηθική και πρακτική πράξη φροντίδας. Η παραπάνω περιγραφή της συμπεριφοράς των γκριζοκέφαλων ιπτάμενων αλεπούδων μπορεί να αποτελέσει ένα καλό παράδειγμα μέσω του οποίου η φεμινιστική επιστημολογία και η *queer* θεωρία (Ahmed, 2006), μπορεί να προσεγγίσει τη μητρότητα ως μια μορφή υποκειμενιότητας που δεν ανάγεται στη γέννηση και την αναπαραγωγή, αλλά σε έναν ρόλο που επιτελούν ορισμένα μέλη μιας κοινότητας. Υπό αυτήν την οπτική, η μητρότητα που παρατηρείται στις θηλυκές νυχτερίδες μπορεί να συνδεθεί άμεσα με την εννοιολόγηση της Park (2006) περί «υιοθετικών μητρικών σωμάτων» (*adoptive maternal bodies*), ως σώματα μητέρων «*queer*», στο μέτρο που διαρρηγνύουν την κανονιστική, ετεροκανονική, βιολογιστική αφήγηση της μητρότητας και προβαίνουν σε συμπεριφορές που διαταράσσουν το κανονιστικό σχήμα εντός του επιστημονικού λόγου (Klose et al., 2009). Εδώ, η μητρότητα δεν εγκαθιδρύεται μέσω γενετικής συγγένειας ή γονιμότητας, αλλά μέσω σωματικής φροντίδας, εγγύτητας και ανταποκρισιμότητας σε ζωτικές ανάγκες. Υπό αυτή την έννοια, μπορούμε να θέσουμε υπό ερώτηση την κανονιστική αφήγηση της

μητρότητας και να καταδείξουμε τη δυνατότητα μιας εναλλακτικής, συμπεριληπτικής υποκειμενικότητας.

Με αυτή την έννοια, οι συγκεκριμένες νυχτερίδες ανοίγουν μια «επιστημολογική ρωγμή» καθώς αμφισβητούν τον βιολογικό ντετερμινισμό που συχνά αποδίδεται στη φύση και μας εξαναγκάζουν να σκεφτούμε τη μητρότητα ως πρακτική που συγκροτείται εντός μιας κοινότητας. Οι ειδικά θηλυκές αυτές κοινοτικές πρακτικές φροντίδας λειτουργούν ως κρίσιμο κάτοπτρο που αντανακλά τους θεσμοποιημένους, απομονωτικούς περιορισμούς της μητρότητας στο ιδιωτικό πεδίο, καθώς και τις εμπορευματοποιημένες μορφές μητρότητας που έχουν αναδυθεί με την πάροδο του χρόνου στις ανθρώπινες κοινωνίες (Rich, 1976). Πρακτικές όπως η πώληση μητρικού γάλακτος μέσω τραπεζών γάλακτος, η πώληση ωαρίων ή η παρένθετη μητρότητα δείχνουν πώς αυτό που άλλοτε ήταν κοινοτικό έχει ενσωματωθεί στις σχέσεις της αγοράς (Smith, 2015), μέσω της ιατρικοποίησης των γυναικείων σωμάτων. Οι νυχτερίδες, ωστόσο, καταδεικνύουν ότι η μητρότητα μπορεί να αποτελεί μια μεταβιβάσιμη πρακτική, είναι συνεργατικό και διαμοιράζεται ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας. Η συμπεριφορά των θηλυκών γκριζοκέφαλων ιπτάμενων αλεπούδων επαναανοηματοδοτεί τη μητρότητα, όχι ως έναν μυστικιστικό δεσμό, αλλά ως πράξη, που δεν καθορίζεται από δεσμούς αίματος, αλλά φροντίδα και συμπόνια προς τον ευάλωτο νεογνό. Κατά τον τοκετό, η αμοιβαία συνδρομή μεταξύ θηλυκών νυχτερίδων υπερβαίνει μια απλή «κοινωνική» συμπεριφορά και αποκαλύπτει ένα κοινό συγκινησιακό πεδίο.

Οι ιπτάμενες αλεπούδες, όπως και οι άνθρωποι, είναι θηλαστικά. Πέραν της μητρότητας, όπως και οι υπόλοιπες νυχτερίδες είναι εξαιρετικές πλοηγοί που στηρίζονται τόσο στη γνώση της διαδρομής (route knowledge) όσο και στη συνοπτική χαρτογραφική γνώση της περιοχής (survey knowledge). Επιπλέον, έρευνες δείχνουν ότι μπορούν να μοιράζονται πλοηγικές πληροφορίες με άλλα άτομα της κοινότητας, γεγονός που υποδηλώνει ικανότητα επικοινωνίας χωρικής μνήμης μέσω μη λεκτικών, ενσώματων μέσων. Πέραν όμως αυτής της επικοινωνίας, όπως υποστηρίζουν οι Hall et al. (2000: 82–84), υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις υπέρ της υπόθεσης ενός είδους σχεσιακής συνεξέλιξης μεταξύ των μεγα-νυχτερίδων (megabats) και των ανθοφόρων φυτών. Στην Αυστραλία, όπου η άνθηση των ευκαλύπτων συμβαίνει διαδοχικά, οι ιπτάμενες αλεπούδες φαίνεται ότι είναι σε θέση να ανιχνεύουν με ευχέρεια και να καταλαβαίνουν πότε τα συγκεκριμένα δέντρα αρχίζουν να ανθίζουν, ακόμα και αν βρίσκονται σε απόσταση εκατοντάδων χι-

λιομέτρων από τις αποικίες τους και κατευθύνονται εκεί για να βρουν νέκταρ, χωρίς ωστόσο να μπορεί να εξηγηθεί με επιστημονικά έγκυρο τρόπο με ποιον τρόπο επιτυγχάνεται αυτό (Dooren et al., 2016). Τέτοιες παρατηρήσεις μας ωθούν να σκεφτούμε τη σχέση των ζώων με το περιβάλλον τους, όχι αποκλειστικά με όρους λειτουργικής προσαρμογής και επεξεργασίας πληροφοριών αλλά με όρους σχεσιακούς και αιθηθηριακούς¹². Η Haraway (1990: 220) θέτει το ερώτημα «γιατί να τελειώνει το σώμα μας στο δέρμα ή, το πολύ, να περιλαμβάνει άλλα όντα που επίσης περιλαμβάνονται από δέρμα;». Το ερώτημα αυτό μας καλεί να διευρύνουμε τα όρια της σχεσιακότητας και του σώματος με το περιβάλλον και τα άλλα ζώα, ώστε να φανταστούμε την υποκειμενικότητα όχι ως απομονωμένη συνείδηση, αλλά ως κάτι που συν-διαμορφώνεται, κατανέμεται και εμπλέκεται σε πολυσύνθετους κόσμους.

Επιστρέφοντας στο θέμα της κήσης, η Ettinger (2008) παρατηρεί ότι η κήση δεν είναι ούτε ένας διυποκειμενικός διάλογος ούτε μια αλληλεπίδραση ανάμεσα σε ένα υποκείμενο και σε ένα εμβρυϊκό «αντικείμενο» που έχει αντικειμενοποιηθεί. Αντιθέτως, πρόκειται για μια μορφή συνύπαρξης, ένα κοινό γίγνεσθαι, στο οποίο η διάκριση ανάμεσα στο «εγώ» και στο «άλλο» παραμένει ρευστή και μη παγιωμένη. Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, η μητρότητα δεν αναδύεται πρωτίστως μέσω μιας ατομικής ταυτότητας που την προσδιορίζει ως τέτοια, αλλά μέσω συγκινησιακής εγγύτητας. Αυτή η σχεσιακότητα θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια πρώιμη, ηθική μορφή υποκειμενοποίησης, η οποία προηγείται της γλώσσας, της νόησης ή της σταθερής ταυτότητας προσώπου, ως δρώντος υποκειμένου.

Οι γκριζοκέφαλες ιπτάμενες αλεπούδες που θηλάζουν μη βιολογικούς απογόνους, δεν δρουν «από συγγένεια» ή «από ένστικτο», αλλά εισέρχεται σε μια κατάσταση «εμείς-ότητας» (we-ness), σε ένα ηθικό πεδίο εντός του οποίου η ευαλωτότητα του άλλου εγείρει μια εγγύτητα και μια συγκινησιακή ανταπόκριση. Εδώ, η μητρότητα συγκροτείται ως συν-συγκροτούμενη πράξη, που αναδύεται από τη συγκινησιακή και ηθική εμπλοκή. Αντιστοίχως, όταν οι νυχτερίδες βοηθούν άλλες νυχτερίδες κατά τον τοκετό, αυτό υποδηλώνει ότι η μητρική υποκειμενικότητα μπορεί να διαμορφώνεται ακόμη και πριν από τη γέννα (Ettinger & Foster, 2008). Αυτή η «ετοιμότητα» δεν ριζώνει σε μια στενά αναπαραγωγική λειτουργία, αλλά σε μια σχεσιακή εναρμόνιση, που βασιίζεται στην καλλιέργεια

¹² Για τις συστηματικές σχέσεις των ζώων με το περιβάλλον τους βλέπε Αργυρακοπούλου (2026).

ευαισθησίας απέναντι στις συγκινησιακές καταστάσεις και ανάγκες των άλλων. Έτσι, η υποκειμενικότητα δεν εμφανίζεται ως σταθερή, εσωτερική ιδιότητα, αλλά ως ικανότητα «να είσαι με», να ανταποκρίνεσαι και να φροντίζεις, ακόμη και χωρίς άμεση προσωπική εμπειρία κύησης. Τα παραδείγματα αυτά αμφισβητούν ανθρωποκεντρικά και ετεροκανονικά σχήματα, τα οποία αντιμετωπίζουν τη μητρότητα ως ιδιωτική, βιολογικά προδιαγεγραμμένη ταυτότητα. Αντίθετα, μας καλούν να δούμε την υποκειμενικότητα ως σχεσιακή, πορώδη και συν-κατασκευασμένη μέσω της φροντίδας. Υπό αυτό το πρίσμα, το μητρικό γίγνεσθαι δεν είναι απλώς το πέρας της κύησης, αλλά μια διαρκής διαπραγμάτευση εντός ενός κοινού συγκινησιακού χώρου, διαμορφωμένου από ρυθμούς, αφή, αναπνοή και αμοιβαία έκθεση.

Άλλες περιπτώσεις που γριζοκέφαλες ιπτάμενες αλεπούδες επιδεικνύουν «κοινωνική» συμπεριφορά παρατηρείται σε ζητήματα καταστροφών. Καθώς δεν μπορούν να επιβιώσουν σε θερμοκρασίες που υπερβαίνουν τους 40°C, οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην Αυστραλία έχουν ως αποτέλεσμα, φαινόμενα μαζικής θνησιμότητας, καθιστώντας το συγκεκριμένο είδος υπό εξαφάνιση και θύμα της περιβαλλοντικής κρίσης (Rose, 2022). Οι συγκινησιακές αντιδράσεις που παρατηρούνται σε αυτό το πλαίσιο αποκαλύπτουν μια βαθιά εμπλοκή αυτών των ζώων με την απώλεια. Συμπεριφορές φροντίδας στις νυχτερίδες μετά από τραυματικά γεγονότα μπορούν να παραλληλιστούν με αντιδράσεις τύπου πένθους σε ελέφαντες και δελφίνια (Bozalek & Zembylas, 2025). Όπως υποστηρίζει η Alison Jaggar (1989: 166), συναισθήματα όπως ο θυμός, ο φόβος, ο πανικός¹³, αλλά και άλλα που ερμηνεύονται ως ντροπή ή υπερηφάνεια λειτουργούν ως σημαντικοί δείκτες αδικίας. Υπό το πρίσμα μια φεμινιστικής επιστημολογίας αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως «παράνομα» συναισθήματα τα οποία φέρουν τη δυνατότητα να αποκαλύψουν γνωσιακές πτυχές που τα κυρίαρχα συστήματα γνώσης τείνουν να καταπνίγουν ή να αγνοούν. Ακριβώς γι' αυτό, τα συναισθήματα που γεννώνται από περιθωριοποιημένες οπτικές δεν είναι απλώς ατομικές αντιδράσεις, αλλά αποτελούν επιστημολογικά σημαντικές εκφράσεις που μας καλούν να σκεφτούμε διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα όπως της Haraway (2008) που εισηγείται μια γνώση θεμελιωμένη στη σχεσιακότητα, στην προσοχή και στην ανοιχτότητα προς τους κόσμους και τις μορφές δραστηριότητας των άλλων όντων

¹³ Για τα συστήματα πρωτογενών συναισθημάτων στα ζώα συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπινου είδους βλέπε Καλογήρου & Γεωρταμιλή (2026), Τριανταφύλλου et al. (2026).

(Rose, 2022: 55). Σε αυτό το πλαίσιο, το πένθος, η επίγνωση της απώλεια και η ευαλωτότητα που επιδεικνύουν αυτά τα ζώα αποκτούν βαθιά επιστημολογική σημασία. Ενώ τα παραδοσιακά επιχειρήματα της ηθικής των ζώων εστιάζουν κυρίως στον πόνο και την οδύνη (Bentham, 1789/2007), η Judith Butler (2004, 2009)¹⁴ προτείνει μια μετασχηματιστική οπτική, όπου η ευαλωτότητα μπορεί να θεωρηθεί ως «επιστημική ανοιχτότητα» (epistemic openness).

Εν κατακλείδι, η φεμινιστική επιστημολογία οικοδομεί ένα νέο μοντέλο απορρίπτοντας το πρότυπο του αποστασιοποιημένου παρατηρητή. Στο μοντέλο αυτό σκιαγραφεί το υποκείμενο της γνώσης ως δεκτικό, υπεύθυνο και ενσώματο, ως μια εκτεταμένη μορφή υποκειμένου που συγκροτείται εντός των σχέσεων. Εδώ, η γνώση δεν παράγεται από την παρατήρηση του κόσμου και των αντικειμένων του, αλλά από την εγγύτητα και την σύμπλεξη με αυτόν. Παράγεται από συναντήσεις ανάμεσα σε δύο εσώματα υποκείμενα, τα οποία συν-συγκροτούνται μέσω συγκινήσεων, ηθικής ανταπόκρισης και κοινής έκθεσης. Τέτοιες συναντήσεις δεν «κημερώνουν» ή τροφοδοτούν απλώς τη γνώση, τη μετασχηματίζουν. Η προσέγγιση των ειδών ως σχεσιακών υποκειμένων μεταβάλλει τη στάση του ερευνητή, μετατρέποντας την παρατήρηση σε αμοιβαία αναγνώριση. Η γνώση αυτή δεν είναι ουδέτερη αλλά εντοπισμένη, φέροντας τη δυνατότητα κριτικής, αντίστασης και ηθικής φαντασίας. Στην περίπτωση μελέτης των ζώων ανοίγει νέες προοπτικές, όχι μόνο για την κατανόηση του κόσμου τους αλλά και την κατανόηση του πώς η οικολογική κρίση που βιώνουμε αφορά όλους μας και μας συνδέει.

5. Συμπεράσματα

Στο παρόν κεφάλαιο, επανατέθηκε το ερώτημα του Nagel περί επιστημολογικού ορίου στη γνώση και τη συνείδηση των άλλων όντων υπό το πρίσμα του φύλου. Το κλασικό για τη νόηση των ζώων ερώτημα «πώς είναι να είσαι νυχτερίδα;» αναδιατυπώθηκε, υπό την οπτική της φεμινιστικής επιστημολογίας, ως «πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα;». Η μετατόπιση στόχευσε στην αποσαφήνιση του προβλήματος των άλλων νόων διαχωρίζοντας α) το ερώτημα του πρώτου προσώπου, δηλαδή το

¹⁴ Εν προκειμένω, ακολουθώντας το σκεπτικό της Butler το ερώτημα μετατοπίζεται όχι στο αν τα ζώα «μπορούν να υποφέρουν;» αλλά στο αν «μπορούν να αναγνωριστούν ως όντα που μπορούν να πενήσουν;». Για την Butler (ό.π.), το να είναι μια ζωή πενήσιμη, δηλαδή να μπορεί να πενήσει και να μνημονευτεί, σημαίνει να είναι αναγνωρίσιμη, καθώς μια ζωή που δεν μπορεί είναι τέτοια, δεν αποκλείεται μόνο κοινωνικά, αλλά διαγράφεται και από το πεδίο της γνώσης.

ίδιο το υποκειμενικό βίωμα, «πώς είναι να είσαι...», από το β) το ερώτημα του τρίτου προσώπου, στο οποίο εμπεριέχονται τα κριτήρια, οι όροι, τα όρια και οι προϋποθέσεις της γνώσης μας για αυτό το βίωμα, «πώς μπορούμε να ξέρουμε πώς είναι...». Η διάκριση αυτή καθίσταται κρίσιμη, διότι επιτρέπει να δούμε ότι η αδυναμία πρόσβασης στο βίωμα δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά αδυναμία ανάλυσης των συνθήκων εντός των οποίων το βίωμα μορφοποιείται και καθίσταται αναγνωρίσιμο. Η αναδιατύπωση του ερωτήματος ανέδειξε τις έμφυλα ουδέτερες παραδοχές που συχνά ενσωματώνονται στην παραδοσιακή φιλοσοφία του νου. Αν και ο Nagel υπερασπίζεται την μη αναγωγιμότητα της υποκειμενικής εμπειρίας, το υποκείμενο που προϋποθέτει τείνει να εμφανίζεται ως αποενσωματωμένη γνωσιακή οντότητα, μια οντότητα χωρίς φύλο. Έτσι, η ενσώματη ύπαρξη, ο ρόλος της οντότητας στο περιβάλλον της αποικίας της και η σεξουαλικά σημασμένη συγκρότηση της εμπειρίας των νυχτερίδων δεν λαμβάνονται επαρκώς υπόψη, παρότι οι νυχτερίδες δεν βιώνουν τον κόσμο μόνο μέσω αισθητηριακών λειτουργιών, αλλά όπως υποστηρίξαμε υπό το πρίσμα της φεμινιστικής επιστημολογίας και μέσω έμφυλων και σχεσιακών πρακτικών.

Η ένταξη της Haraway και της έννοιας των «εντοπισμένων γνώσεων» σε διάλογο με τον Nagel επέτρεψε να τεθούν βαθύτερα ερωτήματα όπως, τι είδους υποκειμενικότητα καθίσταται δυνατή σε ένα σώμα που θηλάζει, αναγνωρίζει συγγένειες, πλοηγείται σε δίκτυα σχέσεων με άλλες οντότητες και ηγείται μιας αποικίας; Αυτά δεν είναι απλώς βιολογικές λειτουργίες, αλλά τρόποι του είναι και τρόποι του γινώσκουν, καθώς και συγνησιακές μορφές σχεσιακής εμπλοκής. Αναδεικνύουν μια συνείδηση όχι μόνο υποκειμενική, αλλά και σεξουαλικά σημασμένη, εντοπισμένη και μορφοποιημένη μέσα από πρακτικές φροντίδας. Η περίπτωση των γκριζοκέφαλων ιπτάμενων αλεπούδων έδειξε ότι ο αλλομητριικός θηλασμός, η θηλυκή ηγεσία σε κρίσιμες αποφάσεις και η συνεργατική οργάνωση θέτουν υπό αμφισβήτηση ανθρωποκεντρικά και ανδροκεντρικά πρότυπα εξουσίας, νοημοσύνης και ατομικότητας. Καίριο εδώ είναι ότι τα ευρήματα αυτά δεν θεμελιώνουν έναν βιολογικό ντετερμινισμό αλλά αντιθέτως, υποδεικνύουν ότι συγκεκριμένες κοινοτικές και περιβαλλοντικές διατάξεις, όπως η θηλυκή αλληλεγγύη και οι πρακτικές φροντίδας, μπορούν να παράγουν διαφορετικούς τρόπους υποκειμενοποίησης, οι οποίοι καθιστούν τα έμφυλα ιεραρχικά μοντέλα, που κυριαρχούν στις ανθρώπινες κοινωνίες, προβληματικά.

Υπό αυτό το πρίσμα, η συζήτηση μετατοπίζεται στο ερώτημα του τι θεωρείται ως γνώση και ποιος λογίζεται ως υποκείμενο της γνωσιακής

και νοητικής διαδικασίας. Αν, όπως υποστηρίχθηκε, η φροντίδα μπορεί να λειτουργήσει ως μορφή επιστημικής πρόσβασης, τότε η γνώση δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με την αποστασιοποιημένη περιγραφή, την πληροφορία ή τα δεδομένα, αλλά και με μορφές εναρμονισμένης προσαρμογής, ανταπόκρισης και ανάληψης ευθύνης. Η ηθική της φροντίδας ενισχύει την ιδέα ότι η ηθική υποκειμενικότητα μπορεί να αναδύεται όχι μέσω υπολογιστικών διαδικασιών, αλλά μέσω της ικανότητας παραμονής «με τους άλλους» σε συνθήκες ευαλωτότητας και αλληλεξάρτησης. Η θηλυκή νυχτερίδα που θρέφει όχι μόνο τα δικά της αλλά και ξένα νεογνά γίνεται έτσι όχι μόνο βιολογικό υποκείμενο, αλλά και φιλοσοφική μορφή, ως παράδειγμα που μας υποχρεώνει να σκεφτούν τι πράγματι σημαίνουν συνείδηση, ευθύνη και σχέση με τα άλλα όντα.

Παράλληλα, η πολυ-ειδική φεμινιστική έρευνα δείχνει ότι τα συστήματα γνώσης δεν αποκλείουν μόνο μη ανθρώπινα όντα, αλλά και ανθρώπινες κοινότητες, των οποίων οι τρόποι γνώσης περιθωριοποιούνται συστηματικά στον επιστημονικό και οικολογικό λόγο. Στο ίδιο πλαίσιο, η κριτική επεκτείνεται στη γλώσσα της επιστήμης που συντηρεί ορολογίες και προκαταλήψεις του δυτικού πολιτισμού, στρεβλώνοντας τον τρόπο κατανόησης της ζωής των ζώων και αναπαράγοντας ανθρώπινα σχήματα κυριαρχίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η άγνοια δεν είναι απλώς έλλειμμα γνώσης, αλλά πολιτική και θεσμική κατασκευή, μια «εκούσια άγνοια» (Tuana, 2006) που ρυθμίζει τι ερευνάται, τι αναγνωρίζεται ως σημαντικό, και τι τελικά θεωρείται ως άξιο γνώσης. Η προτεινόμενη επιστημολογική μετατόπιση είναι, συνεπώς, όχι μόνο θεωρητική αλλά και ηθική, καθώς ζητά να αναστοχαστούμε ποιος και τι λογίζεται ως υποκείμενο, τι μετρά ως γνώση και πώς η σχεσιακότητα, η φροντίδα και η αντίσταση διαμορφώνουν το πολυ-ειδικό μέλλον.

Εφαρμόζοντας αυτή τη μετατόπιση στη νυχτερίδα του Nagel, μετακινούμε το ερώτημα από τα επιστημολογικά όρια προς τις ηθικο-επιστημολογικές δυνατότητες. Τι θα μπορούσε να σημαίνει να ενδιαφερόμαστε πραγματικά για το «πώς είναι» να είσαι ένας άλλος, να «ακούμε» όχι για να κυριαρχήσουμε, αλλά για να κατανοήσουμε. Έτσι αναδύεται μια δυνατότητα «συνάντησης» των ειδών που δεν αφορά μόνο τη γνώση, αλλά και την ευθύνη, την αμοιβαιότητα και την αποδόμηση ανθρώπινων και έμφυλων ιεραρχιών. Η φεμινιστική οπτική, μας προσκαλεί, τελικά, να φανταστούμε νέους τρόπους του «είναι-μαζί» και του «γνωρίζειν-μαζί» με το άλλο, πέρα από την κυριαρχία, πέρα από την αφαίρεση και πέρα από τη θέαση «από ψηλά» ή από «πουθενά».

Ευχαριστίες

Είμαι βαθιά ευγνώμων στη Seung-Ju για την εποικοδομητική συνεργασία της κατά τη διάρκεια της εργασίας μας στο πλαίσιο του μαθήματος Νόηση και Συνείδηση στα Ζώα. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον καθηγητή μας, Δρ. Άλκη Γούναρη για την προσεκτική καθοδήγηση και βοήθειά του με την ελληνική μετάφραση σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής αυτού του κεφαλαίου.

Αναφορές

Ahmed, S. (2006). *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*. Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv125jk6w>.

Anderson, E. (2024). Feminist Epistemology and Philosophy of Science. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/feminism-epistemology/>.

Baerwald, E. F. & Barclay, R. M. R. (2016). Are migratory behaviours of bats socially transmitted? *Royal Society Open Science*, 3(4): 3150658. <http://doi.org/10.1098/rsos.150658>.

Barad, K. (2007). *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Duke University Press.

Bentham, J. (1789/2007). *An introduction to the principles of morals and legislation*. Dover Publications.

Blackmore, S. (2007). *Συνείδηση*. Ελληνικά Γράμματα.

Bozalek, V., & Zembylas, M. (2025). Sensibilities of the Ocean World: Toward a More-Than-Human Ethics in Social Work. *Ethics and Social Welfare*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/17496535.2025.2551301>.

Braidotti, R. (2022). *Posthuman Feminism*. Polity Press.

Butler, J. (2004). *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. Verso.

Butler, J. (2009). *Frames of war: When is life grievable?* Verso.

Chalmers, D. J. (1996). *The conscious mind: In search of a fundamental theory*. Oxford University Press.

Coronel, D. (2025). Multispecies cohabitation and socio-ecological caring skills: the grey-headed flying-foxes in Melbourne, Australia. *Social & Cultural Geography*, 26(7), 723–742. <https://doi.org/10.1080/14649365.2025.2469902>.

Crisp, Rachel J., Brent Lauren J. N., & Brent, G. G. C. (2021). Social dominance and cooperation in female vampire bats. *Royal Society Open Science*, 8(7), 210266. <http://doi.org/10.1098/rsos.210266>.

de Beauvoir, S. (2011). *The Second Sex* (C. Borde & S. Malovany-Chevallier, Trans.). Vintage Books.

Eby, P. (1991). Seasonal movements of grey-headed flying-foxes, *Pteropus poliocephalus* (Chiroptera: Pteropodidae), from two maternity camps in northern New South Wales. *Wildlife Research*, 18, 547-549.

Eby, P. (1996). *Interactions between the grey-headed flying-fox, Pteropus poliocephalus (Chiroptera: Pteropodidae) and its diet plants - seasonal movements and seed dispersal*. Ph.D, University of New England, Armidale.

Ettinger, B. L. (2006). From Proto-ethical Compassion to Responsibility: Besidness and the three Primal Mother-phantasies of Not-enoughness, Devouring and Abandonment. *Athena*, 2, 100-109.

Ettinger, B. L. & Foster, N. (2008). The Matrixial Borderspace. *Radical Philosophy*, 147, 54.

Gallagher, S., & Zahavi, D. (2007). *The Phenomenological Mind: An Introduction to Philosophy of Mind and Cognitive Science* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203086599>.

Gilligan, C. (1993). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvj2wr9>.

Gounaris, A. (2011). Νόηση και Πραγματικότητα. *Litteraterra*, 4, 47–62. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17733155>.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

Gounaris, A. (2020). Why do we need a Unified Theory of Embodied Cognition? *Presentation for the 94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society, University of Kent, Online Open Session*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11933.74729>.

- Gounaris, A. (2026). Η διάγνωση των επιστημολογικών στάσεων και ο δείκτης γνωσιακής αρετής στη διεπιστημονική έρευνα. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 30(1), 31–50. <https://doi.org/10.12681/plogos.43231>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: Prole, D. and Rujević, G. (eds.). *Personhood* (pp. 137-189). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2022). Όπλα Τεχνητής Νοημοσύνης: Προβλήματα Απόδοσης Ηθικού Καθεστώτος στις Αυτόνομες Μηχανές. Στο: *Όψεις της Εφαρμοσμένης Επιστήμης και Τεχνολογίας. Διερευνώντας το αξιακό τοπίο της Τεχνοεπιστήμης* (1η έκδ., σσ. 73–123). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17701628>.
- Haarsma, A., Jongejans, E., Duijim, E., et al. (2023). Female pond bats hunt in other areas than males and consume lighter prey when pregnant. *Journal of Mammalogy*, 104(6), 1191-1204. <https://doi.org/10.1093/jmammal/gyad096>.
- Hall, L. S., Saunders, L., & Richards, G. C. (2000). *Flying foxes: Fruit and blossom bats of Australia*. UNSW Press.
- Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–599. <https://doi.org/10.2307/3178066>.
- Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203873106>. Στα ελληνικά: (2014). *Ανθρωποειδή, κωβόργια και γυναίκες: Η επανεπιινόηση της φύσης* (Μτφρ. Μαρκέτο, Π.). Αλεξάνδρεια.
- Haraway, D. J. (1990). A cyborg manifesto: Science, technology, and socialist feminism in the 1980s. In: Linda Nicholson, (Ed.), *Feminism/Postmodernism*. Routledge.
- Haraway, D. J. (1990). Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science. *Journal of the History of Biology*, 23(2), 329-333.
- Haraway, D. J. (2008). *When Species Meet*. University of Minnesota Press.
- Harding, S. G. (2015). *Objectivity and Diversity: Another Logic of Scientific Research*. University of Chicago Press.

Harding, S. G. (2016). *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Cornell University Press, Project MUSE. <https://muse.jhu.edu/book/48914>.

Harding, S.G. (1986). *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press.

Hernández-Mijangos, L. A., Horváth, A., & Pérez Canales, R. (2009). Observations on female bats transporting non-volant juveniles during flight. *Chiroptera Neotropical*, 15(2). <https://doi.org/10.1515/9789048565290>.

Jaggar, A. M. (1989). Love and knowledge: Emotion in feminist epistemology. *Inquiry*, 32(2), 151–176. <https://doi.org/10.1080/00201748908602185>.

Jagger, G. (2015). The New Materialism and Sexual Difference. *Signs*, 40(2), 321–342. <https://doi.org/10.1086/678190>.

Kaiser, D. J. T. (2004). *Territoriality in the Grey-Headed Flying-Fox (Pteropus poliocephalus) in New South Wales, Australia*. MSc thesis, University of Groningen, Groningen.

Kerth, G. (2022). Long-term field studies in bat research: Importance for basic and applied research questions in animal behavior. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 76, 75. <https://doi.org/10.1007/s00265-022-03180-y>.

Kleisouras, A. (2022). Remembering through comics: The quest for personal and collective identity in Art Spiegelman's graphic novel Maus. *International Dialogue: East-West*, 9(4), 167–173.

Klose, S. M., Welbergen, J. A., & Kalko, E. K. (2009). Testosterone is associated with harem maintenance ability in free-ranging grey-headed flying-foxes, *Pteropus poliocephalus*. *Biology Letters*, 5(6), 758–761. <https://doi.org/10.1098/rsbl.2009.0563>.

Longino, H. (1990). *Science as Social Knowledge*. Princeton University Press.

Lorde, A. (1984). *Sister Outsider*. Crossing Press.

Martin, L., Kennedy, J. H., Little, L., & Luckhoff, H. C. (1993). The reproductive biology of Australian flying-foxes (genus *Pteropus*). In: *Ecology, evolution and behaviour of bats* (ed. S. M. Swift), pp. 167-186.

- Martin, L., Towers, P.A., McGuckin, M.A., Little, L., Luckhoff, H., & Blackshaw, A.W. (1987). Reproductive biology of flying foxes (Chiroptera: Pteropodidae). *Australian Mammalogy*, 10, 115-118.
- McCracken, G F. (1984). Communal nursing in Mexican free-tailed bat maternity colonies. *Science*, 223(4640), 1090-1. <https://doi:10.1126/science.223.4640.1090>.
- Muñoz-Romo, M., Page, R. A., and Kunz, T. H. (2021). Redefining the study of sexual dimorphism in bats: following the odour trail. *Mammal Review*, 51, 155-177. <https://doi.org/10.1111/mam.12232>.
- Nagel, T. (1974). What Is It Like to Be a Bat? *The Philosophical Review* 83(4), 435–50. <https://doi.org/10.2307/2183914>.
- Nagel, T. (1986). *The View From Nowhere*. Oxford University Press.
- Nelson, J. E. W. (1964). Vocal communication in Australian flying foxes (Pteropodidae; Megachiroptera). *Zeitschrift für Tierpsychologie*, 27, 857-870.
- Park, S. M. (2006). Adoptive Maternal Bodies: A Queer Paradigm for Rethinking Mothering? *Hypatia*, 21(1), 201–226. <http://www.jstor.org/stable/3811085>.
- Perez, C. C. (2019). *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*. Abrams Press.
- Razik, I., Brown, Bridget K. G., Page, Rachel A., and Carter, Gerald G. (2021). Non-kin adoption in the common vampire bat. *Royal Society Open Science*, 8(2), 201927. <http://doi.org/10.1098/rsos.201927>.
- Rich, A. (1976). *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. Virago Press.
- Rose, D.B. (2022). *Bird. Shimmer: Flying Fox Exuberance in Worlds of Peril*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9781474490412>.
- Smith, J. P. (2015). Markets, breastfeeding, and trade in mothers' milk. *International Breastfeeding Journal*, 10(9), 1-7. <https://doi.org/10.1186/s13006-015-0034-9>.
- Swart, S., Zande, I., Schulte Nordholt, L., et al. (2023). *Gender and Animals in History: Yearbook of Women's History* 42. Amsterdam University Press.

Tuana, N. (2006). The Speculum of Ignorance: The Women's Health Movement and Epistemologies of Ignorance. *Hypatia*, 21(3), 1-19. <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.2006.tb01110.x>.

van Dooren, T., Kirksey, E., and Münster, U. (2016). Multispecies Studies: Cultivating Arts of Attentiveness. *Environmental Humanities* 8(1), 1-23.

Welbergen, J. A. (2005). *The social organisation of the grey-headed flying-fox*. PhD thesis, University of Cambridge.

Wilkinson, G. S. (1992). Communal nursing in the evening bat, *Nycticeius humeralis*. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 31, 225–235. <https://doi.org/10.1007/BF00171677>.

Young, I. M. (2005). *On Female Body Experience: Throwing Like a Girl and Other Essays*. Oxford University Press.

Αργυρακοπούλου, Κ. (2026). Ζώο και κόσμος σε σύζευξη: Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 283-302). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3356>.

Βεργάρα, Α., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδικική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Καλογήρου, Γ., & Γεωρταμιλή, Χ. (2026). Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 233-262). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3352>.

Κραβαριώτη, Χ., & Μέντζου, Θ. (2026). Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 165-183). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3359>.

Τριανταφύλλου, Σ., Παρασκευά, Μ., & Μπακρατσάς, Σ. (2026). Συναισθήματα ανθρώπων και ζώων: Νευροβιολογική ομοιότητα και ηθικές προεκτάσεις. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 213-231). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3354>.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

Σωτηρία Τριανταφύλλου, Μαρία Παρασκευά, και Στάμος Μπακρατσάς*

Συναισθήματα ανθρώπων και ζώων: Νευροβιολογική ομοιότητα και ηθικές προεκτάσεις

Περίληψη: Το κεφάλαιο εξετάζει τη σχέση μεταξύ ανθρώπινων και ζωικών συναισθημάτων μέσα από τη νευροβιολογική θεωρία των πρωτογενών συναισθημάτων του Panksepp και το μεθοδολογικό πλαίσιο των τεσσάρων ερωτημάτων του Tinbergen (αιτιότητα, ανάπτυξη, λειτουργία, φυλογένεση), αναδεικνύοντας τη θεμελιώδη συνέχεια μεταξύ θηλαστικών ειδών μέσω κοινών νευροβιολογικών μηχανισμών. Παράλληλα, αναλύονται τα επιστημολογικά προβλήματα της μελέτης των ζωικών συναισθημάτων, ιδίως η ένταση μεταξύ ανθρωπομορφισμού και ανθρωποάρνησης, καθώς και η φύση δευτερογενών συναισθημάτων όπως η ζήλια και το πένθος. Τέλος, συζητούνται οι ηθικές και επιστημονικές προεκτάσεις της αναγνώρισης μιας κοινής συναισθηματικής βάσης, υποστηρίζοντας ότι η κατανόηση των ζωικών συναισθημάτων συμβάλλει τόσο στη βιολογία της συμπεριφοράς όσο και στη βαθύτερη κατανόηση του ανθρώπινου συναισθηματικού κόσμου και των ηθικών μας υποχρεώσεων απέναντι στα ζώα.

Λέξεις-κλειδιά: πρωτογενή συναισθήματα; Panksepp; Tinbergen; νευροβιολογία συναισθημάτων; ηθολογία; συναισθήματα ζώων; ανθρωπομορφισμός; ανθρωποάρνηση; ηθική των ζώων; μεταγραφική έρευνα

* Η Σωτηρία Τριανταφύλλου είναι Καθηγήτρια Φιλολογίας στο Γενικό Λύκειο των Εκπαιδευτηρίων Γείτονα. Είναι κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος από το Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και απόφοιτος του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: sotri@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-8007-1682>. Η Μαρία Παρασκευά είναι Κτηνίατρος, κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος (MSC) στην Ενιαία Υγεία και τα Λοιμώδη Νοσήματα (University of London), και φοιτήτρια του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: marparas@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-4044-9181>. Ο Στάμος Μπακρατσάς είναι Βιολόγος, απόφοιτος του Τμήματος Βιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: stambak@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-9683-8420>.

1. Εισαγωγή

Φανταστείτε ότι ο ίδιος ο διάβολος σας ζητάει να απαντήσετε στην ερώτηση εάν τα ζώα έχουν ή όχι εσωτερικώς βιωμένες συναισθηματικές εμπειρίες. Από τη σωστή απάντηση εξαρτάται η μελλοντική ζωή και ελευθερία σας. Πόσοι επιστήμονες θα τολμούσαν να απαντήσουν αρνητικά; Με αυτό το προκλητικό ερώτημα ο νευροεπιστήμονας Jaak Panksepp (1998: 341) θέτει στο επίκεντρο ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα της σύγχρονης νευροεπιστήμης και φιλοσοφίας του νου: έχουν τα ζώα συναισθήματα; Και αν ναι, σε ποιο βαθμό αυτά μοιάζουν με τα ανθρώπινα;

Για δεκαετίες, η επιστημονική κοινότητα αντιμετώπιζε το ζήτημα των συναισθημάτων των ζώων με σκεπτικισμό, εν μέρει λόγω της κυριαρχίας του συμπεριφορισμού που εστίαζε αποκλειστικά στην παρατηρήσιμη συμπεριφορά χωρίς να λαμβάνει υπόψη εσωτερικές καταστάσεις (Γούναρης, 2026: 13ff). Η μηχανιστική-καρτεσιανή θεώρηση των ζώων ως αυτομάτων, στερούμενων εσωτερικής εμπειρίας, κυριάρχησε για αιώνες (Protopapadakis 2012: 21ff)¹. Παράλληλα, η απαίτηση για γλωσσική έκφραση των συναισθημάτων αποκλείει εκ των προτέρων τους μη ανθρώπινους οργανισμούς από τη συζήτηση περί συναισθηματικής ζωής².

Ωστόσο, οι εξελίξεις στην ηθολογία και στη μελέτη της νευρολογικής βάσης της συμπεριφοράς έχουν ανατρέψει σταδιακά αυτή την εικόνα. Πρωτοπόρος σε αυτή την κατεύθυνση υπήρξε ο βιολόγος Nikolaas Tinbergen (1963) διατυπώνοντας τα τέσσερα θεμελιώδη ερωτήματα για τη μελέτη της συμπεριφοράς: την αιτιότητα (ποιοι μηχανισμοί παράγουν τη συμπεριφορά), την ανάπτυξη (πώς εξελίσσεται κατά τη διάρκεια της ζωής), τη λειτουργία (ποια η προσαρμοστική της αξία) και τη φυλογένεση (πώς εξελίχθηκε στο είδος). Αυτό το πλαίσιο έθεσε τις βάσεις για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της συμπεριφοράς των ζώων που ξεπερνά τον απλό περιγραφικό χαρακτήρα.

Δεκαετίες αργότερα, ο Jaak Panksepp (1998) προχώρησε ένα βήμα παραπέρα, αναπτύσσοντας τη θεωρία των πρωτογενών συναισθημάτων. Μέσω πειραματικών μεθόδων όπως η ηλεκτροδιέγερση, οι φαρμακολογικές επιδράσεις και οι ιστολογικές αλλοιώσεις στον εγκέφαλο θη-

¹ Για τα προβλήματα της καρτεσιανής θεώρησης στη μελέτη των ζώων βλέπε Βεργάρα & Παπαδάκης (2026), Δανά et al. (2026), Καβουριάρη & Γαλανοπούλου (2026).

² Για το ρόλο της γλώσσας στη μελέτη των συναισθημάτων, της νόησης και της νοημοσύνης των ζώων βλέπε Βαρσάμη & Παπουτσή (2026), Γούναρης (2026), Μηλιώτη & Ντάσιου (2026).

λαστικών, κατέληξε στην αναγνώριση επτά βασικών συναισθηματικών συστημάτων που πυροδοτούνται από συγκεκριμένες υποφλοιικές δομές του εγκεφάλου: SEEKING (αναζήτηση/επιθυμία), RAGE (εκνευρισμός), FEAR (φόβος/άγχος), LUST (πόθος/σεξουαλική επιθυμία), CARE (στοργή/φροντίδα), PANIC/GRIEF (πανικός/θλίψη) και PLAY (κοινωνικό παιχνίδι)³. Κάθε σύστημα σχετίζεται με συγκεκριμένους νευροδιαβιβαστές και νευρωνικά κυκλώματα, παρέχοντας μια νευροβιολογική βάση για την κατανόηση των συναισθημάτων.

Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί η εννοιολογική διάκριση μεταξύ των όρων “affect” και “emotion” που συχνά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά στη βιβλιογραφία. Ο όρος “affect” αναφέρεται στη βιωμένη υποκειμενική εμπειρία μιας συναισθηματικής κατάστασης, ενώ “emotion” περιλαμβάνει όλο το φάσμα των φυσιολογικών, συμπεριφορικών και γνωστικών στοιχείων⁴. Στο παρόν δοκίμιο, χρησιμοποιούμε τον όρο «συναισθήματα» για να περιγράψουμε αυτές τις σύνθετες καταστάσεις που αναφέρονται τόσο στη βιωματική όσο και στη νευροβιολογική διάσταση.

Η σημασία αυτής της συζήτησης υπερβαίνει το καθαρά ακαδημαϊκό ενδιαφέρον. Αν τα ζώα πράγματι βιώνουν συναισθήματα παρόμοια με τα ανθρώπινα, τότε ανακύπτουν σοβαρά ηθικά διλήμματα σχετικά με τον τρόπο που τα μεταχειριζόμαστε. Όπως σημειώνει ο Panksepp (2014), κάτω από το δέρμα είμαστε αδέρφια με όλα τα άλλα ζωντανά πλάσματα, γεγονός που μας φορτώνει ειδική ευθύνη. Ταυτόχρονα, η κατανόηση των συναισθημάτων των ζώων μπορεί να ρίξει φως στην ανθρώπινη ψυχολογία και ψυχιατρική, καθώς τα πρωτογενή συστήματα που μοιραζόμαστε με άλλα θηλαστικά αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία χτίζονται πιο σύνθετα συναισθηματικά φαινόμενα.

Στο παρόν κεφάλαιο υποστηρίζουμε ότι η νευροβιολογική προσέγγιση του Panksepp, συμπληρώνοντας την ηθολογική θεωρία των τεσσάρων ερωτημάτων του Tinbergen, αποκαλύπτει μια θεμελιώδη συνέχεια στο φάσμα των ειδών όσον αφορά τα πρωτογενή συναισθήματα. Αυτή η

³ Οι όροι αποδίδονται στα ελληνικά με διαφορετικές μεταφράσεις. Ωστόσο για λόγους ομοιογένειας στην έκδοση του παρόντος συλλογικού τόμου καθώς και για την ακριβέστερη και αποφορτισμένη περιγραφή των συστημάτων, διατηρούνται τα εξής: Seeking – επιθυμία, Rage - εκνευρισμός, Fear - φόβος/άγχος, Lust- πόθος, Care- στοργή, Panic - πανικός και Play - κοινωνικό παιχνίδι. Βλέπε περισσότερα και στο Καλογήρου & Γεωρταμιλή (2026). Σύμφωνα με τον Doidge (2015) τα συστήματα αυτά οδηγούν στην εκδήλωση συναισθημάτων που αντίστοιχα γίνονται αντιληπτά ως ενθουσιασμός, εκνευρισμός, άγχος, σεξουαλικός πόθος, τρυφερότητα, μοναξιά και θλίψη, χαρά.

⁴ Περισσότερα για τη διαφορά των όρων βλέπε στο Καλογήρου & Γεωρταμιλή (2026).

κοινή συναισθηματική κληρονομιά δεν είναι μια απρόσμενη βιολογική ομοιότητα, αλλά αποτελεί κλειδί για την κατανόηση τόσο της ανθρώπινης όσο και της ζωικής συμπεριφοράς. Ειδικότερα, θα υποστηρίξουμε ότι τα συναισθήματα δεν αποτελούν μηχανιστικές αντιδράσεις αλλά βιωμένες εμπειρίες που καθοδηγούν τη συμπεριφορά και εξυπηρετούν εξελικτικούς σκοπούς σε όλα τα θηλαστικά, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου.

Για να υποστηρίξουμε αυτόν τον ισχυρισμό, θα παρουσιάσουμε τα τέσσερα ερωτήματα του Tinbergen, μια μεθοδολογία ανάλυσης της συμπεριφοράς από το πεδίο της ηθολογίας. Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε κριτικά τη νευροεπιστημονική θεωρία του Panksepp υπό το φως αυτών των ερωτημάτων, αναδεικνύοντας πώς τα επτά συναισθηματικά συστήματα ικανοποιούν τα κριτήρια αιτιότητας, ανάπτυξης, λειτουργίας και φυλογένεσης. Τέλος, θα παρουσιάσουμε τη δική μας αποτίμηση, συζητώντας τόσο τα πρωτογενή όσο και τα δευτερογενή συναισθήματα, τα επιστημολογικά προβλήματα που προκύπτουν και τις ηθικές προεκτάσεις της αναγνώρισης μιας κοινής συναισθηματικής ζωής ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα.

2. Tinbergen: Τα θεμελιώδη ερωτήματα για τη μελέτη της συμπεριφοράς

Το έργο του Ολλανδού βιολόγου και ηθολόγου Nikolaas Tinbergen (1963), μαζί αυτό των Konrad Lorenz (1952) και Karl von Frisch (1954) θεωρείται θεμελιωτικό της σύγχρονης ηθολογίας, για την οποία και τιμήθηκαν με το Νόμπελ (The Nobel Prize in Physiology or Medicine, 1973). Η συνεισφορά του Tinbergen υπήρξε καθοριστική στη μετατόπιση της μελέτης της συμπεριφοράς των ζώων από την απλή περιγραφή στη συστηματική επιστημονική ανάλυση. Στο *On Aims and Methods of Ethology* (Tinbergen, 1963), διατύπωσε τέσσερα θεμελιώδη ερωτήματα που πρέπει να απαντώνται για την πλήρη κατανόηση οποιασδήποτε συμπεριφοράς. Αυτά τα ερωτήματα αποτελούν μέχρι σήμερα τον μεθοδολογικό σκελετό της ηθολογίας και των βιολογικών επιστημών της συμπεριφοράς.

Το πρώτο ερώτημα αφορά την αιτιότητα ή τους άμεσους μηχανισμούς που παράγουν τη συμπεριφορά. Εδώ εξετάζονται οι νευρολογικοί, ορμονικοί και γενετικοί παράγοντες που λειτουργούν ως άμεσες ή έμμεσες γενεσιουργές αιτίες για κάθε συμπεριφορά. Για παράδειγμα, ποιες νευρωνικές διαδρομές ενεργοποιούνται όταν ένα πουλί κελαιδιά; Ποιες ορμόνες επηρεάζουν την επιθετική συμπεριφορά ενός ζώου; Αυτό το επίπεδο ανάλυσης εστιάζει στο «πώς» της συμπεριφοράς σε βιολογικό και φυσιολογικό επίπεδο. Σημαντική είναι η διάκριση μεταξύ «πα-

ρούσας χρήσης» και «προσαρμοστικής σημασίας» ενός χαρακτήρα. Η παρούσα χρήση αναφέρεται στη σημερινή λειτουργία ενός χαρακτηριστικού, ενώ η προσαρμοστική σημασία στην εξελικτική του αξία. Αυτή η διάκριση απελευθερώνει τη βιολογική σκέψη από τελεολογικές-δημιουργιστικές (*creationist*) αντιλήψεις, δηλαδή από την παραδοχή ότι κάθε χαρακτηριστικό «σχεδιάστηκε» για τον σημερινό του ρόλο, και επιτρέπει την κατανόηση ότι οι χαρακτήρες μπορούν να αλλάξουν λειτουργία κατά την εξελικτική τους διαδρομή⁵.

Το δεύτερο ερώτημα αφορά την ανάπτυξη ή την οντογένεση της συμπεριφοράς. Εδώ διερευνάται πώς μια συγκεκριμένη συμπεριφορά διαμορφώνεται καθώς το άτομο μεγαλώνει και ωριμάζει. Η ανάλυση λαμβάνει υπόψη τόσο τις γενετικές προδιαθέσεις όσο και τις επιδράσεις του περιβάλλοντος, συμπεριλαμβανομένης της μάθησης και της εμπειρίας. Πώς αλλάζει η συμπεριφορά από τη νεαρή ηλικία στην ενηλικίωση; Ποιος είναι ο ρόλος της εμπειρίας και της μάθησης; Αυτό το ερώτημα αναγνωρίζει ότι η συμπεριφορά δεν είναι στατική, αλλά εξελίσσεται μέσα στη ζωή του οργανισμού, επηρεαζόμενη από φαινόμενα επιγενετικής που δημιουργούν το αναπτυξιακό περιβάλλον στο οποίο εκφράζεται ο γενότυπος ως φαινότυπος.

Το τρίτο ερώτημα εστιάζει στη λειτουργία ή την προσαρμοστική αξία της συμπεριφοράς. Εδώ μελετάται ο τρόπος και το ποσοστό συμβολής της ειδήλωσης συγκεκριμένων συμπεριφορών στην επιβίωση και στην αναπαραγωγή. Γιατί αυτή η συμπεριφορά υπάρχει και αποτελεί χαρακτηριστικό που απαντάται σε πλήθος οργανισμών, θα πρέπει να τους παρέχει κάποιο εξελικτικό πλεονέκτημα;

Το πλεονέκτημα αυτό περιγράφεται από τους Futuyama & Kirkpatrick (2019) με την έννοια της εγκλειούσας αρμοστικότητας (*inclusive fitness*). Συγκεκριμένα, η εξελικτική επιτυχία ενός χαρακτηριστικού δεν αποτιμάται μόνο από την αύξηση της αναπαραγωγικής ικανότητας του οργανισμού που τα φέρει (άμεση αρμοστικότητα/ *direct fitness*), αλλά και από την αύξηση της επιβίωσης και της αναπαραγωγικής ικανότητας των συγγενών σε αυτόν οργανισμών. Με τον τρόπο αυτόν φαίνεται να συμπεριλαμβάνονται αρμονικά στη θεωρία της φυσικής επιλογής συμπεριφορές και χαρακτηριστικά που εκ πρώτης όψεως μπορεί να μειώνουν την αρμοστικότητα ενός οργανισμού, αλλά αυξάνουν αυτή των συγγενών του, με ένα από τα κυριότερα παραδείγματα να αποτελεί ο αλτρουισμός⁶.

⁵ Για την εξελικτική θεωρία των νοητικών καταστάσεων των ζώων βλέπε Παραγιουδάκη et al. (2026).

⁶ Ο αλτρουισμός αφορά συμπεριφορές κατά τις οποίες ένα άτομο μειώνει την αρμοστικότητά του, δηλαδή την πιθανότητα επιβίωσης και αναπαραγωγικής του ικανότητας, ώστε να αυξήσει αυτήν ενός άλλου ατόμου του είδους. Οι συμπεριφορές

Το τέταρτο και τελευταίο ερώτημα αφορά τη φυλογένεση ή την εξελικτική ιστορία της συμπεριφοράς. Πώς μεταβλήθηκε αυτή η συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της εξελικτικής πορείας του είδους; Ποια είναι η σχέση της με αντίστοιχες συμπεριφορές σε συγγενικά είδη; Αυτό το ερώτημα τοποθετεί τη συμπεριφορά σε εξελικτικό πλαίσιο, αναγνωρίζοντας ότι, όπως τόνισε ο Dobzhansky (1973: 125), «τίποτα δεν έχει σημασία στη βιολογία αν δεν εξηγηθεί υπό το πρίσμα της εξέλιξης». Η μελέτη ολόκληρου του μηχανισμού σε όλα τα επίπεδα, με έμφαση σε ό,τι είναι λειτουργικά σημαντικό, προσφέρει πληρέστερη κατανόηση από την απομονωμένη εξέταση επιμέρους χαρακτήρων. Πέρα από τη φυσική επιλογή και τυχαία γεγονότα όπως η γενετική παρέκκλιση ή το φαινόμενο του ιδρυτή, η συχνότητα αλληλόμορφων επηρεάζεται και από «αναπτυξιακή προκατάληψη». Οι κοινωνικές σχέσεις και η συμπεριφορά του πληθυσμού οδηγούν εξελικτικά γεγονότα και σε άλλα είδη ζώων πέραν του ανθρώπου, όπως φαίνεται στη φυλετική επιλογή.

Τα τέσσερα αυτά ερωτήματα δεν αποτελούν ανεξάρτητες κατηγορίες, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλεπιδρούν. Μια πλήρης κατανόηση της συμπεριφοράς απαιτεί απαντήσεις και στα τέσσερα επίπεδα. Αυτό το πλαίσιο προσφέρει μια ολιστική προσέγγιση που ξεφεύγει από μονοδιάστατες ερμηνείες και αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα της συμπεριφοράς των ζώων. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η νευροβιολογική προσέγγιση του Panksepp για τα συναισθήματα μπορεί να εξεταστεί παραγωγικά μέσα από αυτό το πλαίσιο, απαντώντας σε όλα τα τέσσερα θεμελιώδη ερωτήματα και παρέχοντας έτσι μια πλήρη επιστημονική κατανόηση των συναισθηματικών συστημάτων.

3. Η θεωρία των πρωτογενών συναισθημάτων του Panksepp υπό το πρίσμα των ερωτημάτων του Tinbergen

Η θεωρία των πρωτογενών συναισθημάτων του Panksepp αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα επιστημονικής προσέγγισης που απαντά ολοκληρωμένα και στα τέσσερα ερωτήματα του Tinbergen. Μέσω πειραματικών μεθόδων, όπως η ηλεκτροδιέγερση, οι φαρμακολογικές επιδράσεις και οι ιστολογικές αλλοιώσεις, ο Panksepp εντόπισε επτά βασικά συναισθηματικά συστήματα στα θηλαστικά και συγκεκριμέ-

αυτές αποτέλεσαν έδαφος για την άσκηση κριτικής στη θεωρία του Δαρβίνου για την εξέλιξη των ειδών, σύμφωνα με την οποία επιβιώνουν συμπεριφορές και χαρακτηριστικά που σε συγκεκριμένες συνθήκες περιβάλλοντος αυξάνουν την αρμοστικότητα του ατόμου, μέχρι να εξηγηθούν από την έννοια της εγκλιουσας αρμοστικότητας και της επιλογής συγγενών (kin selection).

να τα συστήματα SEEKING (αναζήτηση/επιθυμία), RAGE (οργή/εκνευρισμός), FEAR (φόβος/ άγχος), LUST (πόθος/σεξουαλική επιθυμία), CARE (στοργή/φροντίδα), PANIC/GRIEF (πανικός/θλίψη) και PLAY (κοινωνικό παιχνίδι). Κάθε σύστημα συνδέεται με συγκεκριμένες υποφλοιικές δομές του εγκεφάλου και ενεργοποιείται από συγκεκριμένους νευροδιαβιβαστές, προσφέροντας μια ολοκληρωμένη νευροβιολογική θεωρία των συναισθημάτων.

3.1 Το σύστημα CARE: Αναλυτικό παράδειγμα

Για να κατανοήσουμε το πώς αυτή η θεωρία ικανοποιεί τα κριτήρια του Tinbergen, είναι χρήσιμο να εξετάσουμε αναλυτικά συγκεκριμένα παραδείγματα. Το σύστημα της στοργής/ φροντίδας (CARE) αποτελεί ένα ιδιαίτερα διαφωτιστικό παράδειγμα. Ως προς την αιτιότητα, το σύστημα ενεργοποιείται μέσω συγκεκριμένων νευροδιαβιβαστών, όπως η ωκυτοκίνη, η προλακτίνη, η ντοπαμίνη και τα οπιοειδή. Αυτοί οι βιοχημικοί μηχανισμοί σχετίζονται με συγκεκριμένες εγκεφαλικές δομές, συμπεριλαμβανομένου του πρόσθιου φλοιού του προσαγωγίου και της κοιλιακής καλυπτρικής περιοχής. Οι ορμονικές αλλαγές του θηλυκού, ιδιαίτερα λίγο πριν τη γέννηση, ενεργοποιούν αυτά τα κυκλώματα, καθιστώντας το ζώο ικανό να εκδηλώσει μητρική συμπεριφορά.

Σε αναπτυξιακό επίπεδο, το σύστημα φροντίδας εμφανίζει ενδιαφέρονσα εξέλιξη κατά τη διάρκεια της ζωής του οργανισμού. Ενώ υπάρχει μια ενστικτώδης βάση που εκδηλώνεται αμέσως μετά τη γέννηση, η εμπειρία και η μάθηση διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και τελειοποίησή του. Η αλληλεπίδραση μεταξύ μητέρας και απογόνων ενισχύει και διαμορφώνει τη συμπεριφορά φροντίδας, δημιουργώντας ένα βαθύ συναισθηματικό δεσμό που μπορεί να διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αυτό το σύστημα επεκτείνεται πέρα από την άμεση γονική μέριμνα, συνδεδεμένο με την ευρύτερη κοινωνική έλξη και τη μέριμνα προς άλλους οργανισμούς.

Από προσαρμοστική άποψη, η λειτουργία του συστήματος είναι σαφής: διασφαλίζει την επιβίωση των απογόνων. Ωστόσο, η έκφρασή της ποικίλλει ανάλογα με τη στρατηγική αναπαραγωγής του κάθε είδους. Είδη με μικρό αριθμό απογόνων που απαιτούν μεγάλες ποσότητες ενέργειας για να αναπτυχθούν επενδύουν εντονότερα στη φροντίδα, εξασφαλίζοντας ότι οι απόγονοί τους θα φτάσουν την αναπαραγωγική ηλικία. Αυτή η επένδυση στην ποιότητα έναντι της ποσότητας αποτελεί εξελικτική στρατηγική που μεγιστοποιεί την αρμοστικότητα υπό συγκεκριμένες περιβαλλοντικές συνθήκες.

Φυλογενετικά, το σύστημα φροντίδας παρουσιάζει αξιοσημείωτη συνέχεια στα θηλαστικά, με παραλλαγές που αντικατοπτρίζουν τις διαφορετικές εξελικτικές πιέσεις σε κάθε είδος. Η ομολογία των νευρωνικών κυκλωμάτων υποδηλώνει κοινή εξελικτική προέλευση, ενώ οι διαφοροποιήσεις στην ένταση και τη διάρκεια της έκφρασής του απηχούν τις ειδοειδικές ανάγκες.

3.2 Το σύστημα FEAR και το σύστημα SEEKING

Με παρόμοιο τρόπο, το σύστημα FEAR (φόβου/άγχους) μπορεί να εξεταστεί μέσα από το ίδιο πλαίσιο. Αιτιακά, ενεργοποιείται από νευροδιαβιβαστές όπως το γλουταμικό, την απελευθερωτική ορμόνη της κορτικοτροπίνης και το νευροπεπτίδιο Υ, με κεντρικές δομές την κεντρική και πλάγια αμυγδαλή. Αναπτυξιακά, το ζώο μαθαίνει σταδιακά να αναγνωρίζει επικίνδυνα ερεθίσματα, χτίζοντας ένα ρεπερτόριο απειλών μέσω της εμπειρίας. Η λειτουργία του συστήματος είναι ζωτικής σημασίας για την αποφυγή κινδύνου και τραυματισμού, ενεργοποιώντας συμπεριφορές όπως η απομάκρυνση, η ακινητοποίηση ή η αμυντική επίθεση. Φυλογενετικά, πρόκειται για ένα από τα πιο αρχαία και συντηρημένα συστήματα, καθώς η ικανότητα αναγνώρισης και απόκρισης σε απειλές είναι θεμελιώδης για την επιβίωση σε όλα τα σπονδυλωτά.

Το σύστημα SEEKING (αναζήτηση/ επιθυμία) παρέχει ένα τρίτο ενδιαφέρον παράδειγμα. Αυτό το σύστημα γενικού σκοπού, που κινητοποιείται από ντοπαμίνη και άλλους νευροδιαβιβαστές, αυξάνει το ενδιαφέρον για εξερεύνηση και αναζήτηση πόρων. Χωρίς αυτό το σύστημα, ένα ζώο θα έχανε το κίνητρο να αναζητήσει τροφή, νερό ή σύντροφο, οδηγώντας σε πιθανό θάνατο. Η αναπτυξιακή του πορεία συνδέεται με την ωρίμανση του ζώου και την ικανότητά του να εξερευνά ανεξάρτητα. Προσαρμοστικά, αυξάνει την πιθανότητα εξασφάλισης απαραίτητων πόρων, ενώ φυλογενετικά αποτελεί βασικό σύστημα κινήτρου που μοιράζονται όλα τα θηλαστικά.

Η ικανότητα της θεωρίας του Panksepp να απαντά ικανοποιητικά σε όλα τα ερωτήματα του Tinbergen την καθιστά ιδιαίτερα ισχυρή. Δεν πρόκειται απλά για μια περιγραφική κατηγοριοποίηση συναισθημάτων, αλλά για μια ολοκληρωμένη επιστημονική θεωρία που εξηγεί τους μηχανισμούς, την ανάπτυξη, τη λειτουργία και την εξέλιξη των συναισθηματικών συστημάτων. Αυτή η πολυεπίπεδη προσέγγιση παρέχει μια γερή βάση για να κατανοήσουμε τα συναισθήματα όχι ως αφηρημένες ψυχολογικές καταστάσεις αλλά ως βιολογικά φαινόμενα με σαφείς νευ-

ρωνικούς μηχανισμούς, αναπτυξιακή πορεία, εξελικτική αξία και κοινή προέλευση στο φάσμα των θηλαστικών.

4. Κοινή συναισθηματική κληρονομιά: Από τη νευροβιολογία στην ηθική

Η θεωρία του Panksepp (1998) για τα πρωτογενή συναισθήματα σημειώνει μια ριζική αλλαγή στον τρόπο που κατανοούμε τη σχέση ανθρώπου και ζώων στο συναισθηματικό επίπεδο, καθώς κατάφερε να χαρτογραφήσει επτά διαφορετικά πρωτογενή συναισθήματα που ενεργοποιούνται από συγκεκριμένες υποφλοιϊκές δομές του εγκεφάλου των θηλαστικών. Αυτό που καθιστά τη θεωρία του ιδιαίτερα σημαντική δεν είναι απλώς η αναγνώριση αυτών των συστημάτων, αλλά το γεγονός ότι παρέχει μια πειραματικά επιβεβαιωμένη νευροβιολογική και νευροχημική βάση που αποδεικνύει τη συνέχεια κατά μήκος του φάσματος των διαφόρων ειδών.

Η σημασία αυτής της ανακάλυψης έγκειται στο ότι τα ανθρώπινα συναισθήματα δεν εξετάζονται πλέον ως κάτι εντελώς ξεχωριστό και ανώτερο από αυτά των ζώων, αλλά ως βιολογικά φαινόμενα που διέπονται από ομόλογους μηχανισμούς, υπό την επίδραση των φυλογενετικών δεσμών της εξέλιξης. Οι μηχανισμοί αυτοί εντοπίζονται στις υποφλοιϊκές δομές του εγκεφάλου, περιοχές που εμφανίζουν εντυπωσιακή ομοιότητα σε όλα τα θηλαστικά. Αυτό σημαίνει ότι όταν μια γάτα εκδηλώνει φόβο, ενεργοποιούνται τα ίδια νευρωνικά κυκλώματα και οι ίδιοι νευροδιαβιβαστές που θα ενεργοποιούνταν σε έναν άνθρωπο υπό παρόμοιες συνθήκες απειλής.

Ωστόσο, η αναγνώριση αυτής της κοινής βάσης δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε απλουστευτικές εξισώσεις. Τα συναισθήματα δεν αποτελούν μηχανιστικές αντιδράσεις ούτε απλά ερεθίσματα που οδηγούν αυτόματα σε συγκεκριμένες συμπεριφορές. Αντίθετα, πρόκειται για πολύπλοκα συστήματα κινήτρων που λαμβάνουν υπόψη το ίδιο το υποκείμενο, το ερέθισμα, την τρέχουσα συναισθηματική κατάσταση του οργανισμού και τις εμπειρίες του. Η προσέγγιση αυτή αποσυνδέει τη συμπεριφορά από το κίνητρο, αναγνωρίζοντας ότι το ίδιο κίνητρο μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικές συμπεριφορές ανάλογα με το πλαίσιο και την εμπειρία του ζώου.

Η αξία αυτής της κατανόησης υπερβαίνει την ακαδημαϊκή περιέργεια. Τα πορίσματα της έρευνας του Panksepp για την κοινή νευροβιολογία των πρωτογενών συναισθημάτων παρέχουν στη σύγχρονη νευροεπιστήμη πολύτιμες πληροφορίες για τη μελέτη της ανθρώπινης προσωπικό-

τητας και ψυχιατρικής. Μέσω της μεταγραφικής έρευνας (translational research), τα ευρήματα της νευροχημείας των πρωτογενών συναισθημάτων μπορούν να βρουν εφαρμογή στην καλύτερη αντιμετώπιση της κατάθλιψης, των εξαρτήσεων και της αυτοκαταστροφικότητας. Όπως τονίζει ο ίδιος ο Panksepp (2014), δεν θα κατανοήσουμε τα ανθρώπινα συναισθήματα αν δεν πάρουμε στα σοβαρά τα συναισθήματα των ζώων.

4.1 Πέρα από τα πρωτογενή: Το ζήτημα των δευτερογενών συναισθημάτων

Ενώ τα πρωτογενή συναισθήματα που περιγράφει ο Panksepp (1998) έχουν σταθερή νευροβιολογική βάση, η συζήτηση γίνεται πιο σύνθετη όταν στρέφουμε την προσοχή μας στα δευτερογενή συναισθήματα. Συναισθήματα όπως η ζήλια, το πένθος και η αποστροφή παρατηρούνται σε ζώα μέσα από πλήθος ανεπίσημων αναφορών και παρατηρήσεων, αλλά η επιστημονική τους τεκμηρίωση παραμένει προκλήτική. Αυτά τα συναισθήματα προϋποθέτουν μια πιο πολύπλοκη νοητική επεξεργασία της εμπειρίας, στην οποία εμπλέκονται όχι μόνο τα πρωτεύοντα συναισθηματικά συστήματα, αλλά και ανώτερα κέντρα του φλοιού του εγκεφάλου.

Ο παραλληλισμός των δευτερογενών συναισθημάτων των ζώων με τα αντίστοιχα ανθρώπινα συχνά αμφισβητείται από σκεπτικιστές επιστήμονες και φιλοσόφους. Το επιστημολογικό δίλημμα είναι πραγματικό: πώς μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι τα ζώα πράγματι βιώνουν τέτοια σύνθετα συναισθήματα, όταν τα συμπεράσματά μας αναγκαστικά φιλτράρονται μέσω του πειραματικού σχεδιασμού, της ανθρώπινης πρόσληψης και της γλωσσικής ερμηνείας;⁷ Οι επιστήμονες προσπαθούν να αντιμετωπίσουν αυτό το πρόβλημα, βασιζόμενοι σε κατά το δυνατόν αντικειμενικές μετρήσεις, όπως οι συμπεριφορικές αποκρίσεις και οι βιοχημικές παράμετροι.

Παρά τις δυσκολίες, υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα που υποστηρίζουν την ύπαρξη σύνθετων συναισθημάτων στα ζώα. Η μελέτη των Abdai et al. (2018) εξέτασε τη ζήλια στα σκυλιά ως μία συμπεριφορά που εγείρεται παρομοίως με αυτή των παιδιών και εξυπηρετεί τη διατήρηση σημαντικών κοινωνικών σχέσεων, συγκεκριμένα της σχέσης με τον ιδιοκτήτη. Τα σκυλιά παρουσίασαν σαφείς ενδείξεις ζήλιας όταν ένα τρίτο

⁷ Για τα επιστημολογικά προβλήματα και κυρίως για το πρόβλημα του θεωρητικού και αξιολογικού εμποτισμού στη μελέτη των νοητικών καταστάσεων των ζώων βλέπε Γούναρης (2026).

μέλος εισήλθε να αλληλεπιδράσει κοινωνικά με τον ιδιοκτήτη τους ενώ αυτά αγνοήθηκαν. Παρόμοια, η έρευνα των Harris & Prouvost (2014) ενισχύει την υπόθεση ότι η ζήλια αποτελεί ένα αρχέγονο συναίσθημα που μοιράζεται τουλάχιστον μεταξύ ανθρώπων και σκύλων.

Ακόμα πιο εντυπωσιακά είναι τα ευρήματα των Webb et al. (2020) σχετικά με τους χιμπατζήδες. Η εισαγωγή νέων ατόμων σε μια εδραιωμένη αποικία προκάλεσε αρνητικές αντιδράσεις και συμπεριφορές που θα μπορούσαν να αποδοθούν στο συναίσθημα της ζήλιας. Η μελέτη προτείνει ότι αυτό το συναίσθημα έχει εξελικτική εξήγηση, συνδεδεμένη με την προστασία πολύτιμων κοινωνικών σχέσεων. Αυτό υποδηλώνει ότι τα δευτερογενή συναίσθημα δεν είναι απλώς ανθρώπινα κατασκευάσματα, αλλά μπορεί να έχουν βαθιές εξελικτικές ρίζες που εκτείνονται σε άλλα είδη.

4.2 Επιστημολογικές προκλήσεις: Μεταξύ ανθρωπομορφισμού και ανθρωποάρνησης

Η μελέτη των συναισθημάτων των ζώων βρισκείται αντιμέτωπη με δύο αντίθετους κινδύνους. Από τη μία πλευρά, ο ανθρωπομορφισμός, δηλαδή η τάση να αποδίδουμε στα ζώα ανθρώπινα χαρακτηριστικά χωρίς επαρκή τεκμηρίωση. Από την άλλη, αυτό που ο de Waal (1997: 50-52) αποκαλεί ανθρωποάρνηση (anthropodenial), δηλαδή «μια τύφλωση απέναντι στα ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά των άλλων ζώων ή, αντίστροφα, απέναντι στα ζωόμορφα χαρακτηριστικά του ίδιου μας του εαυτού». Είναι, κατ' ουσίαν, η άρνηση της ομοιότητάς μας με τα ζώα, η οποία μας οδηγεί να υποτιμούμε τις νοητικές ικανότητες των ζώων επειδή φοβόμαστε να εμφανιστούμε μη επιστημονικοί.

Ο εξελικτικός βιολόγος Williams (1992: 4) αποδίδει τη δυσκολία να αποικρυπτογραφήσουμε με αντικειμενικό τρόπο τα νοητικά φαινόμενα στην ιδιωτική φύση αυτών. Τα συναίσθημα, φιλοσοφικά, μπορούν να θεωρηθούν ως *qualia*⁸, δηλαδή υποκειμενικές βιωματικές εμπειρίες που είναι προσβάσιμες μόνο από το ίδιο το υποκείμενο που τις βιώνει. Πώς μπορούμε λοιπόν να γνωρίζουμε αν ένα ζώο πραγματικά «νιώθει» φόβο ή απλά εκδηλώνει μια προγραμματισμένη αντίδραση αποφυγής;

Ο Panksepp προτείνει μια πιο τολμηρή προσέγγιση. Όπως υποστηρίζει, από φόβο για τους κινδύνους του ανθρωπομορφισμού, οι μελετητές της ηθολογίας παραβλέπουν πολλά ενδιαφέροντα φαινόμενα. Η υπερβολική επιστημονική πειθαρχία μπορεί να γίνει εμπόδιο στην

⁸ Περισσότερα για τα qualia βλέπε στο Κραβαριώτη & Μέντζου (2026), και στο Gounaris & Kosteletos (2020, 153 - 156).

πρόοδο. Ο Hinde (1982) συμφωνεί, τονίζοντας ότι θα μπορούσαμε να ενδώσουμε σε μια κάπως λιγότερο αυστηρή πειθαρχία χωρίς να θυσιάσουμε την επιστημονική αυστηρότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Lorenz (1991) προσφέρει μια πολύτιμη διορατική παρατήρηση: αν νιώθουμε συναισθηματικά επηρεασμένοι από τη συμπεριφορά ενός ζώου, αυτό αποτελεί ξεκάθαρη ένδειξη ότι έχουμε διαισθητικά ανακαλύψει μια ομοιότητα μεταξύ της συμπεριφοράς του ανθρώπου και του ζώου. Δεν θα έπρεπε να το συγκαλύπτουμε στην περιγραφή μας. Η διαίσθηση, όταν συνδυάζεται με προσεκτική παρατήρηση και πειραματική επαλήθευση, μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικές επιστημονικές ανακαλύψεις.

Ο Δαρβίνος το είχε κατανοήσει αυτό εδώ και αιώνες. Πίστευε ακράδαντα ότι χωρίς εικασία δεν υπάρχει καλή και αυθεντική παρατήρηση (Valdecasas et al., 2013). Έτσι, ειδικότερα για το πεδίο των συναισθημάτων, η επιστημονική μέθοδος δεν πρέπει να αποκλείει την διατύπωση υποθέσεων που συνδέονται με την διαίσθηση, αλλά να σκοπεύει στην προσεκτική τους δοκιμή και επαλήθευση.

4.3 Ηθικές προεκτάσεις: Από τη νευροεπιστήμη στην ευζωία των ζώων

Η αναγνώριση ότι τα ζώα διαθέτουν πρωτογενή και πιθανώς δευτερογενή συναισθήματα έχει βαθιές ηθικές συνέπειες. Οι οργανισμοί που διακατέχονται από συστήματα συναισθημάτων δεν είναι απλά βιολογικά μηχανήματα, αλλά υποκείμενα ζωής με εσωτερική βιωματική εμπειρία. Αποκτούν, με άλλα λόγια, την ιδιότητα του να αισθάνονται. Δεν αντιμετωπίζονται οι κινήσεις τους ως ενστικτώδεις τάσεις προς την επιβίωση ή ως αυτόματες διαδικασίες. Αντίθετα, βιώνουν συναισθήματα όμοια με τα ανθρώπινα, όπως η μοναξιά, η θλίψη, η χαρά και ο φόβος (Karagiannis & Heath, 2015).

Αυτή η διαπίστωση θέτει την ηθική μεταχείριση των ζώων σε νέα βάση. Δεν πρόκειται πλέον για μια ευαισθησία ή προτίμηση, αλλά για μια de facto ηθική υποχρέωση. Αν ένα ζώο μπορεί να βιώσει πόνο, φόβο, απομόνωση ή αγωνία με τρόπο παρόμοιο με τον ανθρώπινο, τότε η πρόκληση τέτοιων καταστάσεων απαιτεί σοβαρή ηθική δικαιολόγηση. Η ανάγκη για κατανόηση των συναισθημάτων των ζώων σχετίζεται άμεσα με την αναβάθμιση της ευζωίας τους (animal welfare), καθώς αναγνωρίζουμε ότι η σωματική υγεία δεν επαρκεί αν το ζώο υποφέρει ψυχολογικά (Mills et al., 2014)

Παράλληλα, η επιστημονική εργασία του Panksepp στο σύνολό της καθίσταται πολύτιμο συμβουλευτικό εργαλείο όχι μόνο για τη νευρο-

επιστήμη και την ιατρική, αλλά και για την ηθική και την εφαρμοσμένη φιλοσοφία. Τα ηθικά διλήμματα που αφορούν τη χρήση ζώων σε πειράματα, την εκτροφή για τροφή, τη διατήρηση σε αιχμαλωσία ή την ειμετάλλευσή τους για ψυχαγωγία αποκτούν νέες διαστάσεις όταν λαμβάνουμε υπόψη τη συναισθηματική τους ζωή.

Στη μελέτη της συμπεριφοράς και του συναισθηματικού κόσμου των ζώων είναι απαραίτητο να διατηρείται η ισορροπία. Όσο σημαντικό είναι να μην ολισθαίνουμε στην παγίδα του ανθρωπομορφισμού, άλλο τόσο σημαντικό είναι να μην αρνούμαστε τη συγγένειά μας με τα ζώα στο πεδίο του ψυχισμού. Όπως υποστηρίζει ο de Waal (1999), η άρνηση αυτής της συγγένειας, η ανθρωποάρνηση, υποτιμά το νοητικό status των ζώων και υπονομεύει σε ηθικό επίπεδο τη σχέση μας μαζί τους.

4.4 Η αμφίδρομη σχέση: Πώς τα ζώα μας βοηθούν να κατανοήσουμε τον εαυτό μας

Ένα από τα πιο σημαντικά συμπεράσματα της θεωρίας του Panksepp είναι ότι τα πορίσματα της μελέτης των συναισθημάτων των ζώων δεν περιορίζονται μόνο σε αυτά. Δεν μελετάμε απλώς τα ζώα για να τα καταλάβουμε καλύτερα, αλλά μελετάμε τα ζώα για να κατανοήσουμε καλύτερα τον εαυτό μας. Τα πρωτογενή συναισθηματικά συστήματα που εντοπίζονται στις υποφλοιικές περιοχές του εγκεφάλου αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία χτίζονται τα πιο σύνθετα ανθρώπινα συναισθήματα.

Η κατάθλιψη, για παράδειγμα, μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα όταν εξετάσουμε τη λειτουργία του συστήματος PANIC/GRIEF. Οι εξαρτήσεις σχετίζονται με υπερδραστηριοποίηση του συστήματος SEEKING. Η κοινωνική απομόνωση και οι επιπτώσεις της στην ψυχική υγεία γίνονται πιο κατανοητές όταν μελετάμε πώς τα θηλαστικά αντιδρούν στον αποχωρισμό. Αυτή η μεταγραφική προσέγγιση (translational research) έχει ήδη αρχίσει να αποδίδει καρπούς στην κλινική πρακτική.

Όπως σημειώνει ο Panksepp (2014), η συγγένεια μεταξύ των έμβιων όντων δεν είναι μεταφορική, αλλά κυριολεκτική, εδραιωμένη στη βιολογία μας. Τα συναισθήματα που βιώνουμε, από τη χαρά του παιχνιδιού μέχρι τον πόνο της απώλειας, έχουν τις ρίζες τους σε αρχαίους νευρωνικούς μηχανισμούς που μοιραζόμαστε με τους πιο μακρινούς μας συγγενείς στο εξελικτικό δέντρο των θηλαστικών.

Αυτή η αναγνώριση δεν μειώνει την αξία των ανθρώπινων συναισθημάτων ούτε υποβαθμίζει την ανθρώπινη εμπειρία. Αντίθετα, την εμπλου-

τίζει, τοποθετώντας την σε ένα ευρύτερο βιολογικό και εξελικτικό πλαίσιο. Μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ότι τα συναισθήματα δεν είναι τυχαία επιφανόμενα αλλά προϊόντα εκατομμυρίων ετών εξέλιξης, λύσεις που επινόησε η φυσική επιλογή για να αντιμετωπίσει τα θεμελιώδη προβλήματα της επιβίωσης και της αναπαραγωγής.

5. Συμπεράσματα

Στο παρόν δοκίμιο επιχειρήσαμε να αναδείξουμε τη θεμελιώδη συνέχεια που υπάρχει στο φάσμα των ειδών όσον αφορά τα πρωτογενή συναισθήματα, μέσα από τη συνδυαστική εξέταση της νευροβιολογικής θεωρίας του Panksepp και του μεθοδολογικού πλαισίου των τεσσάρων ερωτημάτων του Tinbergen. Το κεντρικό μας επιχείρημα ήταν ότι άνθρωποι και μη ανθρώπινα ζώα μοιράζονται κοινές συναισθηματικές ρίζες που ενεργοποιούνται από ομόλογους νευροβιολογικούς μηχανισμούς, και ότι αυτή η κοινή κληρονομιά έχει σημαντικές επιστημονικές και ηθικές προεκτάσεις.

Η θεωρία του Panksepp για τα επτά πρωτογενή συναισθηματικά συστήματα παρέχει μια πειραματικά επιβεβαιωμένη νευροβιολογική βάση που αποδεικνύει ότι τα ανθρώπινα συναισθήματα δεν είναι κάτι μοναδικό ή εντελώς ξεχωριστό από αυτά των άλλων θηλαστικών. Αντίθετα, πρόκειται για βιολογικά φαινόμενα που διέπονται από κοινούς μηχανισμούς υπαγορευόμενους από τους φυλογενετικούς δεσμούς της εξέλιξης. Η εφαρμογή των τεσσάρων ερωτημάτων του Tinbergen στη θεωρία αυτή ανέδειξε την επιστημονική της ολοκληρωμένη φύση, καθώς απαντά ικανοποιητικά σε όλα τα επίπεδα ανάλυσης: την αιτιότητα, την ανάπτυξη, τη λειτουργία και τη φυλογένεση.

Ωστόσο, επισημάναμε επίσης τα επιστημολογικά προβλήματα που ανακύπτουν κατά τη μελέτη των συναισθημάτων, ιδίως των δευτερογενών, στα ζώα. Ο κίνδυνος του ανθρωπομορφισμού πρέπει να μειώνεται με την αποφυγή της άρνησης της συγγενείας μας με τα άλλα ζώα (Πηγή: Τόμος). Η επιστημονική μέθοδος δεν απαιτεί την πλήρη απουσία διαίσθησης, αλλά την προσεκτική δοκιμή και επαλήθευσή της μέσω αντικειμενικών μετρήσεων και πειραματικού ελέγχου.

Εν κατακλείδι, η κατανόηση των πρωτογενών συναισθημάτων των ζώων μέσω της νευροβιολογικής προσέγγισης του Panksepp αποκαλύπτει ότι άνθρωποι και μη ανθρώπινα ζώα μοιράζονται κοινές συναισθηματικές ρίζες. Αυτή η συνέχεια στο φάσμα των ειδών όχι μόνο μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τα ανθρώπινα συναισθήματα, αλλά θέτει και ηθικά ζητήματα στη μεταχείριση των ζώων, καθώς η συμπεριφορά

τους δεν αποτελεί απλά μηχανιστική αντίδραση, αλλά βιωμένη συναισθηματική εμπειρία. Οι ηθικές προειτάσεις αυτής της επιστημονικής κατανόησης είναι βαθιές. Η αναγνώριση ότι τα ζώα διαθέτουν συναισθηματική ζωή παρόμοια με τη δική μας καθιστά την ηθική τους μεταχείριση όχι απλά θέμα ευαισθησίας, αλλά ζήτημα ηθικής υποχρέωσης. Παράλληλα, η μεταγραφική έρευνα που βασίζεται στα ευρήματα του Panksepp έχει ήδη αρχίσει να αποδίδει καρπούς στην κλινική πράξη, βοηθώντας μας να κατανοήσουμε καλύτερα και να αντιμετωπίσουμε πιο αποτελεσματικά ανθρώπινες παθολογίες, όπως η κατάθλιψη και οι εξαρτήσεις.

Η αμφίδρομη σχέση μεταξύ της μελέτης των συναισθημάτων ανθρώπων και ζώων είναι αμοιβαία διαφωτιστική. Δεν μελετάμε απλώς τα ζώα για να καταλάβουμε τα ίδια τα ζώα, αλλά και για να κατανοήσουμε καλύτερα τον εαυτό μας. Όπως τόνισε ο Panksepp, δεν θα κατανοήσουμε τα ανθρώπινα συναισθήματα αν δεν πάροουμε στα σοβαρά τα συναισθήματα των ζώων.

Ωστόσο, παραμένουν ανοιχτά ζητήματα που απαιτούν περαιτέρω διερεύνηση. Η μελέτη των δευτερογενών συναισθημάτων στα ζώα χρειάζεται πιο αυστηρή πειραματική τεκμηρίωση. Η σχέση μεταξύ των πρωτογενών συναισθηματικών συστημάτων και των ανώτερων γνωστικών λειτουργιών που εμπλέκονται στα σύνθετα ανθρώπινα συναισθήματα απαιτεί περαιτέρω διευκρίνιση. Επίσης, η εφαρμογή της θεωρίας σε μη θηλαστικά είδη μπορεί να αποκαλύψει τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές που θα εμπλουτίσουν την κατανόησή μας για την εξέλιξη των συναισθημάτων.

Παρά τα ανοιχτά αυτά ερωτήματα, το βασικό συμπέρασμα παραμένει σταθερό: τα συναισθήματα δεν είναι τυχαία επιφαινόμενα, αλλά προϋόντα εκατομμυρίων ετών εξέλιξης, βιολογικές λύσεις στα θεμελιώδη προβλήματα της επιβίωσης και της αναπαραγωγής. Κάτω από το δέρμα, είμαστε πράγματι αδέρφια με όλα τα άλλα ζωντανά πλάσματα, και αυτή η συγγένεια μας επιφορτίζει με την ευθύνη να τα αντιμετωπίζουμε με την αξιοπρέπεια που αρμόζει σε ενσυνείδητα, συναισθανόμενα όντα.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι τρεις συγγραφείς ενέκριναν την τελική έκδοσή προς δημοσίευση.

Αναφορές

- Abdai, J., Terencio, C. P., Fraga, P., & Miklósi, Á. (2018). Investigating jealous behaviour in dogs. *Scientific Reports*, 8(1), Article 8911. <https://doi.org/10.1038/s41598-018-27251-1>.
- Allen, C., & Bekoff, M. (1997). *Species of mind: The philosophy and biology of cognitive ethology*. MIT Press.
- Bekoff, M. (2000). Animal emotions: Exploring passionate natures. *BioScience*, 50(10), 861–870. [https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2000\)050\[0861:AEEPN\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2000)050[0861:AEEPN]2.0.CO;2).
- de Waal, F. B. M. (1997). Are we in anthropodenial? *Discover*, 18(7), 50–53.
- de Waal, F. B. M. (1999). Anthropomorphism and anthropodenial: Consistency in our thinking about humans and other animals. *Philosophical Topics*, 27(1), 255–280. <https://www.jstor.org/stable/43154308>.
- de Waal, F. B. M., & Andrews, K. (2022). The question of animal emotions. *Science*, 375(6587), 1351–1352. <https://doi.org/10.1126/science.abo2378>.
- Dobzhansky, T. (1973). Nothing in biology makes sense except in the light of evolution. *The American Biology Teacher*, 35(3), 125–129.
- Doidge, N. (2015). *The brain's way of healing: Remarkable discoveries and recoveries from the frontiers of neuroplasticity*. Viking.
- Futuyma, D., & Kirkpatrick, M. (2017). *Evolution*. Στα ελληνικά: (2019). *Εξέλιξη*. Utopia.
- Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: Prole, D. and Rujević, G. (eds.). *Personhood* (pp. 137-189). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>.
- Harris, C. R., & Prouvost, C. (2014). Jealousy in dogs. *PLoS ONE*, 9(7), e94597. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0094597>.
- Hinde, R. A. (1982). *Ethology: Its nature and relations with other sciences*. Oxford University Press.
- Karagiannis, C., & Heath, S. (2015). Understanding emotions. *Feline behavioral health and welfare*. St Louis, MO: Elsevier Health Sciences, 228.

- Lorenz, K. (1952). *King Solomon's ring: New light on animal ways* (M. K. Wilson, Trans.). Methuen. (Original work published 1949)
- Lorenz, K. (1991). *Here am I—Where are you?* Harcourt Brace Jovanovich.
- Mills, D., Karagiannis, C., & Zulch, H. (2014). Stress—its effects on health and behavior: a guide for practitioners. *Veterinary Clinics: Small Animal Practice*, 44(3), 525–541.
- Panksepp, J. (1998). *Affective neuroscience: The foundations of human and animal emotions*. Oxford University Press.
- Panksepp, J. (2010). Affective neuroscience of the emotional brain-mind: Evolutionary perspectives and implications for understanding depression. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 12(4), 533–545. <https://doi.org/10.31887/dcns.2010.12.4.jpanksepp>.
- Panksepp, J. (2011). The basic emotional circuits of mammalian brains: Do animals have affective lives? *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 35(9), 1791–1804. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2011.08.003>.
- Panksepp, J. (2014, January 13). The science of emotions: Jaak Panksepp at TEDxRainier [Video]. TEDx Talks. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=65e2qScV_K8. Ανακτήθηκε [02/2026].
- Panksepp, J., & Biven, L. (2012). *The archaeology of mind: Neuroevolutionary origins of human emotions*. W. W. Norton & Company.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.
- The Nobel Prize in Physiology or Medicine. (1973). *NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach 2026*. <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1973/summary/>.
- Tinbergen, N. (1963). On aims and methods of ethology. *Zeitschrift für Tierpsychologie*, 20(4), 410–433.
- Tye, M. (2021). Qualia. In: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/qualia/>.
- Valdecasas, A. G., Boto, L., & Correias, A. M. (2013). There is no common ground between science and religion. *Journal of Biosciences*, 38(2), 181–187. <https://doi.org/10.1007/s12038-013-9318-7>.

von Frisch, K. (1954). *The dancing bees: An account of the life and senses of the honey bee*. Country Book Club.

Webb, C. E., Kolff, K., Du, X., & de Waal, F. (2020). Jealous behavior in chimpanzees elicited by social intruders. *Affective Science*, 1(4), 199–207. <https://doi.org/10.1007/s42761-020-00019-5>.

Williams, G. C. (1992). *Natural selection: Domains, levels, and challenges*. Oxford University Press.

Βαρσάμη, Ε., & Παπουτσή, Α. (2026). Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 125-142). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3350>.

Βεργάρα, Λ., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Καβουριάρη, Ε., & Γαλανοπούλου, Δ. (2026). Από το καρτεσιανό cogito στο εν τω κόσμω είναι των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 263-281). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3355>.

Καλογήρου, Γ., & Γεωρταμική, Χ. (2026). Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 233-262). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3352>.

Κραβαριώτη, Χ., & Μέντζου, Θ. (2026). Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 165-183). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3359>.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδης συνάφεια υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Παραγιουδάκη, Α., Τσιριμώκου, Π., & Χάμου, Κ. (2026). Μία εξελικτική θεώρηση του νου: Από τους θαλάσσιους προγόνους στον άνθρωπο. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 79-99). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3348>.

Γιώργος Καλογήρου και Χριστιάνα Γεωρταμιλή*

Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική;

Περίληψη: Τα συναισθήματα αποτελούν βασικό τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βιώνουν και κατανοούν τον κόσμο, εγείροντας το ερώτημα κατά πόσο και τα μη ανθρώπινα ζώα διαθέτουν αντίστοιχες εμπειρίες. Το θεωρητικό πλαίσιο για την ερμηνεία της συμπεριφοράς θεμελιώθηκε από τον Tinbergen, ενώ ο Panksepp συνέβαλε καθοριστικά στη μετατροπή της μελέτης των συναισθημάτων σε αντικειμενικό επιστημονικό πεδίο. Μέσω των ερευνών του, ανέδειξε την ύπαρξη τουλάχιστον επτά πρωτογενών συναισθημάτων σε υποφλοιώδεις εγκεφαλικές δομές, κοινών σε πολλά είδη θηλαστικών, γεγονός που υποδηλώνει κοινή εξελικτική και λειτουργική βάση. Επιπλέον, ενδείξεις δείχνουν ότι ορισμένα ζώα εμφανίζουν μη ενστικτώδεις, ενδεχομένως εμπρόθετες, συναισθηματικές αντιδράσεις. Ωστόσο, η κατανόηση του συναισθηματικού τους κόσμου παραμένει περιορισμένη, καθώς δεν διαθέτουμε άμεση πρόσβαση στην υποκειμενική τους εμπειρία. Ιδιαίτερα σύνθετα συναισθήματα, όπως η συγκίνηση, είναι δύσκολο να αξιολογηθούν, αν και η επίδραση της μουσικής σε ζώα τεκμηριώνεται. Η πρόοδος της συναισθηματικής νευροεπιστήμης αναμένεται να φωτίσει περαιτέρω αυτά τα ζητήματα.

Λέξεις-κλειδιά: συναισθήματα στα ζώα; πρωτεύοντα συναισθήματα; δευτερεύοντα συναισθήματα; συγκίνηση; συναισθηματική νευροεπιστήμη; Jaak Panksepp; συμπεριφορά

* Ο Γιώργος Καλογήρου είναι πτυχιούχος του Τμήματος Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού του ΕΚΠΑ και του Τμήματος Κτηνιατρικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Έχει μεταπτυχιακές σπουδές στην Φιλοσοφία και στα Παιδαγωγικά, και είναι απόφοιτος του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζώια. Σήμερα εργάζεται ως κτηνίατρος στην Διεύθυνση Κτηνιατρικής Κυκλάδων. E-mail: gkalogi@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0003-4896-2735>. Η Χριστιάνα Γεωρταμιλή είναι καθηγήτρια ξένων γλωσσών και πολύγλωσση μεταφράστρια. Είναι απόφοιτη του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου και του University of Portsmouth, καθώς και του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζώια. Εξειδικεύεται σε μεταφράσεις που άπτονται θεμάτων δικαιωμάτων και κοινωνικών ζητημάτων. E-mail: geordamili@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0008-0388-1663>.

1. Εισαγωγή

Δεδομένου του διαρκώς αυξανόμενου ενδιαφέροντος των νευροεπιστημών για τη συναισθηματική νοημοσύνη του ανθρώπου, καθώς και για τους μηχανισμούς και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των ανθρώπινων και μη ανθρώπινων συναισθημάτων, το ταμπού που επικρατούσε για πολύ καιρό στην μελέτη της συμπεριφοράς των ζώων θεωρείται πια ξεπερασμένο (de Waal, 2011).

Τα συναισθήματα¹ είναι ένα ουσιαστικό μέρος του τρόπου με τον οποίο βιώνουμε τον κόσμο μας. Οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, κυρίως με τον λόγο. Η γλώσσα είναι το βασικό εργαλείο έκφρασης και επικοινωνίας στον άνθρωπο (Krause & Nawroth, 2021). Τι συμβαίνει όμως με τα ζώα; Πώς μπορούμε να ξέρουμε αν βιώνουν συναισθήματα και, αν ναι, τι είδους; Τα τελευταία 20 χρόνια, ερευνητές (π.χ. Karagiannis et al., 2015; Krause & Nawroth, 2021; King et al., 2022; Meng & Phillips, 2025) έχουν σημειώσει σημαντική πρόοδο στον εντοπισμό τρόπων αξιολόγησης των συναισθημάτων στα ζώα. Για παράδειγμα, μπορούν να παρατηρούν και να ερμηνεύουν τις εκφράσεις του προσώπου των ζώων, να καταγράφουν και να αξιολογούν τις φωνητικές και σωματικές αποκρίσεις τους, να συσχετίζουν βιολογικά δεδομένα (π.χ. συγκεντρώσεις ορμονών στο αίμα) και ζωτικές μεταβολές (π.χ. μεταβολές στους καρδιακούς παλμούς και στον ρυθμό αναπνοών) με την έκφραση συναισθημάτων (Karagiannis & Heath, 2015; Krause & Nawroth, 2021).

Το θεωρητικό πλαίσιο για το «πώς» και το «γιατί» μιας συμπεριφοράς ενός ζώου/είδους είχε τεθεί, ήδη, από τον Tinbergen² (1963), μέσα

¹ Ως συναίσθημα (emotion/affect), κατά τον Cabanac (2002), ορίζεται μια πολύπλοκη ψυχοφυσιολογική κατάσταση που ωθεί μια οντότητα να αντιδράσει σε σημαντικά γεγονότα ή καταστάσεις. Με νευροβιολογικούς και εξελικτικούς όρους, το συναίσθημα ορίζεται ως μια απόκριση του νευρικού και ενδοκρινικού συστήματος ενός οργανισμού, η οποία τον κινητοποιεί για δράση και επιβίωση. Το συναίσθημα περιλαμβάνει καταστάσεις όπως: η ενσυνείδητη εμπειρία (τό τι αισθάνομαι εσωτερικά), σωματικές/φυσιολογικές αντιδράσεις (π.χ. αλλαγές στον καρδιακό και αναπνευστικό ρυθμό), συμπεριφορικές εκδηλώσεις (π.χ. εκφράσεις προσώπου, στάση σώματος) και γνωστικές αξιολογήσεις (πώς ερμηνεύω αυτό που μου συμβαίνει). Δεν υπάρχει απόλυτη επιστημονική σύγκλιση προς έναν μοναδικό ορισμό για τα συναισθήματα. Είναι αντικείμενο διεπιστημονικής έρευνας - από την ψυχολογία και νευροεπιστήμη μέχρι τη φιλοσοφία και την ανθρωπολογία.

² Niko Tinbergen (1907-1988). Βιολόγος και ορνιθολόγος. Θεωρείται ένας από τους ιδρυτές της σύγχρονης ηθολογίας.

από την μελέτη του- ορόσημο για την ηθολογία,^{3,4} στην οποία προτείνονται οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις που θα πρέπει να ακολουθούνται προκειμένου να γίνει κατανοητή η συμπεριφορά των ζώων. Ωστόσο, τα πειράματα του Panksepp⁵ (π.χ. 1998; 2005; 2007; 2011a; 2011b) ήταν αυτά που μετουσίωσαν την υποκειμενική εμπειρία της παρατήρησης του συναισθήματος, όπως την θεμελίωσε ο Tinbergen, σε ένα αντικειμενικό πεδίο μελέτης. Οι μελέτες του Panksepp απέδειξαν πως υπάρχουν τουλάχιστον επτά διαφορετικά πρωτεύοντα συναισθήματα στους εγκεφάλους όλων των θηλαστικών και άλλων ειδών ζώων. Τα πρωτεύοντα συναισθήματα έχουν παρόμοιους νευρολογικούς μηχανισμούς και ομόλογα νευρωνικά δίκτυα στα διάφορα είδη, γεγονός που καταδεικνύει την κοινή εξελικτική τους προέλευση, δηλαδή, τον κοινό λειτουργικό ρόλο των συναισθημάτων ως προς την επιβίωση, την αναπαραγωγή και την αλληλεπίδραση των ειδών με το περιβάλλον. Τι συμβαίνει, όμως, με τις πιο πολύπλοκες συναισθηματικές καταστάσεις στα ζώα, οι οποίες αποδίδονται στο ευρύ φάσμα των δευτερευόντων συναισθημάτων, όπως, για παράδειγμα, η συγκίνηση;^{6,7}

³ Η ηθολογία (ethology) είναι ο κλάδος της ζωολογίας που μελετά τη συμπεριφορά των ζώων, κυρίως στο φυσικό τους περιβάλλον, και τον τρόπο με τον οποίο η συμπεριφορά τους συμβάλλει στην επιβίωση τους (Immelmann, 2012: 1-2).

⁴ Βλ. Ενότητα 3.

⁵ Jaak Panksepp (1943-2017). Νευροεπιστήμονας και ψυχοβιολόγος, ιδρυτής του τομέα της συναισθηματικής νευροεπιστήμης (affective neuroscience).

⁶ Η συγκίνηση στον άνθρωπο ορίζεται ως μια πολύπλοκη ψυχοσωματική αντίδραση του οργανισμού που περιλαμβάνει τρία βασικά στοιχεία (Cabanac, 2002; Niedenthal & Halberstadt, 1995): 1. Τη φυσιολογική διέγερση του σώματος (π.χ. αυξημένοι καρδιακοί παλμοί, εφίδρωση, μεταβολή του ρυθμού αναπνοών), 2. Την γνωστική αξιολόγηση, δηλαδή την υποκειμενική ερμηνεία γύρω από ένα ερέθισμα (π.χ. «αυτό είναι επικίνδυνο» ή «αυτό είναι ευχάριστο»), 3. Την έκφραση, δηλαδή την εξωτερική του συναισθήματος μέσω π.χ. των αλλαγών στις εκφράσεις του προσώπου, στην στάση του σώματος. Οι συγκινησιακές καταστάσεις δύνανται να προκαλέσουν στον άνθρωπο σωματικές και ψυχολογικές μεταβολές, όπως δάκρυα, χαρά, θλίψη κ.α. Ο όρος «συγκίνηση» στα ζώα συνήθως χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία (βλ. Hess & Thibault, 2009; de Vere & Kuczaj, 2016; de Waal & Andrews, 2022) για να περιγράψει συναισθηματικές καταστάσεις ή αισθήματα που βιώνει ένα ζώο ως απόκριση σε εσωτερικά ή εξωτερικά ερεθίσματα, η οποία περιλαμβάνει συμπεριφορικές και νευροβιολογικές εκφάνσεις (π.χ. αλλαγές στη συμπεριφορά, στο σώμα ή στις εκφράσεις) και όχι απλώς αντανακλαστικές αντιδράσεις. Στην επιστημονική ορολογία, ο όρος «συγκίνηση» συγγλίνει με την έννοια του «emotion» (συναισθήματος/affect), δηλαδή μιας έντονης συναισθηματικής εμπειρίας (Hess & Thibault, 2009).

⁷ Ο διαχωρισμός των πρωτευόντων από τα δευτερεύοντα συναισθήματα (βλ. Panksepp, 2010; Morris et al., 2008) έγκειται στο ότι τα δευτερεύοντα δεν είναι εγγενή και δεν ενεργοποιούνται αυτόματα. Θεωρείται ότι προκύπτουν ως αποτέλεσμα συνδυασμού των πρωτευόντων συναισθημάτων με ανώτερες νοητικές διεργασίες, όπως είναι η μάθηση, η μνήμη και η εμπειρία.

Συγκλίνοντα αποδεικτικά στοιχεία μελετών (Panksepp et al., 2012), υποδηλώνουν ότι πολλά είδη ζώων, εκτός των πρωτευόντων, διαθέτουν τα νευροανατομικά, νευροχημικά και νευροφυσιολογικά υποστρώματα ώστε να προβαίνουν σε μη ενστικτώδεις συναισθηματικές αποκρίσεις. Σε αποκρίσεις, δηλαδή οι οποίες παρακινούνται από υποκειμενικές συναισθηματικές καταστάσεις του ζώου (Panksepp, 2010; Morris et al., 2008). Είμαστε, όμως, σε θέση να γνωρίζουμε τι είδους υποκειμενικές συναισθηματικές καταστάσεις μπορεί να βιώσει ένα ζώο; Μπορούν να αποδοθούν στα ζώα, ή έστω σε κάποια είδη ζώων, συναισθηματικές καταστάσεις που αποδίδονται, κατά κανόνα, στον άνθρωπο; Στον άνθρωπο, για παράδειγμα, η μουσική έχει την ικανότητα να εγείρει έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις, όπως είναι η συγκίνηση (Juslin & Västfjäll, 2008). Θα μπορούσε, άραγε, μια μουσική σύνθεση να προκαλέσει παρόμοια συναισθηματική αντίδραση και στα ζώα; Και πώς θα μπορούσε αυτό να αξιολογηθεί;

Στο πλαίσιο διερεύνησης των ανωτέρω, σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρούμε, αρχικά, να αποδελτιώσουμε τα χαρακτηριστικά των επτά πρωτευόντων συναισθηματικών μηχανισμών, κυρίως μέσα από τις δημοσιευμένες μελέτες του Panksepp (π.χ. 1998; 2005; 2007; 2010; 2011a, 2011b, 2014). Εν συνεχεία, προσπαθούμε να αναδείξουμε το ζήτημα της ερμηνείας της συμπεριφοράς των ζώων, βάσει των τεσσάρων θεμελιωδών ερωτημάτων του Tinbergen, τα οποία αναζητούν απαντήσεις σχετικά με τις αιτίες που προκαλούν μια συμπεριφορά σε ένα ζώο, πώς αυτή η συμπεριφορά μεταβάλλεται, υπό ποιες συνθήκες και πώς επηρεάζει τις πιθανότητες επιβίωσης του (Bateson & Laland, 2013; Dawkins, 2014). Ταυτόχρονα, παραθέτουμε δύο παραδείγματα πρωτευόντων συναισθημάτων – του πόθου και της επιθυμίας – σε δύο διαφορετικά είδη ζώων (ωδικά πτηνά, αγριόχοιρος), προκειμένου να γίνει κατανοητή η ακολουθία του θεωρητικού πλαισίου της υποκειμενικής εμπειρίας της παρατήρησης μιας συμπεριφοράς, κατά Tinbergen, σε ένα αντικειμενικό πεδίο πειραματικής μελέτης, κατά Panksepp (Nesse, 2018).

Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου, αναπτύσσουμε τη θέση μας στο ερώτημα: «αν δύνανται τα ζώα να συγκινηθούν από την μουσική»⁸. Υστερα από ενδελεχή έρευνα, κυρίως σε ξενόγλωσση βιβλιογραφία

⁸ Η συγκίνηση ορίζεται ως μια πολύπλοκη ψυχοσωματική αντίδραση του οργανισμού που περιλαμβάνει τη φυσιολογική διέγερση του σώματος, την υποκειμενική απόκριση σε ένα ερέθισμα και την εξωτερική έκφραση (έκφραση) του συναισθήματος (Cabanac, 2002; Niedenthal & Halberstadt, 1995). Ειδικότερα στα ζώα, νοείται ως το εύρος των συναισθηματικών αποκρίσεων σε εσωτερικά ή εξωτερικά ερεθίσματα, το

φία, καθώς υπάρχουν ελάχιστες ελληνόγλωσσες πηγές για το θέμα, διαπιστώθηκαν πολλές δημοσιεύσεις (π.χ. Panksepp & Bernatzky, 2002; Ciborowska et al., 2021; King et al., 2022; dos Santos Lemes Lechuga et al., 2023; Meng & Phillips, 2025) σχετικά με την επίδραση της μουσικής σε βιολογικούς (π.χ. ορμόνες/στρες) και σωματικούς (π.χ. στάση σώματος) δείκτες (μεταβλητές) στα ζώα. Ωστόσο, σχεδόν όλες οι μελέτες, είτε απέφευγαν να διερευνήσουν την παράμετρο «συγκίνηση» στα ζώα, είτε διευκρινίζουν ότι η παράμετρος «συγκίνηση» δεν δύναται να αξιολογηθεί (π.χ. King et al., 2022; Meng & Phillips, 2025), εξαιτίας της πολυπαραγοντικότητας του εν λόγω συναισθήματος και της έλλειψης αξιολογικών κριτηρίων, είτε διατύπωναν σαφώς ότι τα αποτελέσματα της μελέτης δεν τεκμαίρουν συγκίνηση (π.χ. Georgiou & Galatos, 2025).

2. Τα πρωτεύοντα συναισθήματα και το ρόλος τους σύμφωνα με τον Panksepp

Ο Jaak Panksepp, θεωρείται ίσως ο πιο ριζοσπαστικός ερευνητής στον τομέα της συναισθηματικής νευροεπιστήμης. Οι πρωτοποριακές μελέτες του κατέδειξαν με εμφατικό τρόπο ότι όλα τα θηλαστικά, ορισμένα είδη πτηνών και άλλων ειδών (π.χ. χταπόδια), έχουν παρόμοιους πρωτεύοντες συναισθηματικούς μηχανισμούς⁹ (ομοίως με τον άνθρωπο) και, συνεπικολούθα, ότι είναι σε θέση να βιώνουν συναισθήματα (π.χ. Burgdorf & Panksepp, 2006; Panksepp, 2010; Panksepp, 2017). Τα πειράματα του Panksepp οδήγησαν στο συμπέρασμα πως υπάρχουν τουλάχιστον επτά διαφορετικές μορφές συναισθηματικής ενεργοποίησης (πρωτεύοντα συναισθήματα) στους εγκεφάλους όλων των θηλαστικών και άλλων ειδών ζώων (Panksepp, 2011a). Τα πρωτεύοντα συναισθήματα εδράζονται σε υποφλοιώδεις περιοχές του εγκεφάλου και το καθένα απ' αυτά έχει διαφορετική νευροβιολογική βάση. Οι δράσεις-συμπεριφορές των ζώων οφείλονται ακριβώς στην ενεργοποίηση των νευρωνικών δικτύων των συγκεκριμένων υποφλοιωδών περιοχών. Έτσι, για παράδειγμα, όλα τα θηλαστικά δύνανται να έχουν πανομοιότυπες αντιδράσεις κατά την εντοπισμένη εγκεφαλική ηλεκτροδιέγερση¹⁰ (Panksepp, 2011b).

οποίο περιλαμβάνει μη ενστικτώδεις συμπεριφορικές και νευροφυσιολογικές μεταβολές (βλ. de Vere & Kuczaj, 2016; de Waal & Andrews, 2022, και υποσημ. 6).

⁹ Οι συναισθηματικοί αυτοί μηχανισμοί χαρακτηρίζονται ως «πρωτεύοντες» καθώς είναι εγγενείς (δεν σχετίζονται με τη μάθηση), ενστικτώδεις και εγείρουν συναισθηματικές αποκρίσεις (πρωτεύοντα συναισθήματα) ζωτικής σημασίας για την επιβίωση και τη διαίωση των ειδών, όπως για παράδειγμα, της στοργής ή του φόβου (Panksepp, 2010; 2011b).

¹⁰ Electrical Stimulation of the Brain (ESB): Είναι η εντοπισμένη εν τω βάθει ηλε-

Στα πρωτεύοντα συναισθήματα συγκαταλέγονται: 1) η Επιθυμία, 2) ο Εκνευρισμός, 3) ο Φόβος/Άγχος, 4) ο Πόθος, 5) η Στοργή, 6) ο Πανικός και 7) το Κοινωνικό Παιχνίδι (Panksepp, 2011b).

2.1 Σύστημα Επιθυμίας

Το σύστημα της Επιθυμίας (Seeking) συνδέεται με την ανάγκη του ζώου να εξερευνήσει τον κόσμο του, δηλαδή ό,τι το περιβάλλει (Panksepp & Biven, 2012: 143). Η Επιθυμία ενεργοποιείται από την αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, αλλά και από την περιέργεια ή από ενθουσιασμό. Συγκαταλέγεται στα θετικά συναισθήματα και είναι ένα σύστημα γενικού σκοπού, καθώς αυξάνει την πιθανότητα να αποκτήσει (και να καταναλώσει) το ζώο τα απαραίτητα για την επιβίωση του. Αυξάνει, δηλαδή, την δραστηριότητα αναζήτησης και, άρα, την πιθανότητα ανεύρεσης τροφής. Για παράδειγμα, το κυνήγι ή το παιχνίδι με αντικείμενα είναι μια μορφή εκδήλωσης του συστήματος της Επιθυμίας.

Η κύρια ουσία που εκκρίνεται σε αυτό το σύστημα είναι η ντοπαμίνη. Οι υπεύθυνες νευροανατομικές δομές στον εγκέφαλο είναι ο επικλινής πυρήνας, η μεσομεταιχμιακή οδός και η μεσοφλοιική οδός, ο πλάγιος υποθαλαμικός πυρήνας και η περιϋδραγωγός φαιά ουσία.¹¹ Υπεύθυνοι νευροδιαβιβαστές είναι η ντοπαμίνη, το γλουταμινικό οξύ, τα ενδογενή οπιοειδή, η νευροτενσίνη και η ορεξίνη (Panksepp, 2011a).

Η ντοπαμίνη που εκκρίνεται βοηθάει πολλές λειτουργίες του μεσεγκέφαλου και προάγει θετικά συναισθήματα, όπως είναι, για παράδειγμα, η ανυπομονησία, η επιμονή και η προνοητικότητα. Σε περίπτωση που η λειτουργία του συστήματος της Επιθυμίας απορρυθμιστεί, προκαλούνται ψυχωτικές παραισθήσεις (Panksepp, 2010). Αν για κάποιο λόγο καταστραφεί, τότε το ζώο θα χαρακτηρίζεται από απάθεια και έλλειψη κίνητρου για οποιαδήποτε δράση.

2.2 Σύστημα Εκνευρισμού

Το σύστημα του Εκνευρισμού (Rage) περιγράφεται ως ένα αρνητικό συναίσθημα το οποίο ειδηλώνεται στις περιπτώσεις που περιορίζεται η ελευθερία του ζώου (Panksepp & Biven, 2012: 201). Όπως και στο σύστημα της Επιθυμίας, εκκρίνεται ντοπαμίνη, σε αυτή την περίπτωση, όμως, δεν προσφέρει ευφορία αλλά εκνευρισμό και επιθετικότητα. Το εν λόγω σύστημα εξυπηρετεί την πρόσβαση αλλά και την προστασία (έλεγχο) της

κτροδιέγερση σε διακριτές περιοχές του εγκεφάλου (π.χ. υποθαλαμικοί πυρήνες).

¹¹ Periaqueductal Gray (PAG).

τροφής από το ζώο και μπορεί να εκδηλωθεί με επιθετική συμπεριφορά όταν αυτό ενοχλείται ή περιορίζεται ή χάνει τον έλεγχο της κατάστασης.

Οι υπεύθυνες νευροανατομικές δομές είναι: ο βασικός πυρήνας της τελικής ταινίας του αμυγδαλοειδούς σώματος, η έσω ζώνη και η περιψαλιδική περιοχή του υποθαλάμου μέχρι την περιϋδραγωγό φαιά ουσία. Οι υπεύθυνοι νευροδιαβιβαστές είναι: η ουσία P, η ακετυλοχολίνη και το γλουταμινικό οξύ (Panksepp, 2011a).

2.3 Σύστημα Φόβου/Άγχους

Το σύστημα του Φόβου/Άγχους (Fear/Anxiety) εξελίχθηκε κατά τέτοιο τρόπο ώστε να βοηθάει τα ζώα να δραπετεύουν και να αποφεύγουν τους κινδύνους που θα μπορούσαν να προκαλέσουν τραυματισμό ή θάνατο (Panksepp & Biven, 2012: 235). Όταν ενεργοποιείται το αντίστοιχο υπεύθυνο κέντρο του εγκεφάλου, το ζώο έχει τη τάση, είτε να αικνητοποιείται, είτε να ψάχνει διαφυγή, είτε να επιτίθεται, χωρίς απαραίτητα αυτή η συμπεριφορά να συνοδεύεται από κραυγές. Το συναίσθημα φόβου/άγχους μπορεί να βιώσει ένα ζώο όταν επιστρέφει σε ένα μέρος που είχε βιώσει πόνο. Ο ρόλος του συστήματος είναι, προφανώς, η διαχείριση των απειλών που προκύπτουν και η διατήρηση της ασφάλειας του ζώου. Λόγω Φόβου/Άγχους ένα ζώο μπορεί να γίνει επιθετικό αν νιώσει ότι απειλείται (πχ. φυσική τιμωρία).

Οι υπεύθυνοι νευροδιαβιβαστές για τον Φόβο/Άγχος είναι: το γλουταμινικό οξύ, ο αναστολέας δέσμησης διαζεπάμης (DBI), η απελευθερωτική ορμόνη της κορτικοτροπίνης (CRF), η χολοκυστοκινίνη (CCK), η αMSH, και το νευροπεπτίδιο Υ. Οι υπεύθυνες νευροανατομικές δομές του εγκεφάλου είναι: η κεντρική και πλευρική αμυγδαλή, η έσω ζώνη του υποθαλάμου και η ραχιαία περιϋδραγωγός φαιά ουσία (Panksepp, 2011a).

2.4 Σύστημα Πανικού

Το σύστημα του Πανικού (Panic) το βιώνουν τα μωρά των πτηνών και των θηλαστικών (Panksepp & Biven, 2012: 395). Η επιβίωση τους είναι απόλυτα συνδεδεμένη με την μητρική φροντίδα και για αυτόν το λόγο όταν αισθανθούν ότι έχουν εγκαταλειφθεί παράγουν έντονους ήχους για να ειδοποιήσουν και να κινητοποιήσουν την μητέρα τους. Στο άκουσμα της έκκλησης των μικρών της, η μητέρα επιστρέφει εσπευσμένα για να παράσχει τροφή και φροντίδα. Υπάρχει, λοιπόν, μια άρρηκτη σχέση ανάμεσα στο συναίσθημα της φροντίδας και στο συναίσθημα του πανικού, καθώς το δεύτερο ενεργοποιεί το πρώτο

(Panksepp, 2011b). Διασφαλίζεται, έτσι, η επιβίωση των νεαρών ζώων, η ασφάλειά τους και η διατήρηση του κοινωνικού δεσμού.

Οι υπεύθυνοι νευροδιαβιβαστές είναι: η ωκυτοκίνη, η οποία ενισχύει τον κοινωνικό δεσμό, η προλακτίνη, τα ενδογενή οπιοειδή, το γλουταμινικό οξύ και η απελευθερωτική ορμόνη της κορτικοτροπίνης. Οι υπεύθυνες ανατομικές δομές του εγκεφάλου είναι: ο πρόσθιος φλοιός προσαγωγίου, ο βασικός πυρήνας της τελικής ταινίας και η προοπτική περιοχή, η ραχιαία περιοχή του θαλάμου και η περιϋδραγωγός φαιά ουσία (Panksepp, 2011a).

2.5 Σύστημα Στοργής

Το σύστημα Στοργής (Care) απαντάται στα θηλαστικά και τα πουλιά (Panksepp & Biven, 2012: 361). Ο ρόλος του εν λόγω συστήματος εκφράζεται, για παράδειγμα, μέσω της μητρικής στοργής ώστε να κινητοποιήσει την φροντιστική συμπεριφορά της μητέρας προς τα μωρά της. Η αλλαγή στις ορμόνες έχει συντελεστεί πριν τη γέννηση των μικρών κατά την τελευταία περίοδο της κύησης. Οι ορμονικές αλλαγές της μητέρας εξυπηρετούν τη μητρική συμπεριφορά, την έντονη κοινωνική έλξη και τη σύνδεση με τους απογόνους της. Συγκεκριμένα, πριν τον τοκετό μειώνεται η προγεστερόνη και αυξάνονται τα οιστρογόνα, η προλακτίνη και η ωκυτοκίνη, προκειμένου να ενισχυθεί ο συναισθηματικός δεσμός της μητέρας με τα μωρά της, να διασφαλιστεί η φροντίδα τους και κατ'επίπτωση η επιβίωση τους. Η μητέρα προσέχει τα μωρά μετά τη γέννα για μια μεγάλη περίοδο μέχρι να απογαλακτιστούν.

Οι νευροανατομικές δομές του εγκεφάλου που ευθύνονται για το συναίσθημα της φροντίδας είναι: ο πρόσθιος φλοιός του προσαγωγίου, ο βασικός πυρήνας της τελικής ταινίας και η προοπτική περιοχή, η κοιλιακή καλυπτήρια περιοχή,¹² η περιϋδραγωγός φαιά ουσία, ενώ οι υπεύθυνοι νευροδιαβιβαστές είναι: η ντοπαμίνη, η ωκυτοκίνη, τα ενδογενή οπιοειδή και η προλακτίνη (Panksepp, 2011a).

2.6 Σύστημα Πόθου

Το σύστημα του Πόθου (Lust) για τα θηλαστικά και τα πουλιά λειτουργεί μέσω ειδικών εγκεφαλικών κυκλωμάτων και διαφέρει για τα αρσενικά και τα θηλυκά ζώα (Panksepp & Biven, 2012: 317). Στα θηλυκά ζώα κυριαρχούν η ωκυτοκίνη και τα οιστρογόνα, ορμόνες υπεύθυνες για την ερωτική επιθυμία, ενώ στα αρσενικά η τεστοστερόνη και

¹² Ventral Tegmental Area (VTA).

τα διάφορα νευροπεπίδια εγείρουν την διεκδικητική συμπεριφορά. Παρά το γεγονός ότι το σύστημα υπάρχει από τη γέννηση των ζώων, βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη κατά την εφηβεία όπου και προκαλεί τη σεξουαλική επιθυμία. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι η ρύθμιση των γενετήσιων χαρακτηριστικών επιτρέπει σε μερικές περιπτώσεις τόσο στα θηλυκά όσο και στα αρσενικά θηλαστικά να βιώνουν την ερωτική επιθυμία όπως τη βιώνει το άλλο φύλο.

Ο ρόλος του συστήματος του Πόθου δεν είναι άλλος από την ρύθμιση των αναπαραγωγικών αναγκών μέσα από την σύναψη σεξουαλικής σχέσης (Ζευγαρώματος). Οι ερωτοτροπίες, το μαριάρισμα με τα ούρα και οι καβγάδες μεταξύ των ακέραιων αρσενικών οφείλονται ακριβώς στο σύστημα αυτό.

Οι νευροανατομικές περιοχές του εγκεφάλου για αυτό το σύστημα είναι: οι μεσοραχιαίοι πυρήνες της αμυγδαλής, ο βασικός πυρήνας της τελικής ταινίας και η προοπτική περιοχή του υποθαλάμου, ο έσω κοιλιακός πυρήνας του υποθαλάμου, η περιϋδραγωγός φαιά ουσία, ενώ οι υπεύθυνοι νευροδιαβιβαστές είναι: οι στεροειδείς ορμόνες, η βαζοπρεσίνη και η ωκυτοκίνη, οι γοναδοτρόπες ορμόνες και η χολοκυστοκινίνη (Panksepp, 2011a).

2.7 Σύστημα Κοινωνικού Παιχνιδιού

Το σύστημα του Κοινωνικού Παιχνιδιού (Play) υπηρετεί την εξάσκηση των κινητικών και γνωστικών δεξιοτήτων των ζώων (Panksepp & Biven, 2012: 441). Μέσα απ' αυτό θα μάθουν αποδεκτές (και μη) κοινωνικές συμπεριφορές. Τα νεαρά ζώα έχουν έντονη ορμή για παιχνίδι. Η επιθυμία τους αυτή δικαιολογείται διότι μέσα από το παιχνίδι (ασφαλές περιβάλλον) αποκτούν την γνώση και όλες τις κοινωνικές δεξιότητες που είναι απαραίτητες για την υπόλοιπη ζωή τους. Στο σύστημά του Κοινωνικού Παιχνιδιού εκκρίνεται ντοπαμίνη, όπως και στο σύστημα της Επιθυμίας, καθώς και τα δύο έχουν κοινή την επιθυμία για γνώση. Έχει παρατηρηθεί ότι κάποια ζώα, όπως τα ποντίκια, βγάζουν ήχους ενθουσιασμού όταν τα γαργάλεν οι άνθρωποι, ενώ αντίστοιχα, σταματάνε όταν νιώσουν ένα αρνητικό συναίσθημα. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα θετικό συναίσθημα που εκτός από ευχαρίστηση προσφέρει στο ζώο πληροφορίες - μέσω της αλληλεπίδρασης με τα άλλα ζώα - για τις δικές του κοινωνικές ικανότητες και δυνατότητες.

Οι υπεύθυνες νευροανατομικές δομές του εγκεφάλου είναι: ο μεσοραχιαίος διάμεσος εγκέφαλος, η παραδεσμιδική περιοχή, η περιϋδραγωγός φαιά ουσία και οι υπεύθυνοι νευροδιαβιβαστές είναι: τα ενδογενή οπιοειδή, το

γλουταμινικό οξύ, η ακετυλοχολίνη, τα ενδογενή κανναβινοειδή και πιθανώς η απελευθερωτική ορμόνη της θυρεοτροπίνης¹³ (Panksepp, 2011a).

3. Τα τέσσερα ερωτήματα του Tinbergen - Δύο παραδείγματα σε σχέση με τα συναισθήματα κατά Panksepp

Ο Niko Tinbergen (1963) δημοσίευσε την μελέτη-ορόσημο για την ηθολογία, στην οποία προτείνει τους στόχους και τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις που θα πρέπει να ακολουθούνται προκειμένου να γίνει κατανοητή η συμπεριφορά των ζώων¹⁴. Η διαχρονική συμβολή της μελέτης του Tinbergen έγκειται στη θεμελίωση του τρόπου διεξαγωγής της έρευνας στο αναδυόμενο, τότε, ερευνητικό πεδίο της ηθολογίας, μέσα από τέσσερα διαφορετικά, αν και κάπως αλληλένδετα, ερωτήματα. Συνοπτικά, τα τέσσερα αυτά ερωτήματα έχουν ως εξής (Bateson & Laland, 2013; Dawkins, 2014):

1. Λειτουργία (Προσαρμογή): Γιατί το ζώο εκφράζει την τάδε ή την δείνα συμπεριφορά και πώς αυτή επηρεάζει τις πιθανότητες επιβίωσης και αναπαραγωγής του; Για παράδειγμα, γιατί οι μητέρες φροντίζουν τα νεογνά τους ή γιατί κάποια είδη ζώων επιλέγουν τη μετανάστευση σε θερμότερα και πλουσιότερα σε τροφή ενδιαιτήματα;
2. Εξέλιξη (Φυλογένεση): Πώς εξελίχθηκε η συμπεριφορά των ζώων και πώς η φυσική επιλογή τροποποίησε τη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της εξελικτικής πορείας; Το ερώτημα αυτό εξετάζεται συνήθως με συγκριτική προσέγγιση, όπου η εκάστοτε συμπεριφορά συγκρίνεται μεταξύ στενά συγγενικών ειδών. Οπότε η διατύπωση του ερωτήματος αυτού θα μπορούσε να έχει την εξής μορφή: Πώς συγκρίνεται η συμπεριφορά του ζώου με παρόμοιες συμπεριφορές σε συγγενικά είδη και πώς μπορεί να προέκυψε μέσω της διαδικασίας της φυλογένεσης; Γιατί οι δομικές συσχετίσεις (η συμπεριφορά μπορεί να θεωρηθεί ως «δομή του χωροχρόνου») εξελίχθηκαν με αυτόν τον τρόπο και όχι με άλλον;
3. Αιτιολόγηση (Μηχανισμός): Ποια είναι τα ερεθίσματα που προκαλούν την εκδήλωση μιας συμπεριφοράς σε ένα ζώο και πώς αυτή έχει τροποποιηθεί από την πρόσφατη μάθηση; Πώς «λειτουργούν» η συμπεριφορά και ο ψυχισμός σε μοριακό, φυσι-

¹³ Thyrotropin-Releasing Hormone (TRH).

¹⁴ Για το έργο του Tinbergen βλέπε και Τριανταφύλλου et al. (2026).

ολογικό, νευροηθολογικό, γνωστικό και κοινωνικό επίπεδο, και πώς αυτές οι παράμετροι σχετίζονται μεταξύ τους; Πιο απλά, ποιοι μηχανισμοί εμπλέκονται στην εκδήλωση μιας συμπεριφοράς; Για παράδειγμα, γιατί η αύξηση των επιπέδων τεστοστερόνης προκαλεί την επιδεικτική-διεκδικητική συμπεριφορά των αρσενικών προς τα θηλυκά σε πολλά είδη θηλαστικών και πτηνών;

4. Ανάπτυξη (Οντογένεση): Πώς μεταβάλλεται η συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της ζωής του ζώου και ποιες πρώιμες εμπειρίες είναι απαραίτητες για να εκδηλωθεί μια συμπεριφορά; Ποια αναπτυξιακά βήματα και ποιοι περιβαλλοντικοί παράγοντες παίζουν (πότε-ποιο) ρόλο; Για παράδειγμα, πώς τα αρπακτικά ζώα μαθαίνουν να αποφεύγουν τοξικά ή επικίνδυνα θηράματα με την εμπειρία;

Ορισμένοι μελετητές θεωρούν πως οι τέσσερις ερωτήσεις του Tinbergen μπορούν να συνοψιστούν σε δύο, ως εξής (Barrett et al., 2013): 1. «πώς» (αιτιώδης σχέση και ανάπτυξη) και 2. «γιατί» (λειτουργία και εξέλιξη).

Πώς όμως τα ερωτήματα αυτά μπορούν να έχουν εφαρμογή σε μια ηθολογική ερευνητική προσέγγιση και πώς ο Panksepp προσπάθησε να απαντήσει σε αυτά, μέσω των πειραμάτων του; Το ζήτημα της ερμηνείας της συμπεριφοράς των ζώων πριν από τον Panksepp απασχολούσε τους ερευνητές στο πλαίσιο, κυρίως, της παρατηρήσιμης συμπεριφοράς. Ενώ, λοιπόν, ο Tinbergen έθεσε το θεωρητικό πλαίσιο για το «πώς» και το «γιατί» μιας συμπεριφοράς, ο Panksepp τόνισε την ανάγκη διερεύνησης των εσωτερικών (βιολογικών) μηχανισμών που την προκαλούν, προκειμένου να υπάρξει μια πιο ολοκληρωμένη κατανόηση των συναισθηματικών αποκρίσεων στα ζώα (Burkhardt, 2014).

Τα πειράματα του Panksepp (π.χ. Panksepp, 2005; Panksepp, 2007; Panksepp, 2011a) απέδειξαν πως οι μηχανισμοί των πρωτευόντων συναισθημάτων εντοπίζονται στις υποφλοιώδεις περιοχές του εγκέφαλου των θηλαστικών και άλλων ειδών (π.χ. πτηνά) και ότι οι συμπεριφορές των ζώων οφείλονται ακριβώς στην ενεργοποίηση των νευρωνικών δικτύων των συγκεκριμένων υποφλοιωδών περιοχών. Η ομολογία αυτών των νευρωνικών δικτύων μεταξύ των διαφόρων ειδών καταδεικνύει την κοινή εξελικτική προέλευση τους και εξηγεί ως ένα βαθμό τον λειτουργικό ρόλο του μηχανισμού των συναισθημάτων ως προς την επιβίωση, την αναπαραγωγή και την αλληλεπίδραση των ειδών με το περιβάλλον. Με αυτόν τον τρόπο, ο Panksepp μετέτρεψε την «υποκειμενική» εμπει-

ρία της παρατήρησης του συναισθήματος σε ένα αντικειμενικό πεδίο μελέτης που ικανοποιεί και τα τέσσερα επίπεδα ηθολογικής προσέγγισης του Tinbergen (Nesse, 2018).

Ας δούμε, για παράδειγμα, το κελάηδισμα των ωδικών πτηνών σε σχέση με το συναίσθημα του Πόθου (Panksepp, 2014). Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 2.6, ο ρόλος του συστήματος του Πόθου ικανοποιεί την ρύθμιση των αναπαραγωγικών αναγίων μέσα από την σύναψη σεξουαλικής σχέσης (ζευγαρώματος). Το κελάηδισμα, μεταξύ άλλων λειτουργιών, εξυπηρετεί κυρίως το ερωτικό κάλεσμα, καταδεικνύοντας την προσπάθεια του κάθε πτηνού να επιδείξει τις «τραγουδιστικές» του ικανότητες προκειμένου να είναι επικρατέστερο στον ανταγωνισμό του ζευγαρώματος (Προσαρμογή). Η ιδιότητα αυτή των πτηνών είναι εγγενής και αρχίζει να ωριμάζει στην περίοδο της εφηβείας. Πειραματικές έρευνες (Bateson & Laland, 2013) έχουν δείξει πως η εκτροπή σε αιχμαλωσία απομονωμένων από τα ενήλικα νεοσσών δεν εμποδίζει την εκδήλωση της συγκεκριμένης συμπεριφοράς (Οντογένεση). Επίσης, συγκριτικές αναλύσεις (Bateson & Laland, 2013) έχουν διαπιστώσει ότι τα χαρακτηριστικά του κεληδισμού μεταξύ των ωδικών πτηνών ποικίλλουν κατά μήκος των φυλογενετικών γραμμών και δύνανται να τροποποιηθούν με την πάροδο του χρόνου, μέσω εξελικτικών διαδικασιών (Φυλογένεση). Οι ερευνητές (Bateson & Laland, 2013) έχουν καταφέρει να χαρτογραφήσουν επαρκώς το «σύστημα κεληδισμού» (song system) των πτηνών, ένα νευρωνικό δίκτυο εγκεφαλικών πυρίνων με τις διακλαδώσεις του στον εγκεφαλικό ιστό, το οποίο είναι υπεύθυνο για την εκμάθηση και παραγωγή κεληδισμού (Μηχανισμός).

Σε ένα διαφορετικό είδος, τον αγριόχοιρο, το συναίσθημα της Επιθυμίας,¹⁵ συνδέεται πολύ στενά με μια συγκεκριμένη εκδήλωση συμπεριφοράς, το κύλισμα στην λάσπη (λασπόλουτρο). Η εκδήλωση αυτή, η οποία αποτελεί ένα σημαντικό δείκτη ευζωίας για το είδος, ικανοποιεί την ανάγκη του ζώου να εξερευνήσει το περιβάλλον του όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικά (Rose, 2021). Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 2.1, η Επιθυμία ενεργοποιείται από την αλληλεπίδραση με το περιβάλλον και είναι ένα σύστημα γενικού σκοπού, καθώς αυξάνει την δραστηριότητα αναζήτησης και, άρα, την πιθανότητα ανεύρεσης τροφής. Η έντονη εσωτερική ορμή (internal urge) του αγριόχοιρου να κυλιστεί στην λάσπη συνδέεται άμεσα με την εξαιρετική όσφρηση που διαθέτει. Ο αγριόχοιρος αντιλαμβάνεται και αλληλοεπιδρά με το περιβάλλον

¹⁵ Βλ. Ενότητα 2.1.

του σε σημαντικό βαθμό μέσα από το αισθητήριο της όσφρησης (Μηχανισμός). Όσο μεγαλύτερη εμπειρία αποκτήσουν οι αγριόχοιροι στο να «διαβάζουν» τα σήματα του περιβάλλοντος τόσο πιο αποτελεσματικοί θα είναι στο σιάλισμα (Οντογένεση). Κατά συνέπεια, αγριόχοιροι που είναι πιο επιδέξιοι στο σιάλισμα του εδάφους και στο λασπόλουτρο θα έχουν περισσότερες πιθανότητες να βρουν τροφή (Rose, 2021). Η αποτελεσματικότητα στην ανεύρεση τροφής ικανοποιεί την πείνα του αγριόχοιρου. Έτσι, εξοικονομεί ενέργεια (και χρόνο) για περισσότερες ευχάριστες δραστηριότητες (π.χ. αλληλεπίδραση με άλλα μέλη της οικογένειας). Παράλληλα, με το λασπόλουτρο, ρυθμίζει την θερμοκρασία του σώματός του, προστατεύεται από την έντονη ηλιακή ακτινοβολία, μειώνει το στρες, αποπαρασιτώνεται (Λειτουργία).¹⁶ Η προσαρμοστική αξία και ο σκοπός για τον οποίο ο αγριόχοιρος εκτελεί το κύλισμα στην λάσπη δρομολόγησαν την εξελικτική επιβολή της εν λόγω συμπεριφοράς στο είδος-πληθυσμό (Φυλογένεση).

4. Δευτερεύοντα συναισθήματα. Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική;

Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε πώς το ζήτημα της ερμηνείας της συμπεριφοράς των ζώων, από ένα θεωρητικό πλαίσιο ερωτημάτων και παρατήρησης, μετουσιώθηκε στην ανάγκη για περαιτέρω πειραματική διερεύνηση των βιολογικών μηχανισμών που εγείρουν τα συναισθήματα στα διάφορα είδη ζώων. Οι μελέτες του Panksepp απέδειξαν ότι ο λειτουργικός ρόλος των πρωτευόντων συναισθημάτων στα ζώα (και στον άνθρωπο) έχει κοινή εξελικτική προέλευση και σημασία (επιβίωση, αναπαραγωγή, αλληλεπίδραση με το περιβάλλον).

Αμφιλεγόμενη, ωστόσο, παραμένει η άποψη ότι μη πρωτεύοντα είδη είναι σε θέση να βιώνουν δευτερεύοντα συναισθήματα όπως η ζήλια, η ενοχή, η ντροπή, η υπερηφάνεια, η συμπόνια κ.α. (de Waal, 2000), κυρίως επειδή τα συναισθήματα αυτά συνδέονται με πολύπλοκες γνωστικές λειτουργίες (π.χ. αυτοαντίληψη),¹⁷ οι οποίες θεωρούνται πιο

¹⁶ Μια συμπεριφορά ενός ζώου/είδους μπορεί να εξυπηρετεί πολλές και διαφορετικές λειτουργίες.

¹⁷ Ως «γνωστικές λειτουργίες» (cognitive functions) εννοούνται οι νοητικές διεργασίες που επιτρέπουν στον άνθρωπο να προσλαμβάνει, να επεξεργάζεται, να αποθηκεύει και να χρησιμοποιεί πληροφορίες από το περιβάλλον του (Bushnell, 2015). Η αυτοαντίληψη (self-concept) ορίζεται ως το σύνολο των γνωστικών πεποιθήσεων, στάσεων και εικόνων που έχει ένα άτομο για τον εαυτό του, συμπεριλαμβανομένων των ικανοτήτων, των χαρακτηριστικών και της αξίας του. Πρόκειται για την εσωτερική απεικόνιση του «ποιος είμαι» και διαμορφώνεται μέσω των εμπειριών και των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων (Saidel, 2017).

σύνθετες συναισθηματικές καταστάσεις και δύσκολα αποδίδονται σε μη ανθρώπινα ζώα (Adriaense et al., 2020; Morris et al., 2008). Ο διαχωρισμός των πρωτεύοντων από τα δευτερεύοντα συναισθήματα έγκειται στο ότι τα δευτερεύοντα έχουν υποκειμενική υπόσταση, καθώς σχετίζονται με τις προηγούμενες εμπειρίες του εκάστοτε ζώου, όπως είναι η μάθηση και η μνήμη,¹⁸ δεν είναι εγγενή και δεν εκδηλώνονται αυτόματα (Panksepp, 2010; Morris et al., 2008).

Από τον Panksepp (1998; 2010) γνωρίζουμε ότι τα πρωτεύοντα συναισθήματα εμφανίζονται σε μεγάλη ποικιλία ειδών ζώων και αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία εκδηλώνονται τα πιο σύνθετα δευτερεύοντα συναισθήματα.¹⁹ Γενικά, οι απόψεις των νευροεπιστημόνων (Reiner, 1990; Panksepp, 1998: 6-7; 2005) φαίνεται να συγκλίνουν στο ότι το τμήμα του εγκεφάλου που σχετίζεται άμεσα με τα συναισθήματα είναι το μεταιχμιακό σύστημα, το οποίο θεωρείται και το συναισθηματικό κέντρο του εγκεφάλου. Στο νεότερο τμήμα του εγκεφάλου, στο νεοφλοιό (neocortex), λαμβάνει χώρα η λειτουργία της σκέψης, η οποία διαδραματίζει έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη συναισθηματική ζωή του ανθρώπου (Panksepp, 2005). Ωστόσο, ακόμα και στα είδη στα οποία ο νεοφλοιός απουσιάζει, δεν μπορεί να αποκλειστεί το γεγονός ότι ένας οργανισμός είναι σε θέση να βιώνει συναισθηματικές καταστάσεις παρόμοιες με αυτές του ανθρώπου (Panksepp et al., 2012).²⁰ Συγκλίνοντα αποδεικτικά στοιχεία υποδηλώνουν ότι και τα μη ανθρώπινα ζώα, στα οποία περιλαμβάνονται όλα τα θηλαστικά και όλα τα πτηνά, καθώς και πολλά άλλα όντα, μεταξύ των οποίων και τα χταπόδια, διαθέτουν τα νευροανατομικά, νευροχημικά και νευροφυσιολογικά υποστρώματα ώστε να επιδεικνύουν εμπρόθετη συμπεριφορά (Panksepp et al., 2012).²¹

¹⁸ Για τη διασάφηση των εννοιών μνήμη, γνώση, μάθηση βλέπε Γούναρης (2026).

¹⁹ Για παράδειγμα, σε ένα σπίτι όπου ζουν περισσότεροι από ένας σκύλοι, κάποιος από αυτούς μπορεί να αισθανθεί ζήλια όταν ο ιδιοκτήτης δείχνει περισσότερη προσοχή σε κάποιον άλλο σκύλο. Η ειδήλωση του συναισθήματος της ζήλιας έχει ως βάση το πρωτογενές συναίσθημα του φόβου (της απώλειας της φροντίδας του κηδεμόνα, η οποία απώλεια διακυβεύει την επιβίωση του ζώου και ισοδυναμεί με φόβο θανάτου), οδηγώντας το ζώο ενίοτε σε επιθετική συμπεριφορά ή αποστασιοποίηση (De Waal, 2008).

²⁰ Η συγκεκριμένη υπόθεση οδήγησε στη διεπιστημονική παραδοχή που αποτυπώνεται στη διακήρυξη του Cambridge σχετικά με τη συνείδηση στα ζώα (Δανά et al., 2026).

²¹ Με τον όρο «εμπρόθετη συμπεριφορά» (intentional behaviour) στα ζώα, συνοψίζονται οι συμπεριφορές που δεν είναι απλώς αντανακλαστικές ή ενστικτώδεις, αλλά παρακινούνται από τις εσωτερικές συναισθηματικές καταστάσεις που βιώνει το ζώο (π.χ. επιθυμίες), επιτρέποντας έτσι την ευελιξία στην επιδίωξη ή αποφυγή

Αν, λοιπόν, ένα ζώο είναι σε θέση να βιώσει μη ενστικτώδεις συναισθηματικές καταστάσεις, δηλαδή συναισθηματικές καταστάσεις που υπόκεινται στο ευρύ φάσμα των δευτερευόντων συναισθηματικών αποκρίσεων, τότε πώς μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ένα ζώο το οποίο μπορεί να νιώθει ζήλια ή ντροπή ή περηφάνεια, δεν δύναται να νιώσει συναισθήματα που κατά κανόνα αποδίδονται μόνο στον άνθρωπο; Για παράδειγμα, στον άνθρωπο η μουσική έχει την ικανότητα να εγείρει έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις και συχνά λειτουργεί ως εργαλείο επικοινωνίας και κοινωνικού δεσμού (Juslin & Västfjäll, 2008). Άραγε, μπορεί η μουσική να προκαλέσει παρόμοιες συναισθηματικές αντιδράσεις και στα ζώα; Ακόμα πιο τολμηρή θα μπορούσε να είναι η ερώτηση: μπορούν να συγκινηθούν τα ζώα από μια μουσική σύνθεση; Παρότι δεν είναι ξεκάθαρο ότι η συγκίνηση συγκαταλέγεται αποκλειστικά στα δευτερεύοντα συναισθήματα,²² γνωρίζουμε (Panksepp & Bernatzky, 2002; Levitin, 2011: 83-85) ότι η μουσική δύναται να δημιουργήσει συγκινησιακές καταστάσεις στον άνθρωπο με την ταυτόχρονη ενεργοποίηση περιοχών του εγκεφάλου που σχετίζονται με την μνήμη και τα συναισθήματα.²³ Θεωρείται πως η μουσική ευαισθησία είναι μια αντανάκλαση της προγονικής ικανότητας του εγκεφάλου των θηλαστικών να μεταδίδει και να λαμβάνει βασικούς συναισθηματικούς ήχους που μπορούν να προκαλέσουν συγκίνηση ως σιωπηροί δείκτες της εξελικτικής ικανότητας (Panksepp & Bernatzky, 2002; St. Ours,

συγκεκριμένων αποτελεσμάτων. Σε αντίθεση με τις απλές ενστικτώδεις αντιδράσεις, η εμπρόθετη συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από την ικανότητα του οργανισμού να προσαρμόζει τις ενέργειές του όταν το περιβάλλον αλλάζει (Heyes & Dickinson, 1990; Allen & Bekoff, 1999: 543-546). Σχετικά με την ακριβή αναφορά στον όρο αυτό ωστόσο, υπάρχει διαφωνία μεταξύ των φιλοσόφων καθώς είναι αμφίβολο αν μπορούμε να αναφερόμαστε σε προθέσεις, με τη στενή έννοια, ανεξάρτητα από τη γλώσσα και την επίκληση μιας έλλογης αιτιολόγησης τους (Γούναρης, 2026, 46ff). Υπό μια ευρύτερη έννοια όμως, οι προθετικές στάσεις όπως ορίζονται στη συζήτηση για την προθετικότητα ή αποβλεπτικότητα (intentionality) φαίνεται να αποτελούν ένα οντολογικό χαρακτηριστικό που δεν παραπέμπει μεν σε κάποιο «σχέδιο δράσης» επιτρέπει δε την συγκρότηση ενός είδους «νοήματος» μέσα από την αλληλεπίδραση του οργανισμού με το περιβάλλον του (Gounaris, 2014).

²² Φαίνεται να υπάρχει σύγκλιση απόψεων (Panksepp, 2010; Morris et al., 2008) στο ότι η συγκίνηση στον άνθρωπο και στα ζώα δεν θεωρείται ξεκάθαρα δευτερογενές συναίσθημα και ειδικότερα για τα ζώα, έχει να κάνει με το είδος και τον βαθμό γνωσιακής-κοινωνικής πολυπλοκότητας αυτού. Εξακολουθεί, ωστόσο, να αποτελεί αντικείμενο έρευνας.

²³ Η μουσική θεωρείται ως «η γλώσσα των συναισθημάτων» για τον άνθρωπο, ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο επιδρά στην πρόκληση ενός ευρέος φάσματος συναισθημάτων (χαρά, νοσταλγία, θλίψη, απελπισία κ.α.) παραμένει ένα μεγάλο μυστήριο για τους ερευνητές (Panksepp & Bernatzky, 2002).

2011). Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι η μουσική μπορεί να εγείρει στα ζώα, ή σε κάποια είδη ζώων, παρόμοιες συναισθηματικές καταστάσεις με αυτές του ανθρώπου; Μήπως η ανάγκη για κατανόηση του συναισθηματικού κόσμου των ζώων (Gaspar & Carvalho, 2022) μπορεί να οδηγήσει τους ερευνητές σε λανθασμένες ερμηνείες, μέσω του «ανθρωπομορφισμού»²⁴ ή της «ανθρωποποίησης»;²⁵

Η προσπάθεια του ανθρώπου να αποδώσει σε μη ανθρώπινα όντα ανθρώπινες ιδιότητες, δεν είναι κάτι καινούργιο για την μελέτη της συμπεριφοράς των ειδών. Ο Darwin εξαιρεί την ικανότητα του ανθρώπινου μυαλού να βλέπει τις ίδιες, κρυφές ενίοτε, συναισθηματικές καταστάσεις στη συμπεριφορά των μη ανθρώπινων ζώων, όπως συμβαίνει μεταξύ των ανθρώπων. Μέσα από το περίφημο βιβλίο του *Η Έκφραση των Συγκινήσεων στον Άνθρωπο και στα Ζώα*, αναδύονται πολυάριθμες περιγραφές έκφρασης συναισθημάτων στα ζώα, όπως για παράδειγμα, του Ινδικού ελέφαντα που δακρύζει (Darwin, 1872/2017: 239). Αργότερα, στο ίδιο βιβλίο, αναφέρει πως «η μουσική έχει μια εκπληκτική δύναμη να ανακαλεί στην μνήμη με έναν ασαφή και αόριστο τρόπο τις έντονες εκείνες συγκινήσεις που βιώθηκαν κατά τη διάρκεια παλαιότερων εποχών, όταν πιθανότατα οι πρόγονοί μας ερωτοτροπούσαν μεταξύ τους με τη βοήθεια των φωνητικών τόνων» (Darwin, 1872/2017: 309). Μπορούν όμως στ' αλήθεια τα ζώα να συγκινηθούν σε βαθμό μάλιστα που να δακρύσουν; Πρωτευοντολόγοι, με πιο σημαντικό τον de Waal (1996; 1999a), υποστηρίζουν την ύπαρξη της ικανότητας συγκίνησης στα πρωτεύοντα και σε άλλα είδη όπως φάλαινες, ελέφαντες, δελφίνια κ.α., στηριζόμενοι σε παρατηρήσεις και χωρίς τη χρήση πειραμάτων (Καραγεωργιάκης, 2010; Preston & de Waal, 2002). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα συναντά κανείς στο αφηγηματικό ντοκιμαντέρ *Η Ιστορία της Καμήλας που Δάκρυσε* (Davaa & Falorni, 2003), όπου ένας μουσικός καλούνταν να παίξει μια συγκεκριμένη μουσική με σκοπό να καταφέρει να ευαισθητοποιήσει την μητέρα καμήλα, ώστε να

²⁴ Ο ανθρωπομορφισμός (anthropomorphism) είναι η απόδοση ανθρώπινων ιδιοτήτων, νοητικών καταστάσεων, συναισθημάτων, προθέσεων ή κινήτρων σε μη ανθρώπινες οντότητες, όπως τα ζώα (Epley et al., 2007). Πρόκειται, δηλαδή, για προβολή ανθρώπινων χαρακτηριστικών σε οντότητες που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε άμεσα αν είναι ικανές να βιώνουν αντίστοιχες εσωτερικές καταστάσεις με αυτές του ανθρώπου. Οι φιλόσοφοι παραπέμπουν στον κανόνα του Morgan ως αντίδοτο στον αβάσιμο ανθρωπομορφισμό (Γούνναρης, 2026).

²⁵ Ο Frans de Waal (1999b) υποστηρίζει ότι η πλήρης απόρριψη του ανθρωπομορφισμού οδηγεί στην «ανθρωποποίηση» (anthropodenial) - δηλαδή στην άρνηση των εξελικτικών και νευροβιολογικών ομοιοτήτων μεταξύ ανθρώπων και άλλων ζώων.

επιτρέπει στο νεογέννητο μωρό της να θηλάσει, αλλιώς το τελευταίο θα είχε ελάχιστες ελπίδες να επιβιώσει. Ωστόσο, η επικρατούσα άποψη (Picó & Gadea, 2021) έγκειται στο ότι τα συναισθηματικά δάκρυα είναι μια ειδική μορφή μη λεκτικής επικοινωνίας που ευνοεί την εξωτερική συναισθηματικών καταστάσεων και θεωρείται μοναδική στον άνθρωπο.

Είναι γεγονός πως τέτοιου είδους ποιοτικές συναισθηματικές αποκρίσεις, όπως η συγκίνηση και τα συναισθηματικά δάκρυα που μπορεί να προκαλέσει, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αξιολογηθούν στα ζώα, επειδή τα ίδια δεν μπορούν να μας πουν πώς αισθάνονται (Krause & Nawroth, 2021). Στο ερώτημα «αν τα ζώα συγκινούνται από την μουσική», παραμένει αμφίβολο αν μπορεί να υπάρξει μια σαφής επιστημονική τεκμηρίωση με βάση τα μέχρι σήμερα ερευνητικά δεδομένα (π.χ. King et al., 2022; Meng & Phillips, 2025). Το ζήτημα παραμένει ανοιχτό προς διερεύνηση.²⁶ Όσον αφορά, όμως, την επίδραση της μουσικής σε μετρήσιμες (ποσοτικές) μεταβλητές στα ζώα (π.χ. μέτρηση κορτιζόλης/στρες) ή/και σε συμπεριφορές που είναι αναγνωρίσιμες (π.χ. στάση σώματος, διάθεση), υπάρχουν αρκετά πειραματικά δεδομένα που επιβεβαιώνουν την συσχέτιση, όπως θα δούμε συνοπτικά στη συνέχεια.

Η χρήση σωστά επιλεγμένης μουσικής στην εντατική κτηνοτροφία δύναται να βελτιώσει την ποιότητα ζωής των ζώων, καθώς τα ενσταβλισμένα ζώα αντιμετωπίζουν καθημερινά αρκετούς στρεσογόνους παράγοντες, γεγονός που επιφέρει βλάβες στην υγεία τους (Ciborowska et al., 2021). Κατά την ακρόαση κλασικής μουσικής, μετρήσεις έδειξαν σημαντική αύξηση παραγωγής γάλακτος στις αγελάδες (dos Santos Lemes Lechuga et al., 2023; Contreras-Torres et al., 2024), ιδιαίτερα όταν ακούνε απαλή, χαλαρωτική μουσική σε σύγκριση με μια πιο διεγερτική.²⁷ Παράλληλα, παρατηρήθηκε μείωση στην κατακράτηση γάλακτος στους μαστικούς αδένες - άρα και μείωση του ποσοστού των υποκλινικών μαστίτιδων -

²⁶ Παρότι πολλοί κηδεμόνες ζώων από την προσωπική τους εμπειρία και παρατήρηση θα απαντούσαν με βεβαιότητα καταφατικά στο ερώτημα αυτό.

²⁷ Στην συγκεκριμένη μελέτη (dos Santos Lemes Lechuga et al., 2023) οι μουσικές επιλογές κατά την άμεση των αγελάδων ήταν συνθέσεις των Bach (Suite no. 1 for Cello in G major, Violin Concerto in A minor, Brandenburg Concerto no. 1 in F), Mendelssohn (String Symphony no. 4) και Mozart (Symphony no. 33 in B flat major). Η μουσική παιζόταν αμέσως πριν οι αγελάδες εισέλθουν στο αλμειτήριο και δεν υπερέβαινε τα 75 DB. Σε άλλη μελέτη (Pinkerton et al., 2025) παρατηρήθηκε σημαντική διαφορά στη γαλακτοπαραγωγή των αγελάδων κατά την ακρόαση κλασικής μουσικής (αυξημένη γαλακτοπαραγωγή) σε σχέση με άλλα είδη μουσικής (rock, λάτιν κ.α.).

ενώ ταυτόχρονα, τα ζώα έδειχναν να φοβούνται λιγότερο την παρουσία ανθρώπων κατά τη διαδικασία της άμελης (dos Santos Lemes Lechuga et al., 2023). Αυτό υποδηλώνει ότι η μουσική δύναται να έχει ηρεμιστική επίδραση στις αγελάδες και μπορεί να είναι χρήσιμη για τη μείωση του στρες και τη βελτίωση της ευζωίας τους. Δεν τεκμηριώνονται ωστόσο ενδείξεις απόλαυσης (dos Santos Lemes Lechuga et al., 2023; Kamar & Yusof, 2023; Pinkerton et al., 2025).

Αντίστοιχα δεδομένα προκύπτουν σε χοιροτροφικές μονάδες, όπου οι δείκτες ευζωίας των εκτρεφόμενων χοίρων όταν ακούν ορισμένα ήδη μουσικής, παρουσιάζουν σαφή βελτίωση (Zapata-Cardona et al., 2024b). Πιο συγκεκριμένα, χοιρίδια που εκτέθηκαν σε μουσική με επιλεγμένα χαρακτηριστικά (σύμφωνες αρμονίες, αργό τέμπο, ένταση έως 80 DB, σταθερός αριθμός οργάνων σε κάθε σύνθεση) για δέκα εβδομάδες, εμφάνισαν μεγαλύτερο εύρος και βαθμό θετικών συναισθηματικών αποκρίσεων, όπως περισσότερο διάθεση για παιχνίδι, υψηλότερο δείκτη κοινωνικότητας, χαρά κ.α., σε σχέση με την ομάδα ελέγχου²⁸ (Zapata-Cardona et al., 2022). Παρατηρήθηκε, επίσης, ότι η συμπεριφορά των χοιριδίων που εκτέθηκαν στην μουσική ήταν πιο χαλαρή, καθώς ξάπλωναν και παρέμεναν ακίνητα για μεγαλύτερα διαστήματα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και εργαστηριακά (Zapata-Cardona et al., 2024b) με τον προσδιορισμό των βιοδεικτών του στρες (λόγος ουδετερόφιλων/λεμφοκυττάρων, επίπεδα κορτιζόλης στο αίμα, επίπεδα σιελικής άλφα-αμυλάσης).²⁹

Σε μελέτη που έγινε σε ενσταβλισμένους ίππους (Oliveira et al., 2024) υπό την επίδραση κλασικής μουσικής, παρατηρήθηκε αύξηση των επιπέδων σεροτονίνης στον ορό, ενός νευροδιαβιβαστή ο οποίος σχετίζεται με τη ρύθμιση της διάθεσης και τη μείωση του στρες. Σύμφωνα με την ίδια μελέτη, συγκεκριμένα κλασικά μουσικά μοτίβα μπορούν να διεγείρουν την απελευθέρωση σεροτονίνης στον εγκέφαλο των ίπων προκαλώντας τους μια γενικευμένη αίσθηση ευεξίας.

²⁸ Η «ομάδα ελέγχου» στις πειραματικές διαδικασίες είναι εκείνη η ομάδα που δεν εκτίθεται στον προς μελέτη παράγοντα.

²⁹ Βιοδείκτες στρες (Stress biomarkers): Πρόκειται, κυρίως, για αιματολογικούς και βιοχημικούς δείκτες μέσω των οποίων αξιολογούνται κυτταρικές αναλογίες στο αίμα, τα επίπεδα ορμονών, ενζύμων κ.α., που συνδέονται με το στρες (Shah et al., 2024). Για παράδειγμα, από τον προσδιορισμό του λόγου ουδετερόφιλων/λεμφοκυττάρων (Neutrophil to Lymphocyte Ratio/NLR) στο αίμα μπορεί να διαγνωστεί μια συστηματική φλεγμονή σε έναν οργανισμό, η οποία πιθανώς να συνδέεται με αυξημένα επίπεδα στρες. Αντίστοιχα, ορμόνες όπως η κορτιζόλη, οι κατεχολαμίνες και ένζυμα όπως η σιελική αμυλάση (salivary alpha-amylase/sAA), εξετάζονται (και) ως βιοχημικοί δείκτες του στρες.

Πρόσφατες μελέτες (King et al., 2022; Meng & Phillips, 2025) δείχνουν, επίσης, πως η επίδραση της μουσικής σε καταφύγια ζώων, αλλά και σε δεσποζόμενα ζώα (σκύλους, γάτες) έχει θετικά αποτελέσματα στον χρόνο πόνου, τον ύπνο, το άγχος και τον καρδιακό ρυθμό, χωρίς όμως να τεκμαίρονται ενδείξεις απόλαυσης. Μετρήσιμοι δείκτες όπως ο καρδιακός ρυθμός, η αρτηριακή πίεση, τα επίπεδα κορτιζόλης σε σκύλους και γάτες υπό την επίδραση μουσικής σε κλινικά περιβάλλοντα, αποκάλυψαν χαμηλότερα επίπεδα στρες όταν η μουσική ήταν σε χαμηλή ένταση, χωρίς έντονες διακυμάνσεις (Georgiou & Galatos, 2025).

Οι αντιδράσεις των πτηνών στους ήχους και τα διάφορα μουσικά ακούσματα διαφοροποιούνται ανάλογα με το είδος του ήχου/μουσικής,³⁰ γεγονός που καταδεικνύει, όχι κάποια συγκινησιακή απόκριση, αλλά την ύπαρξη συμπεριφορικών μηχανισμών που συνδέονται με την επικοινωνία και την κοινωνική ρύθμιση (Zapata-Cardona et al., 2024a). Ένας ήχος που είναι συμβατός με την ακουστική ικανότητα ενός ζώου προκαλεί ευχάριστη απόκριση, ενώ ένας ήχος μη αναγνωρίσιμος μπορεί να προκαλέσει άγχος και απομάκρυνση (Kriengwatana et al., 2025). Μελέτες σε νεοσσούς ορνίθων (Panksepp & Bernatzky, 2002) έδειξαν ότι η μουσική έχει μετρήσιμες επιδράσεις ως προς την έκκριση των νευροπεπτιδίων που είναι υπεύθυνα για τη ρύθμιση της διάθεσης, την μνήμη και τη συμπεριφορά.³¹ Η μουσική μπορεί να μειώσει σημαντικά τις κραυγές (τιτιβίσματα) αποχωρισμού των νεοσσών όταν απομονώνονται για λίγο από το σμήνος, αυξάνοντας την έκκριση συγκεκριμένων νευροδιαβιβαστών στον εγκέφαλο (π.χ. νορεπινεφρίνη, βαζοπρεσίνη, ωκυτοκίνη), οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για την ανακούφιση του άγχους αποχωρισμού. Ταυτόχρονα, συγκεκριμένες μουσικές συνθέσεις³² δύνανται να εγείρουν στους νεοσσούς ορισμένα συμπεριφορικά μοτίβα χαλάρωσης, όπως είναι το χασμουρητό, η πλευρική κίνηση του κεφαλιού, το φούσιωμα του πτερώματος κ.α. Τα ίδια ακριβώς συμπεριφορικά μοτίβα μπορούν να προκληθούν πειραματικά *in vivo* με την χορήγηση (έγχυση) των συγκεκριμένων νευ-

³⁰ Οι ξαφνικές μεταβολές στην ένταση του ήχου είθισται να προκαλούν αποφυγή ενώ αντιθέτως, οι ομαλοί, σταθερά επαναλαμβανόμενοι ήχοι προκαλούν προσέγγιση (Zapata-Cardona et al., 2024a).

³¹ Ωστόσο, η επιστημονική έρευνα σχετικά με τις νευροχημικές επιδράσεις της μουσικής στον άνθρωπο, και πολύ περισσότερο στα ζώα, θεωρείται ότι βρίσκεται ακόμη σε αρχικό στάδιο (Chanda & Levitin, 2013).

³² Η μουσική σύνθεση που επιλέχθηκε στο συγκεκριμένο πείραμα (Panksepp & Bernatzky, 2002) ήταν η σονάτα για πιάνο Νο. 29 σε Σι ύφεση μείζονα, του Ludwig van Beethoven, γνωστή και ως Große Sonate für das Hammerklavier.

ροδιαβιβαστών (Nelson & Panksepp, 1998; Panksepp & Bernatzky, 2002).

5. Συμπεράσματα

Το ζήτημα του κατά πόσο τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν συναισθηματικές εμπειρίες που καθορίζουν την συμπεριφορά τους, έχει απασχολήσει την συμπεριφορική επιστήμη από την απαρχή της. Και ενώ το θεωρητικό πλαίσιο για το «πώς» και το «γιατί» μιας συμπεριφοράς ενός ζώου/είδους είχε τεθεί, ήδη, από τον Tinbergen, τα πειράματα του Panksepp ήταν αυτά που μετουσίωσαν την υποκειμενική εμπειρία της παρατήρησης του συναισθήματος σε ένα αντικειμενικό πεδίο μελέτης. Τα πειράματα του Panksepp απέδειξαν πως υπάρχουν τουλάχιστον επτά διαφορετικά πρωτεύοντα συναισθήματα στους εγκεφάλους όλων των θηλαστικών και άλλων ειδών ζώων, ότι οι νευροφυσιολογικοί μηχανισμοί αυτών εδράζονται σε υποφλοιώδεις περιοχές του εγκεφάλου και ότι οι συμπεριφορές των ζώων οφείλονται ακριβώς στην ενεργοποίηση των νευρωνικών δικτύων των συγκεκριμένων υποφλοιωδών περιοχών. Η ομολογία αυτών των νευρωνικών δικτύων μεταξύ των διαφόρων ειδών καταδεικνύει την κοινή εξελικτική προέλευση τους και εξηγεί τον λειτουργικό ρόλο του μηχανισμού των συναισθημάτων ως προς την επιβίωση, την αναπαραγωγή και την αλληλεπίδραση των ειδών με το περιβάλλον.

Ταυτόχρονα, αμφιλεγόμενη θεωρείται η άποψη ότι μη πρωτεύοντα είδη είναι σε θέση να βιώνουν πιο σύνθετες συναισθηματικές καταστάσεις (δευτερεύοντα συναισθήματα), όπως η ενοχή, η ντροπή, η υπερηφάνεια και η συγκίνηση, κυρίως επειδή τα συναισθήματα αυτά συνδέονται με πολύπλοκες γνωστικές λειτουργίες. Την άποψη αυτή ενισχύει το γεγονός ότι τα δευτερεύοντα συναισθήματα έχουν υποκειμενική υπόσταση, καθώς σχετίζονται με τις προηγούμενες εμπειρίες του εκάστοτε ζώου, όπως είναι η μάθηση και η μνήμη, δεν είναι εγγενή και δεν ειδηλώνονται αυτόματα. Συγκλίνοντα αποδεικτικά στοιχεία, εν αντιθέσει, υποδηλώνουν ότι πολλά είδη ζώων, εκτός των πρωτευόντων, διαθέτουν τα νευροανατομικά, νευροχημικά και νευροφυσιολογικά υποστρώματα ώστε να προβαίνουν σε μη ενστικτώδεις συναισθηματικές αποκρίσεις, οι οποίες παρακινούνται από τις εσωτερικές συναισθηματικές καταστάσεις που βιώνουν.

Είμαστε, όμως, σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τι είδους συναισθηματικές καταστάσεις γείρουν στα ζώα την εμπρόθετη συμπεριφο-

ρά; Η απάντηση είναι ότι γνωρίζουμε πολύ λίγα για τον μη ενστικτώδη συναισθηματικό κόσμο των ζώων, καθώς είναι ιδιαίτερα δύσκολο αυτός να μελετηθεί και να αξιολογηθεί· τα ζώα δεν μπορούν να μας πουν πώς αισθάνονται. Συναισθηματικές καταστάσεις, όπως η συγκίνηση, που αποδίδεται κατά κύριο λόγο στον άνθρωπο, είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο να αξιολογηθούν σε άλλα είδη.

Σχετικά με το ερώτημα, αν τα ζώα δύνανται να συγκινηθούν από την μουσική, αφού μελετήσαμε εκτενώς την ξενόγλωσση, κυρίως, βιβλιογραφία, διαπιστώσαμε ότι, παρότι υπάρχει πληθώρα αναφορών σχετικά με την επίδραση της μουσικής στα διάφορα είδη ζώων, όσον αφορά ποσοτικούς βιολογικούς δείκτες, όπως το στρες, ή/και αναγνωρίσιμους συμπεριφορικούς δείκτες, όπως η στάση του σώματος, σε καμία από τις μελέτες αυτές δεν αναφέρονται σαφείς ενδείξεις συγκίνησης. Αντιθέτως, στις περισσότερες μελέτες, οι ερευνητές είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικοί στο θέμα της συγκίνησης. Είτε απέφευγαν να διερευνήσουν την παράμετρο «συγκίνηση» στα ζώα, φοβούμενοι ίσως την μεροληψία και την πολυπλοκότητα της παραμέτρου, είτε διευκρινίζαν ότι η παράμετρος «συγκίνηση» δεν δύναται να αξιολογηθεί, λόγω της πολυπαραγοντικότητας του εν λόγω συναισθήματος και της έλλειψης αξιόπιστων αξιολογικών κριτηρίων, είτε διατύπωναν σαφώς στα αποτελέσματα της μελέτης ότι η επίδραση της μουσικής, σε οποιαδήποτε βιολογική ή/και σωματική παράμετρο δεν τεκμαίρει συγκίνηση.

Η επιστημονική διερεύνηση της συσχέτισης μουσικής και συναισθημάτων είναι ιδιαίτερα περίπλοκη στον άνθρωπο, πολλώ δε μάλλον στα ζώα (Panksepp & Bernatzky, 2002). Η μουσική έχει την ικανότητα να συγκινεί τους ανθρώπους, να κινητοποιεί το σώμα τους να χορεύει, να ανασύρει αναμνήσεις, να παρηγορεί, να ανακουφίσει τη μοναξιά, να προκαλεί συναισθήματα θλίψης ή χαράς με τρόπο που ξεπερνά πολλές φορές τη δυναμική της λεκτικής επικοινωνίας (Panksepp & Trevarthen, 2009). Παράλληλα, μια μουσική σύνθεση μπορεί να εγείρει συναισθήματα σε ένα άτομο αλλά όχι σε ένα άλλο. Η διαφορά αυτή προφανώς έγκειται στην σχέση μεταξύ του μουσικού ερεθίσματος και της εξατομικευμένης αντίδρασης στο ερέθισμα, σχέση η οποία καθορίζεται από πολλούς πολιτισμικούς, μαθησιακούς, ψυχολογικούς και άλλους παράγοντες και αναδεικνύει το σημασιολογικό περιεχόμενο της μουσικής για τον άνθρωπο (Panksepp, 2009; Panksepp & Trevarthen, 2009). Πράγματι, η μουσική δύναται να λειτουργεί ως φορέας νοήματος στο ανθρώπινο είδος. Κάτι αντίστοιχο μάλλον είναι δύσκολο να συμβαίνει στα μη ανθρώπινα ζώα. Ωστό-

σο, ακόμα κι αν θεωρείται ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο είδος που δημιουργεί και απολαμβάνει τη μουσική, είναι αδιαμφισβήτητο ότι η μουσικότητα είναι ένας τρόπος κοινωνικής εκδήλωσης και σε άλλα ζώα (Panksepp, 2009; Panksepp & Trevarthen, 2009). Παρά ταύτα, η υπόθεση: «αφού στον άνθρωπο η μουσική έχει την ικανότητα να εγείρει έντονες συγκινησιακές αντιδράσεις, γιατί να μην συμβαίνει αντίστοιχα το ίδιο σε κάποια είδη ζώων;», φαίνεται πως δεν δύναται να τεκμηριωθεί επιστημονικά με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα. Την ίδια ώρα, τίποτα δεν μπορεί να αποκλειστεί. Μπορούμε, όμως, να μιλάμε με βεβαιότητα για την επίδραση της μουσικής σε κάποια είδη ζώων. Η επίδραση αυτή μπορεί να ποικίλει ανάλογα με το είδος του ζώου και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της μουσικής, επομένως θα πρέπει να αποφεύγονται οι γενικεύσεις.

Εν κατακλείδι, στο ταχέως αναπτυσσόμενο πεδίο της συναισθηματικής νευροεπιστήμης, το μέλλον επιφυλάσσει στους ερευνητές πάρα πολλές προκλήσεις, ίσως και εκπλήξεις, σχετικά με την γνώση που πιθανόν να προκύψει γύρω από τα συναισθήματα των ζώων. Ερωτήματα που σήμερα φαντάζουν αναπάντητα, δεν είναι απίθανο στο μέλλον να είναι κοινός γνωσιακός τόπος.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

Adriaense, J. E. C., Koski, S. E., Huber, L., & Lamm, C. (2020). Challenges in the comparative study of empathy and related phenomena in animals. *Neuroscience & biobehavioral reviews*, 112, 62-82. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2020.01.021>.

Allen, C., & Bekoff, M. (1999). *Species of mind: The philosophy and biology of cognitive ethology*. MIT Press.

Barrett, L., Blumstein, D. T., Clutton-Brock, T. H., & Kappeler, P. M. (2013). Taking note of Tinbergen, or: the promise of a biology of behaviour. *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences*, 368(1618), 20120352. <https://doi.org/10.1098/rstb.2012.0352>.

- Bateson, P., & Laland, K. N. (2013). Tinbergen's four questions: An appreciation and an up-date. *Trends in ecology & evolution*, 28(12), 712-718. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2013.09.013>.
- Burgdorf, J., & Panksepp, J. (2006). The neurobiology of positive emotions. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 30(2), 173-187. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2005.06.001>.
- Burkhardt Jr, R. W. (2014). Tribute to Tinbergen: putting Niko Tinbergen's 'Four Questions' in historical context. *Ethology*, 120(3), 215-223. <https://doi.org/10.1111/eth.12200>.
- Bushnell, P. J. (2015). Testing for cognitive function in animals in a regulatory context. *Neurotoxicology and teratology*, 52(Pt A), 68-77. <https://doi.org/10.1016/j.ntt.2014.04.068>.
- Cabanac, M. (2002). What is emotion?. *Behavioural processes*, 60(2), 69-83. [https://doi.org/10.1016/S0376-6357\(02\)00078-5](https://doi.org/10.1016/S0376-6357(02)00078-5).
- Chanda, M. L., & Levitin, D. J. (2013). The neurochemistry of music. *Trends in cognitive sciences*, 17(4), 179-193. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2013.02.007>.
- Ciborowska, P., Michalczuk, M., & Bień, D. (2021). The Effect of Music on Livestock: Cattle, Poultry and Pigs. *Animals: an open access journal from MDPI*, 11(12), 3572. <https://doi.org/10.3390/ani11123572>.
- Contreras-Torres, E., Hernández-Chavez, J., Díaz-Quiroz, C., Molina-Barrios, R., Millán, P. & Ulloa-Mercado, R. (2024). Music enrichment improves the behavior and leukocyte profile of dairy cattle. *Open Agriculture*, 9(1), 20220289. <https://doi.org/10.1515/opag-2022-0289>.
- Darwin, C. (1872/2017). *The expression of the emotions in man and animals*. John Murray. <https://doi.org/10.1037/10001-000>. Στα ελληνικά: *Η έκφραση των συγκινήσεων στον άνθρωπο και τα ζώα*. Λιγκοβανλή, Κ. (Μτφρ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Davaa, B. & Falorni, L. (Σκηνοθέτες). (2003). *Die Geschichte vom weinenden Kamel* [Κινηματογραφική ταινία]. Hochschule für Fernsehen und Film München.
- Davis, K. L., & Montag, C. (2019). Selected Principles of Pankseppian Affective Neuroscience. *Frontiers in neuroscience*, 12, 1025. <https://doi.org/10.3389/fnins.2018.01025>.

Dawkins, M.S. (2014). Tribute to Tinbergen: Questions and How to Answer Them. *Ethology*, 120, 120-122. <https://doi.org/10.1111/eth.12186>.

de Vere, A. J., & Kuczaj, S. A. (2016). Where are we in the study of animal emotions?. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 7(5), 354-362. <https://doi.org/10.1002/wcs.1399>.

de Waal, F. (1999a). Good natured: The origins of right and wrong in humans and other animals. *Senior Managing Editor*, 6(1), 63. <https://doi.org/10.1097/00005053-199807000-00012>.

de Waal, F. B. (1999b). Anthropomorphism and anthropodenial: Consistency in our thinking about humans and other animals. *Philosophical topics*, 27(1), 255-280. <https://doi.org/10.5840/philtopics199927122>.

de Waal, F. B. (2000). Primates--a natural heritage of conflict resolution. *Science* 289(5479), 586-590. <https://doi.org/10.1126/science.289.5479.586>.

de Waal, F. B. (2008). Putting the altruism back into altruism: the evolution of empathy. *Annual review of psychology*, 59, 279-300. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.59.103006.093625>.

de Waal, F. B. (2011). What is an animal emotion?. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1224(1), 191-206. <https://doi.org/10.1111/j.17496632.2010.05912.x>.

de Waal, F. B., & Andrews, K. (2022). The question of animal emotions. *Science*, 375(6587), 1351-1352. <https://www.science.org/doi/10.1126/science.abo2378>.

dos Santos Lemes Lechuga, K. K., Caldara, F. R., de Castro Burbarrelli, M. F., Odakura, A. M., dos Ouros, C. C., Garcia, R. G., Félix, G. A., de Lima Almeida Paz, I. C., Oliveira dos Santos, V. M., & Braz, J. M. (2023). Music and Tactile Stimuli during Daily Milking Affect the Welfare and Productivity of Dairy Cows. *Animals*, 13(23), 3671. <https://doi.org/10.3390/ani13233671>.

Epley, N., Waytz, A., & Cacioppo, J. T. (2007). On seeing human: A three-factor theory of anthropomorphism. *Psychological Review*, 114(4), 864-886. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.114.4.864>.

Gaspar, A. D., & Carvalho, C. (2022). Let's Talk about the Animals – Taking the Outcomes of Animal Models of Human Emotion and Affective Behavior Back to Understanding Animal Minds and Emotions. *Journal of Applied Animal Ethics Research*, 5(1), 82-108. <https://doi.org/10.1163/25889567-bja10032>.

Georgiou, S. G., & Galatos, A. D. (2025). Proposed Physiological and Neurobiological Mechanisms of Music's Effect, with a Focus on the Perioperative Period: Literature Evidence from Human, Canine and Feline Medicine. *Veterinary Sciences*, 12(8), 770. <https://doi.org/10.3390/vetsci12080770>.

Gounaris, A. (2014). Can we talk about Intentionality in Eliminative Materialism? The point of view of Embodied Cognition Theories. *3rd National Conference on the Philosophy of Science, National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Philosophy of Science*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18587.11041>.

Hess, U., & Thibault, P. (2009). Darwin and emotion expression. *The American psychologist*, 64(2), 120-128. <https://doi.org/10.1037/a0013386>.

Heyes, C., & Dickinson, A. (1990). The intentionality of animal action. *Mind & Language*, 5(1), 87-103. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.1990.tb00154.x>.

Immelmann, K. (2012). *Introduction to ethology*. Springer Science & Business Media.

Juslin, P. N., & Västfjäll, D. (2008). Emotional responses to music: the need to consider underlying mechanisms. *The Behavioral and brain sciences*, 31(5), 559-621. <https://doi.org/10.1017/S0140525X08005293>.

Kamar, N. N. S., & Yusof, N. N. M. (2023). The Impact of Music on Milk Production and Behaviour of Dairy Cattle. *Pertanika Journal of Tropical Agricultural Science*, 46(2). <https://doi.org/10.47836/pjtas.46.2.02>.

Karagiannis, C. I., Burman, O. H., & Mills, D. S. (2015). Dogs with separation-related problems show a “less pessimistic” cognitive bias during treatment with fluoxetine (Reconcile™) and a behaviour modification plan. *BMC veterinary research*, 11(1), 80. <https://doi.org/10.1186/s12917-015-0373-1>.

Karagiannis, C., & Heath, S. (2015). Understanding emotions. *Feline behavioral health and welfare*. Elsevier Health Sciences.

King, T., Flint, H. E., Hunt, A. B. G., Werzowa, W. T., & Logan, D. W. (2022). Effect of Music on Stress Parameters in Dogs during a Mock Veterinary Visit. *Animals: an open access journal from MDPI*, 12(2), 187. <https://doi.org/10.3390/ani12020187>.

Krause, A., & Nawroth, C. (2021). Animal emotions—Do animals feel as we do. *Frontiers for Young Minds*, 9, 622811. <https://doi.org/10.3389/frym.2021.622811>.

Kriengwatana, B. P., Nager, R. G., South, A., Ullrich, M., & Doolittle, E. L. (2025). Playing music to animals: An interdisciplinary approach to improving our understanding of animals' responses to music. *Animal Behaviour*, 221, 123074. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2025.123074>.

Levitin, D. J. (2011). *This is your brain on music: Understanding a human obsession*. Atlantic Books Ltd.

Meng, H., & Phillips, C. J. (2025). An exploratory study of the influence of musical instruments and vocals on dog behaviour. *AIMS Animal Science*, 1(1), 20-38. <https://doi.org/10.3934/aas.2025003>.

Morris, P. H., Doe, C., & Godsell, E. (2008). Secondary emotions in non-primate species? Behavioural reports and subjective claims by animal owners. *Cognition and Emotion*, 22(1), 3-20. <https://doi.org/10.1080/02699930701273716>.

Nelson, E. E., & Panksepp, J. (1998). Brain substrates of infant-mother attachment: contributions of opioids, oxytocin, and norepinephrine. *Neuroscience and biobehavioral reviews*, 22(3), 437-452. [https://doi.org/10.1016/s0149-7634\(97\)00052-3](https://doi.org/10.1016/s0149-7634(97)00052-3).

Nesse, R. M. (2018). Tinbergen's four questions: Two proximate, two evolutionary. *Evolution, medicine, and public health*, 2019(1), 2. <https://doi.org/10.1093/emph/eoy035>.

Niedenthal, P. M., & Halberstadt, J. B. (1995). The acquisition and structure of emotional response categories. In: *Psychology of learning and motivation* (Vol. 33, pp. 23-64). Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0079-7421\(08\)60371-0](https://doi.org/10.1016/S0079-7421(08)60371-0).

Oliveira, F. Y. U. D., Odakura, A. M., de Castro Burbarelli, M. F., Ouros, C. C. D., de Lima Almeida Paz, I. C., Braz, J. M., & Caldara, F. R. (2024). Impact of musical rhythm on blood, physiological and welfare parameters in stabled horses. *Scientific Reports*, *14*(1), 31311. <https://doi.org/10.1038/s41598-024-82637-8>.

Panksepp, J. (1998). *Affective neuroscience: The foundations of human and animal emotions*. Oxford University Press.

Panksepp, J. (2005). Affective consciousness: Core emotional feelings in animals and humans. *Consciousness and cognition*, *14*(1), 30-80. <https://doi.org/10.1016/j.concog.2004.10.004>.

Panksepp, J. (2007). Affective Neuroscience and the ancestral sources of human feelings. In: *Consciousness and cognition* (pp. 173-188). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012373734-2/50014-5>.

Panksepp, J. (2009). The emotional antecedents to the evolution of music and language. *Musicae Scientiae*, *13*(2 suppl.), 229-259. <https://doi.org/10.1177/1029864909013002111>.

Panksepp, J. (2010). Affective neuroscience of the emotional Brain-Mind: evolutionary perspectives and implications for understanding depression. *Dialogues in clinical neuroscience*, *12*(4), 533-545. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2010.12.4/jpanksepp>.

Panksepp, J. (2011a). The basic emotional circuits of mammalian brains: do animals have affective lives?. *Neuroscience and biobehavioral reviews*, *35*(9), 1791-1804. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2011.08.003>.

Panksepp, J. (2011b). Cross-species affective neuroscience decoding of the primal affective experiences of humans and related animals. *PloS one*, *6*(9), e21236. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0021236>.

Panksepp, J. (2014). The core emotional systems of the mammalian brain: The fundamental substrates of human emotions. In: *About a body* (pp. 14-32). Routledge.

Panksepp, J. (2017). Affective consciousness. *The Blackwell companion to consciousness*, 141-156. <https://doi.org/10.1002/9781119132363.ch10>.

- Panksepp, J., & Bernatzky, G. (2002). Emotional sounds and the brain: the neuro-affective foundations of musical appreciation. *Behavioural processes*, 60(2), 133-155. [https://doi.org/10.1016/s0376-6357\(02\)00080-3](https://doi.org/10.1016/s0376-6357(02)00080-3).
- Panksepp, J., & Biven, L. (2012). *The archaeology of mind: Neuroevolutionary origins of human emotion*. W. W. Norton & Company.
- Panksepp, J., & Trevarthen, C. (2009). The neuroscience of emotion in music. In: S. Malloch & C. Trevarthen (Eds.), *Communicative musicality: Exploring the basis of human companionship* (pp. 105-146). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198566281.003.0007>.
- Panksepp, J., Reiss, D., Edelman, D., Van Swinderen, B., Low, P., & Koch, C. (Eds). (2012). The Cambridge Declaration on Consciousness. *Francis Crick Memorial Conference on Consciousness in Human and non-Human Animals: July 7, 2012, Churchill College, Cambridge*. University of Cambridge. <https://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf> .
- Picó, A., & Gadea, M. (2021). When animals cry: The effect of adding tears to animal expressions on human judgment. *PLoS ONE*, 16(5), e0251083. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251083>.
- Pinkerton, M. P., England, Z., Wenner, B. A., & Pempek, J. A. (2025). Effect of different genres of music on behavior and milking parameters of dairy cows during milking. *Frontiers in Animal Science*, 6, 1467314. <https://doi.org/10.3389/fanim.2025.1467314>.
- Preston, S. D., & de Waal, F. B. (2002). Empathy: Its ultimate and proximate bases. *The Behavioral and brain sciences*, 25(1), 1-71. <https://doi.org/10.1017/s0140525x02000018>.
- Reiner A. (1990). The Triune Brain in Evolution. Role in Paleocerebral Functions. Paul D. MacLean. Plenum, New York, 1990. xxiv, 672 pp., illus. \$75. *Science (New York, N.Y.)*, 250(4978), 303-305. <https://doi.org/10.1126/science.250.4978.303-a>.
- Rose, P. (2021, August 25). *Tinbergen's Four Questions: Applications and a worked example* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=kR2YbuVsQF8>.

Saidel, E. (2017). On psychological explanations and self-concepts (in some animals). In: *The Routledge handbook of philosophy of animal minds* (pp. 131-141). Routledge.

Shah, K., Kumari, R., & Jain, M. (2024). Unveiling stress markers: A systematic review investigating psychological stress biomarkers. *Developmental psychobiology*, 66(5), e22490. <https://doi.org/10.1002/dev.22490>.

St. Ours, K. (2011). An Ecocritical Study of “The Story of the Weeping Camel”. *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, 18(2), 396-412. <http://www.jstor.org/stable/44087707>.

Tinbergen, N. (1963). On aims and methods of Ethology. *Zeitschrift für Tierpsychologie*, 20, 410-433. <https://doi.org/10.1111/j.14390310.1963.tb01161.x>.

Zapata Cardona, J., Ceballos, M. C., Tarazona Morales, A. M., David Jaramillo, E., & Rodríguez, B. J. (2022). Music modulates emotional responses in growing pigs. *Scientific reports*, 12(1), 3382. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-07300-6>.

Zapata-Cardona, J., Ceballos, M. C., & Rodríguez, B. d. J. (2024a). Music and Emotions in Non-Human Animals from Biological and Comparative Perspectives. *Animals*, 14(10), 1491. <https://doi.org/10.3390/ani14101491>.

Zapata-Cardona, J., Duque Arias, S., David Jaramillo, E., Surget, A., Ibargüen-Vargas, Y., & Rodríguez, B. D. J. (2024b). Effects of a veterinary functional music-based enrichment program on the psychophysiological responses of farm pigs. *Scientific Reports*, 14(1), 18660. <https://doi.org/10.1038/s41598-024-68407-6>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Καραγεωργάκης, Σ. (2010). Αναζητώντας την Ηθική στην Πολιτική: θέματα και προβλήματα της Βιοηθικής και της Περιβαλλοντικής Ηθικής & Φιλοσοφίας. *Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Πολιτικής & Διαχείρισης* (σσ. 67-81). Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος.

Τριανταφύλλου, Σ., Παρασκευά, Μ., & Μπακρατσάς, Σ. (2026). Συναισθήματα ανθρώπων και ζώων: Νευροβιολογική ομοιότητα και ηθικές προεκτάσεις. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 213-231). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3354>.

Ελένη Καβουριάρη και Δήμητρα Γαλανοπούλου*

Από το καρτεσιανό cogito στο εν τω κόσμω είναι των ζώων

Περίληψη: Η παραδοσιακή καρτεσιανή θέση για τη νόηση διατηρεί μια ανθρωποκεντρική προσέγγιση στον τρόπο που ερμηνεύουμε τη συμπεριφορά και τις νοητικές καταστάσεις των ζώων. Η θεωρία της ενσώματης νόησης και οι παρεχόμενες δυνατότητες μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση του τρόπου που τα ζώα αντιλαμβάνονται και αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον τους. Στο δοκίμιο αυτό α) θα εξηγήσουμε πώς μπορούμε να ξεπεράσουμε τα κλασικά προβλήματα της αναπαραστασιακής και υπολογιστικής θεωρίας του νου, β) θα παρουσιάσουμε τη σημασία των παρεχόμενων δυνατοτήτων στη συστημική προσέγγιση για την κατανόηση των ζώων, γ) θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε τη χρησιμότητά τους και θα παρουσιάσουμε τον τρόπο που η θεωρία της ενσώματης νόησης και των παρεχόμενων δυνατοτήτων μπορούν να βοηθήσουν στην αλληλεπίδραση ανθρώπου και ζώου καθώς και στην απόδοση ηθικού καθεστώτος στα άλλα ζώα.

Λέξεις-κλειδιά: νόηση των ζώων; ενσώματη νόηση; συμπεριφορά των ζώων; κατανόηση των άλλων ζώων; παρεχόμενες δυνατότητες; ηθικό καθεστώς στα ζώα

* Η Ελένη Καβουριάρη είναι πτυχιούχος Αγγλικής Φιλολογίας, απόφοιτη του τμήματος Φιλοσοφίας του ΕΚΠΑ και του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. Εργάζεται ως φιλόλογος. E-mail: kavour@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-0916-4590>. Η Δήμητρα Γαλανοπούλου είναι επιχειρηματίας και απόφοιτος ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. Είναι εθελόντρια σε τοπικό φιλόζωο σύλλογο και συγγραφέας παιδικών βιβλίων. E-mail: dimitragala@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-6586-502X>.

1. Εισαγωγή

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να δείξει ότι μπορούμε να αντιληφθούμε και να κατανοήσουμε τον τρόπο που νοούν και λειτουργούν τα άλλα ζώα μέσα στο περιβάλλον τους, αρκεί να τα παρατηρήσουμε, απαλλαγμένοι από τις γνωσιακές μας προκαταλήψεις και την ανθρωποκεντρική θεώρηση και ερμηνεία της συμπεριφοράς τους¹. Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε τη σημασία της ενσώματης νόησης και των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως αναδυόμενες ιδιότητες συστημάτων σε προ-λογικό επίπεδο και να αποδείξουμε ότι δύναται να υπερκεραστούν οι δυϊστικές προπαραδοχές που οδήγησαν σε ειδικτικές αντιλήψεις περί ανωτερότητας του ανθρώπου έναντι των άλλων ζώων² (Descartes, 1641 / 1996). Συγκεκριμένα, θα εστιάσουμε σε θέσεις που έλκουν την καταγωγή τους από την φαινομενολογία, τον νατουραλισμό και την οικολογική ψυχολογία, αλλά κυρίως από μια χαϊντεγκεριανής κατεύθυνσης ιδέα περί των πρωταρχικών ικανοτήτων του ανθρώπου, που σύμφωνα με τον στοχαστή δεν είναι υπολογιστικές ή διανοητικές αλλά κυρίως πρακτικές και αναπτύσσονται με την συμπλοκή μας με τον κόσμο (Heidegger, 1927/1962). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, ο άνθρωπος, καθώς βρίσκεται και δρα μέσα στο περιβάλλον του, θεωρείται *in-der-welt-sein* (εν τω κόσμω είναι) και υπό αυτήν την έννοια, ο ίδιος και το περιβάλλον του συνιστούν ενιαίο σύστημα. Εντός αυτού του συστήματος ο άνθρωπος συχνά χειρίζεται επιδέξια καταστάσεις και εργαλεία χωρίς να σιέφτεται αλλά νοηματοδοτώντας συνεχώς τις δράσεις του (Gounaris, 2011). Στην ανάπτυξη αυτών των εν των κόσμω διανοητικών και πρακτικών δεξιοτήτων και κυρίως σε καταστάσεις που υπάρχει χρονική πίεση και πολύπλοκες και μεταβλητές συνθήκες δράσης, κυρίαρχο ρόλο έχει αυτό που ονομάζεται ενσώματη νόηση κατά την οποία οι υπολογιστικές διαδικασίες και οι αναπαραστάσεις έχουν δευτερεύοντα ρόλο (Gounaris, 2012). Σύμφωνα με το φάσμα

¹ Για τα επιστημολογικά εμπόδια στη μελέτη της νόησης των ζώων και ειδικότερα για τον ανθρωπομορφισμό και τον θεωρητικό εμποτισμό βλέπε Γούναρης (2026).

² Η ιδέα περί ανωτερότητας του ανθρώπου έναντι των ζώων εδράζεται στον διαχωρισμό ψυχής-σώματος από τον Descartes και αναπτύσσεται κυρίως στον *Λόγο περί της Μεθόδου*, Μέρος Έ (Descartes, 1673). Η ανθρώπινη ανωτερότητα θεμελιώνεται από τον στοχαστή στην κατοχή της άυλης σκεπτόμενης ψυχής που χρίζει το ανθρώπινο είδος ικανό για δημιουργική χρήση της γλώσσας και για λογική προσαρμοστικότητα. Τα ζώα από την άλλη, καθώς αποτυγχάνουν στην εκπλήρωση των δύο αυτών κριτηρίων θεωρούνται αυτόματα (automata). Βλέπε και Prototapadakis 2012: 21ff.

των θεωριών της ενσώματης νόησης (Gounaris, 2020) ο εγκέφαλος, το σώμα και το περιβάλλον που βρίσκονται σε μια δυναμική αλληλεπίδραση συγκροτούν τις γνωστικές διαδικασίες (Kormas et al., 2023; Shapiro, 2011). Έτσι, η νόηση καθορίζεται από τη σωματική κατάσταση και τη μορφή των νοήμονων όντων, αν δηλαδή διαθέτουν πόδια ή πτερύγια, αν βλέπουν χρώματα ή διαθέτουν κάποιου είδους σόναρ, αν έχουν γλωσσική ικανότητα ή αν έχουν ουρά κ.ο.κ. (Gounaris, 2011). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η κατανόηση και η νοηματοδότηση του κόσμου αναδύονται σε συνδυασμό με τις αισθητήριο-κινητικές μορφές δράσης³. Για παράδειγμα, ένα πουλί που πετά με ταχύτητα, δεν σχηματίζει εσωτερικές αναπαραστάσεις του χώρου αλλά μέσα από τις κινήσεις των φτερών, την αντίσταση του αέρα και την όραση, αποκτά την αίσθηση του περιβάλλοντος και την ικανότητα να δρα, να αποφεύγει εμπόδια ή να προσγειώνεται. Με άλλα λόγια, ο εγκέφαλος, το σώμα και το περιβάλλον αποτελούν μια λειτουργική ενότητα και η δράση αναδεικνύεται σε βασικό μηχανισμό μέσω του οποίου αναδύεται η νόηση χωρίς να αποτελεί πλέον απλό αποτέλεσμα της σκέψης.

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να εξετάσει τους τρόπους νόησης των άλλων ζώων με σκοπό να δείξει ότι αυτοί δεν είναι κατώτεροι ή ελλιπείς αλλά προκύπτουν από μια διαφορετική μορφή εμπλοκής των ζώων με τον κόσμο, μια συνθήκη που έχει βαθιές συνέπειες για τη φιλοσοφία, την επιστήμη, καθώς και για τις θεσμικές ρυθμίσεις και κοινωνικές στάσεις απέναντι στα ζώα.

Για τη θεμελίωση της μετάβασης από το καρτεσιανό cogito που αποτέλεσε την απόλυτη έκφραση της νεωτερικής μεταφυσικής και τη στροφή στο σιεπτόμενο υποκείμενο, θα χρησιμοποιήσουμε τη σκέψη του Heidegger όπως αυτή εμφανίζεται στα έργα του *Προβλήματα Μεταφυσικής* (1929-1930/1995), *Βασικά Προβλήματα της Φαινομενολογίας* (1999) και *Είναι και Χρόνος* (1927/ 1962), όπου ασκεί κριτική στις καρτεσιανές θέσεις σχετικά με τη γνώση και τη νόηση, όπου το cogito εμφανίζεται πλέον ως η αδιαμφισβήτητη αλήθεια. Το καρτεσιανό *res cogitans*, ως η σιεπτόμενη ουσία, το εγώ που σιέπτεται, καθίσταται η πρώτη και βέβαιη πραγματικότητα (Descartes, 1641/1996). Η σκέψη αυτή όμως, έχει σαφώς προβληματικές απολήξεις, εργαθιστώντας έναν διϊσμό⁴, που διαχωρίζει και προβάλλει από τη μια το σιεπτό-

³ Για την ανάδυσση και το πώς αυτή συνδέεται με τις συστημικές θεωρίες της ενσώματης νόησης βλέπε Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

⁴ Για τα εμπόδια των διϊσμών στην έρευνα για τη νόηση και τη νοημοσύνη των ζώων

μενο υποκείμενο και από την άλλη τον αντικειμενοποιημένο κόσμο, την *res extensa*, δηλαδή την εκτατή ουσία, η οποία έπεται οντολογικά του υποκειμένου ως αντικείμενο αναπαράστασης (Heidegger, 1927/1962).

Ο Heidegger αντιλαμβάνεται το πρόβλημα στον καρτεσιανό συλλογισμό και το εντοπίζει σε οντολογικό και όχι σε γνωσιολογικό επίπεδο. Για τον στοχαστή, το Είναι δεν πρέπει να θεωρείται αυτονόητο και να παραμένει ανεξέταστο. Το *cogito* αποτελεί μια απλή επιβεβαίωση της ύπαρξης ενός υποκειμένου που σκέφτεται, περιορίζοντας την ανθρώπινη ύπαρξη στη συνείδηση, ενώ η προθεωρητική σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο παραβλέπεται, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να νοείται ως απομονωμένο υποκείμενο (Heidegger, ο.π.). Η χαϊντεγκεριανή συμβολή σε αυτό το σημείο είναι καθοριστικής σημασίας, για τη μετάβαση από το περίκλειστο στον εαυτό του σολιψιστικό υποκείμενο⁵ στο Εν τω κόσμω Είναι (Heidegger, ο.π.). Σε αντιδιαστολή με τον Descartes, ο Heidegger εισάγει την έννοια του *Dasein*, προκειμένου να περιγράψει την ιδιαίτερη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο ως μια σχέση όχι πρωτίστως γνωσιολογική αλλά καθαρά πρακτική και βιωματική. Ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι η φαινομενολογία οφείλει να αφήσει τα όντα να φανερωθούν όπως αυτά δίνονται στην εμπειρία και όχι όπως τα κατασκευάζει ένα θεωρητικό υποκείμενο (Heidegger, 1999). Με αυτή τη συλλογιστική δεν αποσκοπεί στην απόρριψη της καρτεσιανής σκέψης αλλά στην αποκατάσταση της προτεραιότητας του *sum* έναντι του *cogito*. Με άλλα λόγια, δίνεται προτεραιότητα στο Είναι (και ειδικότερα στο Εν τω κόσμω Είναι) έναντι του σκέπτεσθαι. Η οντολογική δομή της ανθρώπινης νόησης συμπλέκεται τώρα με το νόημα του κόσμου που δεν παράγεται από το υποκείμενο αλλά προβάλλει μέσα στην ήδη δοσμένη σχέση του *Dasein* με τα όντα⁶.

βλέπε Βεργάρα & Παπαδάκης (2026).

⁵ Σολιψιστικό υποκείμενο είναι το «εγώ», που τίθεται ως το βέβαιο κέντρο ύπαρξης και γνώσης. Το υποκείμενο που θεωρείται ως θεμέλιο ή προϋπόθεση του κόσμου και όχι ως απλός παρατηρητής του. Σολιψισμός είναι η φιλοσοφική θέση σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη του νου και τα περιεχόμενά του αποτελούν τη μοναδική βεβαιότητα της γνώσης, τοποθετώντας την ύπαρξη του κόσμου και των άλλων συνειδήσεων στο φάσμα του αναπόδεικτου και άρα μη υπαρκτού (Αγγελίδης, 2006).

⁶ Για μια συστηματική ανάλυση της σχέσης των όντων με το περιβάλλον τους βλέπε Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026), όπου το σύστημα όντος-περιβάλλοντος χαρακτηρίζεται από προθετικές - αποβλεπτικές σχέσεις που ανήκουν στο *Dasein*, το οποίο μεταφράζεται και ως «ώδε-είναι».

2. Οι θεωρίες της ενσώματης νόησης και του οικολογικού ρεαλισμού ως συστημικές προσεγγίσεις ερμηνείας του Εν τω κόσμω Είναι των ζώων

Οι θεωρίες της ενσώματης νόησης μέσω των οποίων μπορεί να εξηγηθεί ο ρόλος που παίζει το σώμα, το περιβάλλον, η γλώσσα και άλλοι συστημικοί παράγοντες στη νοητική διαδικασία καθώς και η δυνατότητα δράσης του χαϊντεγκεριανού Εν τω κόσμω Είναι, υποστηρίζουμε ότι μπορούν να επειταθούν από το έλλογο ανθρώπινο ζώο στα άλλα ζώα. Ξεπερνώντας τον δυϊσμό ανθρώπου – ζώου, θα προσεγγιστεί η νόηση και η δράση των ζώων στο περιβάλλον τους, κατ' αναλογία των ανθρώπων που νοηματοδοτούν και δρουν στο δικό τους περιβάλλον. Με τον τρόπο αυτό θα καταστεί εφικτή η απόδοση ηθικού καθεστώτος στα άλλα ζώα με στόχο την καλλιέργεια του σεβασμού αυτών αλλά και την εξασφάλιση της ευζωίας και της προστασίας τους.

Επιχειρούμε να μιλήσουμε για το Εν τω κόσμω Είναι των ζώων γιατί αν θεωρήσουμε ότι το σύστημα του Heidegger ισχύει μόνο για τα έλλογα όντα που εκφράζουν γλωσσικό νόημα, τότε θα έπρεπε να αποκλειστούν τα βρέφη αλλά και τα κωφά άτομα ή τα άτομα που για ψυχολογικούς, σωματικούς, νοητικούς, λόγους υγείας ή από κάποιο ατύχημα, δεν διαθέτουν γλώσσα⁷. Αν θεωρήσουμε ότι το Dasein ισχύει για τους ανθρώπους με γλώσσα, τότε μπορούμε να επικαλεστούμε το επιχείρημα της «ολισθηρής πλαγιάς»⁸ ως ένα πολύτιμο σήμα κινδύνου και να θεωρηθούμε ρατσιστές και ανήθικοι θεωρώντας κατώτερα άλλα όντα του είδους μας (Singer, 2022: 150-152). Επίσης, πώς μπορούμε να κατανοήσουμε κάποιον που μιλά διαφορετικά από εμάς, για παράδειγμα μια άλλη διάλεκτο ή μια διαφορετική γλώσσα; Η απάντηση είναι ότι προσπαθούμε να μάθουμε τη διάλεκτο ή τη γλώσσα προκειμένου να κατανοήσουμε τον άλλον άνθρωπο. Αν δεν είναι εφικτό μπο-

⁷ Για τα επιχειρήματα που στερούν την απόδοση νοητικών καταστάσεων στα ζώα λόγω έλλειψη γλώσσας βλέπε Γούναρης (2026), Μηλιώτη & Ντάσιου (2026), Βαρσάμη & Παπουτσή (2026).

⁸ Το επιχείρημα της δυνητικής επικινδυνότητας ή της ολισθηρής πλαγιάς (the slippery slope argument) γεννήθηκε στους κόλπους του ωφελιμισμού και αποτελεί ένα πολύτιμο εργαλείο λογικής ανάλυσης στην εξέταση ηθικών, νομικών και βιοηθικών ζητημάτων που έφτασε να υπερβεί ακόμη και αρραγή φιλοσοφικά συστήματα αναδεικνύοντας μια διαφορετική ατραπό στη διευθέτησή τους. Το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς επιτάσσει την αποφυγή της λήψης απόφασης που η δυνητική της επικινδυνότητα είναι προφανέστερη από τη βέβαιη ή πιθανή ωφελιμότητα. Αχίλλειο πέτρνα του εν λόγω επιχειρήματος αποτελεί το γεγονός ότι η αποτίμηση των συνεπειών αναφέρεται στο μέλλον ενώ η χρήση του επιχειρήματος θα πρέπει να γίνεται στο παρόν, και για αυτό το λόγο θα πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή ώστε να αποφεύγεται η λογική πλάνη και η ρητορική της κινδυνολογίας (Πρωτοπαπαδάκης, 2020).

ρούμε να χρησιμοποιήσουμε νοήματα και σήματα αλλά και να παρατηρήσουμε τη συμπεριφορά τους. Οι επιστήμονες μιλούν για υπαρκτή επικοινωνία μεταξύ των ζώων είτε πρόκειται για νοήματα και κινήσεις είτε για ήχους όπως είναι ένα κελάηδισμα, ένα γαύγισμα, ή η κραυγή του λύκου που ειδοποιεί την αγέλη του, είτε οι ήχοι των δελφινιών. Η Jane Goodall (2014: 367-369, 398-402) παρατήρησε τους χιμπατζήδες καταγράφοντας και αποκωδικοποιώντας εκφράσεις, συμπεριφορές και ήχους που δείχνουν την επικοινωνία μεταξύ τους. Σύμφωνα με τον ύστερο Wittgenstein (1953) το νόημα της γλώσσας βρίσκεται στη χρήση της και στην πρακτική της λειτουργία⁹. Η επέκταση της σκέψης του στοχαστή στα άλλα ζώα και στη νοηματικότητα που παράγουν οι γλώσσες μέσα από γλωσσικά παιχνίδια (language games)¹⁰, δείχνει ότι η γλώσσα είναι πρακτική, κοινωνικά καθορισμένη αλληλεπίδραση με τον κόσμο μέσα στον οποίο το κάθε ον κινείται και διαβιεί αποδίδοντας του νόημα. Κατά τον Wittgenstein (1953: 223) αν ένα λιοντάρι μπορούσε να μας μιλήσει, δε θα το καταλαβαίναμε. Το κάθε ζώο μετέχει σε διαφορετικής μορφής ζωή, οπότε ακόμα και αν προσπαθούσε να επικοινωνήσει με τον άνθρωπο, χρησιμοποιώντας την ανθρώπινη γλώσσα (λέξεις, γραμματική, συντακτικό), είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε ο άνθρωπος να κατανοήσει ορθά τα νοήματα που θα ήθελε το ζώο να επικοινωνήσει. Όλα τα ζώα φαίνεται ότι έχουν τους δικούς τους τρόπους, μη γλωσσικής με την αυστηρή έννοια του όρου, επικοινωνίας, αλληλεπιδρώντας και νοηματοδοτώντας συνεχώς τον κόσμο, το περιβάλλον, τη συνθήκη, το Εν τω κόσμω Είναι τους.

⁹ Η μεταστροφή της σκέψης του Wittgenstein στην ύστερη περίοδό του είναι χρήσιμη για την παρούσα έρευνα. Στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* (1953) απομακρύνεται από την πρώιμη αντίληψη της γλώσσας ως λογικής αναπαράστασης του κόσμου, η οποία χαρακτηρίζει το έργο του *Tractatus Logico-Philosophicus* (2005), και στρέφεται προς μια θεώρηση σύμφωνα με την οποία το νόημα δεν εδράζεται σε μια ενιαία τυπική λογική δομή, αλλά στη χρήση της γλώσσας μέσα σε συγκεκριμένο πλαίσιο και μορφές ζωής. Στο πλαίσιο αυτό, πράξεις όπως το να δίνει κανείς διαταγές, να προειδοποιεί ή να παίζει αποτελούν διαφορετικές μορφές γλωσσικής πρακτικής.

¹⁰ Πρόκειται για έναν όρο που εισάγει ο Wittgenstein για να δείξει τους διάφορους τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιούμε τη γλώσσα, όχι ως μέσο σταθερής αναπαράστασης του κόσμου, αλλά ως πρακτική ενταγμένη σε συγκεκριμένα πλαίσια, κανόνες και μορφές ζωής. Οι κανόνες αυτοί δεν προϋποτίθενται ως πλήρως ρητοί, αλλά κατανοούνται και μαθαίνονται μέσα από τη χρήση. Υπό αυτήν την έννοια το νόημα της γλώσσας καθορίζεται από τον τρόπο χρήσης της. Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο, ότι ενώ ορισμένοι υπερασπιστές της μη γλωσσικής επικοινωνίας των ζώων όπως η Meijer (2019) επικαλούνται τα γλωσσικά παιχνίδια για να υποστηρίξουν τη θέση τους, άλλες ερμηνείες της βιτγκενσταϊνικής παράδοσης κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Για το σχετικό debate, βλ. Γούναρης (2026).

Επανερχόμενοι στον Heidegger και στην προσπάθειά του να αποσπάσουμε από τη σκέψη του τα θεωρητικά εργαλεία για την κατανόηση των άλλων ζώων προσκρούουμε σε ένα πρόβλημα: σε ένα πρώτο επίπεδο κάτι τέτοιο φαίνεται παράτολμο καθώς ο φιλόσοφος είναι γνωστό ότι θεωρούσε τα ζώα «φτωχά σε κόσμο» αφού δεν αναγνώριζε σε αυτά τις μορφές του νοήματος του Dasein (Heidegger, 1929-1930/1995). Παρόλες τις δυσκολίες που τίθενται από την προτεραιότητα που δίνεται στον άνθρωπο ως διαμορφωτή του κόσμου, θα μπορούσαμε να πιάσουμε το νήμα από το σημείο που ο στοχαστής απορρίπτει το γνωσιολογικά ανώτερο καρτεσιανό υποκείμενο, την απομονωμένη συνείδηση και αναδεικνύει το σχεσιακό και εμπλεκόμενο με το περιβάλλον του υποκείμενο (Heidegger, ο.π.). Με άλλα λόγια, αν παραμείνουμε στην απόρριψη του αφηρημένου υποκειμένου και της αυτοαναφορικής συνείδησης και φωτίσουμε το Εν τω κόσμω Είναι τότε έχουμε τις προκείμενες που χρειαζόμαστε για να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι για να κατανοήσουμε και να αποδεχθούμε την ηθική υπόσταση του άλλου δεν χρειάζεται αυτό να έχει λογική ή γλώσσα πολλώ δε μάλλον συνείδηση της θνητότητάς του. Αρκεί μόνο να αποδειχθεί ότι τα άλλα ζώα είναι εν τω κόσμω, βρισκόμενα σε εμπλοκή με αυτόν, πράγμα εμπειρικά αυταπόδεικτο μέσα από την παρατήρηση.

Στην προσπάθειά μας να καταστήσουμε σαφή τη θέση μας, έχουμε ήδη αναφέρει παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο τα άλλα ζώα ανανοηματοδοτούν συνεχώς τον κόσμο τους μέσα από μια συνεχή αλληλεπίδραση με αυτόν. Η θέση μας ωστόσο, πιστεύουμε ότι εμπλουτίζεται από την «οικολογική», όπως την ονομάζει, προσέγγιση του J. J. Gibson (1979), ο οποίος πραγματεύεται το ζήτημα της οπτικής αντίληψης και της ικανότητας των ζώων να αποσπών πληροφορίες από το περιβάλλον τους (ο.π.). Με τη θεμελίωση του οικολογικού «ρεαλισμού» ο Gibson υποστηρίζει την ύπαρξη ενός οικολογικού επιπέδου πραγματικότητας στο οποίο ζώο και περιβάλλον συνυπάρχουν. Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων¹¹ που εισάγει, αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ περιβάλλοντος και ζώου προτάσσοντας την αμοιβαιότητα των μερών και την άρρηκτη μεταξύ τους σύζευξη με όρους πλήρους αλληλεξάρτησης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο η αντίληψη γίνεται στη βάση

¹¹ Οι παρεχόμενες δυνατότητες (Gibson, 1979/2002: 224-226) είναι ιδιότητες του συστήματος ζώου και περιβάλλοντος που εκλαμβάνονται σε αναφορά προς τον παρατηρητή. Μια παρεχόμενη δυνατότητα αποτελεί εξίσου ένα γεγονός του περιβάλλοντος και ένα γεγονός της συμπεριφοράς του ζώου που την αντιλαμβάνεται. Για τις παρεχόμενες δυνατότητες και τη «σύζευξη» ζώου και περιβάλλοντος βλέπε Αργυρακοπούλου (2026).

της συμπληρωματικότητας ζώου - περιβάλλοντος θέτοντας σε απόλυτη προτεραιότητα τον τρόπο ζωής του ζώου και όχι τη φυσιολογία, τον εγκέφαλο, την κληρονομικότητα, ή άλλους επιμέρους παράγοντες που ενδεχομένως εμποδίζουν τη συνολική εικόνα μας για τον έμβιο κόσμο και μας εντάσσουν σε ένα μηχανιστικό πλαίσιο ερμηνείας¹².

Με τις παρεχόμενες δυνατότητες επιτυγχάνεται η μετάβαση από έναν κόσμο της ύλης, του αναγωγισμού και της μηχανιστικής φυσικής σε έναν κόσμο της οικολογικής πραγματικότητας, των ουσιών και των μέσων (Gibson, 1979/2002). Η οικολογική προσέγγιση του Gibson απομακρύνεται από θεωρητικές αφαιρέσεις και προσδένεται στην πραγματικότητα της επιφάνειας του εδάφους, της διάταξης, των αντικειμένων και των γεγονότων που ενδιαφέρουν τόσο τον άνθρωπο όσο και τα ζώα. Υπό αυτό το πρίσμα οι παρεχόμενες δυνατότητες μπορούν να θεωρηθούν μια δομή πληροφορίας πλήρους νοήματος που σχετίζεται με την «εν τω κόσμω» ενσώματη ύπαρξη και τις ειδηλούμενες συμπεριφορικές αποκρίσεις του ζώου. Το ζώο αποκτά επίγνωση του κόσμου άμεσα, χωρίς ανάγκη παρελθούσας εμπειρίας, φαντασίας, υπολογισμού ή άλλης γνωστικής λειτουργίας. Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων δύναται να απεμπολήσει οποιαδήποτε διαμεσολάβηση σχετίζεται με δυϊσμούς, κατηγοριοποιήσεις και ταξινομήσεις (Βεργάρα & Παπαδάκης, 2026). Ο κόσμος αναανοηματοδοτείται διαρκώς με βάση την οικολογική πληροφορία που λαμβάνει με τη σωματική του δομή από το περιβάλλον με το οποίο βρίσκεται σε διαρκή σύμπλεξη, εξερευνώντας, ψάχνοντας τον κατάλληλο προσανατολισμό, ανακαλύπτοντας και μαθαίνοντας μέσω της διαφοροποίησης σε ένα συνεχές ταξίδι «δίχως ποτέ να φτάσει σε ένα όριο»¹³.

¹² Για τη σημασία των παρεχόμενων δυνατοτήτων σε συστήματα πέραν του ζωικού βασιλείου βλέπε Gounaris & Elkheir (2018) όπου σημειώνονται οι περιορισμοί στη γνωστική ανάπτυξη των τεχνητών συστημάτων παρά τη μεγάλη υπολογιστική τους ισχύ.

¹³ Ο Gibson (1979/2002) εισάγει την καινοφανή έννοια της «οικολογικής πληροφορίας» η οποία δεν συσχετίζεται με τους τυπικούς διαύλους επικοινωνίας, τουναντίον, ανθίστανται στην κοινοποίηση, ανοίγοντας τη θεωρία της αντίληψης στο ευρύ φάσμα των αισθήσεων της «εν τω κόσμω ύπαρξης» (όπ.: 382). Σε αντίθεση, με τη κλασική θεωρία της πληροφορίας όπως διατυπώθηκε από τους Shannon & Weaver (1949), ο Gibson υποστηρίζει ότι οι διαθέσιμες στην αντίληψη πληροφορίες δεν μπορούν να καθοριστούν και να μετρηθούν (ό.π.: 138). Για να γίνει κατανοητή η θέση του είναι απαραίτητη η συνεξέταση της οικολογικής πληροφορίας με την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων Stoffregen (2003), McClelland (2020), Αργυρακοπούλου (2026), Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026), Βεργάρα & Παπαδάκης (2026). Ο ισχυρισμός του Gibson συνεπάγεται το ενδεχόμενο, το κεντρικό νευρικό σύστημα των έμβιων όντων να μην επεξεργάζεται κυριολεκτικά πληροφορίες (Epstein, 2016), κυρίως κατά τις άμεσες ή ταχύτερες δράσεις των οργανισμών, αλλά οι παρεχόμενες

3. Ο ρόλος των παρεχόμενων δυνατοτήτων για την κατανόηση της συμπεριφοράς των ζώων

Μας δίνεται η δυνατότητα, όπως δείξαμε, να κατανοήσουμε και να μελετήσουμε τον τρόπο που νοούν και δρουν τα ζώα μέσω της συστημικής προσέγγισης και των παρεχόμενων δυνατοτήτων. Πώς όμως μπορούμε να αντιληφθούμε τις παρεχόμενες δυνατότητες στο σύστημα ζώο-περιβάλλον; Ο Stoffregen (2003) βασιζόμενος στον ορισμό του Turvey για τις παρεχόμενες δυνατότητες και τα προβλήματα που δημιουργούνται με τον ορισμό αυτόν, επιχειρήσε να επανακαθορίσει τη σημασία τους. Σε αντίθεση με τον ορισμό του Turvey, σύμφωνα με τον οποίο οι παρεχόμενες δυνατότητες αποτελούν ιδιότητα του περιβάλλοντος, ο Stoffregen (ο.π.) τις ορίζει ως αναδυόμενες ιδιότητες του ζώου και του περιβάλλοντός του. Πρόκειται για ένα σύστημα που περιλαμβάνει το ζώο και το περιβάλλον του επιτρέποντας σε αυτό να αντιλαμβάνεται την παρεχόμενη δυνατότητα ως συνάρτηση του ιδίου με το περιβάλλον που βρίσκεται. Υπό αυτήν την έννοια οι παρεχόμενες δυνατότητες γίνονται αντιληπτές σε ένα πλαίσιο δράσης και ως ευκαιρίες για δράση. Καθορίζουν τί μπορεί να πραγματοποιηθεί, από το συγκεκριμένο ζώο στο συγκεκριμένο περιβάλλον, δηλαδή από το σύστημα ζώο - περιβάλλον. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι οι ευκαιρίες για δράση αναδύονται στην υπάρχουσα πραγματικότητα τού ζώου σε συνάρτηση του ιδίου με το περιβάλλον. Για παράδειγμα, ο πιγκουίνος αντιλαμβάνεται τη θάλασσα ως ευκαιρία για δράση επειδή η σωματική μορφή του και οι ιδιότητες της θάλασσας του παρέχουν αυτή τη δυνατότητα. Αν ο πιγκουίνος δεν μπορούσε να κολυμπήσει και η θάλασσα ήταν διαφορετική οι παρεχόμενες δυνατότητες θα διέφεραν. Ως εκ τούτου, οι παρεχόμενες δυνατότητες είναι διαφορετικές για κάθε είδος ζώου. Κάθε ζώο είναι διαφορετικό και αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο τη συγκεκριμένη συνθήκη σε σχέση με το περιβάλλον τη συγκεκριμένη στιγμή. Για παράδειγμα, ένα χελιδόνι χτίζει στο ταβάνι ενός μπαλκονιού τη φωλιά του ενώ ένας πελαργός τη φτιάχνει στις κολώνες ηλεκτροδότησης. Δεν προσφέρεται η δυνατότητα στον πελαργό να χτίζει τη φωλιά του στο μπαλκόνι εξαιτίας της σωματικής του μορφής και εξαιτίας του περιβάλλοντος του μπαλκονιού. Οι παρεχόμενες δυνατότητες ως ιδιότητες του συστήματος, υπάρχουν ανεξαρτήτως εάν πραγματοποιηθούν οι ευκαιρίες για δράση και ανεξάρτητα της συμπε-

δυνατότητες να λειτουργούν ως ένα καινοφανές είδος πληροφοριών που είναι αντιληπτικά άμεσο. Η ειδοχή αυτή υποστηρίζεται από την υπόθεση νοηματοφόρου συστήματος που διατυπώνει ο Gounaris (2016).

ριφοράς του ζώου. Για παράδειγμα, αρέσει στον σκύλο μου να πηγαίνει βόλτα με το αυτοκίνητό μας. Όταν βγαίνουμε στον δρόμο και του λέω να πάμε βόλτα, ψάχνει να το βρει για να σταθεί δίπλα. Μόλις του ανοίξω την πόρτα μπαίνει μέσα για να πάμε βόλτα. Η ευκαιρία για δράση πραγματοποιείται όταν όλες οι συνθήκες ικανοποιούνται.

Ο Stoffregen (ο.π.), συνδέει τις παρεχόμενες δυνατότητες με τις προθέσεις του ζώου που αναδύονται από το σύστημα ζώο και περιβάλλον. Οι παρεχόμενες δυνατότητες και η πρόθεση αποτελούν ιδιότητες του συστήματος ζώο – περιβάλλον και ο συνδυασμός τους καθορίζει και περιορίζει τη συμπεριφορά του ζώου. Ο σκύλος μου θέλει -έχει την πρόθεση- στόχο να πάει βόλτα με το αυτοκίνητό μας. Όταν λοιπόν γνωρίζει το αυτοκίνητό μας, του προσφέρεται αυτή η δυνατότητα, οπότε ο σκύλος δρα, κινητοποιείται, συμπεριφέρεται με τέτοιο τρόπο για να πάει βόλτα. Μια συμπεριφορά του ζώου θα πραγματοποιηθεί μόνο αν η παρεχόμενη δυνατότητα και η πρόθεση συμβούν την ίδια στιγμή. Επιπλέον, η ικανοποίηση του στόχου που έχει ένα ζώο, μπορεί να οδηγήσει σε ανακάλυψη νέων ιδιοτήτων του συστήματος ζώο-περιβάλλον και επομένως στην απόκτηση νέων δεξιοτήτων και ίσως να πρέπει να τροποποιήσει τη συμπεριφορά του, προκειμένου να πετύχει αυτό που θέλει.

Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι παρεχόμενες δυνατότητες οδηγούν στην κατανόηση του τρόπου που τα άλλα ζώα νοούν. Σε αντίθεση με το αναπαραστασιακό μοντέλο γνώσης, το οποίο κληροδοτήθηκε από την καρτεσιανή παράδοση, και κατέληξε σε ένα δυϊστικό μοντέλο κόσμου όπου ο άνθρωπος τίθεται απέναντι στη φύση έχοντας το προνόμιο κυριαρχίας επ' αυτής, οι παρεχόμενες δυνατότητες επιτρέπουν μια οικολογική και σχεσιακή θεώρηση της αντίληψης. Στο καρτεσιανό σχήμα, ο νους νοείται ως εσωτερική έδρα επεξεργασίας αναπαραστάσεων ενός εξωτερικού κόσμου, ενώ ο άνθρωπος προνομιοποιείται ως το κατεξοχήν έλλογο ον που στέκεται απέναντι στη φύση ως κυρίαρχός της¹⁴. Αντίθετα, στη θεωρία του Gibson (1979/2002), η

¹⁴ Ο Damasio (1994/2006) επισημαίνει το *Λάθος του Καρτέσιου* περί προτεραιότητας του νου στην επεξεργασία πληροφοριών και αναδεικνύει την ιδέα ότι η μάθηση και η γνώση διαμορφώνονται από τη σωματική εμπειρία μέσα στον κόσμο. Η θέση του προσφέρει μια γέφυρα ανάμεσα στις νευροεπιστήμες και στη φαινομενολογία. Ειδικότερα, ο Damasio καταδεικνύει πως ο Descartes λανθασμένα αποδίδει τις δράσεις των οργανισμών ως αποτελέσματα σκέψης, δηλαδή της νοούσας ουσίας, διότι αποτελούν κατά το μάλλον ή ήττον σωματικές αποκρίσεις νευρώνων σε ερεθίσματα του περιβάλλοντος, αντιτιθέμενος ανοικτά στην πεποίθηση αιώνων ότι η πολυπλοκότητα του εγκεφάλου αποτελεί βεβαιότητα για την ύπαρξη νόησης. Συνε-

αντίληψη δεν συνίσταται πρωτίστως στην κατασκευή εσωτερικών ανα-
 παραστάσεων, αλλά στην άμεση πρόσληψη των δυνατοτήτων δράσης
 που προσφέρει το περιβάλλον σε έναν έμβιο οργανισμό. Υπό αυτή την
 έννοια, η γνώση δεν εμφανίζεται ως εσωτερική αναπαράσταση που πρέ-
 πει ει των υστέρων να επαληθευθεί, αλλά ως πρακτική και ενσώματη
 εμπλοκή του οργανισμού με τον κόσμο. Η προσέγγιση αυτή είναι ιδι-
 αίτερα σημαντική για τη μελέτη των άλλων ζώων, διότι μας επιτρέ-
 πει να κατανοήσουμε τη νόησή τους όχι ως ελλειμματική εκδοχή της
 ανθρώπινης σκέψης, αλλά ως ειδοτρόπο τρόπο προσανατολισμού και
 δράσης μέσα σε ένα κοινό, αλλά δυναμικά βιούμενο, περιβάλλον. Από
 αυτή τη σκοπιά, η έμφαση στη ροή της εμπειρίας και στη συνεχή αλλη-
 λεπίδραση οργανισμού και κόσμου αποδυναμώνει τόσο το πρόβλημα
 της αναπαράστασης όσο και, σε έναν βαθμό, το πρόβλημα του παι-
 σίου, εφόσον η κατανόηση δεν εξαρτάται αποκλειστικά από αφηρημέ-
 νους λογικούς κανόνες, αλλά από τη βιωμένη, ενσώματη και εμπρόθετη
 συμμετοχή σε ένα σύστημα δράσης¹⁵.

Σε συνάφεια με το παραπάνω, η βιωματική εμπειρία που προτείνεται
 από τον Heidegger ως το οντολογικό πλαίσιο της ύπαρξης του ανθρώ-
 που, αποτελεί τη βάση για την εξέλιξη της φαινομενολογικής προσέγ-
 γισης του Merleau-Ponty (1962) που υποστηρίζει ότι η αντίληψη και η
 εμπειρία είναι πάντα ενσώματες. Για τον Merleau-Ponty (ο.π.) το σώμα
 δεν αποτελεί αντικείμενο στον κόσμο, αλλά υποκείμενο που βιώνει τον
 κόσμο παρέχοντας τα θεωρητικά εργαλεία για την κατανόηση της ζω-
 ικής υποκειμενικότητας αφού τα ζώα αντιλαμβάνονται, ενεργούν και
 αλληλεπιδρούν με τον κόσμο τους (έστω και φτωχού σε εμπειρίες σύμ-
 φωνα με τον Heidegger) μέσω του σώματος. Αυτή η μερλωποντιανή
 προσέγγιση με τις χαϊντεγκεριανές καταβολές, εδραιώνει τη φαινομε-
 νολογική οδό αναδεικνύοντάς την ως ιδιαίτερα πρόσφορη για την από-
 δειξη της συνείδησης και της υποκειμενικότητας των άλλων ζώων. Η
 βιωματική εμπειρία των ζώων είναι αποκαλυπτική μιας συνείδησης δια-
 φορετικού επιπέδου που αποδίδει υποκειμενικότητα σε αυτά. Η βιωμέ-

χίζοντας ο Damasio αποδομεί την κρατούσα άποψη περί διάκρισης νου και σώμα-
 τος υποστηρίζοντας τη συμμετοχή των δυο στην αλληλεπίδραση με το περιβάλλον.

¹⁵ Διαφορετικοί ερευνητές εστίασαν στις συστημικές σχέσεις περιβάλλοντος ζώου αναδεικνύοντας σημαντικές όψεις της μεταξύ τους σχέσης με μερικές από αυτές να αφορούν τα προβλήματα συντονισμού της κίνησης της εργονομίας με κορυφαία για τη μελέτη των παρεχομένων δυνατοτήτων εκείνη των Varela, Thompson and Rosch (1991) που εξετάζει «τις σχέσεις δομικής και λειτουργικής σύζευξης των έμ-
 βιων όντων με το περιβάλλον τους και τη θεώρηση αυτών ως αυτοποιητικών και
 γνωστικών συστημάτων» στο πλαίσιο της ενσώματης νόησης.

νη εμπειρία ή σύμφωνα με την μερλωποντιανή φιλοσοφία, το βιωμένο σώμα, αναπτύσσει στα άλλα ζώα μετασχηματισμό της συμπεριφοράς που ισοδυναμεί με μάθηση αποδεικνύοντας ότι τα ζώα διαθέτουν συναισθήματα, αναπτύσσουν στρατηγική και δημιουργικότητα ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο θα βρεθούν. Η ικανότητα της στάθμισης κόστους - οφέλους από τα ζώα γίνεται εναργής στο παράδειγμα των πιθήκων του γένους των Μακάκων που μελετήθηκαν από τους Kawamura & Kawai στο νησί Κοσίμα της Ιαπωνίας (Μαχαιράς, 2014). Εκεί, ένας θηλυκός πίθηκος αποφάσισε να αλλάξει τον τρόπο που καθάριζε τα γεώμηλά της μεταφέροντάς τα στη θάλασσα και υιοθέτησε αυτόν τον τρόπο δείχνοντας ότι μπόρεσε να σταθμίσει το όφελος από την ενέργειά της, ενώ παράλληλα μέσω του παιχνιδιού τα νεότερα μέλη υιοθέτησαν την συγκεκριμένη πρακτική. Είναι εναργής και σε αυτό το παράδειγμα η σημασία του περιβάλλοντος για την τροποποίηση της συμπεριφοράς αλλά και ο κοινωνικός τρόπος διάχυσης της πληροφορίας μέσα από την αλληλεπίδραση ζώου - περιβάλλοντος ώστε αυτό να είναι εφικτό δίχως τη χρήση προτασιακά δομημένης γλώσσας (Μαχαιράς, ό.π.). Ας αναλογιστούμε ένα σμήνος που κινείται ανιχνεύοντας το περιβάλλον. Η κάθε μονάδα λειτουργεί αυτόνομα κι εκείνο που προκύπτει είναι μια συλλογική συμπεριφορά. Οδηγίες δεν δίνονται και οι αποφάσεις παίρνονται στιγμιαία ακολουθώντας απλούς κανόνες, αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους και με το περιβάλλον. Τέτοια παραδείγματα ευφυούς συμπεριφοράς σμήνους μπορούμε να συναντήσουμε στα μυρμηγκια που υπολογίζουν τις βέλτιστες διαδρομές προς την τροφή τους, στα κοπάδια των ψαριών, στα σμήνη των πουλιών που ενώ αποτελούνται από ανεξάρτητες οντότητες κινούνται ως ένα σώμα¹⁶. Το πουλί αντιλαμβάνεται το περιβάλλον γύρω του, συνυπολογίζει τη θέση του σε σχέση με τα υπόλοιπα πουλιά και παίρνει τις αποφάσεις του. Έτσι, νοσηματοδοτώντας κάθε στιγμή τον κόσμο του, αναπτύσσει ταχύτητα για να φτάσει τα υπόλοιπα πουλιά του σμήνους ή μειώνει ταχύτητα προκειμένου να μην συγκρουστεί ή ακόμα διαχωρίζεται από αυτά διαφυλάσσοντας έτσι τη συνοχή της ομάδας.

Παρατηρώντας λοιπόν ένα ζώο, μας δίνεται η δυνατότητα να κατανοή-

¹⁶ Το υβριδικό αυτό σύστημα σμήνους και η δημιουργικότητά του έχει αναλυθεί από τον Deleuze σύμφωνα με τη φιλοσοφική τάση ριζώμα στο παράδειγμά Orchid & Wasp όπου συζητείται η σχέση μεταξύ ορχιδέας και σφήκας ως μέρος της έννοιας του becoming (Deleuze & Guattari, 1987). Το becoming αποτελεί τη γραμμή διαφυγής από σταθερές κατηγορίες και ταυτότητες με ταυτόχρονη συν-παραγωγή δυνατοτήτων και ροών ζωής.

σουμε τη συμπεριφορά του ή την επικείμενη συμπεριφορά του βλέποντας το μέσα στο σύστημά του. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι μέσω της συστημικής προσέγγισης και των παρεχόμενων δυνατοτήτων, μπορούμε να κατανοήσουμε και να μελετήσουμε τη νόηση στα ζώα και αυτό είναι κάτι που μπορούμε να κάνουμε όλοι. Να αντιληφθούμε δηλαδή και να κατανοήσουμε τον τρόπο που λειτουργούν τα άλλα ζώα στο περιβάλλον τους όπως ακριβώς λειτουργούμε οι άνθρωποι στο δικό μας περιβάλλον.

4. Θέματα προς επίλυση

Η σχέση μας με τα ζώα έχει περάσει από πολλές συγκρούσεις και συνεχίζει να περνάει γιατί είναι δύσκολο να απορρίψουμε προκαταλήψεις χιλιάδων ετών. Μεγάλη σημασία έχει για την κατανόηση των άλλων ζώων η επίλυση επιμέρους θεμάτων όπως είναι το δүйιστικό μοντέλο του κόσμου, οι ειδικτικές αντιλήψεις περί ανωτερότητας έναντι των άλλων ζώων, οι γνωσιακές προκαταλήψεις και η ανθρωποκεντρική προσέγγιση.

Πολλές είναι οι προσπάθειες φιλοσόφων και κινημάτων να προάγουν την ίση ηθική μεταχείριση των ζώων, τον σεβασμό, την ευζωία τους και την προστασία της ζωής τους (Chorianopoulou, 2018). Κατά τη μελέτη της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και ζώου σε σχέση με την απόδοση ηθικού καθεστώτος στα ζώα, τα εσωτερικιστικά κριτήρια (sentience- αισθητότητα, συναισθηματικότητα, συνείδηση, κατανόηση, επιθυμία και αυτονομία) προσκρούουν στο πρόβλημα των άλλων νόων¹⁷. Επίσης, πολλές είναι οι φορές που αποδίδουμε ανθρώπινα χαρακτηριστικά και ιδιότητες στα ζώα γύρω μας. Οι πράξεις τους μπορεί να μοιάζουν με τις δικές μας και επειδή εμείς γνωρίζουμε

¹⁷ Έχουν τα άλλα όντα σκέψεις, συναισθήματα, συνείδηση ή άλλες νοητικές καταστάσεις; Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ή και να απαντήσουμε αιτιολογημένα στο παραπάνω ερώτημα; Πώς μπορούμε να δικαιολογήσουμε με πειστικά επιχειρήματα την απόδοση νοητικών καταστάσεων στα άλλα όντα; Πρόκειται για ένα επιστημολογικό, εννοιολογικό πρόβλημα ή ένα ψευδοπρόβλημα; Από τον Descartes που ήταν σίγουρος μόνο για τον δικό του νου, τον Hume και την κατανόηση των σκέψεων και των συναισθημάτων των άλλων όντων μέσα από τη λειτουργία της συμπάθειας, στον Wittgenstein ο οποίος παρουσίασε το πρόβλημα ως ένα γλωσσικό ψευδοπρόβλημα, υπάρχει πλήθος απαντήσεων: Το επιχείρημα της αναλογίας, της βέλτιστης εξήγησης, της αντιληπτικής ικανότητας να παρατηρούμε και να κατανοήσουμε τη συμπεριφορά των άλλων, έχουν προταθεί ως λύσεις για το πρόβλημα των άλλων νόων (Avramides, 2020). Για πρόσθετες πληροφορίες στο συγκεκριμένο ζήτημα βλέπε Gounaris & Kosteletos (2020: 161ff), Δανά et al. (2026), Κραβαριώτη & Μέντζου (2026).

μόνο τον δικό μας τρόπο, τείνουμε να παρασυρόμαστε από αυτόν. Ο ανθρωπομορφισμός μπορεί να αποβεί καταστροφικός κατά την επιστημονική μελέτη του ζητήματος απόδοσης ηθικού καθεστώτος στα ζώα (Amiot & Bastian, 2014).

5. Συμπεράσματα

«Διαμορφωνόμαστε από τον κόσμο μέσα στον οποίο ζούμε», αναφέρει ο Gibson (1979/2002: 227). Ο Dreyfus (2007: 1137-1160) υποστηρίζει, ότι η νόηση είναι ο βασικός τρόπος του ζην, βρίσκεται μέσα στον κόσμο και είναι ένα με αυτόν. Οι παρεχόμενες δυνατότητες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη θεωρία της ενσώματης νόησης και μας δίνουν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τα ζώα, να αντιληφθούμε τη νόηση και τη δράση τους μέσα στο περιβάλλον τους. Επομένως, ο καθένας από εμάς μπορεί να κατανοήσει τη συμπεριφορά ενός ζώου, εφόσον πρώτα το παρατηρήσει, και καταλάβει ότι δρα εντός ενός κόσμου, υπό την δική του αντίληψη και με βάση τις δυνατότητες που το σύστημα εντός του οποίου δρα του παρέχει, όπως κάνουμε άλλωστε κι εμείς οι άνθρωποι.

Πιστεύουμε επίσης, ότι η θεωρία της ενσώματης νόησης και οι παρεχόμενες δυνατότητες μπορούν να συμβάλλουν στην υπέρβαση του προβλήματος των άλλων νόων και να οδηγηθούμε τελικά σε μία μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση καθώς και να αποφύγουμε τον ανθρωπομορφισμό κατά την ερμηνεία των ενεργειών των ζώων. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να επιτευχθεί ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης ανθρώπινων ζώων και μη ανθρώπινων ζώων και τελικά η απόδοση σεβασμού και ηθικού καθεστώτος στα άλλα ζώα.

Περισσότερη έρευνα και μια βαθύτερη σύμπραξη του πεδίου των νευροεπιστημών και της φιλοσοφίας της φαινομενολογίας θα βοηθήσει προς αυτήν την κατεύθυνση της απόδειξης της θεωρίας ότι η νόηση δεν περιορίζεται σε μια αφαίρεση αλλά αναδύεται μέσω της συνεχούς αλληλεπίδρασης σώματος-κόσμου. Στόχος της έρευνας θα πρέπει να είναι η παρουσίαση μιας ενιαίας θεωρίας της ενσώματης νόησης. Εμείς προτείνουμε μια σύζευξη της φαινομενολογικής (phenomenological embodiment) με την οικολογική (ecological psychology) ώστε να επιτραπεί η απρόσκοπτη εφαρμογή της από την κλασική γνωσιακή επιστήμη, και να σηματοδοτηθεί

επιτέλους μια ριζική στροφή από τις θεωρίες που εμφανίζουν τη νόηση ως επεξεργασία εσωτερικών δεδομένων προς μια θεώρηση όπου η πράξη, η ενέργεια και η αλληλεπίδραση αποτελούν νόηση καθ' εαυτήν.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

Amiot, C. E., & Bastian, B. (2014,). Toward a Psychology of Human–Animal Relations. *Psychological Bulletin*. <http://dx.doi.org/10.1037/a0038147>.

Avramides, A. (2020). “Other Minds”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition). (E. N. Zalta, Επιμ.). <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/other-minds/>.

Chorianopoulou, M. (2018). On Being and Becoming an Animal: Engelhardt’s Two Notions of Animality. *Conatus - Journal of Philosophy*, 3(2), 19–31. <https://doi.org/10.12681/conatus.19253>.

Damasio, A. (1994/2006). *Descartes’ Error*. Vintage Books. Στα ελληνικά: *Το Λάθος του Καρτέσιου-Συγκίνηση, Λογική και Ανθρώπινος Εγκέφαλος*. (Κ. Παπακωνσταντίνου, Μεταφρ.). Εκδόσεις Σύνταγμα.

Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press.

Descartes, R. (1641/1996). *Meditations on first philosophy*. (J. Cottingham, Trans.) Cambridge University Press.

Descartes, R. (1673). *Discourse on the method*.

Dreyfus, H. (2007). Why Heideggerian AI Failed and how Fixing it would Require making it more Heideggerian. *Artificial Intelligence*, 171(18), 1137-1160.

Epstein, R. (2016). *The Empty Brain. Your brain does not process information, retrieve knowledge or store memories. In short: your brain is not a computer.* <https://aeon.co/essays/your-brain-does-not-process-information-and-it-is-not-a-computer>.

Gibson, J. J. (1979/2002). *The ecological approach to visual perception.* Houghton Mifflin. Στα ελληνικά: *Η Οικολογική Προσέγγιση στην Οπτική Αντίληψη.* (Μ. Π. Άσπα Γολέμη, Μεταφρ.). Gutenberg.

Goodall, J. (2014). *Στη σκιά του ανθρώπου.* (Σ. Καραγεωργιάκης, Μεταφρ.). Αντιγόνη – Κέντρο Πληροφόρησης.

Gounaris, A. (2011). Heidegger and Motorcycle Riding: The notions of Embodied Cognition and Skillful Coping as a research topic in Cognitive Sciences. *3rd National Conference on Cognitive Science. Paros, Greece.* <https://doi.org/10.5281/zenodo.17713100>.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece.* <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

Gounaris, A. (2016). Information at Ockham's razor. *4th National Conference on the Philosophy of Science. Athens: National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Philosophy of Science.* <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21523.12325>.

Gounaris, A. (2020). Why do we need a Unified Theory of Embodied Cognition? *The 94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society. University of Kent, Online Open Session.* <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11933.74729>.

Gounaris, A., & Elkheir, G. (2018). Why Embodied Artificial Intelligence is not so Embodied? In: *Proceedings of the XXIII World Congress of Philosophy, 45, 9-14.* <https://doi.org/10.5840/wcp23201845911>.

Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: Prole, D. and Rujević, G. (eds.). *Personhood* (pp. 137-189). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>

Heidegger, M. (1927/ 1962). *Being and time.* Στα ελληνικά: (1978). *Είναι και Χρόνος.* (Γ. Τζαβάρρα, Μεταφρ.) Εκδόσεις Δωδώνη (J. Macquarrie, & E. Robinson, Μεταφρ.). Harper and Row.

- Heidegger, M. (1929-1930/1995). *The fundamental concepts of metaphysics: World, finitude, solitude*. (W. McNeill, & N. Walker, Μεταφρ.). Indiana University Press.
- Heidegger, M. (1999). *Τα Βασικά Προβλήματα της Φαινομενολογίας*. Εκδόσεις Γνώση.
- Kormas, P., Moutzouri, A., Protopapadakis, E. D. (2023). Implications of Neuroplasticity to the Philosophical Debate of Free Will and Determinism. In: Vlamos, P., Kotsireas, I.S., Tarnanas, I. (eds). *Handbook of Computational Neurodegeneration* (pp. 453-471). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75922-7_21.
- McClelland, T. (2020). The Mental Affordance Hypothesis. *Mind*, 129(514), σσ. 401-427. <https://doi.org/10.1093/mind/fzz036>.
- Meijer, E. (2019). *When Animals Speak: Toward An Interspecies Democracy*. New York University Press.
- Merleau-Ponty, M. (1962). *Phenomenology of perception*. (C. Smith, Μεταφρ.) Routledge and Kegan Paul.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.
- Shannon, C., & Weaver, W. (1949). *The mathematical theory of communication*. University of Illinois Press.
- Shapiro, L. (2011). *Embodied cognition*. Routledge.
- Singer, P. (2022). *Πρακτική Ηθική*. (Ε. Δ. Πρωτοπαπαδάκης και Α. Παναγιώτου, Μεταφρ.). Broken Hill Publishers.
- Stoffregen, T. A. (2003). Affordances as Properties of the Animal-Environment System. *Ecological Psychology*, 15(2), 115-134. doi:10.1207/S15326969ECO1502_2.
- Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind. Cognitive science and human experience*. MIT Press.
- Wittgenstein, L. (1921/1978). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Παπαζήσης.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. (G. E. Anscombe, Μεταφρ.). Blackwell.
- Αγγελίδης, Π. (2006). *Λεξικό φιλοσοφικών όρων*. Δωδώνη.

Αργυρακοπούλου, Κ. (2026). Ζώο και κόσμος σε σύζευξη: Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 283-302). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3356>.

Βαρσάμη, Ε., & Παπουτσή, Α. (2026). Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 125-142). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3350>.

Βεργάρα, Λ., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Κραβαριώτη, Χ., & Μέντζου, Θ. (2026). Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 165-183). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3359>.

Μαχαίρας, Γ. (2014). Τα συναισθήματα, η ευφροσύνη και ο πολιτισμός στον κόσμο των ζώων. Στο: Α. Γεωργόπουλος, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Gutenberg.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Πρωτοπαπαδάκης, Ε. Δ. (2020). Η Ολισθηρή Πλαγιά αντιμέτωπη με τον εαυτό της. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, 2, 26-40. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22646>.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

Κατερίνα Αργυρακοπούλου*

Ζώο και κόσμος σε σύζευξη: Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης

Περίληψη: Το κεφάλαιο αυτό εξετάζει τη θεωρία των παρεχόμενων δυνατοτήτων (affordances), όπως θεμελιώθηκε από τον J. J. Gibson, ως ένα εναλλακτικό ερμηνευτικό πλαίσιο για την κατανόηση της νόησης και της συμπεριφοράς των ζώων. Σε αντίθεση με τις κλασικές αναπαραστασιακές προσεγγίσεις, οι οποίες προϋποθέτουν εσωτερικούς υπολογιστικούς μηχανισμούς, η οικολογική προσέγγιση υποστηρίζει ότι τα ζώα αντιλαμβάνονται άμεσα τις ευκαιρίες δράσης που παρέχει το περιβάλλον, μέσω της δυναμικής σχέσης του σώματός τους με τον κόσμο. Με βάση εμπειρικά δεδομένα από διαφορετικά είδη ζώων (τρωκτικά, σκύλους, καρκινοειδή), προκύπτει ότι οι οργανισμοί προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους ανιχνεύοντας λειτουργικές δυνατότητες δράσης και όχι αφηρημένες ιδιότητες. Επιπλέον, εξετάζονται σύνθετες μορφές συμπεριφοράς, όπως η χρήση εργαλείων και η κοινωνική συνεργασία, καταδεικνύοντας ότι η οικολογική προσέγγιση μπορεί να ερμηνεύσει τη νόηση και την προσαρμοστικότητα χωρίς την ανάγκη ανώτερων γνωσιακών αναπαραστάσεων. Συνολικά, η θεωρία των παρεχόμενων δυνατοτήτων αναδεικνύεται ως ένα γόνιμο, συνεκτικό και διεπιστημονικά χρήσιμο πλαίσιο για τη μελέτη της νόησης, το οποίο αφήνει ανοιχτά σημαντικά ερευνητικά ερωτήματα.

Λέξεις-κλειδιά: παρεχόμενες δυνατότητες; πληροφορία; νόηση; οικολογική ψυχολογία; ενσώματη δράση; αντίληψη

* Η Κατερίνα Αργυρακοπούλου είναι απόφοιτη του Δ.Π.Μ.Σ. Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. Έχει σπουδάσει Φιλοσοφία και Νομική, και εργάζεται στον ναυτιλιακό κλάδο. E-mail: argyrak@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-2006-0970>.

1. Εισαγωγικά

Όταν ένα ζώο έρχεται αντιμέτωπο με τον κόσμο γύρω του, δεν συναντά απλώς αντικείμενα με αφηρημένες ιδιότητες, αλλά δυνατότητες δράσης. Ένας κορμός δέντρου μπορεί να παρέχει στήριξη, ισορροπία ή καταφύγιο. Ένα άνοιγμα ανάμεσα σε δύο βράχους μπορεί να είναι διάβαση ή εμπόδιο, ανάλογα με τις σωματικές και κινητικές ικανότητες του οργανισμού. Τα στοιχεία του περιβάλλοντος, με άλλα λόγια, εμφανίζονται στο ζώο όχι ως παθητικά δεδομένα προς επεξεργασία, αλλά ως ευκαιρίες δράσης που καθοδηγούν άμεσα τη συμπεριφορά του.

Αυτή η προοπτική βρίσκεται στον πυρήνα της οικολογικής προσέγγισης του James Jerome Gibson (1979 / 2002), σύμφωνα με την οποία τα ζώα αντιλαμβάνονται τον κόσμο μέσω των παρεχόμενων δυνατοτήτων (affordances) που αναδύονται στη σχέση τους με το περιβάλλον. Η έννοια αυτή δεν αφορά σε εσωτερικές αναπαραστάσεις ή γνωσιακές κατασκευές, αλλά στη λειτουργική σημασία που αποκτούν τα στοιχεία του περιβάλλοντος σε συνάρτηση με τις δυνατότητες δράσης του οργανισμού. Η μετατόπιση αυτή υπήρξε ριζοσπαστική για την εποχή της, καθώς αμφισβήτησε το κυρίαρχο γνωσιακό παράδειγμα και άνοιξε τον δρόμο σε προσεγγίσεις που κατανοούν τη νόηση ως ενσώματη και ενεργητική σχέση με τον κόσμο, και όχι ως εσωτερική υπολογιστική διεργασία (Chemero, 2003; Michaels, 2003; Luyat & Regia-Corte, 2009; Chong & Proctor, 2019).

Η σημασία της οικολογικής προσέγγισης για τη μελέτη της νόησης των ζώων είναι καθοριστική. Εφόσον η αντίληψη νοείται ως άμεση και ενσώματη, πολλά ζώα μπορούν να επιδεικνύουν ευέλικτη και προσαρμοστική συμπεριφορά χωρίς την ανάγκη εσωτερικών νοητικών μοντέλων ή αναπαραστάσεων. Στο πλαίσιο των γνωσιακών επιστημών¹, ο όρος «αναπαράσταση» αναφέρεται συνήθως σε εσωτερικές δομές με σημασιολογικό περιεχόμενο, στις οποίες αποδίδεται αιτιακή ισχύς στην καθοδήγηση της συμπεριφοράς (Πρωτόπαπας, 2011). Η οικολογική προσέγγιση, αντίθετα, υποστηρίζει ότι η συμπεριφορά οργανώνεται άμεσα μέσα από τη δυναμική σχέση του οργανισμού με το περιβάλλον και τις δυνατότητες δράσης που αυτό παρέχει, χωρίς τη μεσολάβηση τέτοιων δομών (Protorapadakis, 2009). Έτσι, τα ζώα μπορούν να κινούνται αποτελεσματικά στον χώρο, να αποφεύγουν κινδύνους, να εντοπίζουν τροφή ή να συντονίζονται με άλλους οργανισμούς, όχι μέσω εσωτερι-

¹ Για το καθιερωμένο πλαίσιο έρευνας των επιστημών της νόησης καθώς και τα επίπεδα ανάλυσης και περιγραφής βλέπε Γούναρης (2026).

κών υπολογισμών, αλλά μέσω της άμεσης πρόσληψης των σχετικών παρεχόμενων δυνατοτήτων του περιβάλλοντος (Davids & Araújo, 2010; Davis et al., 2010). Πλήθος εμπειρικών ερευνών υποστηρίζουν αυτή τη θέση. Μελέτες έχουν δείξει ότι φίδια υπολογίζουν με ακρίβεια τη διέλευσή τους από ανοίγματα, βασιζόμενα στη σχέση του σώματός τους με τον διαθέσιμο χώρο (Jayne & Riley, 2007), σκύλοι προσαρμόζουν τη στάση και την κίνησή τους ώστε να προσεγγίσουν στόχους σε μεταβαλλόμενες συνθήκες (Wagman et al., 2018), καθώς και ότι τρωτικά και καρινοειδή τροποποιούν τη συμπεριφορά τους ανάλογα με τις λειτουργικές δυνατότητες που παρέχει το περιβάλλον. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η νόηση δεν εκδηλώνεται ως αφηρημένη γνωσιακή επεξεργασία, αλλά ως ικανότητα άμεσου προσανατολισμού σε δυνατότητες δράσης (Davids & Araújo, 2010).

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν κεφάλαιο εξετάζει τον ρόλο των παρεχόμενων δυνατοτήτων στη νόηση των ζώων, διερευνώντας πώς αυτές οι δυναμικές σχέσεις οργανισμού και περιβάλλοντος επιτρέπουν την κατανόηση και την αποτελεσματική δράση χωρίς την προσφυγή σε αναπαραστασιακά σχήματα. Η ανάλυση εστιάζει αρχικά στη θεωρητική συγκρότηση της έννοιας από τον Gibson και στις σύγχρονες οικολογικές αναδιατυπώσεις της, οι οποίες αναδεικνύουν τη νόηση ως φαινόμενο που εκδηλώνεται πρωτίστως στη δράση και στη σύζευξη με τον κόσμο (Cabrera et al., 2013; Jiménez et al., 2019).

Στη συνέχεια, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο οι παρεχόμενες δυνατότητες καθοδηγούν την καθημερινή συμπεριφορά των ζώων, επιτρέποντάς τους να επιλύουν πρακτικά προβλήματα και να προσαρμόζονται σε μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα καβούρια ερημίτες, τα οποία ενσωματώνουν άμεσα τεχνητές προεκτάσεις του σώματός τους ως λειτουργικά στοιχεία της δράσης τους (Sonoda et al., 2012), καθώς και πειράματα μάθησης σε πτηνά, όπου η συμπεριφορά ερμηνεύεται ως ανίχνευση δυνατοτήτων και όχι ως μηχανική μίμηση (Klein & Zentall, 2003). Με παρόμοιο τρόπο, έρευνες στη χρήση εργαλείων δείχνουν ότι οι οργανισμοί αναγνωρίζουν ιεραρχικά δομημένες δυνατότητες που σχετίζονται με τις μεταβολές των ορίων του σώματός τους (Wagman et al., 2016).

Κεντρικός στόχος του κεφαλαίου είναι να δείξει ότι η θεωρία των παρεχόμενων δυνατοτήτων δεν αποτελεί απλώς μια εναλλακτική πρόταση απέναντι στις αναπαραστασιακές προσεγγίσεις της νόησης, αλλά ένα συνεκτικό και ερμηνευτικά ισχυρό πλαίσιο για την κατανόηση της συμπεριφοράς και της νοητικής ζωής των ζώων. Μέσα από θεωρητική

ανάλυση και εμπειρικά παραδείγματα, αναδεικνύεται ο ρόλος των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως γέφυρας ανάμεσα στο σώμα, το περιβάλλον και τη δράση, φωτίζοντας τον τρόπο με τον οποίο τα ζώα κατοικούν και νοηματοδοτούν τον κόσμο τους.

2. Η θεωρητική θεμελίωση των παρεχόμενων δυνατοτήτων: Από τον Gibson στις σύγχρονες αναδιατυπώσεις

Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων (affordances) εισήχθη από τον James J. Gibson (1979/2002) ως κεντρικός άξονας της οικολογικής προσέγγισης στην οπτική αντίληψη, με σκοπό να απαντήσει στο ερώτημα τι ακριβώς αντιλαμβάνονται τα έμβια όντα όταν έρχονται σε επαφή με το περιβάλλον τους. Από την αρχή, η έννοια αυτή διαφοροποιήθηκε από τις κυρίαρχες γνωσιακές θεωρίες, καθώς δεν εστίαζε σε εσωτερικές αναπαραστάσεις ή μηχανισμούς επεξεργασίας, αλλά στις δυνατότητες δράσης που παρέχει ο κόσμος σε έναν οργανισμό. Ήδη στη πρώιμη διατύπωση της θεωρίας του, ο Gibson όρισε τις παρεχόμενες δυνατότητες ως τις δυνατότητες δράσης που παρέχει το περιβάλλον σε έναν οργανισμό, υπογραμμίζοντας ότι η αντίληψη αφορά πρωτίστως στη σύζευξη αντίληψης και δράσης και όχι στην εσωτερική αναπαράσταση του κόσμου (Gibson, 1977). Παρότι η έννοια παραμένει θεωρητικά ανοιχτή και έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλαπλών αναδιατυπώσεων, η επιρροή της είναι πλέον εμφανής σε ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων.

Στις νευροεπιστήμες, για παράδειγμα, η έρευνα έχει στραφεί στους νευρωνικούς μηχανισμούς που υποστηρίζουν την άμεση αντίληψη δυνατοτήτων δράσης, χωρίς τη μεσολάβηση αναπαραστασιακών υπολογισμών (Kim & Lee, 2018). Στην ανθρωπολογία, οι παρεχόμενες δυνατότητες αξιοποιούνται για την κατανόηση της σχέσης του ανθρώπου με τα υλικά αντικείμενα και τις πολιτισμικές πρακτικές (Heras-Escribano, 2019). Παράλληλα, στον χώρο της ρομποτικής και των ενσώματων προσεγγίσεων της τεχνητής νοημοσύνης, ο όρος χρησιμοποιείται για τον σχεδιασμό συστημάτων που προσαρμόζουν τη δράση τους σε πραγματικά περιβάλλοντα (McClelland, 2020). Ωστόσο, η εφαρμογή της έννοιας σε τεχνητά συστήματα έχει συνοδευτεί από έντονο προβληματισμό, καθώς η γνήσια αντίληψη παρεχόμενων δυνατοτήτων προϋποθέτει έναν δρώντα οργανισμό με βιολογική υπόσταση και ενεργή, ενσώματη αλληλεπίδραση με τον κόσμο, στοιχείο που διαφοροποιεί ουσιαστικά τη βιολογική νόηση από υπολογιστικές προσεγγίσεις που επιχειρούν να υποκαταστήσουν τη δράση με εσωτερική επεξεργασία (Gounaris & Elkheir, 2018).

Στον πυρήνα της θεωρίας του Gibson βρίσκεται η θέση ότι η αντίληψη είναι ενεργητική και άμεση. Τα ζώα αντλούν πληροφορία από το περιβάλλον μέσω της κίνησης και της ενσώματης εξερεύνησης, χωρίς να μεσολαβούν εσωτερικές αναπαραστάσεις ή νοητικά μοντέλα (Gibson, 1979/2002). Η πληροφορία, κατά τον Gibson, δεν είναι κάτι που «μεταφέρεται» στον οργανισμό, αλλά βρίσκεται ήδη στο «περιβάλλον φως», οργανωμένη δομικά και διαθέσιμη σε όποιον μπορεί να συντονιστεί με αυτήν. Το σώμα, επομένως, δεν λειτουργεί επικουρικά, αλλά αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της αντιληπτικής διαδικασίας, η οποία εκδηλώνεται στη σύμπλεξη οργανισμού και κόσμου. Η θέση αυτή υπήρξε εξαιρετικής ανατρεπτικής σε σχέση με τη γνωσιακή παράδοση, η οποία προσέγγιζε τη νόηση ως εσωτερική διαδικασία επεξεργασίας πληροφοριών, βασισμένη σε αναπαραστασιακές δομές (Chong & Proctor, 2019).

Η οικολογική ψυχολογία, στο πλαίσιο αυτό, προσέφερε μια νέα εννοιολογική βάση για να περιγραφεί ο τρόπος με τον οποίο οι οργανισμοί «διαβάζουν» τον κόσμο τους. Ωστόσο, η οντολογική φύση των παρεχόμενων δυνατοτήτων δεν υπήρξε ποτέ απολύτως σαφής. Ένα από τα βασικά θεωρητικά ερωτήματα αφορά στο αν πρόκειται για αντικειμενικές ιδιότητες του περιβάλλοντος, για σχεσιακές ιδιότητες που αναδύονται μεταξύ ζώου και κόσμου ή για κάτι ενδιάμεσο. Όπως υποστηρίζει ο Scarantino (2003), μόνο όταν οι παρεχόμενες δυνατότητες νοηθούν ως δυναμικές σχέσεις μπορούν να αποκτήσουν θεωρητική συνοχή. Υπό αυτή την έννοια, δεν αποτελούν στατικά δεδομένα προς επεξεργασία, αλλά αναδυόμενες σχέσεις που προϋποθέτουν ενεργή και προσαρμοστική αλληλεπίδραση με το περιβάλλον (Gounaris & Elkhair, 2018).

Ιστορικά, η οικολογική ψυχολογία διαμορφώθηκε και ως αντίδραση στο συμπεριφορικό μοντέλο ερεθίσματος - αντίδρασης, το οποίο κυριάρχησε στις αρχές του 20^{ού} αιώνα (Πουρκός, 2002). Η φιλοσοφική της αφετηρία, σύμφωνα με την οποία η νόηση αναδύεται από την ενσώματη συμμετοχή του ζώου στον κόσμο, επηρέασε μεταγενέστερες θεωρίες ενσώματης και ενεργητικής νόησης. Ωστόσο, όπως έχει επισημανθεί, οι θεωρίες αυτές συγκροτούν ένα ευρύ και μη ενοποιημένο θεωρητικό φάσμα (Gounaris, 2020; Heft, 2020; Jorba & López-Silva, 2024).

Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Gibson δεν φαίνεται να ενδιαφερόταν για τις παρεχόμενες δυνατότητες ως αυτοτελές θεωρητικό αντικείμενο. Για εκείνον, η σημασία τους έγκειτο πρωτίστως στον ρόλο που διαδραματίζουν στον τρόπο με τον οποίο τα ζώα αντιλαμβάνονται το περιβάλλον τους. Όπως ο ίδιος τόνιζε, «το κεντρικό ερώτημα για τη

θεωρία των παρεχόμενων δυνατοτήτων δεν είναι εάν υπάρχουν και είναι αληθινές, αλλά εάν η πληροφορία² είναι διαθέσιμη στο περιβάλλον φως για να τη συλλάβουν» (Gibson, 1979: 139). Η έμφαση αυτή διαφοροποιεί την οικολογική προσέγγιση από τις παραδοσιακές γνωσιακές θεωρίες, στις οποίες η αντίληψη νοείται ως διαδικασία οικοδόμησης εσωτερικών αναπαραστάσεων, μέσω του συνδυασμού αισθητηριακών δεδομένων και αποθηκευμένων πληροφοριών. Ο Gibson αντιτάχθηκε ρητά σε αυτήν τη θεώρηση. Εκκινώντας από τις πραγματιστικές θέσεις του Dewey, όπως αυτές διατυπώνονται ήδη στην κριτική του εννοιολογικού σχήματος ερεθίσματος - αντίδρασης (reflex arc) (Dewey, 1896), και επηρεασμένος από την ψυχολογία Gestalt (Koffka, 1935), διαμόρφωσε έναν διαφορετικό τρόπο κατανόησης της αντίληψης, ο οποίος απορρίπτει την αναπαραστασιακή μεσολάβηση υπέρ της άμεσης πρόσληψης του περιβάλλοντος (Greeno, 1994; Luyat & Regia-Corte, 2009).

Παρότι μεταγενέστεροι μελετητές, με κυριότερο τον Dreyfus (2001), συνέδεσαν την οικολογική προσέγγιση με τη φαινομενολογία του Heidegger, ο ίδιος ο Gibson παρέμεινε προσηλωμένος σε μια αυστηρά φυσιοκρατική και εμπειρικά προσανατολισμένη περιγραφή της αντιληπτικής διαδικασίας (Luyat & Regia-Corte, 2009). Η φυσιοκρατική αυτή βάση οδηγεί στην αντίληψη ότι οργανισμός και περιβάλλον συναποτελούν ένα αδιαχώριστο σύστημα,³ μέσα στο οποίο οι παρεχόμενες δυνατότητες αναδύονται ως σχέσεις δράσης και όχι ως ανεξάρτητες ιδιότητες. Στο πλαίσιο αυτό, οι παρεχόμενες δυνατότητες δεν ανάγονται σε αφηρημένες υπολογιστικές δομές, αλλά συγκροτούνται στη συνεχή και ενσώματη αλληλεπίδραση του οργανισμού με τον κόσμο (Scarantino, 2003; Gounaris & Elkheir, 2018).

Η σύγχρονη βιβλιογραφία επεκτείνει αυτή την κατανόηση, αναπτύσσο-

² Ο όρος «πληροφορία» στον Gibson δεν χρησιμοποιείται με την κλασική σημασιολογική ή υπολογιστική έννοια, αλλά αναφέρεται σε δομικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος, τα οποία είναι άμεσα διαθέσιμα προς ανίχνευση μέσω της ενεργητικής αντίληψης, χωρίς να απαιτείται εσωτερική αναπαραστάση ή συμβολική επεξεργασία (βλ. Gibson, 1979/2002; Gounaris, 2016).

³ Η έννοια του «συστήματος» υποδηλώνει τη συμπληρωματικότητα ζώου και περιβάλλοντος, καταργώντας τον παραδοσιακό dualισμό υποκειμένου-αντικειμένου (Βεργάρα & Παπαδάκης, 2026). Στο οικολογικό αυτό πλαίσιο, η νόηση των ζώων δεν αποτελεί εσωτερική επεξεργασία δεδομένων, αλλά βασίζεται στην άμεση αλληλεπίδραση του σώματος με τον κόσμο (direct interactions) και στην ενοποίηση δράσης και αντίληψης, η οποία παράγει ουσιαστική πρακτική γνώση (meaningful know-how) αντί για αφηρημένες αναπαραστάσεις (Gounaris & Elkheir, 2018). Περισσότερα για τις συστημικές προσεγγίσεις μελέτης της νόησης καθώς και για την «Υπόθεση Νοηματοφόρου Συστήματος» (Gounaris, 2016) βλέπε στο Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

ντας την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων σε ένα ευρύ διεπιστημονικό πλαίσιο, από τη φιλοσοφία του νου έως τη ρομποτική και τις ενσώματες προσεγγίσεις της τεχνητής νοημοσύνης. Στο πλαίσιο αυτό, οι παρεχόμενες δυνατότητες νοούνται ως κατεξοχήν σχεσιακές, καθώς διαμορφώνονται από τις ικανότητες, τις ανάγκες και τα κίνητρα του οργανισμού σε φυσικές, κοινωνικές ή τεχνολογικές συνθήκες (Oliver, 2005; Osiurak et al., 2017). Υπό αυτή την οπτική, η αντίληψη και η νόηση αναδεικνύονται ως ενσώματες, ενεργητικές και περιβαλλοντικά τοποθετημένες διαδικασίες (Rietveld & Kiverstein, 2014; Wagman et al., 2019; Heft, 2020).

3. Οι παρεχόμενες δυνατότητες ως «ευκαιρίες δράσης» στον κόσμο των ζώων

Για να κατανοήσει κανείς πώς τα ζώα βλέπουν τον κόσμο, χρειάζεται να αφήσει για λίγο τη δική του ανθρώπινη οπτική και να προσπαθήσει να αισθανθεί τον κόσμο μέσα από τη ματιά ενός χάμστερ, ενός σκύλου ή ενός φιδιού. Για τα ζώα αυτά, ο κόσμος δεν συγκροτείται από ουδέτερα αντικείμενα με αφηρημένες ιδιότητες, αλλά από δυνατότητες δράσης. Το έδαφος μπορεί να σημαίνει σταθερότητα ή κίνηση, ένα κενό να συνιστά πέρασμα ή εμπόδιο, ενώ ένα αντικείμενο να λειτουργεί ως εργαλείο ή να αποδεικνύεται άχρηστο. Όταν ένα ζώο συναντά έναν κορμό δέντρου, δεν αντιλαμβάνεται πρωτίστως το σχήμα, την υφή ή το ύψος του, αλλά τι μπορεί να κάνει με αυτόν, όπως να σταθεί, να σιαραφλώσει, να κρυφτεί ή να ισορροπήσει. Η αντίληψη, υπό αυτή την οπτική, δεν νοείται ως εσωτερική αναπαράσταση του κόσμου, αλλά ως άμεση ανίχνευση των δυνατοτήτων δράσης που παρέχει το περιβάλλον (Gibson, 1979/2002). Η πληροφορία που καθοδηγεί τη συμπεριφορά δεν αφορά σε αφηρημένες φυσικές ιδιότητες των αντικειμένων, αλλά στις δυνατότητες που καθίστανται διαθέσιμες μέσα από την ενσώματη εμπλοκή του οργανισμού με τον κόσμο (Gounaris, 2016). Υπό αυτό το πρίσμα, η αντίληψη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δράση και δεν προηγείται αυτής ως εσωτερικό στάδιο επεξεργασίας, αλλά ειδηλώνεται είτε ως ενεργοποίηση του οργανισμού είτε ως συνειδητή ή μη αναστολή της.

Οι παρεχόμενες δυνατότητες καθορίζονται τόσο από τη δομή του περιβάλλοντος όσο και από τις μορφολογικές, κινητικές και λειτουργικές ικανότητες του ζώου (Davids & Araújo, 2010; McClelland, 2020). Έτσι, μια επιφάνεια μπορεί να είναι βατή για ένα είδος, αλλά απροσπέλαστη για ένα άλλο. Ένας λόφος μπορεί να είναι αναρριχθήσιμος μόνο για ορισμένα ζώα, ενώ για άλλα να συνιστά εμπόδιο που επιβάλλει την

αποφυγή της κίνησης. Με αυτή την έννοια, οι παρεχόμενες δυνατότητες είναι ταυτόχρονα αντικειμενικές και σχεσιακές. Το ύψος ενός φράχτη, για παράδειγμα, αποτελεί ένα αντικειμενικό και μετρήσιμο χαρακτηριστικό, ωστόσο το αν μπορεί να υπερπηδηθεί εξαρτάται από το είδος του ζώου και τις σωματικές του δυνατότητες (π.χ. το άλογο μπορεί να πηδήξει αυτό το ύψος, ενώ ένα πρόβατο όχι). Η ίδια δυνατότητα υφίσταται μόνο σε σχέση με έναν συγκεκριμένο δρώντα οργανισμό και, ως εκ τούτου, συνιστά στοιχείο του ενιαίου συστήματος οργανισμού και περιβάλλοντος (Stoffregen, 2000; Vyas et al., 2006).

Ανάλογα παραδείγματα απαντούν και στην καθημερινή εμπειρία, φωτίζοντας με ιδιαίτερη σαφήνεια τη σχεσιακή φύση των παρεχόμενων δυνατοτήτων. Ένας ενήλικας μπορεί να ανοίξει μια βαριά πόρτα, σε αντίθεση με ένα βρέφος, ενώ μια καρτέλα γίνεται άμεσα αντιληπτή ως κάτι στο οποίο μπορεί κανείς να καθίσει, χωρίς να απαιτείται προηγούμενη μάθηση ή συλλογισμός. Αντίστοιχα, η άκρη ενός γκρεμού δεν γίνεται αντιληπτή απλώς ως φυσικό όριο, αλλά ως δυνατότητα πτώσης που απαιτεί άμεση αποφυγή. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η δυνατότητα δράσης δεν εντοπίζεται αποκλειστικά ούτε στο άτομο ούτε στο αντικείμενο, αλλά στη μεταξύ τους σχέση. Συνεπώς, οι παρεχόμενες δυνατότητες δεν μπορούν να νοηθούν μεμονωμένα από τη μία ή την άλλη πλευρά, καθώς ζώο και περιβάλλον συναποτελούν ένα αδιαχώριστο σύστημα, το οποίο διαμορφώνεται από τις σωματικές ικανότητες, την εμπειρία και τις ανάγκες του δρώντος οργανισμού.

Σύμφωνα με την οικολογική προσέγγιση, το περιβάλλον είναι πλούσιο σε πληροφορία, η οποία είναι δομημένη, επαρκής και διαθέσιμη σε όποιον μπορεί να αλληλεπιδράσει ενεργητικά με τον κόσμο (Wagman & Blau, 2020). Οι μεταβολές στο περιβάλλον δεν εμφανίζονται ως αφηρημένα γεγονότα, αλλά ως αλλαγές στη διάταξη των παρεχόμενων δυνατοτήτων (Chemero et al., 2003). Από φιλοσοφική σκοπιά, αυτή η θεώρηση συγκροτεί έναν ιδιαίτερο τρόπο ύπαρξης. Το ζώο βρίσκεται ήδη μέσα σε έναν κόσμο νοηματοδοτημένο από τις δυνατότητές του. Δεν χρειάζεται να συλλογιστεί ή να υπολογίσει, αλλά αντιλαμβάνεται μέσα από τη συνεχή σύμπλεξη με το περιβάλλον. Ο Greeno (1994) περιέγραψε την αντίληψη ως ενεργή συμμετοχή στον κόσμο, ενώ ο McClelland (2020) επεξέτεινε τη θέση αυτή, υποστηρίζοντας ότι οι παρεχόμενες δυνατότητες μπορούν να καθοδηγούν όχι μόνο τη δράση, αλλά και πιο σύνθετες μορφές νοητικής δραστηριότητας, όπως η σκέψη και η φαντασία.

Συνοψίζοντας, η αντίληψη των παρεχόμενων δυνατοτήτων δεν αποτελεί ένα πρόσθετο στάδιο επεξεργασίας της πληροφορίας, αλλά θεμελιώδη όψη της νοητικής δραστηριότητας των ζώων. Η οργάνωση της συμπεριφοράς τους δεν βασίζεται στην εσωτερική αναπαράσταση του κόσμου, αλλά στη συνεχή ανίχνευση των δυνατοτήτων δράσης που αναδύονται στη σχέση οργανισμού και περιβάλλοντος. Υπό αυτή την έννοια, η νόηση δεν συνιστά μια εσωτερική διεργασία αποσπασμένη από το σώμα ή το περιβάλλον, αλλά ιδιότητα του ενιαίου συστήματος που συγκροτείται μέσα από την ενσώματη δράση σε έναν δομημένο κόσμο (Gounaris, 2012).

4. Οι παρεχόμενες δυνατότητες και η καθοδήγηση της συμπεριφοράς

Αν επιχειρήσουμε να φανταστούμε τη ζωή ενός ζώου χωρίς παρεχόμενες δυνατότητες, θα ήταν σαν να φανταζόμαστε έναν κόσμο χωρίς νόημα. Έναν κόσμο όπου τα αντικείμενα υπάρχουν, αλλά δεν «λένε» τίποτα, έναν χώρο χωρίς προσιλήσεις, χωρίς μονοπάτια και χωρίς προοπτικές δράσης. Η οικολογική ψυχολογία υποστηρίζει ότι ένας τέτοιος κόσμος δεν υπάρχει για κανένα έμβιο ον. Κάθε ζώο ζει μέσα σε ένα πλέγμα σχέσεων, σε ένα περιβάλλον πλούσιο σε ενδείξεις για το τι μπορεί να γίνει, τι είναι επικίνδυνο, τι είναι προσβάσιμο, πού μπορεί να κινηθεί, να κρυφτεί ή να χειριστεί αντικείμενα. Υπό αυτή την έννοια, οι παρεχόμενες δυνατότητες δεν αποτελούν απλώς αντιληπτικά δεδομένα, αλλά συγκροτούν το πρακτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οργανώνεται η συμπεριφορά.

Τη δομή αυτού του πλαισίου διευκρίνισε ο Scarantino (2003), υποστηρίζοντας ότι οι παρεχόμενες δυνατότητες δεν είναι ιδιότητες αντικειμένων, αλλά σχέσεις δράσης. Από διαφορετική θεωρητική αφετηρία, ο Stoffregen (2000; 2003) πρότεινε ότι μπορούν να κατανοηθούν ως αναδυόμενες ιδιότητες του ενιαίου συστήματος οργανισμού και περιβάλλοντος. Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, οι δύο προσεγγίσεις συγκλίνουν στην απόρριψη μιας αντικειμενοκεντρικής αντίληψης της συμπεριφοράς και επιτρέπουν να κατανοήσουμε γιατί η δράση των ζώων εμφανίζεται συχνά εύστοχη και προσαρμοστική χωρίς να απαιτείται η προσφυγή σε σύνθετες εσωτερικές αναπαραστάσεις. Η συμπεριφορά καθοδηγείται από τις διαθέσιμες δυνατότητες δράσης και όχι από αφηρημένες περιγραφές του κόσμου.

Η προσαρμοστικότητα αυτή τεκμηριώνεται από πλήθος εμπειρικών μελετών. Σε έρευνα με καβούρια ερημίτες, διαπιστώθηκε ότι τα ζώα

τροποποιούν άμεσα το βάδισμά τους για να αποφύγουν εμπόδια, επιδεικνύοντας ευαισθησία στους περιβαλλοντικούς περιορισμούς. Όταν στο κελύφός τους προσαρτάται μια τεχνητή προέκταση, τα καβούρια προσαρμόζουν την κίνησή τους λαμβάνοντας υπόψη τα νέα, διευρυμένα όρια του κελύφους, σαν η προέκταση αυτή να έχει ενσωματωθεί λειτουργικά στο ίδιο τους το σώμα (Sonoda et al., 2012). Το εύρημα αυτό δείχνει ότι οι παρεχόμενες δυνατότητες αφορούν και σε δυναμικές μεταβολές της δράσης, καθώς ο οργανισμός αναδιοργανώνει τη συμπεριφορά του σε συνάρτηση με τις δυνατότητες που παρέχει το περιβάλλον. Η διαδικασία αυτή συνδέεται με την έννοια του επιδέξιου χειρισμού (skillful coping), όπου το νόημα της κατάστασης αναδύεται μέσα από τη συνεχή, ενσώματη αλληλεπίδραση οργανισμού και κόσμου (Gounaris, 2011; Gounaris & Elkheir, 2018).

Ανάλογη ικανότητα άμεσης προσαρμογής παρατηρείται και σε άλλα είδη. Τα φίδια, για παράδειγμα, μπορούν να αντιλαμβάνονται αν ένα κενό είναι διαπερατό, επιδεικνύοντας ποικιλομορφία στον τρόπο εκτέλεσης της πράξης, είτε έρποντας είτε τυλίγοντας το σώμα τους (Jayne & Riley, 2007). Όταν ένα φίδι προσεγγίζει ένα άνοιγμα μεταξύ δύο κλαδιών, δεν υπολογίζει αφηρημένες αποστάσεις, αλλά η ίδια η μορφολογία και η κίνησή του αποκαλύπτουν άμεσα τη δυνατότητα διάβασης. Αντίστοιχα, οι σκύλοι τροποποιούν τις εκτιμήσεις τους για τη διαπερατότητα ενός ανοίγματος όταν μεταφέρουν ένα αντικείμενο που μεταβάλλει το συνολικό πλάτος του σώματός τους, προσαρμόζοντας τη συμπεριφορά τους στις δυναμικές μεταβολές των σωματικών τους ορίων (Wagman et al., 2017; 2018).

Ακόμη και συμπεριφορές που παραδοσιακά ερμηνεύονταν ως προϊόν μάθησης μπορούν να κατανοηθούν οικολογικά. Η πίεση μοχλού στα τρωκτικά, όπως στους αρουραίους και τα χάμστερ, δεν αποτελεί κατ' ανάγκη προϊόν εξαρτημένης μάθησης, όπως υποστήριζε ο κλασικός συμπεριφορισμός. Αντιθέτως, αναλύεται ως μια αυθόρμητη εξερευνητική δράση που αναδύεται επειδή το ύψος και η θέση του μοχλού παρέχουν δυνατότητες στήριξης ή εξερεύνησης βάσει της σωματικής κλίμακας του ζώου. Το εύρημα αυτό δείχνει ότι η μορφολογία του περιβάλλοντος μπορεί να καθοδηγεί τη συμπεριφορά πριν ακόμη παρέμβει η ενίσχυση ή η εκμάθηση (Cabrera et al., 2013).

Στην περίπτωση της κίνησης και του προσανατολισμού, τα ζώα δεν κατασκευάζουν νοητικές αναπαραστάσεις της διαδρομής, αλλά αντλούν την απαραίτητη πληροφορία απευθείας από την οπτική ροή. Η σύλ-

ληψη ενός στόχου, είτε σταθερού είτε κινούμενου, πραγματοποιείται μέσω του συγχρονισμού της κίνησης με συγκεκριμένες πληροφοριακές μεταβλητές του περιβάλλοντος και όχι μέσω υπολογισμών, αξιοποιώντας ανατομικά χαρακτηριστικά όπως ράμφος ή νύχια και ικανότητες όπως κολύμπι ή τρέξιμο (Jiménez et al., 2019; Turvey, 2019). Έτσι, ένας σίγιουρος που πηδά ανάμεσα στα κλαδιά ή ένα έντομο που προσγειώνεται δεν υπολογίζουν γωνίες ή αποστάσεις, αλλά συντονίζονται με τις φυσικές δυνάμεις και τα οπτικά δεδομένα της στιγμής. Η ίδια αρχή διέπει και τη διέλευση από ανοίγματα, όπου το ζώο αντιλαμβάνεται άμεσα αν χωρά χωρίς να χρειάζεται να μετρήσει το κενό (Riehm et al., 2018). Αντίστοιχα, σε πτηνά, συμπεριφορές που συχνά εκλαμβάνονται ως μίμηση ερμηνεύονται ακριβέστερα ως ανίχνευση των δυνατοτήτων που παρέχει το ίδιο το αντικείμενο (Klein & Zentall, 2003).

Οι παρεχόμενες δυνατότητες δεν είναι μονοδιάστατες, αλλά μπορούν να εκδηλώνονται σε διαφορετικά επίπεδα της δράσης χωρίς να χάνουν τον οικολογικό τους χαρακτήρα. Οι Kim και Lee (2018) προτείνουν μια διάκριση σωματικού, περιβαλλοντικού και κοινωνικού επιπέδου αντίληψης, η οποία δεν εισάγει νέες κατηγορίες δυνατοτήτων, αλλά φωτίζει διαφορετικούς τρόπους οργάνωσης της ίδιας σχέσης οργανισμού και περιβάλλοντος. Όπως δείχνουν οι Davis et al. (2010), η συνεργατική δράση, όπως η από κοινού μεταφορά ενός αντικειμένου, βασίζεται στην άμεση ανίχνευση κοινών παρεχόμενων δυνατοτήτων και όχι στη διαμεσολάβηση σύνθετων κοινωνικών αναπαραστάσεων. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το σύστημα δράσης διευρύνεται ώστε να περιλαμβάνει περισσότερους από έναν δρώντες, χωρίς να αλλοιώνεται ο οικολογικός χαρακτήρας της αντίληψης (Gounaris & Elkheir, 2018).

Συναφής είναι και η ερευνητική κατεύθυνση που εξετάζει την αντίληψη πολλαπλών παρεχόμενων δυνατοτήτων, κατά την οποία τα αντικείμενα δεν παρέχουν μία μοναδική δυνατότητα, αλλά ένα φάσμα πιθανών τρόπων χρήσης (Ye et al., 2009). Μια ράβδος, για παράδειγμα, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για στήριξη, ώθηση ή ανύψωση, ανάλογα με τις απαιτήσεις της περίπτωσης. Η ιδέα αυτή είναι κρίσιμη για ζώα που χρησιμοποιούν εργαλεία, καθώς εξηγεί την ευελιξία με την οποία αξιοποιούν τις δυνατότητες ενός αντικειμένου. Συνδέεται, επιπλέον, με την έννοια των φωλιασμένων (nested) παρεχόμενων δυνατοτήτων, όπου μία δυνατότητα ενσωματώνεται μέσα σε μια άλλη (Osieurak et al., 2017). Οι Wagman et al. (2016) δείχνουν ότι οι οργανισμοί αντιλαμβάνονται όχι μόνο την άμεση δυνατότητα χρήσης ενός εργαλείου, αλλά και τις πα-

ράγωγες δυνατότητες που προκύπτουν από τη μεταβολή των σωματικών ορίων καθώς το εργαλείο ενσωματώνεται λειτουργικά στο σώμα.

Η έρευνα έχει αναδείξει επίσης την έννοια των «micro» παρεχόμενων δυνατοτήτων, δηλαδή σχέσεων δράσης μικρού επιπέδου που ενεργοποιούνται άμεσα κατά την αντίληψη ενός αντικειμένου (Ellis & Tucker, 2000). Η απλή θέαση ενός αντικειμένου μπορεί να ενεργοποιήσει κινητικά μοτίβα που αντιστοιχούν σε πιθανές δράσεις, ακόμη και χωρίς συνειδητή πρόθεση. Έτσι, όταν ένα ζώο βλέπει ένα άνοιγμα, ένα κλαδί ή μια πέτρα, η αντιληπτική πληροφορία συνδέεται άμεσα με συγκεκριμένες κινητικές δυνατότητες, όπως το πέρασμα, η στήριξη ή η σύλληψη, χωρίς να απαιτείται ενδιάμεση γνωστική επεξεργασία ή αναπαραστασιακή μεσολάβηση.

Πέραν της μηχανιστικής καθοδήγησης, οι παρεχόμενες δυνατότητες εμπεριέχουν και το στοιχείο της πράξης ή της σκόπιμης ενέργειας. Μπορούν να λειτουργούν ως ενεργές προσκλήσεις για δράση (solicitations), κατευθύνοντας τη δραστηριότητα του οργανισμού στο εκάστοτε περιβαλλοντικό πλαίσιο (Withagen et al., 2012; 2017). Ένα ώριμο φρούτο ή ένα ασφαλές καταφύγιο δεν εμφανίζονται απλώς ως διαθέσιμα αντικείμενα, αλλά ασκούν μια έλξη που προσανατολίζει τη συμπεριφορά, αναδεικνύοντας τον κόσμο ως ένα τοπίο παρεχόμενων δυνατοτήτων (landscape of affordances), μέσα στο οποίο το ζώο δρα και προσανατολίζεται πρακτικά (Rietveld & Kiverstein, 2014).

Όλα τα παραπάνω συγκλίνουν στη θεμελιώδη ιδέα ότι τα ζώα δεν αντιδρούν απλώς σε ερεθίσματα, ούτε επιλύουν αφηρημένα προβλήματα, αλλά αντιμετωπίζουν πρακτικά προβλήματα δράσης. Αντιλαμβάνονται άμεσα τι είναι δυνατό και αυτή η δυνατότητα καθοδηγεί τη συμπεριφορά τους. Οι παρεχόμενες δυνατότητες λειτουργούν έτσι ως πρακτικός οδηγός επιβίωσης και δράσης. Το ζώο δεν στοχάζεται τον κόσμο εκ των προτέρων, αλλά κινείται μέσα σε αυτόν, και το νόημα αναδύεται μέσα από αυτήν ακριβώς την κίνηση (Gounaris, 2012).

5. Συμπερασματικά

Η διερεύνηση των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης των ζώων ανέδειξε ότι η οικολογική προσέγγιση του Gibson (1979/2002) δεν συνιστά απλώς μια εναλλακτική θεωρία της αντίληψης, αλλά ένα συνεκτικό φιλοσοφικό πλαίσιο για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα ζώα κατοικούν και νοηματοδοτούν τον κόσμο τους. Οι παρεχόμενες δυνατότητες, ως δυναμικές ευκαιρίες δράσης,

επιτρέπουν την κατανόηση του περιβάλλοντος χωρίς την προσφυγή σε εσωτερικές αναπαραστάσεις, αναδεικνύοντας τη νόηση ως άμεση, ενσώματη και σχεσιακή διαδικασία που αναδύεται από τη συνεχή αλληλεπίδραση οργανισμού και περιβάλλοντος (Stoffregen, 2000; Chemero, 2003; Turvey, 2019). Πειραματικές μελέτες σε διαφορετικά είδη καταδεικνύουν ότι ακόμη και συμπεριφορές που εμφανίζονται ως γνωσιακά σύνθετες προκύπτουν πρωτίστως από τη σχέση σώματος και περιβάλλοντος και όχι από υπολογιστική επεξεργασία ουδέτερων ερεθισμάτων (Jayne & Riley, 2007; Sonoda et al., 2012; Wagman et al., 2018). Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις ενισχύουν αυτή την κατανόηση, αναδεικνύοντας τη δυναμική φύση των παρεχόμενων δυνατοτήτων σε συνάρτηση με τη σωματικότητα, την εμπειρία και τις περιβαλλοντικές συνθήκες (Rietveld & Kiverstein, 2014; Osiurak et al., 2017). Παράλληλα, έρευνες σε τεχνητά περιβάλλοντα και σε συλλογικές μορφές δράσης δείχνουν ότι τα ζώα αντιλαμβάνονται τον κόσμο ως δίκτυο πιθανών δράσεων και όχι ως σύνολο απομονωμένων πληροφοριών (Vyas et al., 2006; Davis et al., 2010).

Η ανάλυση κατέδειξε επίσης ότι οι παρεχόμενες δυνατότητες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην προσαρμογή και την επίλυση προβλημάτων. Τα ζώα δεν αντιμετωπίζουν αφηρημένα γνωσιακά ερωτήματα, αλλά προβλήματα δράσης, τα οποία επιλύονται μέσα από τη λειτουργική σχέση με το περιβάλλον. Αιόμη και φαινόμενα που παραδοσιακά αποδίδονταν σε ανώτερες γνωσιακές λειτουργίες μπορούν να ερμηνευθούν ως μάθηση των δυνατοτήτων που παρέχει το περιβάλλον (Klein & Zentall, 2003; Jiménez et al., 2019).

Ωστόσο, παρά τη θεωρητική της ισχύ, η προσέγγιση των παρεχόμενων δυνατοτήτων αφήνει ανοιχτά σημαντικά ερωτήματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ζητήματα που αφορούν στη συγκρότηση κοινών δυνατοτήτων σε κοινωνικά πλαίσια (Lo Presti, 2020), στον μετασχηματισμό τους εντός τεχνητών περιβαλλόντων, καθώς και στη δυνατότητά τους να αποτελέσουν το υπόβαθρο για ανώτερες γνωστικές λειτουργίες, όπως η εννοιολόγηση και ο σχεδιασμός δράσης σε μη παρόντα πλαίσια (Heras-Escribano et al., 2024).

Σε πρακτικό επίπεδο, η προσέγγιση αυτή προσφέρει το απαραίτητο κριτήριο της οικολογικής εγκυρότητας στον σχεδιασμό ερευνών και πειραμάτων, περιορίζοντας τον κίνδυνο του ανθρωπομορφισμού⁴.

⁴ Για το πρόβλημα του ανθρωπομορφισμού και της ανθρωποάρνησης βλέπε Καλογήρου & Γεωρταμιά (2026).

Αντί να αξιολογούμε τη νόηση ενός ζώου με βάση το αν μπορεί να κατανοήσει ανθρώπινες έννοιες ή να χρησιμοποιήσει αντικείμενα με τον ανθρώπινο τρόπο, η θεωρία των παρεχόμενων δυνατοτήτων μάς επιτρέπει να χαρτογραφήσουμε το περιβάλλον μέσα από το σώμα και τις δυνατότητες δράσης του ίδιου του ζώου (Turvey, 2019). Η προσέγγιση αυτή αποκτά άμεση χρηστική αξία σε πεδία όπως η ηθολογία και η μελέτη της ευζωίας. Ο σχεδιασμός, για παράδειγμα, ενός χώρου διαβίωσης δεν βασίζεται πλέον σε ανθρώπινα κριτήρια και εστιάζει στις δυνατότητες δράσης που το περιβάλλον παρέχει σε κάθε είδος. Αντίστοιχα, η μελέτη της συμπεριφοράς μετατοπίζεται από την απλή καταγραφή αντιδράσεων, στην ανάλυση της λειτουργικής προσαρμογής του οργανισμού στον χώρο του. Με τον τρόπο αυτό, κατανοούμε ότι κάθε είδος δεν ζει απλώς στον ίδιο φυσικό χώρο με εμάς, αλλά σε έναν μοναδικό κόσμο δράσεων που ορίζεται από τη δική του βιολογική συγκρότηση, επιβεβαιώνοντας τη θεμελιώδη θέση του Gibson για την αδιαίρετη συμπληρωματικότητα ζώου και περιβάλλοντος.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι οι παρεχόμενες δυνατότητες αποτελούν ένα ισχυρό και θεωρητικά συνεκτικό πλαίσιο για την κατανόηση της νόησης και της συμπεριφοράς των ζώων. Η οικολογική προσέγγιση υπογραμμίζει ότι η νόηση δεν μπορεί να αποσπαστεί από το περιβάλλον, αλλά συγκροτείται στη δυναμική σχέση ζώου και κόσμου, η οποία συνιστά το πραγματικό επίκεντρο της νοητικής ζωής. Η θεωρία των παρεχόμενων δυνατοτήτων παραμένει, έτσι, ένα ανοιχτό και γόνιμο ερευνητικό πεδίο, καλώντας σε αναθεώρηση παγιωμένων αναπαραστασιακών προσεγγίσεων της νόησης προς μια πιο οικολογική προοπτική. «Θέλει δρόμο». Ούτε ο ίδιος ο Gibson πίστευε άλλωστε ότι μας έχει δώσει μια ολοκληρωμένη θεωρία. Αντίθετα, επιζητούσε «ανοικτά μυαλά», όχι μόνο για να την κατανοήσουν, αλλά και για να την πάνε ένα βήμα πιο πέρα, καθώς, όπως υποστήριζε (1979), θεωρίες, έννοιες και όροι υπόκεινται πάντοτε σε αναθεώρηση.

Αναφορές

Cabrera, F., Sanabria, F., Jiménez, Á. A. and Covarrubias, P. (2013). An affordance analysis of unconditioned lever pressing in rats and hamsters. *Behavioural Processes*, 92, 36–46. <https://doi.org/10.1016/j.beproc.2012.10.003>.

Chemero, A. (2003). An Outline of a Theory of Affordances. *Ecological Psychology*, 15(2), 181–195. https://doi.org/10.1207/s15326969eco1502_5.

Chemero, A., Klein, C. and Cordeiro, W. (2003). Events as Changes in the Layout of Affordances. *Ecological Psychology*, 15(1), 19–28. https://doi.org/10.1207/s15326969eco1501_02.

Chong, I. and Proctor, R.W. (2019). On the Evolution of a Radical Concept: Affordances According to Gibson and Their Subsequent Use and Development. *Perspectives on Psychological Science*, 15(1), 117–132. <https://doi.org/10.1177/1745691619868207>.

Davids, K. and Araújo, D. (2010). Perception of Affordances in Multi-Scale Dynamics as an Alternative Explanation for Equivalence of Analogical and Inferential Reasoning in Animals and Humans. *Theory & Psychology*, 20(1), 125–134. <https://doi.org/10.1177/0959354309345637>.

Davis, T.J., Riley, M.A., Shockley, K. and Cummins-Sebree, S. (2010). Perceiving Affordances for Joint Actions. *Perception*, 39(12), 1624–1644. <https://doi.org/10.1068/p6712>.

Dewey, J. (1896). The reflex arc concept in psychology. *Psychological Review*, 3(4), 357–370. <https://doi.org/10.1037/h0070405>.

Dreyfus, H. L. (2001). *On the Internet*. Routledge.

Ellis, R. and Tucker, M. (2000). Micro-affordance: The potentiation of components of action by seen objects. *British Journal of Psychology*, 91(4), 451–471. <https://doi.org/10.1348/000712600161934>.

Gibson, J. J. (1979/2002). *The ecological approach to visual perception*. Houghton Mifflin. Στα ελληνικά: *Η Οικολογική Προσέγγιση στην Οπτική Αντίληψη*. Gutenberg.

Gibson, J.J. (1977). The theory of affordances. In: R. Shaw and J. Bransford, (Eds), *Perceiving, acting, and knowing: Toward an ecological psychology* (pp. 67–82). Erlbaum.

Gounaris, A. (2011). Heidegger and Motorcycle Riding: The notions of Embodied Cognition and Skillful Coping as a research topic in Cognitive Sciences. *3rd National Conference on Cognitive Science, Paros, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17713100>.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

Gounaris, A. (2016). Information at Ockham's razor. *4th National Conference on the Philosophy of Science, National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Philosophy of Science*. <https://doi.org/10.13140/rg.2.2.21523.12325>.

Gounaris, A. (2020). Why do we need a Unified Theory of Embodied Cognition? *Presentation for the 94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society, University of Kent, Online Open Session*. <https://doi.org/10.13140/rg.2.2.11933.74729>.

Gounaris, A. and Elkheir, G.A. (2018). Why Embodied Artificial Intelligence is not so Embodied? *Proceedings of the XXIII World Congress of Philosophy, 45*, 9–14. <https://doi.org/10.5840/wcp23201845911>.

Greeno, J.G. (1994). Gibson's affordances. *Psychological Review, 101*(2), 336–342. <https://doi.org/10.1037//0033-295x.101.2.336>.

Heft, H. (2020). Ecological Psychology and Enaction Theory: Divergent Groundings. *Frontiers in Psychology, 11*(991). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00991>.

Heras-Escribano, M., Travieso, D. and Lobo, L. (2024). An Affordance-Based Approach to the Origins of Concepts. In: M. Mangalam, A. Hajnal and D.G. Kelty-Stephen, (Eds.), *The Modern Legacy of Gibson's affordances for the Sciences of Organisms* (pp. 83–100). Routledge eBooks. <https://doi.org/10.4324/9781003396536-7>.

Jayne, B. C. and Riley, M.A. (2007). Scaling of the Axial Morphology and gap-bridging Ability of the Brown Tree snake, *Boiga Irregularis*. *Journal of Experimental Biology, 210*(7), 1148–1160. <https://doi.org/10.1242/jeb.002493>.

Jiménez, Á.A., Ochoa, D.A., Amazeen, P.G., Amazeen, E.L. and Cabrera, F. (2019). Affordances Guide Choice Behavior between Equal Schedules of Reinforcement in Rats. *Ecological Psychology, 31*(4), 316–331. <https://doi.org/10.1080/10407413.2019.1599686>.

Jorba, M. and López-Silva, P. (2024). Mind in action: expanding the concept of affordance. *Philosophical Psychology, 37*(7), 1–11. <https://doi.org/10.1080/09515089.2024.2365554>.

Kim, S. and Lee, S. (2018). Three levels of perceiving affordance. In: *OzCHI '18: 30th Australian Computer-Human Interaction Conference Melbourne Australia* (pp. 261–265). Association for Computing Machinery. <https://doi.org/10.1145/3292147.3292219>.

- Klein, E.D. and Zentall, T.R. (2003). Imitation and Affordance Learning by Pigeons (*Columba livia*). *Journal of Comparative Psychology*, 117(4), 414–419. <https://doi.org/10.1037/0735-7036.117.4.414>.
- Koffka, K. (1935). *Principles of Gestalt Psychology*. Harcourt, Brace & World.
- Lo Presti, P. (2020). Persons and Affordances. *Ecological Psychology*, 32(1), 25–40. <https://doi.org/10.1080/10407413.2019.1689821>.
- Luyat, M. & Regia-Corte, T. (2009). Les affordances: de James Jerome Gibson aux formalisations récentes du concept. *L'Année psychologique*, 109(02), 297. <https://doi.org/10.4074/s000350330900205x>.
- McClelland, T. (2020). The Mental Affordance Hypothesis. *Mind*, 129(514), 401–427. <https://doi.org/10.1093/mind/fzz036>.
- Michaels, C.F. (2003). Affordances: Four Points of Debate. *Ecological Psychology*, 15(2), 135–148. https://doi.org/10.1207/s15326969eco1502_3.
- Oliver, M. (2005). The Problem with Affordance. *E-Learning and Digital Media*, 2(4), 402–413. <https://doi.org/10.2304/elea.2005.2.4.402>.
- Osiurak, F., Rossetti, Y. and Badets, A. (2017). What is an affordance? 40 years later. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 77, 403–417. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2017.04.014>.
- Protopapadakis, E. D. (2009). Supernatural Will and Organic Unity in Process: From Spinoza's Naturalistic Pantheism to Arne Naess' New Age Ecosophy T and Environmental Ethics. In: G. Arabatzis, ed., *Studies on Supernaturalism* (pp. 173-195). Logos Verlag.
- Riehm, C., Chemero, A., Silva, P.L. and Shockley, K. (2018). Virtual Auditory Aperture Passability. *Experimental Brain Research*, 237(1), 191–200. <https://doi.org/10.1007/s00221-018-5407-z>.
- Rietveld, E. and Kiverstein, J. (2014). A Rich Landscape of Affordances. *Ecological Psychology*, 26(4), 325–352. <https://doi.org/10.1080/10407413.2014.958035>.
- Scarantino, A. (2003). Affordances Explained. *Philosophy of Science*, 70(5), 949–961. <https://doi.org/10.1086/377380>.
- Sonoda, K., Asakura, A., Minoura, M., Elwood, R.W. and Gunji, Yukio-P. (2012). Hermit Crabs Perceive the Extent of Their Virtual Bodies. *Biology Letters*, 8(4), 495–497. <https://doi.org/10.1098/rsbl.2012.0085>.

Stoffregen, T.A. (2000). Affordances and Events. *Ecological Psychology*, 12(1), 1–28. https://doi.org/10.1207/s15326969eco1201_1.

Stoffregen, T.A. (2003). Affordances as Properties of the Animal-Environment System. *Ecological Psychology*, 15(2), 115–134. https://doi.org/10.1207/s15326969eco1502_2.

Stoffregen, T.A. and Wagman, J.B. (2025). Higher order affordances. *Psychonomic Bulletin & Review*, 32(1), 1–30. <https://doi.org/10.3758/s13423-024-02535-y>.

Turvey, M.T. (2019). *Lectures on Perception: an Ecological Perspective*. Routledge.

Vyas, D., Chisalita, C.M. and van der Veer, G.C. (2006). Affordance in Interaction. *Proceedings of the 13th European conference on Cognitive ergonomics: Trust and control in complex socio-technical systems - ECCE '06*, 250, 92–99. <https://doi.org/10.1145/1274892.1274907>.

Wagman, J. B. and Blau, J. J. C. (2020). *Perception as Information Detection Reflections on Gibson's Ecological Approach to Visual Perception*. Routledge.

Wagman, J. B., Caputo, S. E. and Stoffregen, T. A. (2016). Hierarchical nesting of affordances in a tool use task. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 42(10), 1627–1642. <https://doi.org/10.1037/xhp0000251>.

Wagman, J. B., Langley, M. D. and Farmer-Dougan, V. (2017). Doggone affordances: Canine perception of affordances for reaching. *Psychonomic Bulletin & Review*, 24(4), 1097–1103. <https://doi.org/10.3758/s13423-016-1183-6>.

Wagman, J. B., Langley, M. D. and Farmer-Dougan, V. (2018). Carrying Their Own weight: Dogs Perceive Changing Affordances for Reaching. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 71(5), 1040–1044. <https://doi.org/10.1080/17470218.2017.1322990>.

Wagman, J. B., Lozano, S., Covarrubias, P., Cabrera, F. and Jiménez, Á. A. (2019). Perception of affordances in the animal kingdom and beyond. In: *Aproximaciones al estudio del comportamiento y sus aplicaciones* (pp. 70–108). Vol. II. Universidad de Guadalajara.

Withagen, R., Araújo, D. and de Poel, H.J. (2017). Inviting affordances and agency. *New Ideas in Psychology*, 45, 11–18. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2016.12.002>.

Withagen, R., de Poel, H.J., Araújo, D. and Pepping, G.-J. (2012). Affordances can invite behavior: Reconsidering the relationship between affordances and agency. *New Ideas in Psychology*, 30(2), 250–258. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2011.12.003>.

Ye, L., Cardwell, W. and Mark, L.S. (2009). Perceiving Multiple Affordances for Objects. *Ecological Psychology*, 21(3), 185–217. <https://doi.org/10.1080/10407410903058229>.

Βεργάρα, Λ., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Καλογήρου, Γ., & Γεωρταμική, Χ. (2026). Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 233-262). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3352>.

Πουρκός, Μ. (2002). *Από την Ψυχοφυσική στην Οικολογική Ψυχολογία*. utenberg.

Πρωτόπαπας, Α. Χρ. (2011). *Εισαγωγή στη Θεωρία και Μεθοδολογία της Γνωσιακής Επιστήμης*. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

Δημήτρης Χανιώτης και Δημήτριος Ζαχαρόπουλος*

Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα ζώου-περιβάλλοντος

Περίληψη: Στο παρόν εξετάζεται η δυνατότητα υιοθέτησης μιας ελάχιστης συνθήκης ρεαλισμού υπό το πρίσμα των θεωριών της ενσώματης νόησης. Μια τέτοια συνθήκη θα αποτελέσει ένα πειστικό επιχείρημα ότι τα ζώα νοούν προσεγγίζοντας έναν «άμεσο ρεαλισμό» εγγύτερο στην πραγματικότητα σε σχέση με το αποτέλεσμα που η γλωσσικά διαμεσολαβημένη ανθρώπινη νόηση μπορεί να επιφέρει. Τα επιχειρήματα που θα διατυπωθούν θεμελιώνονται σε μια Χαϊντεγκεριανής κατεύθυνσης μεταφυσική. Αρχικά παρουσιάζεται το φιλοσοφικό πλαίσιο και κατόπιν αναλύονται οι έννοιες «παρεχόμενες δυνατότητες», «αναδυόμενες ιδιότητες» και «σύστημα». Αφού αναγνωρίζονται οι παρεχόμενες δυνατότητες και το νόημα ως αναδυόμενες ιδιότητες, συγκεκριμενοποιούνται οι απαιτήσεις για την αποδοχή μιας ελάχιστης συνθήκης ρεαλισμού. Τέλος, εξετάζονται υποψήφιας τέτοιες συνθήκες και προτείνεται η ανάδυση του νοήματος για τη συγκρότηση κοινού συστήματος νοημών όντων-περιβάλλοντος, ως η κατάλληλη. Τα συμπεράσματα μπορούν να επεκταθούν και σε οντότητες πέραν των ζώων.

Λέξεις-κλειδιά: νους; νόηση; νοημοσύνη; συνείδηση; νόηση των ζώων; εξέλιξη; ενσώματη νόηση; υποκειμενική εμπειρία; γλώσσα των ζώων; εξελικτική θεωρία του νου; φιλοσοφία της βιολογίας

* Ο Δημήτρης Χανιώτης είναι απόφοιτος ΣΝΔ, πτυχιούχος Φυσικών Επιστημών και Φιλοσοφίας καθώς και κάτοχος μεταπτυχιακών τίτλων από το Cranfield University και το ΕΚΠΑ. Είναι επίσης συγγραφέας της μονογραφίας με τίτλο: Η Ηθική του Περιορισμού (2024). E-mail: dimchan@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-2757-0908>. Ο Δημήτριος Ζαχαρόπουλος είναι ιερέας και πτυχιούχος του τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του ΕΚΠΑ με κατεύθυνση στη ψυχολογία. Είναι επίσης απόφοιτος του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. E-mail: dimizach@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-0893-0346>.

1. Εισαγωγή

Υπάρχει ο κόσμος, ανεξάρτητα από το πώς τον αντιλαμβάνονται τα νοήμονα όντα; Μία καταφατική απάντηση στο ερώτημα αυτό, συνεπάγεται την αποδοχή μιας θέσης ρεαλισμού (ή αλλιώς πραγματικοκρατίας). Αντίθετα, μια αρνητική απόφαση, σύμφωνα με την οποία η πραγματικότητα υπάρχει όπως συλλαμβάνεται από ένα νοήμον ον, και όχι πριν και ανεξάρτητα από αυτό, συνεπάγεται μια θέση ιδεαλισμού. Συναφές είναι και το ερώτημα περί αναγωγής της πραγματικότητας. Αν κάθε τι πραγματικό ανάγεται στην ύλη, τότε αποδεχόμαστε μία υλοκρατική θεώρηση. Αν όμως το κάθε τι ανάγεται σε άυλες οντότητες, τότε αποδεχόμαστε μία πνευματοκρατική θεώρηση για τον κόσμο. Ερχόμενοι τέλος στο ερώτημα περί των πηγών γνώσεων που μας είναι διαθέσιμες προκειμένου η πραγματικότητα να γνωστεί από ένα νοήμον ον, ο ορθολογισμός απαντά ότι ο νους είναι αποκλειστικά υπεύθυνος για την απόκτηση μιας τέτοιας γνώσης, ενώ ο εμπειρισμός αντιτείνει τις βασιζόμενες στις αισθήσεις εμπειρίες (Πελεγρίνης, 2010: 182-183, 185-186).

Οι ανωτέρω μεταφυσικές οριοθετήσεις, αναμφίβολα προσδιορίζουν και το πλαίσιο εργασίας —ή τις παραδοχές— αναφορικά με την ανθρώπινη (ή την όποια άλλη) νοημοσύνη¹. Εν προκειμένω, η κλασική γνωσιακή επιστήμη εκλαμβάνει την τελευταία σαν μια μορφή υπολογιστικής δομής στην οποία οι εσωτερικές (νοητικές) αναπαραστάσεις² παίζουν καθοριστικό ρόλο. Ο νους τις διαχειρίζεται σύμφωνα με υπολογιστικούς κανόνες, παρόμοιους με αυτούς που είναι εγκατεστημένοι στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές για την επεξεργασία δεδομένων. Αφού όμως το νοούμενο καθορίζεται αρχικά από την πρόσληψη ερεθισμάτων ως αποτέλεσμα των αισθητηριακών δυνατοτήτων κάθε όντος, κατόπιν από την παρουσία των αναπαραστάσεών τους στο νου, και στη συνέχεια από την επεξεργασία των τελευταίων με βάση εγγενείς υπολογιστικούς κανόνες, δεν μπορούμε να μιλάμε για ρεαλιστική αλλά μόνο για αντιρεαλιστική θέση.³ Στο ίδιο αποτέλεσμα καταλήγουμε ακόμα και αν επιχειρήσουμε να χρησιμοποιήσουμε τις ίδιες τις αναπαραστάσεις του εσωτερικού κόσμου μεταφέρο-

¹ Σχετικά με τις οριοθετήσεις και τις αφηρητικές παραδοχές στην έρευνα για τη νόηση και τη νοημοσύνη των ζώων βλέπε Γούναρης (2026).

² Όπως αναφέρεται στο (Gounaris, 2013: 7), ως αναπαραστάσεις μπορούμε να εννοούμε κάθε τι που συγκροτεί, ως «περιεχόμενο» σε έναν εγκέφαλο ή κάποιο υπολογιστικό σύστημα, τις πληροφορίες από τον εξωτερικό κόσμο ή κάθε τι που μπορεί να έχει συμβολικό και σημασιολογικό χαρακτήρα εντός του νοήμονος όντος ή του υπολογιστικού συστήματος.

³ Υπό την έννοια ότι γνωρίζουμε τελικά μόνο το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας και όχι την ίδια την πραγματικότητα.

ντάς τες στο εξωτερικό και εκεί να ξεκινήσουμε τους υπολογισμούς. Κάτι τέτοιο επί παραδείγματι θα μπορούσε να επιχειρηθεί με ένα ρομποτικό σύστημα (Gounaris, 2013: 7-8).

Συνοψίζοντας, και με βάση τα έως τώρα λεχθέντα, η χρήση αναπαραστάσεων για τη γνώση του κόσμου και την αλληλεπίδραση με αυτόν, εντάσσεται αβιάστα στο πλαίσιο μιας θεώρησης εμπειρικού ιδεαλισμού, όπως εκφράστηκε από τους Locke, Berkeley και Hume. Αντί του όρου αναπαραστάσεις βέβαια, ο εμπειρικός ιδεαλισμός χρησιμοποιεί τις «δέες» ως τα αποτελέσματα της αισθητηριακής εμπειρίας (Πελεγρίνης, 2010: 187-197). Επειδή όμως ένα τριαντάφυλλο, μάλλον υπάρχει ανεξάρτητα από την αίσθηση του κόκκινου που αντιλαμβάνεται ένας άνθρωπος (που δεν μπορεί όμως να νιώσει το άρωμά του παρά μόνο από απόσταση εκατοστών), όπως και ανεξάρτητα από την απόχρωση του γκρι που βλέπει ένας σκύλος (ο οποίος μπορεί παρά ταύτα, να το οσμισθεί παρασάγγας μακρύτερα από τον άνθρωπο), ο ακραίος ιδεαλισμός, όπως αυτός του Berkeley,⁴ —ως οντολογική και όχι γνωσιολογική θέση⁵— είναι δύσκολο να υποστηριχθεί.

Στον αντίποδα, η προσέγγιση των θεωριών της ενσώματης νόησης ξεφεύγει παντελώς από την ανωτέρω λογική, καθώς εκεί, οι εσωτερικές αναπαραστάσεις χάνουν τον κεντρικό τους ρόλο ή και απαλείφονται τελείως (Zahidi, 2014: 461; Gounaris, 2013: 6). Όπως αναφέρεται στο (Gounaris, 2020: 3), κατά τον Shapiro (2011: 4), τα κοινά σημεία των θεωριών αυτών συνοψίζονται στα εξής:

- α) Ενοιολογική σύλληψη: οι σωματικές ιδιότητες ενός οργανισμού οριοθετούν ή περιορίζουν τις έννοιες που μπορεί να κάνει κτήμα του.
- β) Αντικατάσταση: η αλληλεπίδραση ενός οργανισμού με το περιβάλλον του αντικαθιστά την ανάγκη για μια αναπαραστατική διαδικασία.
- γ) Συγκρότηση: το σώμα και ο κόσμος παίζουν έναν ουσιώδη ρόλο που συγκροτεί τη γνωσιακή διαδικασία, όχι απλώς την προκαλεί.

⁴ Κατά τον Berkeley “Esse est percipi” το είναι —ή η πραγματικότητα— ταυτίζεται με ό,τι συλλαμβάνουμε με τις αισθήσεις (Πελεγρίνης, 2010: 192).

⁵ Διευκρινίζεται ότι το γνωσιολογικό-επιστημολογικό ερώτημα περί του τρόπου γνώσης της πραγματικότητας, είναι διαφορετικό από το οντολογικό ερώτημα περί της φύσης της πραγματικότητας ή της ανεξαρτησίας της από τις ικανότητες του νοήμονος όντος.

Καθίσταται έτσι σαφές ότι για το ενσώματα νοήμον ον, παύει ο κόσμος να βρίσκεται έξω από αυτό. Η διάκριση ή ο δυισμός έσω-έξω, επί της ουσίας, καταργείται καθώς το νόημα του κόσμου συγκροτείται μέσα από τη σύμπλεξη όντος-κόσμου. Αν επί παραδείγματι θεωρήσουμε ότι, ο κόσμος του τυφλού αρχικά συγκροτείται από τον ίδιο και το μαστούνι του, τότε ο κόσμος των πραγμάτων που είναι δυνατόν αυτός συν-τω-χρόνω να αισθανθεί και να νοηματοδοτήσει, θα επεκτείνεται συνεχώς. Κατά έναν ενδιαφέροντα μάλιστα τρόπο, η επέκταση και νοηματοδότηση πραγματοποιείται όχι αναφορικά με το δέρμα του χεριού του, αλλά ως προς το άκρο του μαστουνιού (Gounaris, 2011a: 9). Η χρήση του μαστουνιού δηλαδή,⁶ ή αλλιώς η «προχειρότητα»⁷ του κατά τον Heidegger, τροποποιεί συνολικά τη νοητική ικανότητα του τυφλού και τη δυνατότητα δράσης του. Συνεπώς το «νόημα» του κόσμου, αφενός παύει να αναφέρεται ή να προικύπτει από αναπαραστάσεις «εσωτερικές» ως προς τον «έξω» κόσμο, αφετέρου δεν προικύπτει καν ως το αποτέλεσμα μιας δραστηριότητας που ανήκει εξ ολοκλήρου στον νου. Μαζί ο εγκέφαλος, το σώμα και το περιβάλλον, αποτελούν πλέον τα μέρη ενός ενιαίου νοητικού συστήματος (Gounaris, 2012: 5). Γεγονός βέβαια που αποτελεί, σύμφωνα με τα προλεχθέντα, χαρακτηριστικό όλων των θεωριών ενσώματης νόησης.

Εξυπακούεται ότι στο πλαίσιο μιας τέτοιας θεώρησης απαλλαγμένης από αναπαραστάσεις, η νόηση θα συναρτάται με τη δυνατότητα του όντος να αλληλεπιδρά με το περιβάλλον του, τελικά δηλαδή θα εξαρτάται από τη μορφή και τις ιδιαίτερες σωματικές-αισθητηριακές του ικανότητες. Ενώ η συνολική συμπεριφορά του, θα προικύπτει ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασής του ως μέλους πλέον, ενός δυναμικού συστήματος (Beer, 1995: 181–183). Η δράση του όντος θα ανατροφοδοτεί το ενιαίο σύστημα το οποίο και θα μετασχηματίζεται, θα αναδιαμορφώνεται, ενώ η αλλαγή αυτή θα επηρεάζει εις νέου το ον (Beer, 1995: 182, 191–192).

Οι δυναμικές αλληλεπιδράσεις στα πολύπλοκα συστήματα, μπορούν να προκαλέσουν ποιοτικώς νέα χαρακτηριστικά υπό τη μορφή αναδυ-

⁶ Το συγκεκριμένο παράδειγμα, όπως και τη χρήση γραφομηχανής χωρίς να θυμόμαστε που είναι το κάθε γράμμα στο πληκτρολόγιο, περιγράφει ο Maurice Merleau-Ponty καταδεικνύοντας τη διεύρυνση της ύπαρξής μας στον κόσμο με τη χρήση εργαλείων (Merleau-Ponty, 1945/2012: 144–145).

⁷ Μετάφραση του όρου “Zuhandenheit”. Η προχειρότητα ή ετοιμότητα προς χρήση –άτι βρίσκεται προ των χειρών– είναι κεντρική έννοια στο έργο του Μάρτιν Χάιντεγκερ *Είναι και Χρόνος* και περιγράφει τη φύση των εργαλείων και των αντικειμένων στην καθημερινή, πρακτική χρήση: «Το είδος του Είναι των οργάνων –είδος με το οποίο αποκαλύπτονται αφ'εαυτών τους– θα το ονομάσουμε προχειρότητα». Βλέπε: (Χάιντεγκερ, 1927/2013: 125).

όμενων ιδιοτήτων (Boogerd et al., 2005: 156), ακόμα και αν, φαινομενικά, χαρακτηρίζονται από απροσδιοριστία ή τυχαία συμπεριφορά. Παράδειγμα αποτελούν τα χαοτικά μη γραμμικά δυναμικά συστήματα (Newman, 1996: 252) που επαναπροσδιορίζουν κάθε φορά την περιοχή ισορροπίας τους σε λειάνες «παράξενων ελκυστών»⁸ (Newman, 1996: 246, 252). Στους παράξενους ελκυστές αναφέρεται και ο Dreyfus αναφορικά με τις μεταβάσεις των εγκεφαλικών καταστάσεων (Dreyfus, 2005: 258). Η μετάβαση αυτή επιτυγχάνεται μέσω ενός ανατροφοδοτούμενου βρόχου αντίληψης-δράσης όπου οι παρεχόμενες δυνατότητες⁹ αναγνωρίζονται πλέον ως η αναδυόμενη ιδιότητα του συστήματος (Dreyfus, 2005: 259). Και αυτές ακριβώς οι δυνατότητες είναι που προσδίδουν στο *ον* το πλεονέκτημα της άμεσης αντίληψης του περιβάλλοντός του (Chemero & Turvey, 2007: 477).

Η ανωτέρω θεώρηση ενσώματης νόησης, μας φέρνει αντιμέτωπους με δύο προβλήματα. Το πρώτο αφορά τον καθορισμό του συστήματος αλληλεπίδρασης. Δεδομένου ότι τα όντα που το συγκροτούν αποτελούν, κατ' ουσίαν, στοιχεία (μέλη) ενός συνόλου,¹⁰ καθίσταται αναγκαία η αναζήτηση μιας ιδιότητας η οποία: α) θα χαρακτηρίζει μονοσήμαντα το σύνολο αυτό —ώστε να προσδιορίζεται και η δομή του αντιστοίχου συστήματος— και, β) θα είναι τέτοια ώστε χωρίς αυτήν το σύνολο δεν θα μπορούσε να νοηθεί ως σύστημα —δηλαδή ως πλέγμα σχέσεων. Συνεπακόλουθα, η εν λόγω ιδιότητα θα πρέπει να επιτρέπει τη διάκριση αιτιότητας μεταξύ των διαφόρων συμβάντων εντός του συστήματος τα οποία, αναμενόμενα, προκαλούνται ως συνέπεια των σχέσεων μεταξύ των μελών του (Gounaris, 2012: 5-6).

⁸ Ο χώρος κατάστασης (state space) των περισσότερων μη γραμμικών δυναμικών συστημάτων περιλαμβάνει έναν ελκυστή, δηλαδή μια περιοχή προς την οποία τείνουν να συγκλίνουν (χωρικά) οι κοντινές τροχιές, σύμφωνα πάντα με τις δυναμικές εξισώσεις του συστήματος. Οι «παράξενοι ελκυστές» (strange attractors), είναι μια ειδική κατηγορία ελκυστών που εμφανίζονται μόνο στα χαοτικά συστήματα. Εν προκειμένω, αποτελούν μη περιοδικές τροχιές στο χώρο κατάστασης που εμφανίζουν μεγάλη ευαισθησία στις αρχικές συνθήκες, σε βαθμό που στην περιοχή τους, το σύστημα ποτέ να μην εισέρχεται δύο φορές στην ίδια ακριβώς κατάσταση. Όταν ένα σύστημα διαθέτει παράξενους ελκυστές, η μακροπρόθεσμη συμπεριφορά του φαίνεται τυχαία, αλλά παρ' όλα αυτά παρουσιάζει κάποιο βαθμό οργάνωσης καθώς κομμάτια της τροχιάς διαφορετικών παράξενων ελκυστών μπορεί να είναι πανομοιότυπα (Newman, 1996: 252-254).

⁹ Οι όροι «παρεχόμενες δυνατότητες» και «αναδυόμενες ιδιότητες», αναλύονται στις ενότητες 3 και 4 αντίστοιχα.

¹⁰ Εδώ χρησιμοποιώ την έννοια του συνόλου ως μία «καλά ορισμένη συλλογή αντικειμένων». Ένα σύνολο αποτελείται από «στοιχεία» ή «μέλη» ενώ μπορεί να περιγραφεί είτε δίνοντας μια χαρακτηριστική ιδιότητά τους, είτε με ολική καταγραφή των στοιχείων του. Βλέπε για παράδειγμα (Fraleigh, 2010: 9).

Το δεύτερο πρόβλημα άπτεται του ζητήματος ρεαλισμού μιας τέτοιας θεώρησης. Στο πλαίσιο υιοθέτησης μιας Χαϊντεγκεριανής κατεύθυνσης μεταφυσικής, όπου το «νοεόν» είναι συνυφασμένο με την πλήρη ενσωμάτωση και σύζευξη του όντος με τον περίγυρό του, το νοήμον ον και το περιβάλλον πράγματι συγκροτούνται ως ένα ενιαίο και αδιάσπαστο σύστημα (Gounaris, 2011a: 6). Αλλά τότε τίθεται το ερώτημα αν μια τέτοια προσέγγιση καθίσταται συμβατή με μια ρεαλιστική θέση για τη γνώση του κόσμου. Καθώς η νόηση αναγκαστικά εξαρτάται από τις ειδητικές (ή και ατομικές) ικανότητες του κάθε όντος, ενδεχομένως κατ' αυτόν τον τρόπο, η κάθε αλληλεπίδραση να καταλήγει σε πολλαπλώς διυποκειμενικές και ανεξάρτητες θεωρήσεις του κόσμου.

Η δυνατότητα εξεύρεσης και κατόπιν υιοθέτησης μιας ελάχιστης συνθήκης ρεαλισμού (ΕΣΡ) που θα επιτρέψει τον άνευ αμφιβολίας προσδιορισμό του εκάστοτε συστήματος αλληλεπίδρασης, θα εντάσσεται στο προαναφερθέν ευνοϊκό φιλοσοφικό πλαίσιο και θα εξασφαλίζει μια ρεαλιστική γνώση του κόσμου, ενδεχομένως να είναι η απάντηση. Μια τέτοια συνθήκη θα καθιστά τα γεγονότα του κόσμου πραγματικά, δηλαδή ανεξάρτητα από το πώς νοούνται από τα όντα εντός του συστήματος. Θα καθίσταται έτσι η βασική προϋπόθεση, η κατώτατη συνθήκη που πρέπει να ικανοποιεί ένα σύστημα, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για πραγματική και όχι για απλώς φαινομενική γνωσιακή ικανότητα. Και καθώς δεν θα απαιτούνται αναπαραστάσεις ούτε (οι ανεπτυγμένες ανθρώπινες) γλωσσικές ικανότητες, η ΕΣΡ θα ενσωματώνει το πλέον θεμελιώδες στοιχείο που θα καθιστά έναν οργανισμό φορέα νοήματος, διακρίνοντάς τον έτσι, από έναν τυφλό εκτελεστή συμπεριφορών —όπως συμβαίνει με ένα ρομπότ που βασίζεται σε επεξεργασία αναπαραστάσεων. Οι αισθητηριοκινητικές δεξιότητες του όντος, οι σιοπούμενες αλληλεπιδράσεις και αξιολογικές κατευθύνσεις —χαρακτηριστικά αναφέρω την αναζήτηση τροφής, την αποφυγή κινδύνων ή την προσπάθεια ζευγαρώματος— δεν θα είναι άνοες αντιδράσεις σε ανάγκες, αλλά αποτέλεσμα νοητικής διαδικασίας και έκφραση βούλησης.

Συνοπτικά, η ΕΣΡ θα προσδιορίζει το κατώφλι ώστε το ον να μην αντιδρά απλώς, αλλά να νοεί, να νοηματοδοτεί και να γνωρίζει πραγματικά τον κόσμο στον οποίο είναι ενσωματωμένο. Αλλά ο προσδιορισμός μιας ΕΣΡ, καθώς είναι καθοριστικός για την εξέταση της νόησης των ζώων, επιτρέπει ταυτόχρονα και τη διατύπωση ενός μη ανθρωποκεντρικού κριτηρίου για το τι μετρά ως γνωσιακή ικανότητα. Σε αντίθεση με θεωρίες, που θέτουν υψηλά γνωσιακά προαπαιτούμενα και αποκλείουν μεγάλη ποικιλία ζωικών μορφών από τη σφαίρα της νοημοσύνης,

η ΕΣΡ θα λειτουργεί ως ο κοινός μοχλός που θα επιτρέπει τη μετακίνηση από τη θέση άγνοιας προς αυτή της γνώσης, ο θεμέλιος λίθος για αποδοχή μιας ρεαλιστικής επίγνωσης του κόσμου. Με τον τρόπο αυτό, θα προσφέρει μια ενιαία βάση αξιολόγησης που θα μπορεί να εφαρμοστεί σε διαφορετικά είδη και επίπεδα βιολογικής πολυπλοκότητας, ενώ ταυτόχρονα θα μπορεί να θεμελιώνει πιο συνετές και αιτιολογημένες κρίσεις σχετικά την ηθική μεταχείριση των ζώων (Chorianoπουλου, 2018). Η παρούσα εργασία, αποσκοπεί ακριβώς στην αναζήτηση της ΕΣΡ αναφορικά με την ενσώματη νόηση και εντός του πλαισίου μιας Χαϊντεγκεριανής θεώρησης για το Είναι.¹¹

2. Φιλοσοφικό Πλαίσιο για το Ρόλο της Αποβλεπτικότητας στη Δομή του Υποκειμένου

Ακολουθούν με λογική αλληλουχία, τα κύρια σημεία της Χαϊντεγκεριανής μεταφυσικής που θα συμβάλλουν στην παρακολούθηση της αναζήτησής μας για μια ΕΣΡ. Ξεινώνοντας, θεμελιώδης είναι η έννοια της αποβλεπτικότητας¹² ως δομή περιλαμβάνουσα τα στοιχεία του αποβλέπειν (intentio) και προς-το-οποίο του αποβλέπειν (intentum) (Heidegger, 1999: 187). Επιπρόσθετα, κάθε βίωμα (ή συμπεριφορά) (Heidegger, 1999: 192) του υποκειμένου, όπως το αντιλαμβάνεσθαι, το κρίνειν, το νοεῖν (Heidegger, 1999: 185), έχουν τη δομή της αποβλεπτικότητας (Heidegger, 1999: 186). Έτσι το υποκείμενο, αφού η αποβλεπτικότητα καθίσταται η δομή της συμπεριφοράς του (Heidegger, 1999: 191), την διαθέτει ως στοιχείο της ίδιας της δομής του, είναι δηλαδή ἐξ' αρχῆς οντολογικά προσανατολισμένο (Heidegger, 1999: 190). Συνεπώς αυτή, δεν αποδίδεται όταν το υποκείμενο πρωτοπαρευρεθεί με ένα αντικείμενο, αλλά αποτελεί εκ των προτέρων προσδιορισμό του υποκειμένου (Heidegger, 1999: 190, 192). Αλλά τα αποβλεπτικά βιώματα (συμπεριφορές), αναγκαστικά σχετίζονται με παρευρισκόμενα ὄντα (Heidegger, 1999: 195). Άρα το «υπερβαίνειν», ανήκει στην ουσία του ὄντος ως συνέπεια των αποβλεπτικών του συμπεριφορών (Heidegger, 1999: 196–197). Το «εγώ» δηλαδή, δεν μπορεί να είναι κλεισμένο και απομονωμένο σε μια δική του ιδιωτική σφαίρα με τα βιώματα εντός της (Heidegger, 1999: 196). Αντίθετα το ον, ως

¹¹ Διευκρινίζεται ότι ο σκοπός μας δεν είναι να εξετάσουμε ή να αξιολογήσουμε κριτικά τη φιλοσοφία του Heidegger. Αναζητούμε μια ΕΣΡ διατυπώνοντας επιχειρήματα που στηρίζονται στις μεταφυσικές θέσεις του, δηλαδή με ένα σκεπτικό συμβατό με την εκ των προτέρων αποδοχή της φιλοσοφίας του.

¹² Αποδίδεται και ως «προθετικότητα» ή και «κατευθυντική κατάσταση», βλέπε (Gounaris, 2014: 7, 8, υποσημείωση 9).

ώδε-είναι¹³ (Dasein), ως σχετιζόμενο αποβλεπτικά, ως ον στο οποίο ανήκουν οι αποβλεπτικές συμπεριφορές, ως έτσι Υπάρχον, παραμένει παράπλευρα στα πράγματα (Heidegger, 1999: 200) καταργώντας τη διάκριση μέσα-έξω (Heidegger, 1999: 196, 200). Η Υπαρξη εντέλει, νοείται μόνο μέσω αποβλεπτικής συσχέτισης (Heidegger, 1999: 197).

Συνοπτικά, η αποβλεπτικότητα είναι χαρακτηριστικό του τρόπου που αποικτάται η εμπειρία μέσω της ενσωμάτωσης του όντος στον κόσμο (Gounaris, 2011b: 3). Και το νοείν, καθώς έχει τη δομή της αποβλεπτικότητας, προκύπτει μέσα από την ίδια σύμπλεξη όντος-κόσμου. Το Dasein τελικά —το ον και οι αποβλεπτικές του συμπεριφορές— είναι κάτι που πρωτεύοντως δρα μέσα στον κόσμο και δευτερευόντως σκέφτεται υπολογιστικά ή μιλάει (Gounaris, 2014: 8).

3. Παρεχόμενες Δυνατότητες

Ο όρος «affordances» αποδίδεται ως «παρεχόμενες δυνατότητες» (ΠΔ) ή και «προσφερόμενες δυνατότητες» (Gibson, 2002: 223)¹⁴. Πριν τις εξετάσουμε, σημειώνουμε ότι ως «περιβάλλον» ορίζεται ο περίγυρος των οργανισμών που «αντιλαμβάνονται και συμπεριφέρονται» (Gibson, 2002: 65, 67).¹⁵ Ζώο και περιβάλλον αποτελούν ένα «αδιαχώριστο ζεύγος» (Gibson, 2002: 66).¹⁶ Επιπρόσθετα δεν νοείται περιβάλλον χωρίς την ύπαρξη ζώου. Έτσι η Γη πριν αναπτυχθεί η ζωή δεν αποτελούσε περιβάλλον (Gibson, 2002: 66).¹⁷

Περνώντας στις ΠΔ, η σύνθεση και διάταξη των επιφανειών του περιβάλλοντος συγκροτεί αυτά που μπορούν να προσφερθούν. Έτσι, αν με το φως διενεργείται η άμεση αντίληψη των επιφανειών,¹⁸ άμεσα γίνονται αντιληπτά και όσα προσφέρονται από αυτές (Gibson, 2002: 223). Υφίσταται δηλαδή αντίληψη για το αν προσφέρεται στήριξη, δυνατότητα μετακίνησης, απόκρυψης, ή ακόμα καταφύγιο, νερό, αντικείμενα,

¹³ Ή αλλιώς ως «Μέσα_στον_Κόσμο_Είναι» (Gounaris, 2011a: 5).

¹⁴ Περισσότερα για τις παρεχόμενες δυνατότητες και το ρόλο τους στη μελέτη της νόησης και της νοημοσύνης των ζώων βλέπε Αργυρακοπούλου (2026), Βεργάρα & Παπαδάκης (2026).

¹⁵ Άρα σύμφωνα την ενότητα 2, οι οργανισμοί στο περιβάλλον τους χαρακτηρίζονται από αποβλεπτικότητα.

¹⁶ Υπό αυτήν την έννοια δεν υφίσταται διάκριση μέσα-έξω.

¹⁷ Σε συμφωνία με το σκεπτικό ότι ανυπαρξία ζώου, συνεπάγεται ανυπαρξία αποβλεπτικότητας και άρα όχι Υπαρξη (η οποία όπως είδαμε νοείται σε αδιάσπαστη αποβλεπτική σχέση με τον περίγυρό της). Όπως λέει και ο Heidegger (1999: 197), μία καρτέλα μόνη, είναι απλά παρευρισκόμενη, δεν Υπάρχει.

¹⁸ Άρα μέσω οπτικής αντιληπτικότητας. Βλέπε και υποενότητα 3.1 στη συνέχεια.

συμβάντα, τροφή και γενικά ό,τι είναι απαραίτητο για επιβίωση και διαβίωση. Έτσι «οι αξίες και τα «νοήματα» των πραγμάτων που υπάρχουν στο περιβάλλον μπορούν να γίνουν άμεσα αντιληπτά» (Gibson, 2002: 223). Και σε πλήρη ταύτιση με τον Heidegger,¹⁹ ο Gibson μας λέει ότι οι ΠΔ δεν είναι ούτε υποκειμενικές ούτε αντικειμενικές ιδιότητες αφού ανήκουν και στο περιβάλλον και στη συμπεριφορά (Gibson, 2002: 226).

Το περιβάλλον προσφέρει δυνατότητα για διαφορετικές συμπεριφορές ανάλογα με τη σωματική κατάσταση και τη μορφή του κάθε ζώου. Έτσι οι αξίες και τα νοήματα που γίνονται αντιληπτά μέσω των ΠΔ, καθορίζονται ακριβώς από τη σωματική κατάσταση και μορφή του ζώου, είναι μοναδικές για «εκείνο το ζώο» (Gibson, 2002: 224).²⁰ Για να γίνουν όμως αντιληπτά, πρέπει να υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες και να είναι εφικτή η άντλησή τους (Gibson, 2002: 242). Αυτό απαιτεί συμπεριφορές (αποβλεπτικές σχέσεις), που θα δραστηριοποιήσουν αντιληπτικά συστήματα όπως της όρασης, ακοής, γεύσης, ή όσφρησης (Gibson, 2002: 384). Και έτσι η άντληση της πληροφορίας, θα επιφέρει μέσω της αξιολόγησης-νοηματοδότησης αυτής ως ΠΔ, απόκριση στο ερέθισμα (Gibson, 2002: 382; Gounaris, 2014: 10).²¹ Μπορεί λοιπόν να ειπωθεί, ότι οι ΠΔ προσφέρουν ευκαιρία για δράση (Stoffregen, 2003: 128), είτε φυσική είτε πνευματική (Stoffregen, 2003: 128; McClelland, 2020: 413–418),²² μέσω αντιστοιχών συμπεριφορών.

Όμως, αντίθετα από τη διατυπωθείσα άποψη του Stoffregen (2003: 128), θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι θα ήταν σφάλμα να νοηθεί κάθε αντιληπτικής (ή αποβλεπτικής μορφής γενικότερα) νοητική διαδικασία, ως ΠΔ. Αυτό, διότι η αντιληπτικότητα ενυπάρχει στο υποκείμενο πριν νοηματοδοτηθεί/αξιολογηθεί το προς-το-οποίο του αντιλαμβάνεσθαι (Heidegger, 1999: 190, 192). Και εύλογα, ευκαιρίες για δράση —*είτε ως επιδίωξη είτε ως αποφυγή*— θα προκαλούν τα «πράγματα» των οποίων η αξιολόγηση κρίνεται κατ' αρχάς σημαίνουσα,²³ δηλαδή εφόσον

¹⁹ Σύμφωνα με τον Heidegger (1999: 198) ισχύει ότι «Η αποβλεπτικότητα δεν είναι ούτε αντικειμενική ούτε υποκειμενική με το συνηθισμένο νόημα των όρων, αλλά και τα δύο ταυτόχρονα...».

²⁰ Αναγνωρίζουμε άμεση σύνδεση με *ενσώματη νόηση*.

²¹ Η απόκριση στο ερέθισμα, τροποποιεί τον οργανισμό ώστε να λάβει χώρα νέα αλληλεπίδραση. Ο οργανισμός «δρα συνεχώς στο περιβάλλον». Βλέπε και Damasio (2000: 326).

²² Στον McClelland αναφέρονται ως πνευματικές δράσεις η εστίαση προσοχής, η μέτρηση και ο σχεδιασμός κάποιας ενέργειας.

²³ Η θέαση από τον —ευρισκόμενο στον καναπέ όταν βλέπουμε μαζί ποδόσφαι-

εκτιμάται ότι η δράση που θα αναληφθεί ή η προσπάθεια διατήρησης μιας κατάστασης, θα επηρεάσει θετικά την ακεραιότητα ή τη γενικότερη ευημερία του όντος. Θα μπορούσε όμως να προκύψει δράση ή έστω επιδίωξη διατήρησης μίας κατάστασης, είτε από ένα *κρίνειν* αμφίβολο —όχι ξεκάθαρο— είτε από ένα *νοείν* ακατανόητο, —απροσδιόριστο ως προς την έννοιά του— είτε ακόμα από μία αξιολόγηση αδιάφορη ή μηδενικής αξίας με βάση κάποια πρότερη εμπειρία; Όλες αυτές οι περιπτώσεις αποτελούν αποβλεπτικής μορφής διαδικασίες. Αν δεν αποτελούν καθαρή μόχλευση για δράση ή αν δεν προτρέπουν σε διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης, μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε ως ΠΔ; Και εδώ δεν αναφέρομαι στην ειδική εκείνη περίπτωση που το ον ήδη απολαμβάνει μια ΠΔ και απλά δεν αναλαμβάνει δράση, καθώς μία εναλλακτική ΠΔ αξιολογήθηκε ως μικρότερης αξίας. Αλλά σε περιπτώσεις, όπου κάτι από τον κόσμο του όντος δεν δύναται να αξιολογηθεί επαρκώς (θετικά ή αρνητικά) ώστε να δημιουργήσει την ανάλογη παρακίνηση.

3.1 Σύνδεση των Παρεχομένων Δυνατοτήτων με την Αισθητηριοκινητική Θεωρία

Αξιίζει να επισημάνουμε ότι οι θέσεις του Gibson αναφορικά με τις ΠΔ και την απόκριση σε ερεθίσματα,²⁴ παρουσιάζουν «αναμφίβολα ισχυρή συσχέτιση» με τις απόψεις των O' Regan & Noë (2001: 945). Οι τελευταίοι αντιλαμβάνονται το «βλέπειν» ως μία μορφή δράσης και, κατά συνέπεια, η κατανόηση της οπτικής αντιληπτικότητας, προϋποθέτει την κατανόηση των κινήσεων που εκτελεί το ον καθώς κοιτά κάτι (O' Regan & Noë, 2001: 970).

Τη θέση αυτή, αναδεικνύουν παραστατικά μέσω της αναλογίας της όρασης και ακοής με την ιππασία και την οδήγηση μοτοσυκλέτας: «όπως ακριβώς η ιππασία διαφέρει από την οδήγηση μοτοσυκλέτας, έτσι διαφέρει και η όραση από την ακοή. Οι διαφορές αυτές δύνανται να εξηγηθούν χωρίς να γίνεται επίκληση ούτε στη φύση της ιππασίας και της οδήγησης μοτοσυκλέτας, ούτε στις αντίστοιχες νευρικές ενέργειες ή οδούς που προσορίζονται για την όραση και την ακοή. Η διαφορά μεταξύ όρασης και ακοής πρέπει να εξηγηθεί με βάση τα διαφορετικά

ρο— σκύλο μου, του επιθετικού της προσφιλούς μου ομάδος ακίνητο στα 11 μέτρα από την αντίπαλη εστία, μάλλον δεν θα μπορούσε να πάρει για το αγαπητό τετράποδο τη μορφή μιας ΠΔ, σε αντίθεση βέβαια με τον εκτελούντα την «εσχάτη των ποιών».

²⁴ Η απόκριση αυτή εκφράζεται συνήθως μέσω κίνησης.

πράγματα που *κάνουμε* όταν βλέπουμε και όταν ακούμε» (O' Regan & Noë, 2001: 971).

Όπως ήταν (μάλλον) αναμενόμενο, η Αισθητηριοκινητική Θεωρία τους (Sensory Motor Theory - SMT), προτάθηκε ώστε να βρει εφαρμογή στην ρομποτική (Vernazzani, 2019: 4528), υπογραμμίζοντας τη προσπάθεια διασύνδεσης της τελευταίας, με την ενσώματη νόηση και τις ΠΔ.²⁵

Εντούτοις, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η μέχρι τώρα η οπτική που έχει υιοθετηθεί, καθώς και οι προσπάθειες που καταβάλλονται για τη δημιουργία φορέων Τεχνητής Νοημοσύνης,²⁶ δεν συνάδουν με τις απόψεις του Gibson για τις ΠΔ. Άλλωστε, τα χαρακτηριστικά που οφείλει να διαθέτει ένας τέτοιος φορέας, αναφορικά με την αναγνώριση και αξιοποίηση των ΠΔ, πρέπει να εναρμονίζονται με τις ακόλουθες αρχές:

1. Οι ΠΔ υφίστανται σε συνάρτηση με τις ικανότητες του συγκεκριμένου φορέα.
2. Οι ΠΔ είναι ανεξάρτητες από την ικανότητα του φορέα να τις αντιληφθεί.
3. Οι ΠΔ παραμένουν αμετάβλητες, ακόμη και όταν οι επιδιώξεις (στόχοι) του φορέα μεταβάλλονται.

Συνεπώς, αν οι ΠΔ εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται από τους υποψήφιους φορείς Τεχνητής Νοημοσύνης ως εσωτερικές αναπαραστάσεις κάποιας λειτουργίας τους, ή ως εσωτερικές σχέσεις μεταξύ εξωτερικών αντικειμένων και τρόπων αλληλεπιδράσεως του φορέα, δεν δυνάμεθα επαρκώς να ισχυριστούμε ότι βαδίζουμε προς την σωστή κατεύθυνση (Gounaris & Elkheir, 2018: 4).

3.2 Αισθητηριοκινητική Θεωρία και Γλωσσική Ικανότητα

Στενή συνάφεια με την Αισθητηριοκινητική Θεωρία παρουσιάζουν και οι απόψεις των Johnson & Lakoff (2002). Σύμφωνα αυτούς, το νόημα²⁷ εδράζεται στην αισθητηριοκινητική μας εμπειρία. Τα ερευνητικά

²⁵ Στην προσπάθεια διασύνδεσης της ρομποτικής με τις ΠΔ και την ενσώματη νόηση θα αναφερθούμε και στην ενότητα 8.

²⁶ Για τους φορείς αυτούς επιδιώκεται να καταστούν ικανοί, αυτόνομα να αναζητούν και να αναγνωρίζουν ευκαιρίες για δράση.

²⁷ Εδώ αναφερόμαστε στο νόημα ως τη γλωσσική σημασία του εκφέροντος λόγου. Δεν αναφερόμαστε στο νόημα ως μια *αναδύμενη ιδιότητα* ενός *συστήματος* μέσω της

δεδομένα —προερχόμενα από τη γνωσιακή επιστήμη, την ψυχολογία, τη γλωσσολογία και τη νευροεπιστήμη— καταδεικνύουν ότι αδυνατούμε να εξηγήσουμε πλήρως τη γλώσσα (σύνταξη, σημασιολογία, πραγματολογία) και τις αξίες, εάν δεν λάβουμε υπόψη τον ενσώματο χαρακτήρα της ανθρώπινης νόησης.

Το νόημα διευρύνθηκε/επεξεργάστηκε στον άνθρωπο μέσω φαντασικών μηχανισμών, όπως η εννοιολογική μεταφορά και η μετωνυμία,²⁸ ή ακόμη και μέσω διαφόρων άλλων μορφών εννοιολογικής μίξης, προκειμένου να λάβει τελικά τη μορφή της αφηρημένης εννοιολόγησης και του συλλογισμού. Τα ανωτέρω συμπεράσματα απορρέουν από τη μελέτη του μεταφορικού λόγου στις διάφορες εκφάνσεις του. Δεδομένου ότι ένα σημαντικό μέρος της καθημερινής, συμβατικής γλώσσας είναι μεταφορικό, οι μεταφορικές έννοιες —το νόημα, δηλαδή, που φέρει ο λόγος μέσω της χρήσης γλωσσικών μεταφορών— προκύπτουν από συσχετίσεις που θεμελιώνονται στην ενσώματη εμπειρία μας.

Αναφερόμαστε ενδεικτικά σε δύο παραδείγματα: παρατηρούμε ότι το ποτήρι γεμίζει καθώς η στάθμη του νερού ανέρχεται. Κατ' αυτόν τον τρόπο η «κίνηση άνω» συσχετίζεται εμπειρικά με την αύξηση μιας ποσότητας (Lakoff & Johnson, 2003: 248, 255). Αντίστοιχα, γνωρίζουμε ότι μία δύναμη —όπως το βάρος ενός σώματος— όταν ασκείται σε ένα κλαδί προκαλεί την κάμψη του, το «λυγίζει». Διόλου παράλογο που κάνουμε λόγο για τα «βάρη της ζωής» που «λυγίζουν» τον χαρακτήρα (ή καταπονούν το σώμα) ενός ανθρώπου.

Πέραν, ωστόσο, της προφορικής επικοινωνίας, στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται πλέον και η κατανόηση κειμένου (reading comprehension). Αποτελεί θεμελιώδη παραδοχή ότι όλες οι θεωρίες ενσώματης νόησης συμερίζονται την άποψη πως η νόηση είναι συγκεκριμένη και τροπική ως προς τον τρόπο πραγμάτωσής της, όχι αφηρημένη και μη-τροπική. Επιπρόσθετα, η κατανόηση και το νόημα εξαρτώνται, κατά περίπτωση, από σχήματα δυνάμενα να ανακληθούν στη φαντασία. Ωστόσο η φαντασία αποτελεί την πλέον μελετημένη μορφή προσομοίωσης σωμα-

οποίας προκύπτει η νοηματοδότηση του κόσμου. Βλέπε σχετικά και ενότητες 4, 5.

²⁸ Ως μετωνυμία εννοούμε, ότι στη θέση μιας λέξης (π.χ. θεατές), που κανονικά και λογικά επιβάλλεται να χρησιμοποιηθεί, τίθεται μια άλλη λέξη (π.χ. θέατρο), που όμως συγγενεύει μαζί της. Επί παραδείγματι: «Μετά την παράσταση έκλαιγε όλο το θέατρο». Στη μεταφορά, οι λέξεις αποκτούν άλλη σημασία που είναι διαφορετική από την κυριολεκτική. Έτσι η μεταφορά διευρύνει και μεταλλάσσει το σημασιολογικό περιεχόμενο των λέξεων. Παράδειγμα αποτελεί ο τίτλος της ποιητικής συλλογής του Γιάννη Ρίτσου *Πέτρινος Χρόνος*. Στο επίθετο «πέτρινος» αποδίδεται η έννοια του «δύσκολου», του «βασανιστικού» ή του «ασήκωτου» σαν να ήταν πέτρα.

τικής δραστηριότητας, καθόσον η ενσώματη κατανόηση της γραπτής γλώσσας, συνιστά την προσομοιωμένη επιτέλεση πράξεων, για τις οποίες οι λέξεις, λειτουργούν ως οι αρχικές κινητήριες δυνάμεις (Sadoski, 2018: 336-337). Έτσι κατά την ανάγνωση, όταν μία ιστορία φτάνει στο αποκορύφωμά της, η εγκεφαλική δραστηριότητα επεκτείνεται πέραν των κέντρων του λόγου, σε περιοχές που σχετίζονται με τη φαντασία και τους μηχανισμούς προσομοίωσης. Εν ολίγοις, η κατανόηση κειμένου ανάγεται τελικά σε μια μορφή οιονεί σωματικής δραστηριότητας.

Στο σημείο αυτό, και δεδομένου ότι η γλώσσα στον άνθρωπο φαίνεται να παρεμβάλλεται (καλύτερα: προηγείται) της διαδικασίας νοηματοδότησης, τροφοδοτώντας τα σχήματα της φαντασίας με την προσομοίωση μιας ενσώματης δραστηριότητας, προκύπτει εύλογα το εξής ερώτημα: Οι γλωσσικές ικανότητες του ανθρώπου, τον βοηθούν ή όχι να έρθει κοντύτερα σε έναν ρεαλισμό σε σχέση με τα ζώα που δεν διαθέτουν γλώσσα «υψηλού επιπέδου»;

Στο ερώτημα αυτό είναι μάλλον αδύνατο, επί του παρόντος, να δοθεί μια οριστική απάντηση. Θα αποτολμηθεί, ωστόσο, μία τοποθέτηση βασισμένη στο παρατηρηθέν φαινόμενο της «λεκτικής επισκίασης» (verbal overshadowing), έναν όρο που εισήγαγαν οι Schooler & Engstler-Schooler (1990). Εν προκειμένω, αν και η λεκτική επεξεργασία θεωρείτο ευρέως ότι βελτιώνει την απόδοση της μνήμης, σε μια σειρά έξι πειραμάτων αναγνώρισης —μεταξύ των οποίων και αναγνώρισης προσώπου— διαπιστώθηκε το αντίθετο: η γλωσσική περιγραφή του οπτικού ερεθίσματος, δηλαδή της εικόνας που είχε δοθεί νωρίτερα προς παρατήρηση, επηρέασε δυσμενώς την θετική αναγνώριση και ταυτοποίησή της σε μεταγενέστερο χρόνο.

Σύμφωνα με τους Meissner & Memon (2002: 871), το φαινόμενο αυτό έχει πλέον παρατηρηθεί σε πλήθος ετερογενών τομέων. Εμφανίζεται, επί παραδειγματι, όταν οι συμμετέχοντες προσπαθούν να παράγουν περιγραφές και άλλων —πέραν δηλαδή ενός προσώπου— ερεθισμάτων που είναι «δύσκολο να περιγραφούν» λεκτικά, όπως χρώματα, αφηρημένα σχέδια, γεύσεις κρασιού, αλλά και σε γνωστικές διαδικασίες όπως η λήψη αποφάσεων, η διαίσθηση επί του τρόπου επίλυσης προβλημάτων, η αναγνώριση φωνής και η αναπαράσταση της διάταξης του χώρου.

Ποια είναι, όμως, η ουσιαστική αξία αυτών των ευρημάτων; Την απάντηση επιχειρεί να δώσει ο ίδιος ο Schooler (2014: 580): Σε θεωρητικό επίπεδο, το γεγονός ότι η λεκτική περιγραφή ενός προσώπου —μία εκ των πολλών

περιπτώσεων που προαναφέρθηκαν— επιδρά διαταράσσοντας ισχυρά τη μνήμη, υποδεικνύει ότι υφίστανται σημαντικοί περιορισμοί αναφορικά με το πότε είναι αποτελεσματική η λεκτική διατύπωση, καθώς και το πόσο αξιόπιστες είναι τελικά οι γλωσσικές αναπαραστάσεις²⁹.

Συνοψίζοντας, εάν δεχθούμε ότι, μέσω μιας εξελικτικής διαδικασίας, ο άνθρωπος δόμησε τη γλώσσα πάνω στην αρχική έδραση ενός ζωικού αισθητηριοκινητικού βιώματος, προκύπτουν σοβαρές ενδείξεις ότι, τελικά, η χρήση των λέξεων συνεπάγεται νοηματοδότηση μέσω προσομοιώσεων των σωματικών μας εμπειριών. Ως εκ τούτου, οι γλωσσικές αναπαραστάσεις καθίστανται ένα φίλτρο προσομοίωσης —και ενδεχομένως, εμπόδιο— ως προς τη ρεαλιστική γνώση της πραγματικότητας. Η διαπίστωση αυτή φαίνεται να τοποθετεί τις ανθρώπινες δυνατότητες, μάλλον σε μειονεκτική θέση έναντι αυτών των ζώων, όσον αφορά την άμεση και ρεαλιστική επίγνωση του κόσμου.

4. Αναδυόμενες Ιδιότητες και Σύστημα

Αποτελεί κοινό τόπο, τόσο στην επιστημονική όσο και στη φιλοσοφική σκέψη, η αναγνώριση συστημάτων —ήτοι συνόλων των οποίων τα στοιχεία αλληλεπιδρούν δυναμικά— τα οποία αφενός εξαρτώνται οντολογικά από τα επιμέρους συστατικά τους, αφετέρου επιδεικνύουν λειτουργική αυτονομία ως προς τις αναδυόμενες ιδιότητες και συμπεριφορές τους. Ένας ανεμοστρόβιλος, ο οποίος συγκροτείται από τη στροβιλώδη κίνηση πλήθους μικροσκοπικών σωματιδίων ύλης, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Υπό μία έννοια —όπως θα διαπιστώσουμε μέσα από την ανάλυση που ακολουθεί— οι «αναδυόμενες ιδιότητες» και το «σύστημα» θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως οι «δύο όψεις του ίδιου νομίσματος». Εκκινούμε από τις αναδυόμενες ιδιότητες.

4.1 Αναδυόμενες Ιδιότητες

Η έννοια της αναδυόμενης ιδιότητας δεν είναι καινοφανής. Ήδη από την αρχαιότητα ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι οι ψυχικές (ή πνευματικές) δυνάμεις απαιτούν —αλλά και επιβάλλονται από— μία ορισμένη διεύθυνση των τεσσάρων βασιικών υλικών στοιχείων (γη, αέρας, νερό, φωτιά) που ενυπάρχουν στον άνθρωπο.³⁰ Αυτές οι δυνάμεις είναι ξέ-

²⁹ Σχετικά με τους περιορισμούς της γλώσσας στην απόδοση νοητικών καταστάσεων στα ζώα βλέπε Βαρσάμη & Παπουτσή (2026), Γούναρης (2026), Μηλιώτη & Ντάσιου (2026).

³⁰ «Ἄπαντα δὲ τὰ μικτὰ σώματα, ὅσα περὶ τὸν τοῦ μέσου τόπον ἐστίν, ἐξ ἀπά-

χωρες και κατωφερώς αποτελεσματικές ως αίτια, αναφορικά με τις μη πνευματικές δυνάμεις (O' Connor, 2021: 1-4). Παρατηρούμε ότι, οι σκέψεις του Αριστοτέλη διαφοροποιούνται τόσο ως προς τον Καρτεσιανό δυϊσμό (όπου το σώμα και η ψυχή είναι ύλη και πνεύμα οντολογικά), αλλά και ως προς έναν πλήρη αναγωγισμό όπου οι πνευματικές δυνάμεις θα ανάγονταν στην ύλη.

Μέσα από μια αυστηρή μεταφυσική προσέγγιση, ο Jaegwon Kim (1999: 4) υποστηρίζει ότι για να καλείται μία ιδιότητα αναδύμενη, οφείλει να είναι μία νέα, θεμελιώδης, μη προβλέψιμη από τις —και μη αναγώγιμη στις— ιδιότητες των συστατικών του συστήματος. Σχολιάζοντας τις θέσεις αυτές, ο Boogerd διαπιστώνει ότι για τον Kim η ανάδυση αποτελεί μία «ασταθή θέση» (Boogerd et al, 2005: 132). Πράγματι, κατά τον Kim, εάν μια ιδιότητα μπορεί να εξηγήσει λειτουργικά ένα χαρακτηριστικό (όπως, για παράδειγμα, η διαφάνεια του νερού εξηγεί τη διέλευση του φωτός), τότε αυτή δύναται να αναχθεί σε κατώτερο επίπεδο, με συνέπεια να απωλέσει τον χαρακτήρα της ως «γνησίως» αναδύμενης. Το αυτό ισχύει και για τα νοητικά φαινόμενα: αν εξηγούν κάποιες λειτουργίες του οργανισμού, τότε θεωρούνται αναγώγιμα και, συνεπώς, μη-αναδύμενα (Boogerd et al, 2005: 132).

Στην πραγματικότητα, ο Kim διατηρεί τον όρο ανάδυση υπό την ασθενή του εκδοχή, ως επιγένεση των ιδιοτήτων του ανώτερου επιπέδου επί εκείνων του κατώτερου, χωρίς την ύπαρξη των οποίων οι πρώτες δεν νοούνται. Υφίσταται, δηλαδή, μεταξύ τους μία σχέση αυστηρής εξάρτησης και αναγκαιού καθορισμού (O' Connor, 2021: 9).

ντων σύγκειται τῶν ἀπλῶν...Γῆ μὲν οὖν καὶ ὕδωρ διὰ ταύτας ἐνυπάρχει τὰς αἰτίας, ἀήρ δὲ καὶ πῦρ, ὅτι ἐναντία ἐστὶ γῆ καὶ ὕδατι· γῆ μὲν γὰρ ἀέρι, ὕδωρ δὲ πυρὶ ἐναντίον ἐστίν, ὡς ἐνδέχεται οὐσίαν οὐσίᾳ ἐναντίαν εἶναι»· (όλα τα μικτά σώματα, όσα βρίσκονται γύρω από τον τόπο του κέντρου [του σύμπαντος], αποτελούνται και από τα τέσσερα απλά στοιχεία... Η μεν γη, λοιπόν, και το νερό ενυπάρχουν [στα σώματα] για αυτές τις αιτίες, ενώ ο αέρας και η φωτιά επειδή είναι εναντία προς τη γη και το νερό· διότι η γη είναι αντίθετη στον αέρα και το νερό στη φωτιά, κατά τον τρόπο που είναι δυνατόν μια ουσία να είναι αντίθετη προς μια άλλη ουσία). Βλέπε: (Aristotle, ca. 350 B.C.E./1955: 334b.31-33, 335a.4-7). Αναφορικά με τη δύναμη της ψυχής να ελέγχει το σώμα: «διὸ ἡ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος»· (για αυτό η ψυχή είναι η πρώτη εντελέχεια ενός φυσικού σώματος, που έχει τη δυνατότητα της ζωής). Βλέπε: (Αριστοτέλης, περ. 350 π.Χ./2003: 412a.27-29). Ακόμα: «ἐστὶν ἡ ψυχὴ τῶν εἰρημένων τούτων ἀρχὴ καὶ τούτοις ὄρισται, θρεπτικῶ, αἰσθητικῶ, διανοητικῶ, κινήσει»· (η ψυχή είναι η αρχή των ικανοτήτων που αναφέραμε, και ορίζεται με αυτές, δηλαδή με την ικανότητα της θρέψης, της αίσθησης, της σκέψης και με την κίνηση). Βλέπε: (Αριστοτέλης, περ. 350 π.Χ./2003: 413b.12-14).

Ωστόσο, μια τέτοια θεώρηση αφενός τείνει να υποβαθμίσει το γεγονός ότι, σε επίπεδο συστήματος, εμφανίζονται ιδιότητες που δεν διαθέτουν τα επιμέρους στοιχεία του συνόλου αν εξετασθούν μεμονωμένα· αφετέρου, παραβλέπει την εναλλακτική ερμηνεία, κατά την οποία οι ιδιότητες του κατώτερου επιπέδου δεν ειδηλώνονται πλέον όταν είναι παρούσες οι ιδιότητες του ανώτερου. Σύμφωνα με τον Humphreys (1997: 10-12), οι ιδιότητες του κατώτερου επιπέδου «αποσύρονται» από το προσκήνιο καθώς εμφανίζονται οι ιδιότητες του ανώτερου, μέσω μιας διαδικασίας συγχώνευσης των διαφορετικών συστατικών ιδιοτήτων. Συνεπώς, παύουν να υφίστανται ως διακριτές οντότητες, παραχωρώντας τη θέση τους στη νέα, ενοποιημένη δομή που ειδηλώνεται με την εμφάνιση ιδιοτήτων στο ανώτερο επίπεδο.

Συγκρίνοντας τις δύο θεωρήσεις, παρατηρούμε ότι ενώ ο Kim διαφυλάσσει την οντολογική προτεραιότητα του κατώτερου επιπέδου, ο Humphreys εισάγει μια μορφή οντολογικού μετασχηματισμού (ή συγχώνευσης) των ιδιοτήτων αυτού, στοχεύοντας στη θεμελίωση μιας γνήσιας συστημικής αιτιότητας. Στο πλαίσιο αυτό, οι ιδιότητες του ανώτερου επιπέδου δεν επιγίνονται πλέον επί των ιδιοτήτων του κατώτερου, καθότι οι τελευταίες παύουν να υφίστανται ως διακριτές οντότητες (Humphreys, 1997: 11-12).³¹

Συνοπτικά, μπορούμε να δεχθούμε ότι οι αναδυόμενες ιδιότητες φέρονται να διαθέτουν κατ' αρχάς τα εξής χαρακτηριστικά:³²

1. Δεν εντοπίζονται σε κανένα από τα συστατικά μέρη ενός συστήματος μεμονωμένα, αλλά συνιστούν χαρακτηριστικά του συνόλου ως τέτοιου (McClelland, 2010: 752).
2. Διαφέρουν ποιοτικά σε σχέση με τις ιδιότητες των επιμέρους μερών (Stoffregen, 2003: 123).

³¹ Ως μια *διακριτή εναλλακτική πρόταση*, που κινείται πέρα από το δίπολο Kim και Humphreys, θα μπορούσε να θεωρηθεί η προσέγγιση της Αμαλίας Τσακίρη. Διαφωνώντας με την οντολογική αναγωγή που επιχειρεί ο Kim, η συγγραφέας ακολουθεί την οδό της «μηχανιστικής εξήγησης». Το εν λόγω πλαίσιο προτείνει έναν τρόπο ενσωμάτωσης ψυχολογικών και νευροβιολογικών προσεγγίσεων στη νόηση χωρίς αναγωγισμό, υιοθετώντας μια μορφή *ερμηνευτικού πλουραλισμού* που σέβεται την αυτονομία διαφορετικών επιπέδων και πτυχών της εξήγησης, ενώ παράλληλα φωτίζει τις διασυνδέσεις τους. Μέσα από αυτήν την οπτική, η *λειτουργική οργάνωση* των μερών ενός συστήματος καθίσταται κατ' ουσίαν επαρκής για να θεμελιώσει την αιτιακή αυτονομία του ανώτερου επιπέδου. Βλέπε σχετικά: (Tsakiri, 2024).

³² Μια λεπτομερέστερη λίστα με τα πιο κοινά χαρακτηριστικά της ανάδυσης συμπεριλαμβάνεται στην εργασία της Τσακίρη (2010: 61-63).

3. Δεν δύνανται να εξηγηθούν βάσει των μεμονωμένων ιδιοτήτων των μελών του κατώτερου επιπέδου (Green, 2022: 33).
4. Είναι αδύνατον να προβλεφθούν μέσω της αποκλειστικής μελέτης των ιδιοτήτων του επιπέδου από το οποίο προέρχονται (Gounaris, 2011b: 3).

Τα παραδείγματα που ακολουθούν συγκεκριμενοποιούν την εφαρμογή των 1-4:

Α. Ένα τετράγωνο (ως δισδιάστατο σχήμα) στερείται όγκου. Ωστόσο, έξι τετράγωνα, τοποθετημένα κατάλληλα ώστε να σχηματίσουν κύβο, αποκτούν όγκο. Η ιδιότητα του όγκου στην περίπτωση αυτή, νοείται ως αναδυόμενη ιδιότητα του συστήματος των έξι κατάλληλα συσχετισμένων επιπέδων, καθώς δεν εντοπίζεται στα μέρη αλλά στη δομή του συνόλου.

Β. Στη βιολογία, παρόλο που τα επιμέρους οργανίδια και το γενετικό υλικό ενός βακτηρίου αντιγράφονται, η ιδιότητα της αυτόνομης αναπαραγωγής (διχοτόμηση) χαρακτηρίζει το βακτήριο ως λειτουργική ολότητα και όχι τα μεμονωμένα συστατικά του. Η αναπαραγωγή του οργανισμού συνιστά, κατ' αυτόν τον τρόπο, αναδυόμενη ιδιότητα του βιολογικού συστήματος.

Γ. Οι νόμοι των ιδανικών αερίων (π.χ. θερμοκρασία, πίεση), οι οποίοι προκύπτουν μέσω των θερμοδυναμικών αλληλεπιδράσεων των μορίων τους, αποτελούν αναδυόμενες ιδιότητες που αφορούν μακροσκοπικές ολότητες και όχι μεμονωμένα σωματίδια. Μάλιστα, όπως επισημαίνεται, οι νόμοι αυτοί είναι απλούστεροι από τους πολύπλοκους νόμους που διέπουν τη συμπεριφορά των επιμέρους μορίων (McClelland, 2010: 752).

Στο τελευταίο αυτό παράδειγμα, ωστόσο, αξίζει να επισημανθεί ότι οι νόμοι των ιδανικών αερίων θεωρούνται πλήρως αναγώγιμοι (μέσω της κινητικής θεωρίας) ως προς τις καταστάσεις των μεμονωμένων μορίων. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την ανάγκη διάκρισης μεταξύ διαφορετικών τύπων ανάδυσης, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

4.1.1. Διακρίσεις: Οντολογική-Επιστημολογική και Ασθενής-Ισχυρή

Μετά την παράθεση των παραδειγμάτων, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε σε δύο διακρίσεις αναφορικά με τις αναδυόμενες ιδιότητες. Η πρώτη διάκριση αφορά την οντολογική και την επιστημολογική προ-

σέγγιση. Τα επιστημολογικά ερωτήματα εστιάζουν στο το κατά πόσο οι ιδιότητες του συστήματος μπορούν να προβλεφθούν (ή να εξηγηθούν) από αναλύσεις αναφορικά με τα μέρη του, ενώ τα οντολογικά αφορούν το ερώτημα του κατά πόσο οι ιδιότητες του συστήματος είναι αναγώγιμες ή μη ως προς τα μέρη του (Green, 2022: 33-34). Για παράδειγμα, αποτελεί επιστημολογικό ερώτημα το εάν η συνολική συμπεριφορά του βακτηρίου (π.χ. ο πολλαπλασιασμός) μπορεί να προβλεφθεί από την εξαντλητική ανάλυση των ιδιοτήτων των επιμέρους οργανιδίων του, ενώ συνιστά οντολογικό ερώτημα το εάν μακροσκοπικές ιδιότητες, όπως η πίεση ενός αερίου, μπορούν να αναχθούν πλήρως στα μόρια του (με βάση, επί παραδείγματι, την κινητική τους κατάσταση).

Ταυτόχρονα, υφίστανται προσεγγίσεις, που δείχνουν μια μετατόπιση προς τα επιστημολογικά ερωτήματα. Έτσι, οι αναδυόμενες ιδιότητες μπορούν να νοηθούν ως «απρόβλεπτες συνέπειες» λόγω κάποιας εσφαλμένης υπόθεσης, ως «σημείο αναφοράς» του συστήματος (η ιδιότητα δηλαδή που το χαρακτηρίζει), ή ακόμα ως η επιστημολογική θεμελίωσή του (ο τρόπος μελέτης των μερών μέσω της ιδιότητας που παρουσιάζει το σύστημα ως σύνολο) (Georgiou, 2003: 242-243).

Η δεύτερη διάκριση συνδέεται με τις έννοιες της εξάρτησης και της αυτονομίας οδηγώντας στον διαχωρισμό μεταξύ ασθενούς και ισχυρής ανάδυσης.

Η ασθενής ανάδυση επιβεβαιώνει μεν την πραγματικότητα των αναδυόμενων ιδιοτήτων ως ξεχωριστών οντοτήτων, αλλά παραμένει συμβατή με τον φυσικαλισμό —τη θέση δηλαδή ότι όλα τα φαινόμενα καθορίζονται πλήρως από θεμελιώδη φυσικά φαινόμενα. Εδώ υπεισέρχεται το πρόβλημα ότι, ενώ αποδεχόμαστε την ανάδυση οντολογικά, αυτή δύναται τελικά να αναχθεί σε φυσικά φαινόμενα κατωτέρω επιπέδου (O' Connor, 2021: 15).

Αντιθέτως οι υποστηρικτές της ισχυρής ανάδυσης, χωρίς να αρνούνται την επίδραση των θεμελιωδών φυσικών φαινομένων, διατείνονται ότι ορισμένα φαινόμενα υψηλότερου επιπέδου εμφανίζουν ασθενέστερη εξάρτηση και, συνακόλουθα, ισχυρότερη αυτονομία. Αυτό λαμβάνει συχνά τη μορφή παρουσίας θεμελιωδών αιτιωδών δυνάμεων σε υψηλότερο επίπεδο από το βασικό επίπεδο της ύλης και των νόμων που τη διέπουν. Ίσως τα πιο χαρακτηριστικά τέτοια φαινόμενα αφορούν τις ικανότητες του συνειδητού νου σε σχέση με το νευρωνικό του υπόστρωμα (O' Connor, 2021: 23, 42).

Από οντολογικής άποψης, ορισμένοι (όπως ο Humphreys), θεωρούν

ότι δημιουργείται ένα νέο πλαίσιο στο οποίο τα βασικά στοιχεία υφίστανται θεμελιώδεις αλλαγές: μετασχηματίζονται σε νέα είδη αποκτώντας νέες δυνάμεις ενώ ίσως χάνοντας άλλες. Η έλευση αυτών των νέων δυνάμεων, περιγράφεται πλέον από νέους νόμους (Ο' Connor, 2021: 23, 35, 42).

4.2. Η έννοια του συστήματος

Μεταβαίνοντας στην έννοια του συστήματος, την οποία ως τώρα θίξαμε ακροθιγώς, παρατηρούμε ότι αυτή προκύπτει από τον τρόπο θεώρησης ενός συγκεκριμένου συνόλου· δηλαδή, από το εάν θα αναγνωρίσουμε σε αυτό μια ιδιότητα που χαρακτηρίζει *σχεσιακά* τα μέλη του. Τούτο ισχύει για κάθε σύνολο, οσοδήποτε σύνθετο και αν είναι, αρκεί να υφίστανται σχέσεις μεταξύ των μελών που το απαρτίζουν.

Για παράδειγμα, τρεις ίπποι δύνανται να θεωρηθούν αρχικά ως μία απλή συλλογή, δηλαδή ως ένα σύνολο τετραπόδων χωρίς κάποια άλλη συσχέτιση μεταξύ τους. Με τη χρήση ενός διαφορετικού κριτηρίου για τον προσδιορισμό των στοιχείων του, μπορούν να ιδωθούν ως π.χ. το σύνολο ενός μαύρου και δύο λευκών ίππων (εστιάζοντας σε ειδικά παραμένοντα χαρακτηριστικά τους). Τέλος, η συλλογή αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως μία «οικογένεια» (εφόσον μία τέτοια *σχέση* υφίσταται μεταξύ τους).

Στην τελευταία αυτή —και μόνον— περίπτωση, ο χαρακτηρισμός «οικογένεια» παύει να υφίσταται αν απομονώσουμε έναν ίππο, καθότι εκλείπει τότε, το πλαίσιο της συσχέτισης (Georgiou, 2003: 240). Αντιθέτως, το ζώο δεν παύει ποτέ να είναι ένας τετράποδος μαύρος (ή λευκός) ίππος, διατηρώντας τα μονίμως παραμένοντα ατομικά χαρακτηριστικά του. Συνεπώς, η «οικογένεια», με την έννοια που της αποδώσαμε, συνιστά μια ισχυρά αναδυόμενη ιδιότητα, καθώς πληροί τα εξής χαρακτηριστικά:

1. Εμφανίζεται *μόνο σε επίπεδο συνόλου* (συστήματος) και όχι στα μεμονωμένα στοιχεία του.
2. Δύνανται να ερμηνευθεί ως ιδιότητα του συνόλου κατά τρόπο ώστε να *αποσύρονται* από το προσκήνιο τα έτερα χαρακτηριστικά των μελών (όπως η «ιπποσύνη» ή το χρώμα του καθενός), προς όφελος της νέας δομής.
3. Ως ιδιότητα ανώτερου επιπέδου, προκύπτει από τη *συγχώνευση* διαφορετικών ιδιοτήτων του κατώτερου επιπέδου, δηλαδή του

κάθε ίππου ξεχωριστά (π.χ. η ανεξαρτησία μετατράπηκε σε δεσμό γονέων).

4. Διαφέρει *ποιοτικά* ως προς τις ιδιότητες των μελών, ενώ δεν μπορεί να εξηγηθεί από τις μεμονωμένες ιδιότητές τους (μαύρος, λευκός), αλλά ούτε και να προβλεφθεί μελετώντας ξεχωριστά τα μέλη του κατωτέρου επίπεδου.

Επιπλέον, η σχέση «οικογένεια», λειτουργεί καθοδικά και παράγει συμβάντα στα οποία διακρίνεται σαφώς η σχέση αιτιότητας μεταξύ τους. Η παροχή προστασίας σε κάποια μέλη από τα υπόλοιπα της οικογένειας, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Μία τέτοια συμπεριφορά δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί επαρκώς σε ένα σύνολο τυχαίων ίππων.

Μολονότι η ανωτέρω περιγραφή αφορά ένα ολιγομελές σύνολο, οι ίδιες αρχές διέπουν και πολλαπλασίως συνθετότερα σύνολα, όπως ένας εγκέφαλος (σύνολο νευρώνων) ή ένα κύτταρο (σύνολο οργανιδίων). Στο κύτταρο φερ' ειπείν, αναγνωρίζονται αλληλεπιδράσεις μεταξύ των διαφόρων οργανιδίων, οι οποίες πραγματοποιούνται κατ' ουσίαν μέσω δικτύων. Η δομή των δικτύων αυτών προσδιορίζει δυναμικές συμπεριφορές ανεξάρτητες από τις αιτιακές λεπτομέρειες που είναι εγγενείς στα επιμέρους στοιχεία του δικτύου. Όπως είναι αναμενόμενο, τα φαινόμενα υψηλότερου επιπέδου χαρακτηρίζονται από αυτονομία σε σχέση με τις μηχανικής φύσεως λεπτομέρειες που εμφανίζονται στα χαμηλότερα επίπεδα (Green, 2022: 35-36).

Όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με τέτοια φαινόμενα, τείνουμε να τα αναγνωρίζουμε άμεσα, αποδίδοντάς τους οντολογική υπόσταση στο πλαίσιο μιας ισχυρής ανάδυσης. Έτσι κατά τη φάση της «μίτωσης», το κύτταρο —ήτοι ένα σύστημα συσχετιζόμενων οργανιδίων— διαιρείται *ως ολότητα*, προκειμένου να δώσει δύο γενετικά πανομοιότυπα θυγατρικά κύτταρα. Υπό αυτό το πρίσμα, η μίτωση αναγνωρίζεται οντολογικά ως μία αναδυόμενη ιδιότητα (και όχι απλώς ως χρονική διάρκεια στη ζωή του κυττάρου), η οποία χαρακτηρίζει το κύτταρο στη φάση προ της διαιρέσεώς του. Γενικεύοντας, αποτελεί θεμελιώδες χαρακτηριστικό των συστημάτων, από το πλέον απλό ως το πιο σύνθετο, ότι προσδιορίζονται —αλλά και αναγνωρίζονται— από την αναδυόμενη (ή τις αναδυόμενες) ιδιότητές τους, και μάλιστα όχι σταδιστικά, αλλά άμεσα (Georgiou, 2003: 240).

Έχοντας πλέον σκιαγραφήσει και τις «δύο όψεις του ίδιου νομίσματος», καταλήγουμε στην παρατήρηση ότι μία αναδυόμενη ιδιότητα ικανοποιεί, από τα αιτήματα που τέθηκαν στην εισαγωγή, το πρώτο

περί της μονοσήμαντης αντιστοιχίας και αναγνώρισης ενός συνόλου (και εν προκειμένω συστήματος), καθώς και αυτό της διάκρισης των σχέσεων αιτιότητας των συμβάντων μεταξύ των μελών του.

5. Οι Παρεχόμενες Δυνατότητες και το Νόημα ως Αναδυόμενες Ιδιότητες

Στο σύστημα πλέον ζώου-περιβάλλοντος, είναι δυνατόν να αναδύονται ιδιότητες που δεν προϋπήρχαν ούτε αναφορικά με το ζώο ούτε με το περιβάλλον. Έτσι, τόσο οι ΠΔ (Stoffregen, 2003: 123), όσο και το νόημα (Gounaris, 2011b: 320–321; Gounaris, 2013: 10), έχουν προταθεί ως τέτοιες. Οι προτάσεις αυτές είναι εύλογες αφού:

1. Αν ένα από τα δύο στοιχεία του συστήματος ζώου-περιβάλλοντος απομονωθεί, καταργούνται αυτόματα και το νόημα και οι ΠΔ.
2. Στο ίδιο το σύστημα, αναγνωρίζεται και νόημα και ΠΔ.

Ο Stoffregen μάλιστα, στην προσπάθειά του να δώσει έναν ορισμό για τις ΠΔ που να ανταποκρίνεται σε ιδιότητες συστήματος, χρησιμοποίησε ακριβώς την περιγραφή των αναδυόμενων ιδιοτήτων. Έτσι, ορίζει μια ιδιότητα ως ΠΔ, αν και μόνο αν, αυτή είναι ιδιότητα του συστήματος και όχι των μελών του. Παρατηρούμε όμως, ότι ο ορισμός αυτός είναι πολύ γενικός καθώς δεν αναφέρεται σε ειδικά στοιχεία των ΠΔ όπως είναι η άμεση αναγνώρισή τους από το ον ή οι ευκαιρίες δράσης που παρέχουν. Κατ' ουσίαν, δεν έχουμε παρά μία επανάληψη του τρόπου που γίνεται αντιληπτή μία αναδυόμενη ιδιότητα, γεγονός βέβαια που πιστοποιεί την κατανόηση των ΠΔ ως μία υποπερίπτωση των αναδυόμενων ιδιοτήτων, αλλά δεν τις διαφοροποιεί καθόλου από αυτές.

6. Ελάχιστη Συνθήκη Ρεαλισμού (ΕΣΡ)

Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι, για την υποστήριξη μιας ρεαλιστικής θέσης αναφορικά με τη γνώση του κόσμου, απαιτείται η ύπαρξη ενός γεγονότος που θα δεσμεύει³³ όχι μόνο τη δράση ή τη συμπεριφορά, αλλά και την διαδικασία που μας οδηγεί σε αυτές κατά τέτοιο τρόπο, που να εγγυάται κάποια ΕΣΡ (Gounaris, 2013: 9).

Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα: θα μπορούσε η ίδια η αλληλεπίδραση (ως γεγονός) μεταξύ όντων να αποτελέσει την ΕΣΡ; Είναι, βεβαίως, αποδε-

³³ Υπό την έννοια ότι αυτό το γεγονός προαπαιτείται για οτιδήποτε ακολουθεί.

ιτό ότι τα ζώα όλων των ειδών, όπως και οι άνθρωποι, αλληλεπιδρούν τόσο μεταξύ τους όσο και με έτερα είδη. Ωστόσο, από βιολογικής σκοπιάς, διαπιστώνεται ότι όχι μόνο το κάθε είδος, αλλά στην πραγματικότητα, το κάθε μεμονωμένο ζώο διαφέρει ως προς ένα άλλο, καθώς κανένας οργανισμός δεν είναι πανομοιότυπος με άλλον του είδους του.³⁴ Συνεπώς, οι δυνατότητες ακόμη και των ζώων του ίδιου είδους αναπόφευκτα διαφοροποιούνται, έστω και ελαφρώς.

Το ίδιο ισχύει και για τους ανθρώπους. Ένας νεαρός, για παράδειγμα, διαθέτει (κατά τεμμήριο) οξύτερη όραση από έναν ηλικιωμένο, ή είναι δυνατότερος από έναν συνομήλικό του ή έχει αναπτύξει δεξιότητες που ακόμα και ο (τυχόν) δίδυμος αδελφός του, ενδεχομένως στερείται. Εάν, λοιπόν, αποκλείσουμε τις αναπαραστάσεις –μια παραδοχή συμβατή με το παρόν φιλοσοφικό πλαίσιο–, η αλληλεπίδραση εντός των ορίων των σωματικών δυνατοτήτων του ελάχιστου όντος, επιβεβαιώνει με την ύπαρξη κάποιας συνθήκης ρεαλισμού, δεν συνεπάγεται όμως ότι η ίδια η αλληλεπίδραση συνιστά την ΕΣΡ που αναζητούμε.

Εάν ίσχυε κάτι τέτοιο, η αλληλεπίδραση θα πιστοποιούσε αυτομάτως μέσω της διαθέσιμης ενσώματης νόησης, μια ρεαλιστική γνώση του κόσμου εις μέρους των συμμετεχόντων όντων. Κάτι τέτοιο όμως δεν τεκμαίρεται αναγκαστικά από το γεγονός και μόνο της αλληλεπίδρασης. Ενδεχομένως η αλληλεπίδραση να αποτελεί απλώς το αποτέλεσμα μιας μηχανιστικής δέσμευσης της δράσης και της συμπεριφοράς ως προϊόν απόκρισης αισθητήρων, χωρίς όμως να υφίσταται καμμία απολύτως γνώση του κόσμου.

Ακολουθώντας μία διαφορετική πορεία σκέψης, και δεδομένου ότι μιλάμε για ρεαλισμό, μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι το θεμελιώδες γεγονός στο οποίο θα αναφέρεται η ΕΣΡ, οφείλει να είναι υπαρκτό και ανεξάρτητο από το πώς γίνεται αντιληπτό. Ωστόσο οι θεωρίες περί ρεαλισμού απέχουν πολύ από το να συνιστούν ένα ενιαίο και λογικά αλληλοεξαρτώμενο σώμα. Κρίνεται, επομένως, απαραίτητο να αναφερθούμε στα είδη του ρεαλισμού, ώστε να διευκρινιστεί σε ποιόν τύπο ακριβώς αναφερόμαστε.

Προσεγγίζοντας το ζήτημα, μπορούμε να ταξινομήσουμε τις θέσεις περί ρεαλισμού σε τέσσερις κατηγορίες (Kukla, 1998: 3–4): η πρώτη αποδέχεται την ύπαρξη αισθητηριακών δεδομένων (sense-data): για παράδειγμα, η αίσθηση της θερμότητας ή ενός χρώματος θεωρούνται

³⁴ Σχετική βέβαια είναι και η άποψη του Gibson (στη σημείωση 20) που αναφέρεται σε «κείνο το ζώο» ξεχωριστά, όχι σε είδος.

όντα. Η δεύτερη αποδέχεται την ύπαρξη φυσικών αντικειμένων, όπως ενός τραπέζιου. Η τρίτη, των μη παρατηρήσιμων οντοτήτων όπως είναι τα ηλεκτρόνια ή οι ασυνείδητες νοητικές διεργασίες. Τέλος, η τέταρτη, την ύπαρξη αφηρημένων και αμετάβλητων οντοτήτων, όπως π.χ. αριθμών ή ιδεών. Συνδυασμοί των ανωτέρω –λογικά ανεξαρτήτων– θέσεων, αντιστοιχούν σε διάφορες θεωρίες. Για παράδειγμα, κατά τον Kukla, ο φαινομεναλισμός αποδέχεται την πρώτη, ενώ απορρίπτει τις τρεις επόμενες (Kukla, 1998: 5).

Πέραν αυτών, καθόσον η ύπαρξη, για τη φαινομενολογία, νοείται μέσω αποβλεπτικής συσχέτισης, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε εντός ενός φαινομενολογικού πλαισίου για ρεαλισμό, κατ' αρχάς μέσω αποβλεπτικών σχέσεων με παρατηρήσιμες οντότητες –δηλαδή θα αποδεχόμασταν τη συμβατότητα με τη θέση 2.³⁵ Εάν, τώρα, ορίσουμε ως επιστημονικό ρεαλισμό την αποδοχή πρωτίστως της θέσης 3,³⁶ μια αντιρεαλιστική θέση θα συνεπαγόταν την άρνησή της. Έτσι, θα είμασταν πιθανόν συνεπείς με μια φαινομενολογία, η οποία όμως θα κινδύνευε να χαρακτηριστεί εκ των προτέρων αντιρεαλιστική.³⁷

Πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι το τυπικό επιχείρημα του επιστημονικού ρεαλισμού (αλλά και μομφή) κατά του ιδεαλισμού, είναι ότι ο τελευταίος αδυνατεί να εξηγήσει την επιτυχία της επιστήμης παρά μόνο ως «θαύμα» –μια ένσταση που μάλλον διαθέτει ιστορικό βάθος.³⁸

³⁵ Ενδεχομένως, ωστόσο, να γίνονταν αποδεκτά και αντικείμενα των άλλων κατηγοριών –με εξαίρεση της κατηγορίας 1 η οποία παραπέμπει στον ιδεαλισμό και αναγκαστικά στη μη δυνατότητα ενσωμάτωσης του όντος στον κόσμο, καθώς τότε ο κόσμος «κενταφιάζεται» μέσα στο ον– υπό την προϋπόθεση ότι δέχομαι τη δυνατότητα του όντος για αποβλεπτική σχέση προς αυτά.

³⁶ Αντιλαμβανόμαστε ότι η θέση του Kukla δεν πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι *μόνο* οι ασυνείδητες νοητικές διεργασίες υπάρχουν, αποκλείοντας τις ενσυνείδητες. Σημαίνει ότι ο *επιστημονικός ρεαλισμός, δεσμεύεται στην ύπαρξη ακόμη και των μη παρατηρήσιμων οντοτήτων*, εφόσον χρησιμοποιούνται σε επιτυχημένες επιστημονικές εξηγήσεις.

³⁷ Υπενθυμίζεται ότι από το νόμο De Morgan (Tomassi, 2006: 161-162), η άρνηση της σύζευξης (1 AND 2), είναι (NOT 1) OR (NOT 2). Αντίστοιχα, η άρνηση της διάζευξης (1 OR 2), γίνεται (NOT 1) AND (NOT 2). Επίσης από το [X] μπορώ να μεταβώ στο 2 OR [X] (Tomassi, 2006: 84). Έτσι, αν για παράδειγμα ορίσω ως επιστημονικό ρεαλισμό την αποδοχή 3 AND (NOT 4), μία αντιρεαλιστική θέση θα ήταν η [(NOT 3) OR 4] από την οποία μεταβαίνω στην 2 OR [(NOT 3) OR 4]. Θα είχα δηλαδή έναν τύπο φαινομενολογίας (λόγω της συμβατότητας με τη θέση 2) που θα ήταν εκ προοιμίου αντιρεαλιστικός.

³⁸ Χαρακτηριστικά ο Berkeley, αναγκάζεται να επικαλεστεί την ύπαρξη και επικοινωνία με τον Θεό για να υποστηρίξει ότι η (πραγματική) παράσταση στο νου ενός δέντρου, δεν αποτελεί ψευδαίσθηση (Putnam, 1975: 177; Πελεγρίνης, 2010: 193).

Όμως ο επιστημονικός ρεαλισμός, όταν εξετάζεται ως προς τη δομή του, περιλαμβάνει θέσεις που προσανατολίζονται όχι μόνο προς στη μεταφυσική, αλλά και προς τη σημασιολογία και τη γνωσιολογία (Psillos, 2000: 706–707).

Η μεταφυσική του θέση αποδέχεται ότι ο κόσμος διαθέτει μια προσδιορισμένη και ανεξάρτητη από νου δομή. Η θέση αυτή υπονοεί ότι οι μη παρατηρήσιμες οντότητες που επικαλούνται οι επιστημονικές θεωρίες, υπάρχουν³⁹ κατά τρόπο ανεξάρτητο από την ικανότητά μας να τις γνωρίζουμε, να τις πιστοποιούμε ή να αναγνωρίζουμε την ύπαρξή τους.

Η σημασιολογική θέση του επιστημονικού ρεαλισμού, αποδέχεται ότι οι επιστημονικές θεωρίες πρέπει να λαμβάνονται «τοις μετρητοίς» καθώς αποτελούν περιγραφές εντός του πεδίου τους και μπορούν να είναι αληθείς ή ψευδείς. Εάν είναι αληθείς, τότε οι μη παρατηρήσιμες οντότητες που επικαλούνται, γεμίζουν τον κόσμο. Άρα, επί της ουσίας, ο επιστημονικός ρεαλισμός εγκρίνει μια οντολογικά «πληθωριστική» σκοπιά, μια σκοπιά κατά την οποία ο κόσμος μπορεί να «πλημμυρίσει» από μη παρατηρήσιμες οντότητες αλλά και διαδικασίες.

Τέλος, η επιστημολογική-γνωσιολογική θέση του, δέχεται ότι οι ώριμες και επιτυχείς ως προς τις προβλέψεις τους επιστημονικές θεωρίες, είναι προσεγγιστικά αληθείς ως προς τον κόσμο. Συνεπώς οι οντότητες που περιγράφουν, βρίσκονται πολύ κοντά και στις πραγματικές οντότητες, ενώ η ύπαρξή τους, αρκεί να αποδειχθεί εντός της θεωρίας που τις περιγράφει. Εδώ, η αποδειξιμότητα πλέον, θα καταλαμβάνει τη θέση της αλήθειας για τον κόσμο, κάτι που επιτυγχάνεται με την αρωγή μιας διαφοροποιημένης κατανόησης των κλασικών λογικών συνδέσμων που δεν σχετίζεται με αποδόσεις τιμών αλήθειας (Putnam, 1975: 188). Για παράδειγμα, το ηλεκτρόνιο των Bohr-Rutherford ή αυτό που περιγράφει η σύγχρονη κβαντομηχανική, προσεγγίζουν την πραγματικότητα μέσω θεωρητικών ή πειραματικών αποδείξεων, και μάλιστα κατά τρόπο ώστε οι προγενέστερες επιστημονικές θεωρήσεις να συγλίνουν στις επόμενες (Putnam, 1975: 178–183).

Γενικότερα όμως, η μέθοδος του επιστημονικού ρεαλισμού αποδεικνύεται αξιόπιστη λόγω των προβλέψεων που επιτυγχάνει. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι λειτουργώντας ως ένα είδος «υπερκείμενης υπόθεσης»,⁴⁰ μας παρέχει ένα πλαίσιο που ταιριάζει στις απαιτήσεις μας, καθώς τόσο το

³⁹ Η ύπαρξή τους δεν είναι βεβαία. Απλώς διατυπώνεται μια θέση με την προϋπόθεση της ύπαρξης των μη παρατηρήσιμων οντοτήτων.

⁴⁰ Μία φράση που χρησιμοποιεί ο Putnam (1975: 178).

νόημα όσο και οι ΠΔ αλλά και οι αναδυόμενες ιδιότητες, μπορούν να θεωρηθούν ως όντα αν εκληφθούν ως ενσυνείδητες διεργασίες. Και εδώ ακριβώς εντοπίζεται ο προβληματισμός μας: αν η φαινομενολογία με κάποιο τρόπο κριθεί αντιρεαλιστική ως προς τον επιστημονικό ρεαλισμό, τι ελπίδα έχουμε να αποκαλύψουμε μια ΕΣΡ, δεχόμενοι εξαρχής το φαινομενολογικό, ως το προτιμητέο πλαίσιο αναφοράς μας;

Θεωρώ ότι η ανωτέρω προσέγγιση καταδεικνύει την ευκολία με την οποία κάποιος μπορεί να υποπέσει σε λογικό ατόπημα. Ας ενθυμηθούμε ότι αναζητούμε μια ΕΣΡ εντός ενός ήδη αποδεκτού φαινομενολογικού πλαισίου. Άρα, μια τέτοια συνθήκη δεν θα πρέπει να αξιολογηθεί μέσω μιας *a priori* αποδοχής ή υπό την αιγίδα της «ομπρέλας» ενός τύπου επιστημονικού –ή άλλου– ρεαλισμού. Αυτός μπορεί μεν να είναι επιθυμητός –και ίσως τελικά συμβατός με τη συνθήκη που θα αναγνωρίσουμε– αλλά δεν γίνεται αντιληπτός εκ προοιμίου ως προϋπόθεση για την αναζήτησή μας.

Αντιθέτως, και αποκλειστικά αυτο-οριοθετούμενοι στο πλαίσιο της φαινομενολογίας, εκκινούμε από το γεγονός ότι το «νοείν» για τα υποκείμενα, είναι αποβλεπτική σχέση. Και το νόημα του είναι του υπάρχοντος αποτελεί το φαινόμενο του είναι, που έτσι το «υποδεικνύει και το απαιτεί» (Sartre, 2007: 37). Συνεπώς, στο *νόημα του είναι του υπάρχοντος* πρέπει να εστιάσουμε, το οποίο οφείλει να είναι κοινό, εάν επιδιώκουμε μια ρεαλιστική θέση για τον κόσμο για όλα τα νοήμονα όντα σε ένα σύστημα. Άρα, αναζητούμε μία συνθήκη, η οποία θα επιφέρει για όλα τα υποκείμενα, κατ' ελάχιστον το ίδιο νόημα. Αν αυτό δεν συμβαίνει, δεν μπορούμε να μιλάμε για ΕΣΡ. Αυτή η απαίτηση θα αποτελέσει τον οδηγό στην αναζήτησή μας. Βέβαια το νόημα, αν και μη παρατηρήσιμο, μπορεί οντολογικά να εισχωρήσει στο οικοδόμημα του επιστημονικού ρεαλισμού, καθώς, είτε ως –αρχικά ενδεχομένως– ασυνείδητη είτε ως ενσυνείδητη πνευματική αποβλεπτική δραστηριότητα, δύναται να διαδραματίσει ρόλο σε επιστημονικές θεωρίες.

7. Προσπάθειες Εξεύρεσης μίας Ελάχιστης Συνθήκης Ρεαλισμού

Αναζητώντας μία ΕΣΡ, ο Zahidi (2014: 471–474)⁴¹ παραθέτει αρχικά τη θέση του επιστημονικού ρεαλισμού των Chemero-Hacking: μια οντότητα *x* είναι πραγματική για τον *Υ*, αν και μόνο αν, ο *Υ* μπορεί να χειριστεί την *x*.⁴² Βάσει αυτής της θεώρησης, οντότητες όπως τα

⁴¹ Σχετική συζήτηση γίνεται και στο Gounaris (2013: 9).

⁴² “For an entity *x* to be real for a certain organism type *Y*, is according to the

ηλεκτρονία ή οι ασυνείδητες νοητικές λειτουργίες, ορθώς –στο πλαίσιο της φαινομενολογίας– δεν γίνονται αντιληπτά ως πραγματικές.⁴³ Θα μπορούσαμε όμως επιπρόσθετα να υποστηρίξουμε, ότι αυτές είναι ανύπαρχτες για ένα ζώο ή ότι δεν υπήρχαν για τους ανθρώπους πριν τον 19^ο αιώνα, καθώς δεν δύναται να υπάρχει αποβλεπτικότητα προς κάτι που ακόμα δεν υφίσταται καν ως νοητική σύλληψη.

Ωστόσο, το πρόβλημα με τη θέση των Chemero-Hacking, ανακύπτει όταν γεννάται το ερώτημα περί της ύπαρξης πολλαπλών πραγματικότητων ανάλογα με το είδος⁴⁴ και σε συνάρτηση με τις διαφορετικές σωματικές ικανότητες εκάστου. Ο Zahidi, επιχειρεί να υπερασπιστεί την προαναφερθείσα θέση περί χειρισμού οντοτήτων έναντι αυτού του προβληματισμού, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα ενός θηρευτή και του θηράματός του. Υποστηρίζει ότι οι δύο κόσμοι τους⁴⁵ (αναγκαστικά) μερικώς αλληλοκαλύπτονται, καθόσον τα όντα αλληλεπιδρούν. Η αλληλεπίδραση κατ' αυτόν, συνιστά την επιβεβαίωση μιας ΕΣΡ, αν και ο ίδιος οδηγείται στην παραδοχή ότι «η πραγματικότητα θα πρέπει να θεωρείται ως ένα μωσαϊκό στο οποίο υφαίνονται πολλά «οντολογικά» νήματα».⁴⁶

Βεβαίως, στην ενότητα 6, αμφισβητήσαμε το σκεπτικό της ταύτισης της ΕΣΡ με την αλληλεπίδραση αυτή καθαυτή. Η ερμηνεία όμως του Zahidi, ακόμα και αν δεν αμφισβητήσουμε την ορθότητά της, δεν παύει να είναι ασύμβατη με μια φαινομενολογική θεώρηση. Τόσο ο θηρευτής όσο και το θήραμα, μαζί με το περιβάλλον τους, οφείλουν να συγκροτούν ένα ενιαίο και αδιάσπαστο σύστημα. Εάν μιλάμε για διαφορετικούς κόσμους (ή για διαφορετικά, μερικώς επικαλυπτόμενα συστήματα), υποπίπτουμε σε σφάλμα (Heidegger, 1999: 196).

Ως δεύτερη επιλογή, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε τις ΠΔ. Όπως περιγράφεται στο (Gounaris, 2013: 9–10), στις ΠΔ αποδίδεται οντικός χαρακτήρας ανάλογος με αυτόν των ηλεκτρονίων. Πέραν του προ-

manipulation thesis defined by: x is real for Y if and only if Y can manipulate x. The world for an organism type Y then consists simply of all entities that are real for Y”.

⁴³ Εκτός αν υποθέσουμε την ύπαρξη συσκευής που χειρίζεται κάποιος και με την οποία αλληλεπιδρά έμμεσα με τέτοιες οντότητες (π.χ., παλμογράφος).

⁴⁴ Η ακόμα –σύμφωνα με την ανάλυσή μας στην ενότητα 6– ανάλογα με το κάθε μεμονωμένο ζώο ακόμα και αν αναφερόμαστε σε ζώα του ίδιου είδους.

⁴⁵ Με τον όρο “world” ο Zahidi εννοεί το σύστημα του όντος με το περιβάλλον μέσα στο οποίο δρα.

⁴⁶ “Rather, reality should be viewed as a tapestry in which several “ontological” threads are weaved”.

βλήματος που αναφέρεται στο ίδιο paper σχετικά με τον (μη ελέγξιμο) πολλαπλασιασμό των όντων,⁴⁷ είδαμε ότι η Ύπαρξη προϋποθέτει αποβλεπτικότητα. Καθίσταται, λοιπόν, προφανές ότι δεν μπορούμε να εστιάσουμε σε οντότητες *per se* που κείνται εκτός της αντιληπτικής μας ικανότητας.⁴⁸ Όπως επισημαίνει ο Sartre, δεν υπάρχει εξωτερικότητα του υπάρχοντος με την έννοια ότι αποκρύπτει μια κρυφή πραγματικότητα που αδυνατούμε να φτάσουμε. Στο πλαίσιο της φαινομενολογίας, αυτή απλά δεν υπάρχει (Sartre, 2007: 11).

Έτσι, το αντικείμενο της αντιληπτικής ικανότητας του «άλλου», άρα και οι ΠΔ που αυτός αντιλαμβάνεται, μας είναι απροσπέλαστες. Αφενός, διότι για εμάς φαινομενολογικά δεν υπάρχουν, αφετέρου αν αναγνωρίζονταν οι δικές του ΠΔ, ως κοινές με τις δικές μας με κάποιο τρόπο, θα έπρεπε αυτές να φέρουν τις ίδιες «αξίες και νόηματα» στην αντίληψη διαφορετικών όντων. Ας μην ξεχνάμε όμως, ότι σε μία μη στατική πραγματικότητα, ακόμα και η επαναλαμβανόμενη προσφυγή στην ίδια ΠΔ από το ίδιο ον, φέρει (αναγκαστικά) διαφορετική –έστω και ελαφρώς– αξία κάθε φορά, ανάλογα με την(τις) εκάστοτε μεταβαλλόμενη(ες) ανάγκη(ες) του. Για παράδειγμα, διαφορετική αξία έχει ένα καταφύγιο υπό βροχή και x θερμοκρασία περιβάλλοντος όταν το ον είναι πεινασμένο και κουρασμένο, και διαφορετική με καλοκαιρία και y βαθμούς όταν δεν πεινάει και είναι ξεκούραστο, για να αναφέρουμε μόνο κάποιες άμεσες παραμέτρους.

Ακόμα και αν δύο όντα μοιράζονται την ίδια ΠΔ με τρόπο ώστε η χρήση της από το ον Α να αποκλείει τη χρήση της από το ον Β, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι για τα όντα αυτά, η ΠΔ φέρει (ακριβώς) την ίδια αξία σε κάθε εναλλαγή της χρήσης της. Τόσο οι συνθήκες όσο και οι ανάγκες των όντων κάθε φορά, έστω και ελάχιστα, διαφοροποιούνται. Τη διαφοροποίηση αυτή ακολουθούν και η αξία και το νόημα των ΠΔ.

Οι διαπιστώσεις αυτές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, προκειμένου να ισχυριστούμε ότι μία ΠΔ φέρει την ίδια αξία και νόημα για διαφορετικά όντα, θα έπρεπε χωρικά, χρονικά και οντολογικά, τα όντα αυτά να ταυτίζο-

⁴⁷ Υπονοείται επίσης και αέναη καταστροφή τους σύμφωνα με τη σημείωση 21, αν αναλογιστούμε ότι η αποβλεπτικότητα εκ φύσεως δεν είναι στατική αλλά δυναμική. Έτσι μια θέση που αποδέχεται τις ΠΔ ως συνθήκη ρεαλισμού, εμπεριέχει τόσο τη μη ελεγχόμενη αυτοκαταστροφή όσο και την αναδημιουργία, μέσω της συνεχόμενης ανατροφοδοτούμενης απόκρισης του οργανισμού.

⁴⁸ Αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο για ένα ζώο που δεν μπορεί να κάνει χρήση τεχνικών οργάνων που αλληλεπιδρούν με τέτοιες οντότητες.

νται. Έτσι τελικά, μόνο στην περίπτωση ενός μοναχικού όντος θα είχε νόημα η διερεύνηση του κατά πόσον οι ΠΔ μπορούν να θεωρηθούν ως μία ΕΣΡ.

Τρίτη επιλογή: η ανάδυση του νόηματος. Μπορεί να αποτελέσει μια ΕΣΡ; Ας φανταστούμε την πηδαλιούχηση ενός υποβρυχίου.⁴⁹ Ο πηδαλιούχος λαμβάνοντας αισθητηριακά δεδομένα από τους ενδείκτες πορείας και βάθους, νοηματοδοτεί την κατάσταση χωρίς να έχει κάποια εποπτεία ή εσωτερική αναπαράσταση του ίδιου του βυθού.⁵⁰ «Πλέω ασφαλώς» είναι το νόημα που αναδύεται μέσω της αποβλεπτικής αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον του. Ταυτόχρονα, τόσο τα χειριστήρια όσο και οι ενδείκτες –και μαζί τους και κάποιες «αδιάφορες»⁵¹ σταγόνες θαλάσσης εξωτερικά των σωληνωμάτων– έχουν «αποσυρθεί», καθώς ο πηδαλιούχος είναι ιδιαίτερα ικανός. Ωστόσο, ο παρευρισκόμενος Α' μηχανικός, εντοπίζοντας στις σταγόνες επί του ανθεκτικού σωληνώματος⁵² και εστιαζόμενος σε αυτές, αξιολόγησε την κατάσταση ως άκρως επικίνδυνη καθώς τις συσχέτισε με την ισχυρή πιθανότητα να έχει γίνει υπέρβαση του μεγίστου ασφαλούς βάθους πλεύσης.⁵³

Η δική του νοηματοδότηση είναι τελείως διαφορετική σε σχέση με τη νοηματοδότηση του πηδαλιούχου: ο τελευταίος θεωρεί ότι πλέει σε ασφαλές βάθος ενώ ο Α' μηχανικός σε βάθος σύνθλιψης. Έτσι, η παρουσία του δεύτερου νοήμονος όντος στο ίδιο σύστημα, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την ίδια νοηματοδότηση όσον αφορά το κοινό πλέον σύστημα πηδαλιούχου, Α' μηχανικού, θαλάμου πηδαλιούχησης. Αν η νοηματοδότηση είναι διαφορετική, δεν έχουμε το ίδιο αποτέλεσμα επί της αποβλεπτικής σχέσης των υποκειμένων και, βάσει της τεθείσας απαίτησης περί κοινού νόηματος, ένα τέτοιο αναδυθέν νόημα δεν μπορεί να αποτελέσει ΕΣΡ.

Επιπρόσθετα, ούτε ότι το «απογυμνωμένο»⁵⁴ γεγονός της πλεύσης μπορεί να προσδιορίσει μια ΕΣΡ για τα μέλη του πληρώματος. Και αυτό, καθώς δεν υπάρχει σαφής διάκριση ανάμεσα στην ίδια την πλεύση και την κατάσταση όπου το υποβρύχιο είναι επικαθημένο στο βυθό ή ακόμα και ελλιμενισμένο. Συνεπώς η πρόσληψη της κατάστασης πλου για τα διάφορα μέλη του πληρώματος (που ενδεχομένως για κάποιες ώρες

⁴⁹ Βλέπε σχετική συζήτηση πχ στο (Zahidi, 2014: 468-470) ή στο (Gounaris, 2013: 11).

⁵⁰ Η ερμηνεία αυτή σηματοδοτεί αποδέσμευση από τις εσωτερικές αναπαραστάσεις.

⁵¹ Αδιάφορες με την έννοια ότι οι σταγόνες δεν έγιναν αντιληπτές από τον πηδαλιούχο ως «σημαινουσες» προκειμένου να αναληφθεί δράση. Βλέπε και σημείωση 23.

⁵² Σωλήνωμα ικανό να αντέξει τις μέγιστες επιτρεπτές πιέσεις εν καταδύσει.

⁵³ Κατάσταση που μπορεί να προκύψει αν ο ενδείκτης βάθους έχει υποστεί βλάβη.

⁵⁴ Δηλαδή η πλεύση ως τέτοια, ανεξάρτητα από το αν πλεύουμε ασφαλώς ή όχι.

απείχαν από κάποιο ενεργό πόστο), μπορεί κάθε φορά να καθίσταται διαφορετική με συνέπεια την ανάδυση διαφορετικού νοήματος για αυτά. Αντί των ανωτέρω, μπορούμε να υποθέσουμε —και θα υποστηρίξουμε εδώ— ότι υφίσταται μια βασικότερη συνθήκη που μπορεί να θέσει υποψηφιότητα. Είδαμε ότι ένα σύστημα αναγνωρίζεται μονοσήμαντα από τις αναδύμενες ιδιότητές του. Αλλά σε ένα ενιαίο σύστημα όπου αλληλεπιδρούν νοήματα όντα σε πλήρη σύζευξη με το περιβάλλον, δεν υπάρχουν εξωτερικοί παρατηρητές. Το κάθε σύστημα λοιπόν, καθορίζεται μέσω αναδύμενης ιδιότητας εκ των έσω, δηλαδή εκ των επιμέρους στοιχείων που αποτελούν το σύστημα ή από τις ιδιότητές του. Εντούτοις, ανακύπτουν δύο ζητήματα. Κατά πρώτον, κάθε αλληλεπίδραση επί ενός αντικειμένου εντός του συστήματος, νοηματοδοτείται διαφορετικά (έστω και με ελάχιστες αποκλίσεις) από διαφορετικά νοήματα όντα. Τούτο συμβαίνει διότι η σχέση του όντος με το αντικείμενο, διαμεσολαβείται από ένα διαφορετικό ενδιάμεσο περιβάλλον (θέση του στο χώρο, απόσταση, παρεμβαλλόμενα αντικείμενα), με αποτέλεσμα η αισθητηριακή πρόσληψη (αίσθηση όγκου, προοπτική σχήματος κ.λ.π.) να καθίσταται αναγκαστικά διαφορετική.⁵⁵ Κατά δεύτερον, κάθε κατάσταση (ή γεγονός) εντός ενός ήδη συγκροτημένου συστήματος, δύναται να νοηματοδοτηθεί ποικιλοτρόπως από τα όντα εντός του, όπως κατέδειξε το παράδειγμα του υποβρυχίου. Συνάγεται λοιπόν ότι ούτε στην πρώτη ούτε στη δεύτερη περίπτωση εξασφαλίζεται η εγγύηση για μια ΕΣΡ. Πώς, συνεπώς, θα αποφύγουμε το αδιέξοδο;

Ας αναλογιστούμε ότι καμία αλληλεπίδραση δεν νοείται πριν από τη συγκρότηση του ίδιου του συστήματος. Η πρώτη ιδιότητα, λοιπόν, που αναγκαστικά αναδύεται, είναι ακριβώς η *εκ των έσω αρχική νοηματοδότηση περί της συγκρότησης ενός κοινού συστήματος αλληλεπίδρασης*. Η εν λόγω νοηματοδότηση δεν μπορεί παρά να αναδύει το ίδιο νόημα (διαφορετικά δεν θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για κοινό σύστημα). Ως κοινή νοηματοδότηση, πληροί την τεθείσα απαίτηση⁵⁶ και εγγυάται μία ΕΣΡ για όλα τα είδη όντων που μπορούν να νοηματοδοτήσουν την ενσωμάτωσή τους στο σύστημα αλληλεπίδρασης. Και αυτό διότι το νόημα της συγκρότησης δεν συνιστά μια αυθαίρετη ερμηνεία, αλλά το θεμελιώδες γεγονός που, *λειτουργώντας καταστατικά*, καθίσταται η οντολογική προϋπόθεση για την περαιτέρω δυνατότητα της νοηματοδότησης και δράσης εντός του συστήματος.

⁵⁵ Εν προκειμένω, αντιμετωπίζεται μία κατάσταση αντίστοιχη με αυτήν που περιγράψαμε αναφορικά με τις ΠΔ.

⁵⁶ Περί κοινού νοήματος. Βλέπε ενότητα 6.

Επιπροσθέτως, αυτή η πρώτη κοινή νοηματοδότηση ικανοποιεί και την έτερη απαίτηση-αίτημα —αυτήν που ως τώρα δεν καλύψαμε— δηλαδή να διαθέτει τέτοια ισχύ ώστε, χωρίς αυτήν το σύστημα δεν θα μπορούσε να νοηθεί. Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται άμεσα, ακριβώς επειδή η ανάδυση του νοήματος για τη συγκρότηση του κοινού συστήματος, προηγείται οντολογικά οποιασδήποτε άλλης νοηματοδότησης που λαμβάνει χώρα εντός της σύζευξης όντων-περιβάλλοντος. Χωρίς αυτήν την πρωταρχική καταστατική δέσμευση, το σύστημα νοηματοδότησης αδυνατεί να νοηθεί — πόσω μάλλον να υπάρξει. Ως συνέπειες της ανωτέρω θεώρησης μπορούμε άμεσα να αναγνωρίσουμε τα εξής:

1. Στο βαθμό που ένα σύστημα αλληλεπίδρασης νοημόνων όντων είναι μη στατικό, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μία αέναη ανάδυση νέου νοήματος, η οποία προκύπτει λόγω της κάθε φορά αναγνώρισης του εκάστοτε νέου, αναδιαμορφωμένου και κοινού συστήματος. Αυτό το νέο, ειδικό νόημα δύναται να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις που θέσαμε για μια ΕΣΡ.
2. Η εν λόγω θεώρηση δεν είναι ασύμβατη με την οριακή-τετριμμένη περίπτωση όπου ένα μοναχικό νόημα ον είναι ενσωματωμένο στο δικό του, αποκλειστικό σύστημα όντος-περιβάλλοντος. Για το ον αυτό, μπορεί να λεχθεί ότι τελεί υπό την αρχική συνθήκη ρεαλισμού, ήτοι υπό την ανάδυση του νοήματος για τη συγκρότηση του δικού του συστήματος. Εάν το σύστημα είναι ει φύσεως δυναμικό, ή εάν καθίσταται μη στατικό λόγω της αλληλεπίδρασης του όντος με το περιβάλλον, τότε θα αναδύεται κάθε φορά νέο νόημα —αυτό περί της συγκροτήσεως του αναδιαμορφωμένου συστήματος— και συνακόλουθα, μια νέα ΕΣΡ.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμη μία ενοποίηση των μέχρι τώρα διαπιστώσεων. Στο πλαίσιο της ενσώματης νόησης, το νόημα συγκροτείται από τη σύμπλεξη όντος-περιβάλλοντος. Ως αναδυόμενη ιδιότητα, χαρακτηρίζει το σύστημα και επιτρέπει τη διάκριση των σχέσεων αιτιότητας μεταξύ των συμβάντων του. Για παράδειγμα, αν το νόημα για τον τυφλό με το μπαστούνι είναι «δρόμος ελεύθερος», ο τυφλός προχωρά. Αν είναι «εμπόδιο μπροστά», αλλάζει πορεία. Ο τυφλός δεν χρειάζεται γλωσσικές αναπαραστάσεις για τη δράση του στον κόσμο. Ενδεχομένως, μάλιστα, αυτές να φιλτράρουν τον κόσμο

κατά τρόπο που του δυσχεραίνουν τη δράση, καθώς παρεμβαίνουν στο αισθητηριοκινητικό βίωμα που του παρέχει άμεση πρόσβαση σε αυτόν.

Επιπρόσθετα, όταν ο τυφλός από τη νοηματοδότηση «δρόμος ελεύθερος», μεταβαίνει στην «εμπόδιο μπροστά», μπορεί να θεωρηθεί ότι το νόημα μεταβαίνει σε νέα δυναμική ισορροπία υπό την επίδραση ενός νέου ελκυστή καθώς η δράση επανατροφοδοτεί το σύστημα τυφλού-περιβάλλοντος, το επαναδιαμορφώνει και, ουσιαστικά, το τροποποιεί. Το εκάστοτε νέο νόημα, μπορεί να εκληφθεί ως ισχυρά αναδυόμενη οντότητα στο πλαίσιο ενός επιστημονικού ρεαλισμού. Το γεγονός δε ότι τέτοιου είδους όντα μπορούν να πολλαπλασιαστούν, αποτελεί μάλλον πλεονέκτημα παρά περιορισμό, καθώς συνδράμει στην έρευνά μας. Μπορούμε επίσης να θεωρήσουμε ότι η δημιουργία ενός νέου νοήματος, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και την άμεση καταστροφή του προηγούμενου, εφόσον αυτό μπορεί να διατηρηθεί στη μνήμη για κάποιο χρονικό διάστημα.

Ερχόμενοι στην ΕΣΡ, το νόημα περί της αρχικής συγκρότησης του συστήματος αλληλεπίδρασης, μας εξασφαλίζει ότι χωρίς αυτό, χωρίς δηλαδή αυτή τη βασική καταστατική συνθήκη, το σύστημά μας δεν θα μπορούσε να νοηθεί —πόσω μάλλον να υπάρξει. Επιπλέον, σε σύστημα που περιλαμβάνει περισσότερα του ενός νοήματα όντα, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι υφίσταται αέναη ανάδυση νέου νοήματος για τη (ανα) συγκρότηση του κοινού συστήματος, καθώς ένα σύστημα περιβάλλοντος δεν μπορεί ποτέ να είναι στατικό. Είναι συνεχώς μεταβαλλόμενο, είτε λόγω της δράσης των όντων εντός αυτού, είτε διότι —στο πλαίσιο ενός επιστημονικού ρεαλισμού που αποδέχεται τις φυσικές θεωρίες— τα «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει». Δεν μπορείς να μπεις στο ίδιο ποτάμι δύο φορές, όπως θα έλεγε ο Ηράκλειτος. Τα πάντα μεταβάλλονται από την μικροκλίμακα των μορίων που κατ' ελάχιστον ταλαντώνονται αδιάλειπτα, μέχρι αυτή των ορατών πλανητών, του ήλιου ή της σελήνης, ως και την κλίμακα του διαστελλομένου σύμπαντος. Στο βαθμό που κάποια αλλαγή στο περιβάλλον γίνεται αισθητή από ένα ον, προκαλώντας τη δική του δράση, ένα άλλο ον θα νοηματοδοτήσει περί του νέου κοινού συστήματος πριν (ή ίσως ταυτόχρονα με) τη νοηματοδότηση της δράσης, ακόμα και αν το δικό του αισθητηριακό σύστημα δεν αντιλήφθηκε την αλλαγή αυτή καθαυτή.

Ένας όμως επιπλέον λόγος μεταβολής του κόσμου —δηλαδή του συστήματος του όντος— είναι το ίδιο το νόημα, το ανεξάρτητο από τη συγκρότηση του συστήματος. Εφόσον το δεχθούμε ως νέα οντότητα,

αυτό προστίθεται στον κόσμο και, αναγκαστικά, με κάθε ανάδυσή του τον αναδιαμορφώνει. Το γεγονός αυτό οδηγεί, με τη σειρά του, στη συγκρότηση νοήματος για ένα νέο σύστημα. Επί της ουσίας, υφίσταται μία ανατροφοδότηση του κόσμου, όπου το νόημα παράγει εκ νέου το νόημα συγκρότησης του νέου συστήματος. Και η βασική προϋπόθεση για αυτό, το υπόστρωμα, το θεμελιώδες γεγονός, είναι πάντα της ίδιας φύσης. Έτσι, ο κόσμος καθίσταται συνεχώς ρεαλιστικός, ικανός πάντα να γνωσθεί μέσω της ανάδυσης των παραγομένων νοημάτων συγκρότησης. Παρόμοια όμως συμπεράσματα προκύπτουν και για ένα μοναχικό ον. Ακόμη και στην οριακή-τετριμμένη αυτή περίπτωση, η ύπαρξη ενός στατικού συστήματος, μόνο θεωρητική μπορεί να είναι. Στην πραγματικότητα, ένα απολύτως στατικό (φυσικώς) σύστημα, θα σήμαινε ον και περιβάλλον αμετάβλητα σε τέτοιο βαθμό, που θα καθίσταντο ανύπαρκτα: παγωμένα στο χρόνο, μια φωτογραφία που ούτε να φθαρεί δεν μπορεί. Η ίδια η ύπαρξη, με τη Χαϊντεγκεριανή της έννοια, υφίσταται τελικά χάρη στο νόημα.

Ως τελευταίο σημείο, προς αντίκρουση πιθανής αντίρρησης, δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι στο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί από τη νοηματοδότηση για το νέο σύστημα ως την παραγωγή κάποιου άλλου αποβλεπτικού νοήματος λόγω ενός συμβάντος, εκλείπουν οι συνθήκες ρεαλισμού. Ακόμα και αν το σύστημα θεωρηθεί φυσικώς στατικό —στον βαθμό που στην αντιληπτική ικανότητα του όντος δεν υποπίπτει κάποια μεταβολή για κάποιο χρονικό διάστημα— το οποιοδήποτε «συμβάν», τη στιγμή που θα γίνει αντιληπτό, θα επιφέρει αναγκαστικά μεταβολή και, συνακόλουθα, ταυτόχρονη νέα νοηματοδότηση για συγκρότηση νέου συστήματος. Στο χρονικό ενδιάμεσο, όσο μεγάλο και αν είναι, το ον θα εξακολουθεί να τελεί υπό την προγενέστερη συνθήκη ρεαλισμού.

Εν κατακλείδι, ο ρεαλισμός προϋποθέτει την ανάδυση νοήματος για τη συγκρότηση συστήματος, μέσα από μία συνεχή και δυναμική διαδικασία, στηρίζοντας —καλύτερα: εδραιώνοντας— οποιαδήποτε άλλη αποβλεπτική σχέση, με τον νου να παραμένει ενεργός και αενάως ενσωματωμένος στον κόσμο.⁵⁷

⁵⁷ Η εν λόγω ανάλυση καθίσταται συμβατή με την «Υπόθεση Νοηματοφόρου Συστήματος» όπου το νόημα οδηγεί δυνητικά σε μία δράση και μπορεί να προκύπτει κάθε στιγμή για μια δεδομένη κατάσταση ως παράγωγο του συστήματος στο οποίο το ον (ή τα όντα) εντάσσεται (ή εντάσσονται). Σε ένα τέτοιο —αναγκαστικά λόγω Χαϊντεγκεριανής θεώρησης— κλειστό σύστημα, δεν νοείται (αλλά και δεν απαιτείται) ροή πληροφορίας έξωθεν, προκειμένου οι αντιδράσεις να είναι άμεσες. Βλέπε σχετικά (Gounaris, 2016: 7-9).

8. Συζήτηση

Όπως περιγράψαμε, η ΕΣΡ που προτάθηκε αφορά *όλα τα είδη όντων* που διαθέτουν τη δυνατότητα νοηματοδότησης κατά την ένταξή τους σε ένα σύστημα αλληλεπίδρασης. Πέραν του ανθρώπου και των ζώων, δεν υφίσταται λόγος να αποκλεισθούν τα ρομπότ υπό την προϋπόθεση ότι θα καταστούν ικανά να πληρούν τις απαιτήσεις της ενσώματης νόησης. Όταν δηλαδή, οι αισθητηριακές ικανότητές τους, ο τρόπος και η μορφή της κίνησης και η απουσία εσωτερικών αναπαραστάσεων, θα καταστούν οι ικανοί αλλά και καθοριστικοί παράγοντες για τη νοηματοδότηση του κόσμου τους.

Είδαμε, άλλωστε, τη προσπάθεια διασύνδεσης της SMT με τις ΠΔ. Ήδη από τη δεκαετία του 1980, ο Brooks (1991: 143–144) επιχειρήσε στο MIT —υπό μια παρόμοια οπτική— να κατασκευάσει ρομπότ, τα οποία θα ήταν ικανά με τη χρήση επιπέδων διαστρωμάτωσης, να αποφασίζουν τότε θα αναλάβουν μία δράση, δηλαδή να αλληλεπιδρούν με τον κόσμο. Η μεθοδολογία ήταν απλή: ο κάθε αισθητήρας που διέθεταν, χωρίς αναφορά σε κεντρική επεξεργασία, θα πυροδοτούσε μία κίνηση ως απόκριση, του ελάχιστου ρομπότ. Στόχος ήταν, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, να καταστεί το «πλάσμα»⁵⁸ μια συλλογή από ανταγωνιζόμενες ανταποκρίσεις. Στα μάτια του εξωτερικού παρατηρητή, μέσα από το φαινομενικό χάος της αλληλεπίδρασης των πιθανών αποκρίσεων, θα *αναδύταν* ένα συνεκτικό μοτίβο συμπεριφοράς. Ανεξάρτητα από την επιτυχία ή αποτυχία της μεθόδου του Brooks,⁵⁹ είναι φανερό ότι εδράζεται στη λογική —και έχει ως σημείο αναφοράς— τις ισορροπίες σε ελκυστές και την ανάδυση συμπεριφοράς μέσα από μεταβάσεις στις λεικάνες ελκυσμού τους κατ' αντιστοιχία με τους Newman (1996: 246, 252) και Dreyfus (2005: 258) που είδαμε νωρίτερα. Ωστόσο, για μια ρεαλιστική δράση στον κόσμο, προκύπτει ως αναγκαιότητα (σύμφωνα με τα συμπεράσματά μας) η αποδοχή, και άρα ενσωμάτωση, στο σκεπτικό κατασκευής του ρομπότ, μιας ΕΣΡ. Έτσι, μέσω αποβλε-

⁵⁸ Στη σελίδα 142, ο Brooks (1991) γράφει: “I wish to build completely autonomous mobile agents that coexist in the world with humans, and are seen by those humans as intelligent beings in their own right. I will call such agents *Creatures*.” Έτσι με τον όρο «πλάσμα», ο Brooks εννοεί κάθε αυτόνομο και ικανό για κίνηση κατασκευάσμα, που μπορεί να ιδωθεί από τον άνθρωπο ως φέρον νοημοσύνη.

⁵⁹ Πιθανότατα, θα χρειαζόταν το «πλάσμα» να έχει κάποια κίνητρα που θα προσέδιδαν στη συμπεριφορά χαρακτηριστικά ενός όντως όντος - κάτι που σημειώνει ο Dreyfus (2005: 265), ως απαραίτητο για μια επιτυχημένη προσπάθεια Χαϊντεγκεριανής Τεχνητής Νοημοσύνης.

πτικών σχέσεων, θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί το πρώτο βήμα ώστε το *πλάσμα*, πλήρως ενσωματωμένο στον κόσμο, να δρα ανεξάρτητα στο πλαίσιο μιας φαινομενολογικής οντολογίας.

Και όπως ο ερημίτης άνθρωπος ή ένα μοναχικό ζώο στο περιβάλλον του ή ακόμα και ένας απόμακρος Θεός σε ένα σύμπαν που δεν εμπεριέχει όντα με νόηση, το δικό μας ρομπότ σε ένα —κατ' ουσίαν όμως μη στατικό—⁶⁰ σύστημα, θα τελούσε διαρκώς —για ορισμένα χρονικά διαστήματα, έστω αδρανείας— υπό την εκάστοτε προγενέστερη ΕΣΡ. Η συνθήκη αυτή θα ανανεωνόταν, σύμφωνα με τα όσα αναφέραμε ανωτέρω μέσω της επέλευσης συμβάντων, επιτρέποντας στο ρομπότ να αλληλεπιδρά με το περιβάλλον του. Σε κάθε τέτοια περίπτωση, θα αναδύεται νομοτελειακά το νέο νόημα για τη συγκρότηση του —αναδιαμορφωμένου πλέον— συστήματος. Ερχόμενο, ωστόσο, αντιμέτωπο με μία άλλη νοήμονα οντότητα —όπως και ένας άνθρωπος σε οικογένεια, ένα ζώο σε αγέλη, ή ακόμα ένας Θεός σε κοινωνία με τα δημιουργήματά του— θα τελούσε συνεχώς υπό το καθεστώς μιας αέναης ανάδυσης νέου νοήματος και της αναγέννησης των συνθηκών ρεαλισμού της κοινής τους πλέον αλληλεπίδρασης.

Πέραν των ανωτέρω επεκτάσεων, και παρά το ότι η διερεύνησή μας ξεκίνησε με έναυσμα την ενσώματη νόηση των ζώων, η εύρεση μιας συνθήκης ρεαλισμού κοινής για ανθρώπους, ζώα και ρομπότ θα ήταν κεφαλαιώδους σημασίας. Και τούτο, διότι θα παρήγαγε ένα ενιαίο ενοιολογικό, επιστημολογικό και οντολογικό πλαίσιο για το τι σημαίνει «έχω πρόσβαση σε έναν πραγματικό κόσμο». Θα ενοποιούσε την έρευνα για τη γνώση, τη συνείδηση και την ενσώματη νόηση, αποφεύγοντας τον ανθρωποκεντρισμό και προσφέροντας μια γενική οντολογία της δράσης και εμπλοκής στο ενιαίο σύστημα όντος-περιβάλλοντος⁶¹.

Θα αποτελούσε, ουσιαστικά, ένα βήμα πλησιέστερα προς ένα κοινό «Ιερό Δισκοπότηρο» (Gounaris, 2012: 3-4), δηλαδή προς την ανάλυση του νοήματος του ίδιου του νοήματος ανεξάρτητα από το υλικό υπόστρωμα από το οποίο συντίθεται ένα ον. Έτσι το νόημα θα απεξαρτητοποιείτο από βιολογικούς ή τεχνητούς περιορισμούς καθώς η νόηση θα αναδυόταν ως αποτέλεσμα της συσχέτισης, της δράσης εντω-κόσμου, και συνεπώς ως άμεση συνέπεια της νοηματοδότησης περι-

⁶⁰ «Μη στατικό» με την έννοια του όχι απαραίτητα *διαρκώς* μεταβαλλόμενο. Μπορούμε να φανταστούμε το ρομπότ κλεισμένο σε ένα σκοτεινό δωμάτιο για κάποιο χρονικό διάστημα.

⁶¹ Σχετικά με τα φιλοσοφικά εμπόδια στη μελέτη της συνείδησης βλέπε Δανά et al. (2026).

(ανα)συγκρότησης (κοινού ή ατομικού) συστήματος αλληλεπίδρασης για όλα τα όντα ανεξαρτήτως.

Ειδικά όμως για τα ζώα, θα αποκτούσαμε μία ενιαία έννοια του κόσμου τους, η οποία δεν θα υπολειπόταν του ανθρώπινου λόγω της έλλειψης γλώσσας αντίστοιχης με τη δική μας, ή λόγω της μη κατανόησης της δικής τους συνείδησης ή νοηματοδότησης. Το αντίθετο.

9. Συμπεράσματα

Αφετηρία της παρούσας μελέτης αποτέλεσε το θεμελιώδες ερώτημα της ύπαρξης της πραγματικότητας και της δυνατότητας γνώσης της από ένα ον. Εξετάζοντας την ενσώματη νόηση, οδηγηθήκαμε στην απόρριψη των θεωριών που εδράζονται στις εσωτερικές αναπαραστάσεις, καθώς διαπιστώθηκε ότι οδηγούν αναπόφευκτα σε μια ανεπαρκή θέση εμπειρικού ιδεαλισμού.

Στον αντίποδα, υιοθετήσαμε τη θέση ότι σε ένα σύστημα αλληλεπίδρασης, όπως αυτό του όντος-περιβάλλοντος, το νόημα συγκροτείται μέσα από τη σύμπλεξη-ενσωμάτωση του όντος σε αυτό. Το σύστημα συνολικά, ανατροφοδοτείται και αναδιαμορφώνεται δυναμικά μέσω της δράσης του όντος. Καθώς, όμως, η θεώρηση αυτή εξαρτάται από τις ειδητιές (αλλά και ατομικές) ικανότητές του, ανακύπτει το πρόβλημα της δυνατότητας μιας αυθεντικά ρεαλιστικής γνώσης του κόσμου.

Διερευνώντας το ζήτημα, αναγνωρίσαμε αρχικά ότι κάθε σύστημα δύναται να προσδιοριστεί μονοσήμαντα και να χαρακτηριστεί από μία αναδυόμενη ιδιότητά του. Στο πλαίσιο του Επιστημονικού Ρεαλισμού, οι ιδιότητες αυτές μπορούν να ερμηνευθούν και ως προϊόντα μιας διαδικασίας *Ισχυρής Ανάδυσης*, η οποία τις εφοδιάζει με νέα, αυτόνομη οντολογική υπόσταση. Τόσο όμως οι Παρεχόμενες Δυνατότητες (ΠΔ) όσο και το νόημα αναγνωρίζονται ως αναδυόμενες ιδιότητες.

Παράλληλα, η υιοθέτηση της φαινομενολογίας —όπως προκύπτει από τη Χαϊντεγκεριανή φιλοσοφία, όπου το ον συμμετέχει αναπόσπαστα σε ένα ενιαίο και αδιάσπαστο σύστημα με το περιβάλλον του— εξασφαλίζει τη συμβατότητα με τις αρχές της ενσώματης νόησης. Το σύστημα όντος-περιβάλλοντος διέπεται από αποβλεπτικές σχέσεις που ανήκουν στο ον (*Das-*ein**). Καθώς το νόημα φέρει εγγενώς τα χαρακτηριστικά της αποβλεπτικότητας, η ανάδυσή του προκύπτει ως μια ιδιότητα που ανήκει στο σύστημα. Ωστόσο, για να θεμελιωθεί ο ρεαλισμός, απαιτείται μία *καταστατική συνθήκη* ικανή να επιφέρει σε όλα τα όντα του συστήματος το ίδιο νόημα

για το *είναι* του υπάρχοντος —ανεξαρτήτως των επιμέρους ικανοτήτων τους. Υπό αυτό το πρίσμα, η ανάδυση ενός *κοινού νοήματος* θέτει σοβαρή υποψηφιότητα να χαρακτηριστεί ως η Ελάχιστη Συνθήκη Ρεαλισμού (ΕΣΡ). Ως αναδυόμενη ιδιότητα, χαρακτηρίζει το σύστημα αλληλεπίδρασης και ικανοποιεί τις απαιτήσεις για την αναγνώριση αιτιακών σχέσεων μεταξύ των συμβάντων. Ταυτόχρονα, απορρίπτονται εναλλακτικές υποψηφιότητες, όπως αυτή των ΠΔ, η διερεύνηση των οποίων ως ΕΣΡ θα είχε νόημα αποκλειστικά στην οριακή περίπτωση ενός μοναχικού όντος.

Εξειδικεύοντας περαιτέρω, το κοινό νόημα που αναδύεται λόγω της *αρχικής συγκρότησης του συστήματος αλληλεπίδρασης*, όχι μόνο μας εξασφαλίζει την αναζητούμενη ΕΣΡ, αλλά ικανοποιεί και την πλέον κρίσιμη απαίτηση: αποτελεί την *οντολογική προϋπόθεση* του συστήματος. Χωρίς αυτό το πρωταρχικό νόημα συγκρότησης, ένα σύστημα αλληλεπίδρασης νοημόνων όντων δεν θα μπορούσε να νοηθεί — *πόσω μάλλον να υπάρξει*. Σύμμαχός μας σε αυτή τη θεώρηση είναι το γεγονός ότι το νόημα, στο πλαίσιο του επιστημονικού ρεαλισμού, νοείται ως οντότητα που δύναται να δημιουργείται και να καταστρέφεται χωρίς περιορισμό, ακολουθώντας τη δυναμική του κόσμου.

Η ανωτέρω θεώρηση επεκτείνεται αβίαστα και πέραν των βιολογικών όντων (ανθρώπων ή ζώων), συμπεριλαμβάνοντας τα ρομπότ. Η Αισθητηριοκινητική Θεωρία εντάσσει τα τελευταία σε ένα αντίστοιχο πλαίσιο ενσώματης νόησης, όπου η απουσία εσωτερικών αναπαραστάσεων αποτελεί κοινό τόπο. Αναφορικά δε με τα ζώα, η έλλειψη γλώσσας δεν συνιστά εμπόδιο για τη γνώση του κόσμου. Αντιθέτως, απαλλαγμένα από το φίλτρο της γλωσσικής αναπαραστάσης και της σωματικής προσομοίωσης που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο, τα ζώα φαίνεται να βρίσκονται εγγύτερα σε έναν *αμεσότερο και αυθεντικότερο ρεαλισμό*.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Το παρόν αποτελεί διευρυνόμενη τροποποίηση κοινής εργασίας που είχε κατατεθεί τον Ιούλιο του 2023 στο πλαίσιο του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική-Δίκαιο-Ευζωία. Ως εκ τούτου, γίνεται αναφορά στα ονόματα και των δύο συγγραφέων ανεξαρτήτως της ετεροβαρούς συμβολής εκάστου στη διαμόρφωση του τελικού κειμένου.

Αναφορές

- Aristotle. (1955). *On coming-to-be and passing-away* (E. S. Forster, Trans.). Harvard University Press.
- Beer, R. D. (1995). A dynamical systems perspective on agent-environment interaction. *Artificial Intelligence*, 72, 173–215.
- Boogerd, F. C., Bruggeman, F. J., Richardson, R. C., Stephan, A., & Westerhoff, H. V. (2005). Emergence and its place in nature: A case study of biochemical networks. *Synthese*, 145(1), 131–164. <https://doi.org/10.1007/s11229-004-4421-9>.
- Brooks, R. A. (1991). Intelligence without representation. *Artificial Intelligence*, 47, 139–159.
- Chemero, A., & Turvey, M. T. (2007). Gibsonian affordances for roboticists. *Adaptive Behavior*, 15(4), 473–480. <https://doi.org/10.1177/1059712307085098>.
- Chorianopoulou, M. (2018). On Being and Becoming an Animal: Engelhardt's Two Notions of Animality. *Conatus - Journal of Philosophy*, 3(2), 19–31. <https://doi.org/10.12681/conatus.19253>.
- Damasio, A. R. (2000). *Το λάθος του Καρτέσιου* (Κ. Παπακωνσταντίνου, Μετ.). Σύναλμα.
- Dreyfus, H. L. (2005). Why Heideggerian AI failed and how fixing it would require making it more Heideggerian. *Philosophical Psychology*, 20(2), 247–268. <https://doi.org/10.1080/09515080701239510>.
- Frleigh, J. B. (2010). *Εισαγωγή στην Άλγεβρα* (Α. Γιαννόπουλος, Μετ.). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Georgiou, I. (2003). The idea of emergent property. *The Journal of the Operational Research Society*, 54(3), 239–247. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jors.2601520>.
- Gibson, J. J. (2002). *Η οικολογική προσέγγιση στην οπτική αντίληψη* (Α. Γολέμη & Μ. Πούρκου, Μετ.). Gutenberg.
- Gounaris, A. (2011a). Heidegger and motorcycle riding: The notions of embodied cognition and skillful coping as a research topic in cognitive sciences. *3rd National Conference on Cognitive Science, Paros, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17713100>.

Gounaris, A. (2011b). Intentionality and the Emergence of Meaning. *Filosofia. Yearbook of the Research Center for Greek Philosophy at the Academy of Athens*, 41, 318–321. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17871876>.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

Gounaris, A. (2013). *Human cognition and artificial intelligence: Searching for the fundamental differences of meaning in the boundaries of metaphysics*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17433.67681>.

Gounaris, A. (2014). Can we talk about Intentionality in Eliminative Materialism? The point of view of Embodied Cognition Theories. *3rd National Conference on the Philosophy of Science, National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Philosophy of Science*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18587.11041>.

Gounaris, A. (2016). Information at Ockham's razor. *4th National Conference on the Philosophy of Science, National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Philosophy of Science*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21523.12325>.

Gounaris, A. (2020, July 15). Why do we need a unified theory of embodied cognition? [Conference presentation]. *94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society. University of Kent, Online Open Session*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11933.74729>.

Gounaris, A., & Abou Elkheir, G. (2018). Why embodied artificial intelligence is not so embodied? [Conference presentation]. *Proceedings of the XXIII World Congress of Philosophy*, 45, 9-14). <https://doi.org/10.5840/wcp23201845911>.

Green, S. (2022). *Philosophy of systems and synthetic biology*. In: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2022 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/systems-synthetic-biology/>.

Heidegger, M. (1999). *Τα βασικά προβλήματα της φαινομενολογίας* (Π. Κοντός, Μετ.). Γνώση.

Humphreys, P. (1997). How properties emerge. *Philosophy of Science*, 64(1), 1–17.

- Johnson, M., & Lakoff, G. (2002). Why cognitive linguistics requires embodied realism. *Cognitive Linguistics*, 13(3), 245–263. <https://doi.org/10.1515/cogl.2002.016>.
- Kim, J. (1999). Making sense of emergence. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 95(1/2), 3–36.
- Kukla, A. (1998). *Studies in scientific realism*. Oxford University Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- McClelland, J. L. (2010). Emergence in cognitive science. *Topics in Cognitive Science*, 2, 751–770. <https://doi.org/10.1111/j.1756-8765.2010.01116.x>.
- McClelland, T. (2020). The mental affordance hypothesis. *Mind*, 129(514), 401–427. <https://doi.org/10.1093/mind/fzz036>.
- Meissner, C. A., & Memon, A. (2002). Verbal overshadowing: A special issue exploring theoretical and applied issues. *Applied Cognitive Psychology*, 16(8), 869–872. <https://doi.org/10.1002/acp.928>.
- Merleau-Ponty, M. (2012). *Phenomenology of perception* (D. A. Landes, Trans.). Routledge.
- Newman, D. V. (1996). Emergence and strange attractors. *Philosophy of Science*, 63(2), 245–261.
- O'Connor, T. (2021). *Emergent properties*. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2021 Edition). Stanford University.
- O'Regan, K. J., & Noë, A. (2001). A sensorimotor account of vision and visual consciousness. *Behavioral and Brain Sciences*, 24, 939–1031.
- Psillos, S. (2000). The Present State of the Scientific Realism Debate. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 51, 705–728.
- Putnam, H. (1975). What is realism? *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volume*, 51, 177–194.
- Sadoski, M. (2018). Reading Comprehension is Embodied: Theoretical and Practical Considerations. *Educational Psychology Review*, 30(2), 331–349. <https://doi.org/10.1007/s10648-017-9412-8>.
- Sartre, J.-P. (2007). *Το είναι και το μηδέν: Δοκίμιο φαινομενολογικής οντολογίας* (Κ. Παπαγιώργης, Μεταφ.). Εκδόσεις Παπαζήση.

Schooler, J. W. (2014). Turning the lens of science on itself: Verbal overshadowing, replication, and metascience. *Perspectives on Psychological Science*, 9(5), 579–584. <https://doi.org/10.1177/1745691614547878>.

Schooler, J. W., & Engstler-Schooler, T. Y. (1990). Verbal overshadowing of visual memories: Some things are better left unsaid. *Cognitive Psychology*, 22(1), 36–71. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(90\)90003-m](https://doi.org/10.1016/0010-0285(90)90003-m).

Shapiro, L. (2011). *Embodied Cognition*. Routledge.

Stoffregen, T. A. (2003). Affordances as properties of the animal-environment system. *Biological Psychology*, 15(2), 115–134.

Tomassi, P. (2006). *Logic*. Routledge.

Tsakiri, A. (2024). *Levels, decomposition and mechanistic explanation in biological systems: The case of cognitive science*. (Doctoral dissertation, National and Kapodistrian University of Athens). National and Kapodistrian University of Athens Institutional Repository (Pergamos).

Vernazzani, A. (2019). The structure of sensorimotor explanation. *Synthese*, 196(11), 4527–4553. <https://doi.org/10.1007/s11229-017-1664-9>.

Zahidi, K. (2014). Non-representationalist cognitive science and realism. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 13(3), 461–475. <https://doi.org/10.1007/s11097-013-9310-6>.

Αργυρακοπούλου, Κ. (2026). Ζώο και κόσμος σε σύζευξη: Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 283-302). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3356>.

Αριστοτέλης. (2003). *Περί ψυχής* (Ι. Σ. Χριστοδούλου, Μετ.). Ζήτηρος.

Βαρσάμη, Ε., & Παπουτσή, Α. (2026). Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 125-142). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3350>.

Βεργάρα, Α., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Πελεγρίνης, Θ. (2010). *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*. Πεδίο.

Τσακίρη, Α. (2010). *Η συνείδηση ως αναδυόμενο φαινόμενο: Διερευνητική ανασκόπηση θεωριών και μηχανισμών ανάπτυξης* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών].

Χάιντεγκερ, Μ. (2013). *Είναι και Χρόνος* (Γ. Τζαβάρας, Μετ.). Δωδώνη.

Χανιώτης, Δ. (2024). *Η ηθική του περιορισμού: Φιλοσοφική θεμελίωση. Πρώτη εφαρμογή ως απόσπαση δικαιωμάτων στη σχέση ανθρώπου – μη ανθρώπινων ζώων*. Εκδόσεις Παπαζήση.

Λου Βεργάρα και Φαίδων Παπαδάκης*

Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία

Περίληψη: Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η σύνδεση κάποιων θεωρητικών προσεγγίσεων με την μεθοδολογία της πολυειδικής εθνογραφίας. Πιο συγκεκριμένα, ενώνουμε με ένα νήμα τις «παρεχόμενες δυνατότητες» του Gibson, τον πρακτορικό ρεαλισμό της Barad, την «εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση» των Donaldson & Kymlicka και την ανθρωπολογία της αντίληψης του Ingold, ώστε να αναδείξουμε τις δυνατότητες της έρευνας με τα άλλα ζώα πέρα από τους οντολογικούς δυϊσμούς. Ταυτόχρονα, παρουσιάζουμε σύντομα τη μεθοδολογία και τις εφαρμογές της πολυειδικής εθνογραφίας, με αναφορές σε παραδείγματα ερευνών σε καταφύγια και ερευνών με ζώα συντροφιάς, ως μία ερευνητική προσέγγιση που επιθυμεί να παράξει γνώση αμφισβητώντας έμπρακτα τους δυϊσμούς.

Λέξεις-κλειδιά: έρευνα με τα άλλα ζώα; πολυειδική εθνογραφία; πρακτορικός ρεαλισμός; παρεχόμενες δυνατότητες; εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση; δυϊσμοί

* Το Λου Βεργάρα είναι απόφοιτο του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία και υποψήφιο Διδάκτωρ του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανετίου Πανεπιστημίου. E-mail: luiza_4564@hotmail.com. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-2226-7135>. Ο Φαίδων Παπαδάκης είναι υποψήφιος διδάκτωρ της σχολής κοινωνικών επιστημών του Πανεπιστημίου του Ελσίνκι και μέλος του Κέντρου για την Κοινωνική Μελέτη των Μικροβίων (Centre for the Social Study of Microbes). E-mail: faidon.papadakis@helsinki.fi. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0008-4678-0061>.

1. Εισαγωγή

Εντός της παράδοσης που ονομάζουμε «Δυτική», οι δυϊσμοί, κυρίως όπως καθιερώθηκαν μέσα από τη καρτεσιανή διάκριση νου-σώματος, νοούσας και εκτατής ουσίας, υποκειμένου και αντικειμένου, φύσης και κοινωνίας κ.α., βρίσκονται τόσο βαθιά ριζωμένοι στον τρόπο σιέψης και στην κουλτούρα μας, που μοιάζει πως αυθόρμητα κατανοούμε τον κόσμο ως διχοτομημένο σε αλληλοαποκλειώμενα μέρη. Στην επιστήμη, αυτό αντικατοπτρίζεται στους διαφορετικούς ακαδημαϊκούς κλάδους και τα πανεπιστημιακά τμήματα, με βασικό διαχωρισμό αυτόν μεταξύ των φυσικών και των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών (Kagan, 2009; Wolfe, 2009).

Έτσι, όπως πολλά άλλα επιστημονικά αντικείμενα, η μελέτη των ζώων είναι κατακερματισμένη σε διαφορετικά πεδία που εστιάζουν σε διαφορετικά επίπεδα περιγραφής, π.χ.: α) στο είδος και τον πληθυσμό σε ένα περιβάλλον (οικολογία), β) στο σώμα και τα διαφορετικά του συστήματα (ανατομία, ανοσολογία), γ) στην εγκεφαλική λειτουργία (νευροεπιστήμη), δ) στο γονιδίωμα (γενετική), ε) στη συμπεριφορική μελέτη (ψυχολογία), στ) στην μελέτη κοινωνικών δομών (πρωτευοντολογία)¹. Τα πρώτα τέσσερα από τα παραπάνω βρίσκονται καθαρά εντός των θετικών επιστημών (συγκεκριμένα της βιολογίας), και το πέμπτο (η ψυχολογία) βρίσκεται ανάμεσα σε θετικές και κοινωνικές επιστήμες, καθώς υπάρχουν τάσεις της που βασίζονται σε παραδοχές θετικών επιστημών (Foucault, 1972/2004). Αν και το κάθε πεδίο μπορεί να βασίζεται στις δικές του θεμελιικές κατηγορίες, όλα τους ελκύονται από την βαρύτητα των οντολογικών δυϊσμών (φύση-κοινωνία, νους-σώμα κλπ, βλέπε Πίνακα 1). Η πρωτευοντολογία, και συγκεκριμένα η Ιαπωνική πρωτευοντολογία του περασμένου αιώνα, ίσως αποτελεί εξαίρεση, όπως σχολιάζει η Haraway (1989) και αυτό λόγω της ιαπωνικής πολιτισμικής καταβολής των επιστημόνων, που θόλωνε τις διακρίσεις φύση/κοινωνία, άνθρωπος/ζώο, παρατηρητό/παρατηρούμενο.

Γιατί όμως οι δυϊσμοί αποτελούν πρόβλημα; Πώς επηρεάζουν την έρευνα για τα ζώα; Οι οντολογικοί δυϊσμοί αποτελούν πρόβλημα γιατί, ακόμα και αν μας επιτρέπουν να εξετάσουμε το κοινωνικό και το νοητικό καθαυτό, δημιουργούν ένα μη-δικαιολογήσιμο χάσμα αυτών των φαινομένων με τον εαυτό τους. Πού είναι το σώμα στη νόηση; Πού

¹ Για τα πεδία μελέτης της νόησης και της νοημοσύνης των ζώων και τα διακριτά επίπεδα περιγραφής της αντίστοιχης έρευνας βλέπε Γούναρης (2026).

είναι η νόηση στο σώμα; Που είναι μία σπάταλη, μη-λειτουργιστική συμπεριφορά στη φύση;

Επιπλέον, η δυϊστική σκέψη μας προβληματίζει καθώς οι διπολικές δομές «δεν είναι ποτέ συμμετρικές» (Kakoliris, 2022), καθώς ο ένας όρος πάντα θεωρείται πως υπερτερεί του άλλου, πως εμπεριέχει τον άλλο. Η δυϊστική σκέψη έτσι αποτυπώνει μια εξουσιαστική αντίληψη του κόσμου, μια οντολογία πολλαπλών παράλληλων διπόλων (βλ. Πίνακας 1), που συνδέονται με ειδικές, φυλετικές και έμφυλες ιεραρχίες (Howell, 1996). Όσον αφορά την έρευνα για τα άλλα ζώα, η δυϊστική οντολογία περιορίζει τη θέαση των ζώων σε έναν ανθρωποκεντρικό φακό όπου ο άνθρωπος υπάρχει σαν σημείο σύγκρισης και μέτρο για όλα τα άλλα είδη, τα οποία μόνο «πετυχαίνουν» βαθμούς εγγύτητας (Marchesini, 2016). Πώς μπορούμε λοιπόν να ξεφύγουμε από την ανθρωποκεντρική, ιεραρχική, κατακερματισμένη δυϊστική οντολογία, όσον αφορά τη θεώρηση και την μελέτη των ζώων, της νόησης² και της συμπεριφοράς τους; Η απάντηση σε αυτή την ερώτηση έχει επιστημολογική αλλά και ηθική σημασία.

Νους	Σώμα
Παρατηρητής	Παρατηρούμενος
Υποκείμενο	Αντικείμενο
Λογική	Συναίσθημα
Εσωτερική διεργασία	Εξωτερική πραγματικότητα
Άνθρωπος	Ζώο
Κοινωνία	Φύση
Πολιτισμός (Ευρώπη, Δύση, Λευκοί)	Αγριότητα (Ανατολή, Νότος, Ιθαγενείς)
Άντρας	Γυναίκα

Πίνακας 1: Κάποια από τα παράλληλα δίπολα της δυϊστικής οντολογίας.

Σε αυτό το δοκίμιο θα εξετάσουμε την προοπτική μίας ερευνητικής προσέγγισης των άλλων (μη-ανθρώπινων) ζώων η οποία προσπαθεί να

² Μιλάμε για «νόηση» επιδιώκοντας μια συνέχεια με μία παράδοση μελέτης της αντίληψης και της νόησης των ζώων, αλλά, παράλληλα, επιθυμούμε να χρησιμοποιήσουμε την έννοια με μία προσέγγιση που αποδομεί τους δυϊσμούς. Μεθοδολογικό στάδιο της Ντεριντιανής αποδόμησης είναι το ένα μέρος του δυϊσμού να χρησιμοποιείται για να μιλήσει για το άλλο. Έτσι, βρίσκουμε τον Ingold (2000) να επιχειρηματολογεί πως μία επιτυχής αποδόμηση του διαχωρισμού νους/σώμα έχει ως αποτέλεσμα να μπορούμε να μιλάμε για «σωματικότητα» όπου πριν μιλούσαμε για «νόηση» και αντίστροφα. Εμπνευστικός είναι και ο τρόπος που ο Marder (2013) θολώνει τα όρια, περιγράφοντας την «σκέψη των φυτών» ως την έκφραση των σωματών τους στον χώρο.

ξεφεύγει από τους οντολογικούς διϊσμούς. Θα διανύσουμε μία διαδρομή από την οικολογική ψυχολογία του J.J. Gibson (1979/2002), στον πρακτορικό ρεαλισμό της Karen Barad (2003, 2007), την εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση των Donaldson & Kymlicka (2015, 2020) και την ανθρωπολογία της αντίληψης του Tim Ingold (2000) για να καταλήξουμε σε μία σύντομη παρουσίαση της πολυειδιακής εθνογραφίας. Σκοπός αυτής της διαδρομής δεν είναι να κάνουμε μία εξαντλητική επισκόπηση της πλούσιας, πολυετούς και διεπιστημονικής βιβλιογραφίας μέσα από την οποία έχει αναδυθεί το πεδίο της πολυειδιακής εθνογραφίας (αυτό άλλωστε έχει γίνει αλλού, βλέπε Kirksey & Helmreich, 2010; Ogden et al., 2013; van Dooren et al., 2016). Σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε τις δυνατότητες της πολυειδιακής εθνογραφίας στη μελέτη και έρευνα της αντίληψης και της νόησης των ζώων με μια διεπιστημονική προσέγγιση που συνενώνει τα διαχωρισμένα μέρη των οντολογικών διϊσμών. Η προσέγγιση αυτή μπορεί να φέρει στο φως την σχεσιακή διάσταση της νόησης και της συνείδησης των ανθρώπινων και μη ζώων και να αμφισβητήσει την αντικειμενικότητα της επιστημονικής παρατήρησης. Όπως θα υποστηρίξουμε, η πολυειδιακή εθνογραφία αποτελεί πρακτική έρευνας των άλλων ζώων και των σχέσεων ανθρώπων-ζώων που εφορμάται από θεωρητικές βάσεις που αμφισβητούν την ανθρωποκεντρική και λογοκεντρική αντίληψη περί παραγωγής της γνώσης και τοποθετεί κεντρικά την εμπλοκή και τη σχεσιακότητα.

Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζουμε την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων της θεωρίας του Gibson ως απάντηση στον υπολογισμό. Στην τρίτη ενότητα συνοψίζουμε κάποιες βασικές έννοιες της ηθικο-οντο-επιστημολογίας του πρακτορικού ρεαλισμού όπως τον συνθέτει η Karen Barad (2003, 2007), εντάσσοντας τον σε ένα πλαίσιο θεωρητικών προσεγγίσεων της εμπρόθετης δράσης που αναγνωρίζει τα άλλα ζώα ως κοινωνικούς δράστες και την επιστήμη ως εμπλεκόμενη πρακτική. Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζουμε συνοπτικά την πολυειδιακή εθνογραφία ως είδος έρευνας που επιδιώκει να παρέμβει στους οντολογικούς διϊσμούς και τέλος, στην πέμπτη ενότητα, παρουσιάζουμε σύντομα κάποια παραδείγματα.

2. Τα προβλήματα της υπολογιστικής θεωρίας και η απάντηση της οικολογικής ψυχολογίας

Η γνωσιακή επιστήμη αναπτύχθηκε την δεκαετία του 1950, παράλληλα με την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών υπολογιστών, αντλώντας από αυτούς μεταφορές για να παράξει μία οντολογία της νόησης (Ingold

2000: 163). Θεωρώντας το σχήμα «ερεθισμα-απόκριση» του συμπεριφορισμού ελλιπές, η γνωσιακή επιστήμη το συμπλήρωσε με ένα ενδιάμεσο βήμα: μία συσκευή νοητικής επεξεργασίας που παίρνει ως “input” τα δεδομένα των ερεθισμάτων, τα μετατρέπει σε κάποιου είδους αναπαραστάσεις και τα επεξεργάζεται, προκειμένου να εξάγει ως “output” την συμπεριφορική απόκριση (Ingold, 2000: 165).

Η αναπαραστασιακή και υπολογιστική θεωρία του νου (ΑΥΘΝ), δημιουργεί σημαντικούς περιορισμούς στην ικανότητα της γνωσιακής επιστήμης να εξηγήσει πραγματικά φαινόμενα³. Ενώ το σχήμα input-αναπαράσταση/επεξεργασία-output είναι απλό, είναι δύσκολο να κωδικοποιηθούν με τους όρους του ακόμα και οι πιο απλές καθημερινές δραστηριότητες (Ingold, 2000: 164). Τα νοητικά μοντέλα μπορεί να γίνουν περίπλοκα, αλλά, όπως εξηγεί ο Vogt, τα σύμβολα (οι αναπαραστάσεις εντός του νοητικού μοντέλου) δεν είναι «ούτε τοποθετημένα [...] ούτε ενσώματα» (Vogt, 2007: 179). Εμφανίζεται, με άλλα λόγια, μια συνθήκη όπου το ένα μέρος του διΐσμου «νους-σώμα» μοιάζει να εγκλωπώνει το άλλο, υπονομεύοντας την σημασία της αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και της σωματικότητας των εμπειριών.

Κριτικές στον υπολογισμό θέτουν υπό αμφισβήτηση την χρησιμότητα της ενδιάμεσης αναπαράστασης, που διαχωρίζει το υποκείμενο από τον κόσμο. «Γιατί να μπούμε στον κόπο να παράξουμε ένα μοντέλο του κόσμου...» γράφει ο Ingold (2000: 164, αναφερόμενος στον Clark 1997), «όταν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον ίδιο τον κόσμο ως το καλύτερο μοντέλο του εαυτού του;». Η αναπαραστασιακή διαδικασία παύει να είναι αναγκαία αν λάβουμε υπόψη την αλληλεπίδραση του οργανισμού με το περιβάλλον (Gounaris, 2020: 3). Έτσι, μια οικολογική προσέγγιση της αντίληψης και της νόησης επικεντρώνεται στην σχέση του υποκείμενου (ανθρώπου ή ζώου) με το περιβάλλον. Η αντίληψη και η νόηση βρίσκουν τόπο μέσα σε αυτή τη σχέση, μέσα στον κόσμο, αντί να απεμπλέκονται από αυτόν.

Στην «οικολογική ψυχολογία», ο J. J. Gibson (1979/2002) χρησιμοποιεί την έννοια των «παρεχόμενων δυνατοτήτων»⁴ για να περιγράψει

³ Για τους περιορισμούς της αναπαραστασιακής και υπολογιστικής θεωρίας τους νου και δη του ρόλου της γλώσσας στη μελέτη των νοητικών καταστάσεων των ζώων βλέπε Μηλιώτη & Ντάσιου (2026).

⁴ Ο όρος “affordances” αποδίδεται στα ελληνικά ως «παρεχόμενες δυνατότητες», καθώς στη θεωρία του Gibson (1979/2002) το ζώο είναι αδιαχώριστο από το περιβάλλον του και οι δυνατότητές του –το τί δύναται να κάνει ή να του συμβεί (είτε καλό είτε κακό)– παρέχονται μέσα από την συναναστροφή (ή σύζευξη) του ζώου με το περιβάλλον του. Περισσότερα για τον ρόλο των παρεχόμενων δυνατοτήτων

τον τρόπο που λειτουργεί η άμεση οπτική αντίληψη στη σχέση των ζώων με το καθημερινό περιβάλλον τους. Ο όρος αναφέρεται στις δυνατότητες που προσφέρει το περιβάλλον σε κάποιο ζώο, όπως τροφή, καταφύγιο, δηλητήριο, κάθισμα κ.α, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του κάθε ζώου. Σύμφωνα με τον ίδιο, «μια παρεχόμενη δυνατότητα υποδεικνύει συγχρόνως δύο κατευθύνσεις, προς το περιβάλλον και προς τον παρατηρητή» (Gibson 1979/2002: 226). Αυτό σημαίνει πως το ζώο και το περιβάλλον είναι αδιαχώριστα και ότι η παρεχόμενη δυνατότητα αποτελεί ταυτόχρονα ιδιότητα και των δύο. Σε αντίθεση με την υπολογιστική θεωρία όπου τα διαχωρισμένα μέρη ενώνονται μέσω της νοητικής αναπαράστασης, η οικολογική προσέγγιση είναι συστημική, ολιστική. Παράγεται έτσι μία άλλη οντολογία όπου μιλώντας για την αντίληψη, τη νόηση, τη δράση ή τη συμπεριφορά «η μονάδα ανάλυσης είναι το σύστημα ζώο-περιβάλλον» (Stoffregen, 2002: 117; Gounaris, 2012). Οι παρεχόμενες δυνατότητες δεν βρίσκονται στο περιβάλλον, «περιμένοντα» το ζώο, ούτε και βρίσκονται έμφυτες στο ζώο, και πραγματώνονται σε συνάντηση με το περιβάλλον. Εστιάζοντας στην οπτική αντίληψη, ο Gibson (2002) υποστηρίζει πως ένα ζώο είναι ικανό να αντιληφθεί μια παρεχόμενη δυνατότητα μόνο αν εμπλέκεται ενεργά με το περιβάλλον του και αν παρέχονται οπτικές πληροφορίες στο περιβάλλον φως. Το ζώο πρέπει να μπορεί να αντιληφθεί αυτές τις πληροφορίες για να μπορεί να αντιληφθεί και την παρεχόμενη δυνατότητα.

Η θεωρία των παρεχόμενων δυνατοτήτων, εκτός από τη σημασία που δίνει στη συμπληρωματικότητα του ζώου με το περιβάλλον, εμπλέκει κεντρικά το σώμα και την κίνηση στη διαδικασία της αντίληψης. Το ζώο συντονίζεται με το περιβάλλον του, με βάση τη σημασία που έχει αυτό για εκείνο κάθε φορά. Η σημασία του περιβάλλοντος για το ζώο σχετίζεται με τα χαρακτηριστικά και τις ικανότητες του ζώου, και είναι, έτσι, κάτι συγκεκριμένο ανάμεσα στις αναρίθμητες γενικές ιδιότητες του περιβάλλοντος, ενώ παράλληλα, στη διαδικασία αυτή, το ζώο προσαρμόζει το σώμα και τα όργανα αντίληψής του στο περιβάλλον. Με άλλα λόγια το ίδιο το περιβάλλον επηρεάζει το ζώο που το αντιλαμβάνεται. Έτσι, η έννοια των «παρεχόμενων δυνατοτήτων» επεμβαίνει στην δυϊστική οντολογία όχι μόνο ως προς το δίπολο νους-σώμα ή νους-περιβάλλον αλλά και ως προς το δίπολο υποκείμενο-αντικείμενο, παρατηρητό-παρατηρούμενο. «Οι πληροφορίες που προσδιορίζουν το

στη μελέτη της νόησης των ζώων βλέπε στα Αργυρακοπούλου (2026), Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

περιβάλλον» γράφει ο Gibson (1979/2002: 243), «συνοδεύονται από πληροφορίες που προσδιορίζουν τον ίδιο τον παρατηρητή, το σώμα του, τα πόδια του, τα χέρια του, το στόμα του».

Το έργο του Gibson αποτελεί σημαντική επιρροή του πεδίου της «ενσώματης νόησης», και μία απάντηση στον Καρτεσιανισμό της υπολογιστικής-αναπαραστασιακής θεωρίας. Τόσο η θεωρία της οικολογικής ψυχολογίας, όσο και η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων είναι γνωστές στον χώρο της φιλοσοφίας του νου και στην ψυχολογία, αλλά δεν έχουν καταφέρει ιδιαίτερα να ξεφύγουν από μία βιβλιογραφία γύρω από την αντίληψη, παρ' ότι έχουν πολύ ευρύτερες επιπτώσεις στο πώς μπορούμε να διερευνήσουμε τη νόηση και τη συνείδηση των ζώων και των ανθρώπων στην κοινωνική έρευνα πεδίου. Στο μέρος που ακολουθεί εξερευνούμε σημεία συνάντησης ανάμεσα στη θεωρία του Gibson και σε άλλες μη δυϊστικές προσεγγίσεις που μπορούν να πλαισιώσουν τέτοιου τύπου έρευνες.

3. Μη-δυϊστικές θεωρήσεις: πρακτορικός ρεαλισμός, εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση, ανθρωπολογία της αντίληψης

Η κοινωνική έρευνα στα ζώα αναπτύσσεται διεπιστημονικά τις τελευταίες δεκαετίες και συναντά διαρκώς την ανάγκη επαναπροσδιορισμού βασικών εννοιών, όπως η εμπρόθετη δράση (agency⁵), καθώς οι παραδοσιακές θεωρήσεις αυτών βασίζονται σε δυϊσμούς. Η Karen Barad (2003; 2007) είναι μια από τις βασικές φιλοσόφους που μπορεί να επηρεάσει την επιτόπια κοινωνική έρευνα στα ζώα, καθώς προσφέρει αναλυτικά εργαλεία που κλονίζουν τις ανθρωποκεντρικές προσλήψεις των επιστημονικών μεθόδων και επιχειρεί τη συνένωση διαφόρων διαχωρισμών.

Η Barad (2007: 86) παρατηρεί πως σύμφωνα με την παράδοση της δυτικής επιστήμης να βασίζει επιστημολογικές υποθέσεις σε οπτικές αναλογίες, οι αναπαραστασιακές θεωρίες βασίζονται στο φαινόμενο της αντανάκλασης για να εξηγήσουν τον τρόπο που σχετίζεται ο γνώστης με τον κόσμο. Εκείνη προτείνει εναλλακτικά το φαινόμενο της περίθλασης το οποίο αναδεικνύει την επιτελεστική διάσταση της επιστήμης (ο.π.: 88). Στην αντανάκλαση, το φως μεταφέρει την πληροφορία των

⁵ Ο όρος agency αποδίδεται στα ελληνικά και ως «εμπρόθετη δράση ή αυτενέργεια», με την έννοια της πράξης που εκτελείται βάση σκοπού και με την ευθύνη της δράσας οντότητας. Για την εμπρόθετη δράση ως κριτήριο απόδοσης συναισθημάτων ή και συνείδησης στα ζώα βλέπε Καλογήρου & Γεωρταμιλή (2026), και Γούναρης (2026).

αντικειμένων στα οποία ανακλάται στον δείκτη-υποκείμενο. Στην περίθλαση, το φως συνεχώς εκτρέπεται από την ευθεία πορεία του, διαπερνά και διαχέεται μέσα σε έναν κόσμο όπου υποκείμενο και αντικείμενο δεν μπορούν να διαχωριστούν ξεκάθαρα.

Η ιδέα της ηθικό-οντο-επιστημολογίας βασίζεται στην παραδοχή ότι δεν είναι δυνατόν να διαχωριστεί η ηθική, από την οντολογία και την επιστημολογία. Ο κατεστημένος διαχωρισμός επηρεάζει τον τρόπο που γίνεται αντιληπτό το είναι, η γνώση και η αξία και μειώνει τη σημασία κάθε μικρής δια-δράσης (intra-action) που επηρεάζει τον τρόπο που κατασκευάζεται ο κόσμος (ο.π.: 409, 189). Τα ηθικο-οντο-επιστημολογικά ερωτήματα σχετίζονται με την υπευθυνότητα και την ανάληψη ευθύνης της εμπλοκής, και αναδεικνύουν περισσότερες πιθανότητες για το τί μπορεί ο κόσμος να γίνει (ό.π.: 382, 185).

Η Barad (2007) προτείνει τον όρο «πρακτορικός ρεαλισμός» ως μια ηθικο-οντο-επιστημολογική έννοια για να επαναπροσδιορίσει, ανάμεσα σε άλλα, την ύλη, το λόγο και τις πρακτικές του, την εμπρόθετη δράση, το σώμα, το γνωρίζει και την αντικειμενικότητα. Κεντρική θέση στη σκέψη της έχει η σχέση της ύλης με τις πρακτικές του λόγου, πέρα από τη λογική αιτίου-αποτελέσματος. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Barad, η ύλη αποτελεί ειτέλεση, είναι η ουσία σε ένα διαρκές γίνεσθαι που προκύπτει από πολλές δια-δράσεις και μπορεί να ειπωθεί ως η στερεοποίηση της εμπρόθετης δράσης (ο.π.: 151). Παρομοίως, οι πρακτικές του λόγου είναι υλικές επαναρρυθμίσεις του κόσμου, που μπορούν να ανακατατάσσουν τα υπάρχοντα όρια, χαρακτηριστικά και νοήματα (ό.π.: 184). Επομένως, σύμφωνα με την ίδια, η ύλη δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις πρακτικές του λόγου, και θεσμοί ή πρακτικές όπως η επιστημονική έρευνα αποτελούν υλικο-λογικές πρακτικές που συμμετέχουν στην παραγωγή των σωμάτων, στην χάραξη των ορίων, στην κατασκευή του κόσμου ως είναι (ό.π.: 140).

Βασική έννοια που χρησιμοποιεί η Barad για να πετύχει τη συνένωση των διαχωρισμών είναι η δια-δράση. Έτσι, η εμπρόθετη δράση είναι ένα υλικό ζήτημα δια-δράσης και δεν μπορεί να αποδοθεί στα υποκείμενα ή στα αντικείμενα ως εγγενές χαρακτηριστικό τους (ό.π.: 214). Τα σώματα δεν εμπεριέχονται στον κόσμο, αλλά είναι ο ίδιος ο κόσμος στο διαρκές του γίνεσθαι (ό.π.: 170). Υπό αυτήν την έννοια, ο «γνώστης» δεν μπορεί να στέκεται έξω από τον κόσμο και να τον παρατηρεί, και συνεπώς η διαδικασία του γνωρίζει είναι μια εμπλεκόμενη διαδικασία, ένα ζήτημα δια-δράσης (ό.π.: 184, 149). Τέλος, η αντικειμενι-

κότητα που συχνά επικαλούνται οι επιστημονικές πρακτικές δεν αφορά την παραγωγή πιστών αναπαραστάσεων του κόσμου, αλλά μπορεί να ειπωθεί ως η «ανάληψη ευθύνης» για τις συγκεκριμένες υλοποιήσεις των οποίων ο ερευνητής αποτελεί μέρος τους (ό.π.: 91).

Η θεωρία της Barad παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες και μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά στην οικολογική θεωρία της άμεσης οπτικής αντίληψης του Gibson (1979/2002) σε σχέση με τον γνώστη και τον κόσμο και ειδικά για τον ίδιο τον επιστήμονα ως παρατηρητή. Θεωρεί πως το υποκείμενο και το αντικείμενο δεν είναι σταθερά αλλά προκύπτουν από τις διάφορες δια-δράσεις. Προτάσσει μια σύνδεση των επιστημών και θεωρεί πως η οντολογία με την επιστημολογία δεν θα έπρεπε να διαχωρίζονται. Η εστίαση στη δια-δράση και η απόρριψη της εμπρόθετης δράσης ως εγγενές χαρακτηριστικό συμπληρώνει την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων, καθώς αναγνωρίζει πως τα όρια μεταξύ των σωμάτων, των υποκειμένων και των αντικείμενων κατασκευάζονται από τις υλικό-λογικές πρακτικές των επιστημών και μπορούν να επαναρρυθμιστούν.

Οι Donaldson & Kymlicka (2015), ερευνώντας διαφορετικά συγκείμενα σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και ζώων και καταθέτοντας ένα νέο ηθικό πλαίσιο για τα δικαιώματα των ζώων, προσεγγίζουν την εμπρόθετη δράση με ένα παρόμοιο τρόπο. Πιο συγκεκριμένα, τη θεωρούν εξαρτώμενη, υπό την έννοια ότι, η εμπρόθετη δράση, δεν αποτελεί ένα χαρακτηριστικό των κυρίαρχων υποκειμένων το οποίο πηγάζει από εγγενείς ιδιότητες, αλλά αναδύεται μέσα από τις σχέσεις σε συγκεκριμένα πεδία συνύπαρξης (Blattner et al., 2020: 2, 4). Οι μελετητές αυτοί αναφέρονται ιδιαίτερα στα άλλα ζώα και τον ανθρωποκεντρικό τρόπο που έχουμε μάθει να αντιλαμβάνομαστε τις συμπεριφορές τους, ο οποίος περιορίζει τη δυνατότητα εμπρόθετης δράσης των άλλων ζώων⁶ ή δεν επιτρέπει την παρατήρηση της ακόμα και όταν αυτή καταφέρνει να εκφραστεί (ο.π.: 4). Επομένως, οι παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν κατά την επιτόπια έρευνα με τα ζώα σχετίζονται άμεσα με τις συγκεκριμένες δια-δράσεις μεταξύ ανθρώπων και ζώων, ερευνητών και ερευνόμενων και τις δυνατότητες εμπρόθετης δράσης που αυτές δημιουργούν.

⁶ Το μεγαλύτερο ποσοστό του ζωικού πληθυσμού ζει σε καθεστώς εγκλεισμού (κτηνοτροφία, εργαστήρια, ζωολογικοί κήποι, κατοικίδια, ζώα-εργάτες, ζώα-αθλητές). Οι λίγες έως μηδαμινές δυνατότητες λήψης αποφάσεων για τη ζωή τους, που προκύπτουν από τη συνθήκη του εγκλεισμού επηρεάζει την ψυχική κατάσταση και τη συμπεριφορά των ζώων (Ferdowsian και Merskin, 2012: 452).

Οι προσεγγίσεις αυτές στέκονται αντιπαραθετικά με τις παραδοχές της γνωσιακής επιστήμης καθώς δεν αναγνωρίζουν το νόων υποκείμενο διαχωρισμένο από τον κόσμο, ούτε μοναδικά ανθρώπινο. Ο αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ νου και ύλης και τα παράλληλα δίπολα που σχετίζονται με αυτόν είναι χαρακτηριστικό μίας συγκεκριμένης παράδοσης σκέψης που συνήθως την ονομάζουμε δυτική. Η πρακτική της εθνογραφίας, αν και αναδύθηκε μέσα από τον αυστηρό διαχωρισμό παρατηρητή και παρατηρούμενου και στο ρατσιστικό συγκείμενο της αποικιοκρατίας, επηρεάστηκε από την επαφή με άλλες κοσμολογίες⁷ που δε βασίζονται στους δυϊσμούς, και ενέταξε στοιχεία τους στα αναλυτικά και μεθοδολογικά της εργαλεία. Κατά τη λεγόμενη «οντολογική στροφή» στην ανθρωπολογία (Viveiros de Castro 1998; Descola 2013; Kohn 2015), η μελέτη των μη δυϊστικών κοσμολογιών έχει προσφέρει τη δυνατότητα να αναπτυχθούν εργαλεία που προσεγγίζουν τη νόηση και την αντίληψη πιο ολιστικά και την εμπρόθετη δράση όχι ως ένα εγγενές ανθρώπινο χαρακτηριστικό. Για παράδειγμα, ο Ingold (2000, σ. 55), αναφέρει πως οι κυνηγοί Κογκον στην Αλάσκια εντοπίζουν την πληροφορία στον κόσμο και όχι στο μυαλό. Υπό αυτή την έννοια, η απόκτηση της προϋποθέτει την εμπλοκή του κυνηγού με τον κόσμο (2000: 55). Ο ίδιος τονίζει τη σημασία που έχει η εκτέλεση των απαραίτητων για την επιβίωση ενσώματων δεξιοτήτων στην αντίληψη για τον κόσμο (Ingold, 2000: 162). Ο Ingold αναφέρεται κυρίως στα ανθρώπινα ζώα και τοποθετείται γύρω από το ζήτημα της κουλτούρας, η οποία αφορά την επιστήμη της κοινωνικής ανθρωπολογίας κεντρικά. Παρ' όλα αυτά, οι βλέψεις του για την ενσώματη νόηση μπορούν να εφαρμοστούν και στη μελέτη της αντίληψης των υπόλοιπων ζώων και των νοημάτων που βρίσκουν στο περιβάλλον τους.

Μέσα από την δική του ανθρωπολογική μελέτη της αντίληψης, ο Ingold βλέπει με παρόμοιο τρόπο με την Barad την επιστημονική πρακτική, ως εμπλεκόμενη δραστηριότητα, καθώς αναγνωρίζει πως όλα τα όντα αποτελούν εν-τω-κόσμο-γίνεσθαι και δεν μπορούν να διαχωριστούν απόλυτα από αυτόν (2000: 169). Έτσι, οι αποφάσεις που παίρνει η επιστήμονας σε κάθε έρευνα σχετικά με τον τόπο, τη μέθοδο και τα εργαλεία αποτελούν ταυτόχρονα και μια πολιτική και ηθική τοποθέτη-

⁷ Ο όρος «κοσμολογία» χρησιμοποιείται στην κοινωνική ανθρωπολογία ως αναφορά στο σύνολο των αντιλήψεων ενός πολιτισμού για τον κόσμο, συμπεριλαμβάνοντας συστήματα γνώσης μυθολογικά, θρησκευτικά, μαγικά και εμπειρικά. Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως τα τελευταία 30 χρόνια στα πλαίσια της «οντολογικής στροφής» στην ανθρωπολογία, αλλά ήταν ήδη γνωστός πρωτότερα, ιδιαίτερα μέσα από το έργο του Claude Lévi-Strauss.

σή της σε σχέση με τον κόσμο. Είναι σημαντικό να γίνονται συνειδητά αντιληπτές οι δυνατότητες που προσφέρει η ερευνήτρια στο ζώο που μελετά, και οι δυνατότητες που προσφέρει αυτό σε εκείνη. Έτσι, για παράδειγμα, η Barbara Smuts (2001) στην έρευνα της για τους μπαμπούνους στην Κένυα, παρατήρησε πως η γνώση κάποιων χαιρετισμών αποτελούσε προαπαιτούμενο για την επικοινωνία της μαζί τους. Οι χειρονομίες που συνιστούν το λεξιλόγιο της γλώσσας των μπαμπούνων είναι δεξιότητες που η ερευνήτρια χρειάστηκε να αναπτύξει ώστε να καταφέρει να τους πλησιάσει και να κατανοήσει καλύτερα τις κοινωνικές πρακτικές τους⁸.

Μία τέτοια επικοινωνία μπορεί να είναι εφικτή με κάποια πρωτεύοντα και κάποια θηλαστικά, αλλά μάλλον δεν είναι με όλα τα ζώα. Πώς μπορούμε να καταλάβουμε τον υποκειμενικό κόσμο των άλλων; Πρώτα πρέπει να εκπαιδύσουμε την προσοχή μας ως προς την παρουσία τους και έπειτα να επιχειρήσουμε να μετατοπιστούμε προς την συγκεκριμένη θεσιακότητα⁹ από την οποία βιώνουν τον κόσμο. Ένα τέτοιο εγχείρημα αποτελεί η «πολυειδικική» (multi-species) εθνογραφία που προσεγγίζει τους τόπους και τις πρακτικές που μελετά ως φαινόμενα πάντοτε παραπάνω-από-ανθρώπινα, πολυ-ειδικά.

⁸ Κάποιοι αναγνώστες ίσως θεωρήσουν πως μιλώντας για «χαιρετισμούς», «γλώσσα» και «κοινωνικές πρακτικές» των μπαμπούνων, η Smuts και εμείς πέφτουμε στο σφάλμα του ανθρωπομορφισμού, προβάλλοντας ανθρώπινες ιδιότητες στο μη-ανθρώπινο. Αν και το ζήτημα είναι κάτι που ξεπερνά τους σκοπούς του παρόντος κειμένου και δεν μπορούμε να το σχολιάσουμε όσο θα θέλαμε εδώ, συνοπτικά, αυτό που υποστηρίζουμε είναι ότι η άρνηση αναγνώρισης στα μη-ανθρώπινα χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων που υπάρχουν στον άνθρωπο είναι αυτό που αποτελεί πρόβλημα. Η κατηγορία του ανθρωπομορφισμού και η προσπάθεια διόρθωσής του, με άλλα λόγια, μπορεί να είναι λιγότερο μία υπεράσπιση της μη-ανθρώπινης διαφορετικότητας και περισσότερο μία υπεράσπιση της ανθρώπινης εξαιρετικότητας και του ανθρωποκεντρισμού. Επί των συγκεκριμένων όρων στο κείμενο, αν αποδομήσουμε του οντολογικούς δυΐσμούς που μας προβληματίζουν στον παρόν κεφάλαιο, τότε: (α) οι επικοινωνιακές χειρονομίες είναι «χαιρετισμοί» και για ανθρώπους και για μπαμπούνους, (β) η διάκριση «γλωσσικού» και «επικοινωνιακού» συστήματος δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική, και (γ) οι πρακτικές που έχουν να κάνουν με τις διαπροσωπικές σχέσεις, τις σχέσεις των μελών μιας ομάδας ή κοινότητας είναι, για μπαμπούνους και για ανθρώπους, «κοινωνικές».

⁹ Η θεσιακότητα (positionality) είναι ένας όρος που χρησιμοποιεί η Linda Alcoff (1988: 433) μιλώντας για το φύλο και την ταυτότητα της γυναίκας για να συλλάβει την έννοια του υποκειμένου μη ουσιαστικά αλλά προσδιορισμένη ιστορικά, χωρίς να απολέσει ταυτόχρονα την πολιτική δυνατότητα να αφορμάται από την κατηγορία του φύλου για να μιλήσει για την εμπειρία.

4. Πολυειδική εθνογραφία

Στο παρόν κεφάλαιο έχουμε, ως τώρα, ακολουθήσει μια διαδρομή από τον υπολογισμό στην οικολογική ψυχολογία του Gibson, στον πρακτορικό ρεαλισμό της Barad, την εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση των Donaldson & Kymlicka και την ανθρωπολογία της αντίληψης του περιβάλλοντος του Ingold. Σκοπός αυτής της διαδρομής είναι να παρουσιάσουμε και να προτείνουμε την πολυειδική εθνογραφία ως μία προσέγγιση ερευνητικής πρακτικής πέρα από τους δυϊσμούς που μας προβληματίζουν. Οφείλουμε να τονίσουμε ότι η διαδρομή αυτή δεν είχε εγκυκλοπαιδικό σκοπό και δεν αποτελεί πλήρη επισκόπηση βιβλιογραφίας της πολυειδικής εθνογραφίας.¹⁰ Επιχειρούμε να ενώσουμε με ένα νήμα τον Gibson, την Barad, τα Donaldson & Kymlicka και τον Ingold, διότι τα έργα τους μας βοηθούν να σκεφτούμε την μη-δυϊστικότητα της πολυειδικής εθνογραφίας. Τοιουτοτρόπως, οι συνδέσεις που κάναμε και θα κάνουμε είναι επιχειρηματολογικές και όχι χρονολογικές ή βιβλιογραφικές. Πριν συνεχίσουμε με μία πιο αναλυτική περιγραφή και με κάποια παραδείγματα, θα κάνουμε μία σύντομη παρέκβαση για να τοποθετήσουμε τις αναφορές μας στο ευρύτερο συγκείμενο των πεδίων που έχουν συμβάλει στην ανάδυση της πολυειδικής εθνογραφίας.

Η πολυειδική εθνογραφία αντλεί από πληθώρα πηγών και πεδίων που θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε σε τέσσερις γενικές κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία έχουμε κουλτούρες με συστήματα σκέψης όπου οι κατηγορίες «άνθρωπος», «ζώο», «φύση» και «κοινωνία» δεν υπάρχουν ή δεν αντιστοιχούν στις νεότεριες έννοιες που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη μετά τον Μεσαίωνα, και εξαπλώθηκαν μέσω της αποικιοκρατίας και της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης (Escobar 2008, TallBear 2011, Van Dooren et al., 2016). Στην δεύτερη κατηγορία πηγών συναντάμε κλασικά έργα κοινωνικών επιστημών του 20^{ου} αιώνα, τα οποία, παρά την επικέντρωσή τους στον ανθρώπινο, και έστω με υλιστικούς ή λειτουργιστικούς όρους, μελετούσαν τη σχέση με τα ζώα και το μη-ανθρώπινο περιβάλλον ως κομμάτι «στρατηγικών επιβίωσης» και οικονομικής παραγωγής των ανθρωπίνων κοινωνιών (Ogden et al., 2013: 5). Σε αυτή τη κατηγορία θα προσθέταμε κάποιους κλασσικούς αλλά

¹⁰ Για πιο γενικές επισκοπήσεις βιβλιογραφίας για την πολυειδική εθνογραφία συμβουλευτείτε τα: Kirksey and Helmreich (2010), Ogden et al. (2013) και van Dooren et al. (2016).

και ρηξικέλευτους συγγραφείς, όπως τον Gregory Bateson (1972) και τον J. J. Gibson (2002). Αυτές οι δύο πρώτες κατηγορίες, μαζί με τη φαινομενολογία -ιδιαιτέρως αυτή του Merlau-Ponty -αποτελούν σημαντικές βάσεις και για την ανθρωπολογία της αντίληψης του Tim Ingold (2000). Σε μία τρίτη κατηγορία θα τοποθετούσαμε το πεδίο της Μελέτης της Επιστήμης και της Τεχνολογίας (Science and Technology Studies - STS) που αναπτύχθηκε στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, με σημαντικά έργα, μεταξύ άλλων, αυτά του Bruno Latour (Latour & Woolgar, 1986; Latour, 2005) και της Donna Haraway (1991; 2008). Το έργο της Karen Barad (2007) είναι συγγενές αυτού του πεδίου. Στην τέταρτη κατηγορία πηγών της πολυειδικής εθνογραφίας, η οποία επεκτείνεται και σε μη-ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, έχουμε τα κινήματα των δικαιωμάτων των ζώων και του οικοφεμινισμού. Στο πλαίσιο αυτών των κινήματων η κριτική της εκμετάλλευσης και των κυρίαρχων τρόπων συσχετισμού με τα ζώα και το περιβάλλον έχει προχωρήσει, σύμφωνα με τα Ogden et al. (2013), από μια ουσιοκρατική ηθική της ισότητας, όπως για παράδειγμα η προσέγγιση του Singer (1975/2025) και του Regan (1983)¹¹, σε αντι-ουσιοκρατικές θεωρίες που θέτουν στο στόχαστρο τις ταξονομίες του φιλοσοφικού ανθρωπισμού. Εδώ θα τοποθετούσαμε και το έργο των Donaldson & Kymlicka (ό.π.).

Φαίνεται λοιπόν πως η διαδρομή που διανύσαμε ακολουθώντας τους Gibson, Barad, Donaldson & Kymlicka και Ingold αποτελεί απλώς ένα νήμα, συνδεδεμένο με πολλά ακόμα νήματα ενός μεγάλου υφαντού πηγών και επιρροών που συντελούν την πολυειδική εθνογραφία. Που οδηγούν όμως όλες αυτές οι επιρροές; Τι είναι αυτό που επιχειρείται από την πολυειδική εθνογραφία; Οι Kirksey & Helmreich (2010: 545) ορίζουν την πολυειδική εθνογραφία ως «είδος γραφής και τροπικότητα έρευνας». Οι έρευνες πολυειδικής εθνογραφίας αναγνωρίζουν την εμπλοκή της ερευνητικής διαδικασίας στην παραγωγή της εικόνας του κόσμου που η έρευνα παράγει. Η διττή υπόσταση «είδους γραφής» και «τροπικότητας έρευνας» αποτελεί μία παραδοχή της εγγενούς σύνδεσης ηθικής-οντολογίας-επιστημολογίας, όπως είδαμε στην τρίτη ενότητα με το έργο της Barad. Σε ένα δημοφιλές απόφθεγμα η Haraway (2016: 12) σημειώνει: «έχει σημασία τι ιστορίες χρησιμοποιούμε για να πούμε άλλες ιστορίες»¹². Η πολυειδική εθνογραφία έτσι

¹¹ Για μια επισκόπηση των θέσεων Singer και Regan βλέπε Protopapadakis (2012: 21ff)

¹² Για την φεμινιστική επιστημολογία της Haraway και την έμφυλη υποκειμενικότητα ως παράγοντα επαναπροσδιορισμού των εννοιών στη μελέτη της νόησης των

αναδύεται, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, ως μία πρακτική έρευνας που αντιλαμβάνεται την αφήγηση του κόσμου που η ίδια διαπράττει ως μία παρέμβαση σε αυτόν, ως μία παρέμβαση σε προηγούμενες αφηγήσεις που συχνά συνδέονται με φαινόμενα όπως η καπιταλιστικά- παραγόμενη οικολογική καταστροφή.

Σε αυτό το πλαίσιο η πολυειδική εθνογραφία παρεμβαίνει στον οντολογικό δυϊσμό και τον φιλοσοφικό ανθρωπισμό. Παρεμβαίνοντας στον διαχωρισμό κοινωνικών και φυσικών επιστημών οι πολυειδικές εθνογραφίες έχουν επιδιώξει να ερευνήσουν πολυειδικά «συναρμολογήματα» (Tsing, 2015), δηλαδή τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών ειδών, τοποθετημένες εντός κοινωνικών-οικονομικών-πολιτικών αλλά και οικολογικών συγκειμένων. Παρεμβαίνοντας επίσης στο δίπολο «φύση-κοινωνία» οι πολυειδικές εθνογραφίες συχνά είναι μελέτες του καθημερινού, του συνηθισμένου, του μολυσμένου, εστιάζοντας σε «ζώνες επαφής όπου οι γραμμές που διαχωρίζουν την φύση από τον πολιτισμό έχουν καταρρεύσει» (Kirksey & Helmreich 2010: 546).

Στην πράξη, η συμμετοχική παρατήρηση, με προσωπική εμπλοκή του ερευνητού σε πολυειδικές πρακτικές, και οι συνεντεύξεις με άλλα άτομα που εμπλέκονται στην πρακτική ή ζουν στον τόπο ενδιαφέροντος της έρευνας είναι συνήθεις μεθοδολογίες συλλογής δεδομένων, όμοιες με πιο παραδοσιακές κοινωνικές έρευνες. Εκεί που συχνά υφίσταται προσοχή είναι στη μεθοδολογική σημασία της παρατήρησης ως αναγκαία μέθοδο προσέγγισης του μη-έλλογου, του μη-ανθρώπινου. Έτσι βλέπουμε τους van Dooren et al. (2016) να δίνουν το όνομα «παθιασμένη εμπύθιση» (passionate immersion) στην ερευνητική διαδικασία της πολυειδικής εθνογραφίας, ενώ και σε άλλες πηγές (Tsing, 2015; Rosén et al., 2022) βλέπουμε να αναδεικνύονται ιδιαίτερα ως έννοιες και πρακτικές η προσοχή (attention) και η παρατήρηση (noticing).

Έχοντας ως στόχο να αναδείξει μία άλλη οπτική του κόσμου, η πολυειδική εθνογραφία παρεμβαίνει στους δυϊσμούς «άνθρωπος-ζώο», «υποκείμενο-αντικείμενο» θεωρώντας ότι τα ζώα (και τα μη-ανθρώπινα όντα γενικότερα) φέρουν τη δική τους οντο-επιστημολογική θέση. Όπως εξηγούν οι van Dooren et al. (2016: 6), «οι βυθιστικοί τρόποι γνώσης και ύπαρξης με τους άλλους προϋποθέτουν προσοχή σε ό,τι τους ενδιαφέρει - προσοχή στον τρόπο με τον οποίο δημιουργούν κοινές ζωές και κόσμους». «Παθιασμένη εμπύθιση», συνεχίζουν, «σημαίνει να γίνεσαι περιεργό και έτσι να εμπλέκεσαι, να μαθαίνεις να επηρεάζεσαι,

ζώνων βλέπε Demirhan (2026).

και έτσι ίσως να καταλαβαίνεις και να νοιάζεσαι λίγο διαφορετικά»¹³.

Η μεθοδολογία της πολυειδικής εθνογραφίας αποτελεί ενεργό πεδίο πειραματισμού, το οποίο συχνά συνδυάζει την κοινωνική μελέτη και την παρατήρηση με μεθόδους των φυσικών επιστημών και ιδιαίτερα της βιολογίας (Swanson, 2017; Hamilton & Taylor, 2017). Η υιοθέτηση διεπιστημονικών προσεγγίσεων χρησιμεύει ώστε να αποφευχθεί μια στεία αναπαράσταση του κόσμου¹⁴, βασισμένη σε πολύ περιορισμένες επιστημονικές αρχές, οι οποίες θεωρούνται πιο αξιόπιστες λόγω της ιεράρχησης των επιστημονικών κλάδων. Η Barad (2007: 93, αναφερόμενη στον Hennessy, 1993: 12) υποστηρίζει πως η διαεπιστημονική (transdisciplinary) προσέγγιση «ερευνά τις ιστορίες της οργάνωσης των γνώσεων και τη λειτουργία τους στο σχηματισμό των υποκειμενοτήτων [...] καθιστώντας ορατές και βάζοντας σε κρίση τις δομικές συνδέσεις μεταξύ της πειθάρχησης της γνώσης και των ευρύτερων κοινωνικών διατάξεων».

5. Παραδείγματα πολυειδικής εθνογραφίας: έρευνες σε καταφύγια και έρευνες με ζώα συντροφιάς

Επανερχόμενα στις ερευνητικές αναζητήσεις του παρόντος τόμου, ακολουθώντας μια μεθοδολογία πέραν των δυϊσμών στην έρευνα, μπορούμε να οδηγηθούμε σε διαφορετικά συμπεράσματα για τη νόηση, την εμπρόθετη δράση, τις διαειδικές σχέσεις, τη γνώση. Στο παρόν κεφάλαιο θα δούμε εν συντομία έρευνες που επικεντρώνονται α) στα καταφύγια διάσωσης ζώων εκτροφής και β) στις ενσώματες πρακτικές με τα ζώα συντροφιάς, για να αναδείξουμε την προσφορά της πολυειδικής εθνογραφίας στον εμπλουτισμό των παραπάνω εννοιών.

Ακολουθώντας τη λογική της εμπλεκόμενης επιστημονικής πρακτικής και της εξαρτώμενης εμπρόθετης δράσης, κάποιοι πολυειδικοί εθνογράφοι επιλέγουν πεδία μελέτης όπου τα άλλα ζώα έχουν τη δυνατότητα περισσότερης ελευθερίας από ότι στα συνήθη μέρη εκμετάλλευσης, όπως τα καταφύγια διάσωσης ζώων εκτροφής (Abrell, 2021; Rosenfeld, 2021; Gillespie, 2019; Scotton, 2017). Παρατηρώντας την καθημερινότητα των διασωσμένων ζώων, τις σχέσεις που αναπτύσσουν, τις συνήθειες, τον τρόπο που εκφράζουν τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις τους, τις αντιστάσεις στους περιορισμούς που τίθενται από τους φροντιστές, οι ερευνήτριες αναδεικνύουν το εύρος της κοινωνικότητας των ζώων και τις δυνατότητες της αντίληψής τους.

¹³ Μετάφραση και έμφαση δική μας.

¹⁴ Για τη σύνθεση γνώσης μέσω διεπιστημονικών προσεγγίσεων βλέπε Gounaris (2026).

Ένα ακόμη σημείο που αναδεικνύεται στο πεδίο των καταφυγίων είναι η παραγωγή γνώσης ως μια πρακτική που απαιτεί την εμπλοκή. Για παράδειγμα, η Rosenfeld (2021) χρησιμοποιεί το εργαλείο της κούρη μαρτυρίας (queer witnessing) για να αναλύσει τον τρόπο που παράγεται η γνώση, που είναι απαραίτητη για τη διαχείριση της υγείας των κοτών. Πιο συγκεκριμένα, το εργαλείο αυτό ενώνει τη γνώση με το συναίσθημα, προϋποθέτει την άμεση εμπλοκή, τη δράση στον κόσμο και την φροντιστική προσοχή ώστε να κοινοποιούνται οι ιστορίες που συνήθως δε λέγονται. Την ένταξη του συναίσθηματος στην παραγωγή γνώσης υποστηρίζει και η Gillespie (2017), σε ένα διαφορετικό πεδίο από τα καταφύγια, στην παραγωγή κρέατος και ζωικών προϊόντων. Μιλώντας για την εμπειρία της έρευνάς της σε δημοπρατήριο αγελάδων, παραθέτει τους πιθανούς τρόπους εμπλουτισμού της πολυεδιακής έρευνας μέσα από την παρατήρηση του πόνου και του τραύματος των εμπορευματοποιημένων ζώων και την προσπάθεια να βρεθεί η ίδια νοητά στην ίδια θέση. Επιπλέον, τονίζει τις συστημικές συνθήκες που παράγουν κάποια σώματα ως προϊόντα και ιδιοκτησία και τις δυσκολίες που έχει η εκπόνηση έρευνας που επικεντρώνεται στην οικειότητα σε πεδία όπου τα ζώα συλλαμβάνονται ως τέτοια (2017: 165).

Η έρευνα στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και ζώων συντροφιάς¹⁵ επικεντρώνεται αρκετά στην ενσώματη διαειδική επικοινωνία και το γίνεσθαι-μαζί (Luggauer, 2025; Charles et al., 2024, 2022; Alger & Alger, 2003). Καθώς τα ζώα συντροφιάς αναγνωρίζονται ως άτομα από τους ιδιοκτήτες τους και η σχέση μαζί τους είναι διαπροσωπική, η παρατήρηση των διαδράσεων τους προσφέρει στοιχεία για την επικοινωνία πέραν της χρήσης της ανθρώπινης γλώσσας. Οι Maurstad, Davis και Cowles (2013: 332), οι οποίοι μελέτάνε τη σχέση των ανθρώπων με τα άλογα κατά την πρακτική της ιππασίας, υποστηρίζουν πώς η διαειδική επικοινωνία βασίζεται στην εναρμόνιση των σωμάτων τα οποία ανταλλάσσουν συναισθήματα, αισθήσεις και συν-αισθήματα (affects). Η έρευνα αυτής της μορφής επικοινωνίας κινείται στην αμφισβήτηση του δυϊσμού νου και σώματος και μπορεί να συνεισφέρει στη μελέτη της συνείδησης¹⁶. Το γίνεσθαι-μαζί αφορά τόσο τα ζώα συντροφιάς και τους ανθρώπους τους, όσο και τον ερευνητή γιατί κατά τη διάρκεια

¹⁵ Οι κατηγορίες στις οποίες ταξινομούνται τα ζώα στην κοινωνική έρευνα παραμένουν ανθρωποκεντρικές, καθώς ορίζονται από τη σχέση τους με ή τη χρήση τους από τους ανθρώπους.

¹⁶ Για τα φιλοσοφικά προβλήματα απόδοσης συνείδησης στα ζώα μέσω των κλασικών θεωριών βλέπε Δανά et. al. (2026).

της έρευνας εξοικειώνεται περισσότερο με την οπτική των άλλων ζώων και προσπαθεί να τη συμπεριλάβει στη μεθοδολογία του (Charles et al., 2022: 444).

Στα πεδία που είδαμε, συνοπτικά και σίγουρα όχι εξαντλητικά, μεγάλο ρόλο στην παραγωγή της γνώσης παίζουν οι άνθρωποι φροντιστές ή ιδιοκτήτες που έχουν μια πιο κοντινή σχέση με τα ερευνώμενα ζώα. Πέραν από την ανάδειξη του σημαντικού τους ρόλου ως διαμεσολαβητές μεταξύ των ζώων και των ερευνητών, η παρατήρηση αυτή καταδεικνύει και τη σημασία των βαθμών εμπλοκής κατά την όποια πρακτική απόκτησης γνώσης. Οι εθνογραφικές έρευνες που εστιάζουν στις πολυειδικές σχέσεις μπορούν να επιβεβαιώσουν πως ο κόσμος δεν είναι κάτι που βρίσκεται εκεί έξω και περιμένει να ανακαλυφθεί, αλλά διαμορφώνεται διαρκώς μέσα από τις υλικο-λογικές πρακτικές, οι οποίες μπορεί να ενέχουν και σχέσεις εξουσίας.

6. Συμπεράσματα

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάσαμε το ζήτημα των οντολογικών δυϊσμών και τους τρόπους που επηρεάζουν την έρευνα και την μελέτη των ζώων. Ξεκινώντας από την υπολογιστική-αναπαραστασιακή θεωρία του νου και την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων στην οικολογική ψυχολογία του Gibson, είδαμε πώς οι δυϊσμοί νους-σώμα, νους-περιβάλλον, υποκείμενο-αντικείμενο, παρατηρητό-παρατηρούμενο, καθίστανται προβληματικοί και άλλα, πιο οικολογικά, μη-δυϊστικά σχήματα μπορούν να δοκιμαστούν στην θέση τους. Συνεχίσαμε αυτή τη διαδρομή με τα έργα της Barad, των Donaldson & Kymlicka, και του Ingold, το κάθε ένα από τα οποία αναδεικνύουν διαφορετικές πτυχές των προβλημάτων των οντολογικών δυϊσμών και αναπτύσσουν εναλλακτικές (ηθικό-επιστημο-)οντολογίες.

Αυτές και άλλες πηγές έχουν δώσει υπόβαθρο, τα τελευταία 15 χρόνια, στην ανάδυση της πολυειδικής εθνογραφίας ως ενός είδους γραφής και ερευνητικής πρακτικής που αναγνωρίζει την εμπλοκή του επιστήμονα - παρατηρητή και της ερευνητικής διαδικασίας στον κόσμο, όπως και τις βαθιές συνδέσεις μεταξύ διαφορετικών ειδών σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και οικολογικό επίπεδο. Είδαμε, μέσα από παραδείγματα ερευνών που έχουν να κάνουν με καταφύγια ζώων και με πρακτικές με ζώα συντροφιάς, πώς η μεθοδολογία της πολυειδικής εθνογραφίας επιτρέπει την παρατήρηση της συμπεριφοράς των άλλων ζώων μέσα από την εμπλοκή και επομένως οδηγείται σε συμπεράσματα σχετικά

με τη σχεσιακή και ενσώματη διάσταση της αντίληψης, της νόησης και της εμπρόθετης δράσης.

Επομένως, για εμάς η βασική συμβολή των θεωριών και της μεθοδολογίας που ανατρεξάμε είναι η κριτική τους κατεύθυνση σε σχέση με τις έννοιες που εξετάσαμε. Αντί να ακολουθήσουν την τάση που προσπαθεί να διευρύνει την ήδη υπάρχουσα έννοια της νόησης και της συνείδησης, η οποία διατηρεί τους ιεραρχικούς διαχωρισμούς νους-σώμα, άνθρωπος-ζώο, θέτουν προς διερώτηση την ίδια την δυϊστική οντολογία. Επίσης, επιχειρούν τη συνένωση των διαχωρισμών σε όλα τα επίπεδα της έρευνας, προσκρούουν στους δογματισμούς των επιστημονικών πεδίων, και θέτουν υπό αμφισβήτηση την ίδια την ιδέα της επιστημονικής αντικειμενικότητας¹⁷. Τέλος, θεωρούμε πώς είναι σημαντική η εκπόνηση τέτοιων ερευνών καθώς μέσα από την εμπλοκή μπορούν να αναδείξουν τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ ανθρώπων και ζώων και να προσφέρουν στη μελέτη της εξουσίας ευρύτερα.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

Abrell, E. (2021). *Saving animals: Multispecies ecologies of rescue and care*. University of Minnesota Press.

Alcoff, L. (1988). Cultural feminism versus post-structuralism: The identity crisis in feminist theory. *Signs: Journal of women in culture and society*, 13(3), 405-436.

¹⁷ Με αυτό δεν εννοούμε πως η επιστημονική έρευνα γίνεται μία λιγότερο αξιόπιστη ή χρήσιμη πρακτική απόκτησης γνώσης για τον κόσμο, αλλά ότι αποδομείται ένας θεμελιώδης μύθος που την περιβάλλει και της δίνει μια ειδική, εξέχουσα θέση, και εξουσία. Μέσα από την αποδόμηση των οντολογικών δυϊσμών αναγνωρίζεται η πραγματική σύνδεση μεταξύ των δύο μερών των διπλών «υποκείμενο-αντικείμενο», «παρατηρητής-παρατηρούμενος», «ερευνητήρια-ερευνόμενο». Η επιστήμη, έτσι, νοείται ως μία διαδικασία παραγωγής γνώσης που δεν είναι «αντικειμενική» επειδή είναι ουδέτερη, α-ιστορική και άρα (υποτίθεται) σε απόσταση ασφαλείας από το να επηρεαστεί από τον κόσμο. Αντίθετα, η επιστήμη είναι γνώση που παράγεται μέσα από την εμπλοκή με τον κόσμο. Η αναγνώριση (αντί για την αορατοποίηση) αυτής της εμπλοκής είναι κάτι χρήσιμο.

Alger, J., & Alger, S. (2003). *Cat culture: The social world of a cat shelter*. Temple University Press.

Barad, K. (2003). Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter. *Signs: Journal of women in culture and society*, 28(3), 801-831.

Barad, K. (2007). *Meeting the Universe Halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Duke University Press.

Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind*. Jason Aronson Inc.

Blattner, C. E., Donaldson, S., & Wilcox, R. (2020). Animal agency in community: A Political Multispecies Ethnography of VINE Sanctuary. *Politics and Animals*, 6(1), 1-22.

Charles, N., Fox, R., Miele, M., & Smith, H. (2024). De-centring the human: Multi-species research as embodied practice. *The Sociological Review*, 72(6), 1335-1354. <https://doi.org/10.1177/00380261241245818>.

Charles, N., Fox, R., Smith, H., & Miele, M. (2022). 'Imagine you are a Dog': embodied learning in multi-species research. *Cultural Geographies*, 30(3), 429-452. <https://doi.org/10.1177/14744740221102907>.

Clark, A. (1997). *Being there: Putting brain, body, and world together again*. MIT Press.

Demirhan, S. (2026). Πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα; Επανεξετάζοντας το πρόβλημα των άλλων νόων μέσω φεμινιστικών προσεγγίσεων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 185-211). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3353>.

Descola, P. (2013). *Beyond nature and culture* (J. Lloyd, Trans.). The University of Chicago Press.

Donaldson, S. (2024). Sanctuary Communities. In: Athanassakis, Y., Larue, R., O'Donohue, W. (Eds), *The Plant-based and Vegan Handbook*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-63083-5_3.

Donaldson, S., & Kymlicka, W. (2015). Farmed animal sanctuaries: The heart of the movement?. *Politics and Animals*, 1, 50-74.

Escobar, A. (2008). *Territories of Difference: Place, movements, life, redes*. Duke University Press.

Ferdowsian, H., & Merskin, D. (2012). Parallels in sources of trauma, pain, distress, and suffering in humans and nonhuman animals. *Journal of Trauma & Dissociation*, 13(4), 448-468.

Foucault, M. (1972/2004). *Histoire de la folie à l'âge classique. Suivi de Mon corps, ce papier, ce feu et La folie, l'absence d'œuvre*. Gallimard. Στα ελληνικά: *Η ιστορία της τρέλας*. (Φ. Αμπατζοπούλου, Μετάφραση). Εκδόσεις Ηριδανός.

Gibson, J. J. (1979/2002). *The ecological approach to visual perception*. Houghton Mifflin. Στα ελληνικά: *Η Οικολογική Προσέγγιση στην Οπτική Αντίληψη*. (Α. Γολέμη, Μ. Πούριος, Μετάφραση). Gutenberg.

Gillespie, K. (2017). Intimacy, animal emotion and empathy: Multispecies intimacy as slow research practice. In: *Writing intimacy into feminist geography* (pp. 160-169). Routledge.

Gillespie, K. A. (2019). For a politicized multispecies ethnography: Reflections on a feminist geographic pedagogical experiment. *Politics and Animals*, 5, 17-32.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

Gounaris, A. (2020). Why do we need a Unified Theory of Embodied Cognition? *The 94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society, University of Kent, Online Open Session*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11933.74729>.

Gounaris, A. (2026). Η διάγνωση των επιστημολογικών στάσεων και ο δείκτης γνωσιακής αρετής στη διεπιστημονική έρευνα. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 30(1), 31–50. <https://doi.org/10.12681/plogos.43231>.

Hamilton, L., & Taylor, N. (2017). *Ethnography after Humanism*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-53933-5>.

Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203873106>.

Haraway, D. J. (1989). *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science*. Routledge.

Haraway, D. J. (2008). *When species meet*. University of Minnesota Press.

- Haraway, D. J. (2016). *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*. Duke University Press.
- Howell, S. (1996). Nature in culture or culture in nature? Chewong ideas of “humans” and other species. In: P. Descola & G. Pálsson (Eds.), *Nature and Society: Anthropological perspectives* (pp. 127–144). Routledge.
- Ingold, T. (2000). *The Perception of the Environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*. Routledge.
- Kakoliris, G. (2022). *Derrida's Deconstructive Double Reading: The Case of Rousseau*. Nissos.
- Kohn, E. (2015). Anthropology of Ontologies. *Annual Review of Anthropology*, 44(1), 311–327. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-014127>.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.
- Latour, B., & Woolgar, S. (1986). *Laboratory life: The construction of scientific facts*. Princeton University Press.
- Luggauer, E. (2025). Fieldwork on Six Legs: Ethnography as Multispecies Experimental Collaboration. *The February Journal*, 5, 40-63.
- Marchesini, R. (2016). Posthuman antispeciesism. *Angelaki*, 21(1), 217–233. <https://doi.org/10.1080/0969725X.2016.1163853>.
- Marder, M. (2013). *Plant-Thinking—A philosophy of vegetal life*. Columbia University Press.
- Maurstad, A., Davis, D., & Cowles, S. (2013). Co-being and intra-action in horse–human relationships: A multi-species ethnography of be(com)ing human and be(com)ing horse. *Social anthropology/Anthropologie sociale*, 21(3), 322-335.
- Ogden, L. A., Hall, B., & Tanita, K. (2013). Animals, Plants, People, and Things: A Review of Multispecies Ethnography. *Environment and Society*, 4(1), 5–24. <https://doi.org/10.3167/ares.2013.040102>.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.
- Regan, T. (1983). *The case for animal rights*. University of California Press.

Rosenfeld, H. (2021). Witnessing Pandora: Doing “undone science” at chicken sanctuaries. *Catalyst: Feminism, Theory, Technoscience*, 7(2), 1.

Scotton, G. (2017). Duties to Socialise with Nonhuman Animals: Farmed Animal Sanctuaries as Frontiers of Friendship. *Animal Studies Journal* 6 (2), 86-108.

Shapiro, L. (2007). The embodied cognition research programme. *Philosophy compass*, 2(2), 338-346. <https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2007.00064.x>.

Singer, P. (1975/2025). *Animal liberation: A new ethics for our treatment of animals*. HarperCollins. Στα ελληνικά: *Η απελευθέρωση των ζώων τώρα* (Στ. Καραγεωργιάκης, Μετάφραση). Οκτάνα.

Stoffregen, T. A. (2003). Affordances as Properties of the Animal-Environment System. *Ecological Psychology*, 15(2), 115–134. https://doi.org/10.1207/S15326969ECO1502_2.

Swanson, H. A. (2017). Methods for Multispecies Anthropology: Thinking with Salmon Otoliths and Scales. *Social Analysis*, 61(2). <https://doi.org/10.3167/sa.2017.610206>.

TallBear, K. (2011). Why Interspecies Thinking Needs Indigenous Standpoints. *Society for Cultural Anthropology*. <https://culanth.org/fieldsights/why-interspecies-thinking-needs-indigenous-standpoints>.

van Dooren, T., Kirksey, E., & Münster, U. (2016). Multispecies studies: Cultivating arts of attentiveness. *Environmental Humanities*, 8(1). <https://doi.org/doi:10.1215/22011919-3527695>.

Viveiros de Castro, E. (1998). Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4(3), 469–488.

Wolfe, C. (2009). *What is Posthumanism?* University of Minnesota Press.

Αργυρακοπούλου, Κ. (2026). Ζώο και κόσμος σε σύζευξη: Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 283-302). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3356>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Καλογήρου, Γ., & Γεωρταμική, Χ. (2026). Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 233-262). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3352>.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΝΟ-
ΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΣΤΑ
ΖΩΑ ΣΧΕΔΙΑΣΘΗΚΕ, ΣΤΟΙ-
ΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΕ ΓΡΑΜ-
ΜΑΤΟΣΕΙΡΑ GARAMONT,
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΕΚΔΟ-
ΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ ΝΚΥΑ APPLIED
PHILOSOPHY RESEARCH LAB
PRESS. Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΓ-
ΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΔΙΑΤΙ-
ΘΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΒΙ-
ΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

National and Kapodistrian
University of Athens
press

e-ISBN 978-960-466-385-9